

Мікола Гіль

КАМАНДЗІРОУКА
У ВІШАНЬКІ

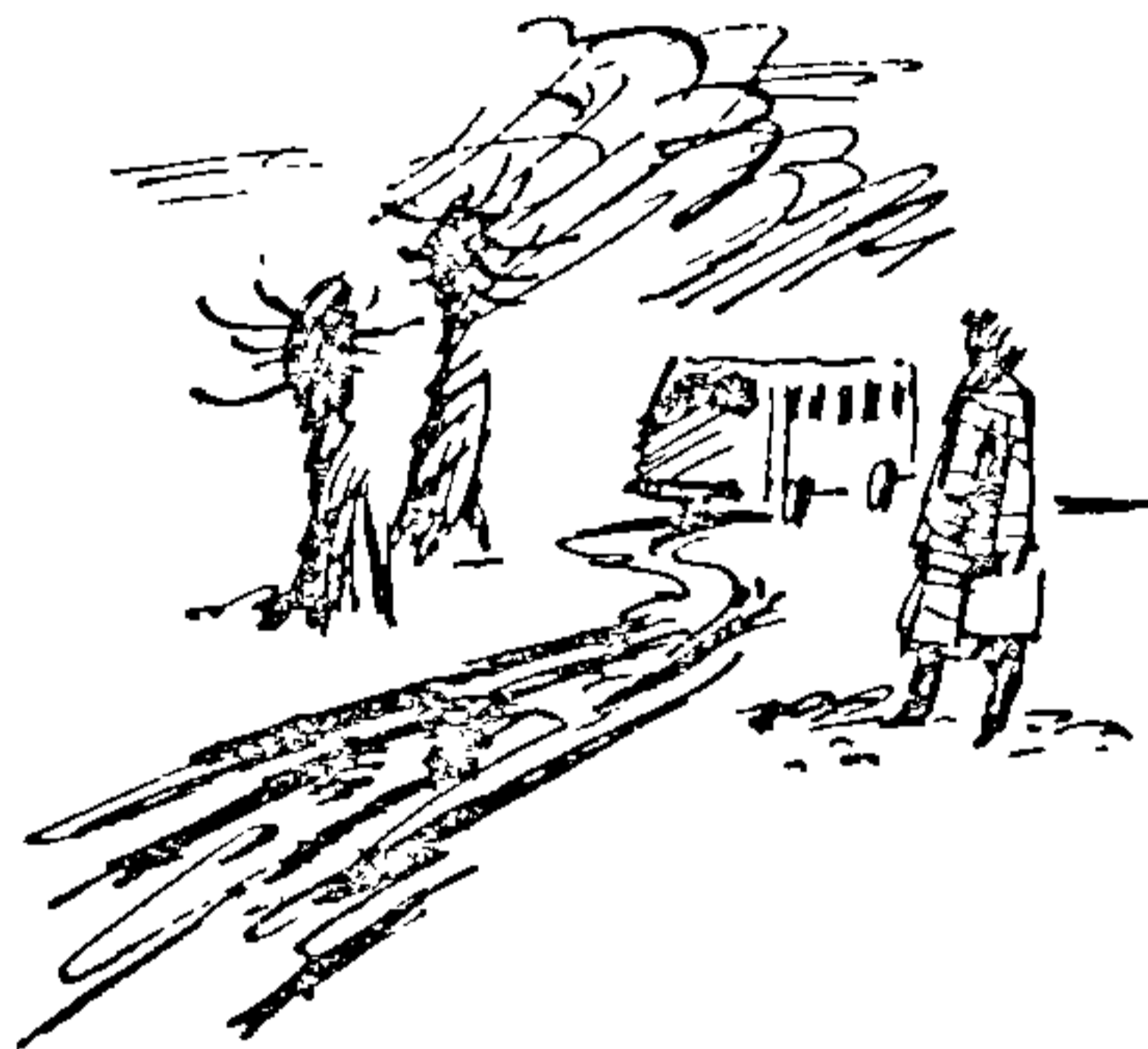

Мікола Гіль

КАМАНДЗІРОЎКА
У ВІШАЊКІ

*Апавяданні,
аповесці*

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1987

ББК 84 Бел 7
Г 47

Г $\frac{4702120200-060}{M 302(03)-87}$ 123—87

© Выдавештва «Мастацкая
літаратура», 1987.

АПАВЯДАННІ

НІХТО НЕ ПРЫЯЗДЖАЎ

Пасля абеду брыгадзёр паслаў Пятра баранаваць бульбу. Палетак пад бульбай быў ладнаваты — раскінуўся між дарогай, якая зівалася-паўзла па Краснай горцы, і сценкай, што пралегла пад могілкамі. Гэта — удоўжкі. А ўшыркі — ад Рыгоровых дадаткаў да Глінішча. Ганяў Пятро свайго «Беларуса» ад дарогі да сценкі — бульба была ўжо велікаватая, дык барапаваў толькі ўдоўжкі, каб не вырваць часам якое каліва. Хацелася скончыць клін сёння ж — надакучыла з ранку да вечара каторы ўжо дзень душыцца пылам на гэтым барапаванні. А заўтра, казаў брыгадзёр, пэўна, пойдучь ужо на луг і на канюшыну, бо надвор'е, дзякаваць богу, усталявалася.

Дарога — сценка, сценка — дарога... Пятро круціўся туды-сюды і думаў аб тым, што гэта будзе вельмі здорава, калі заўтра, урэшце, паедзе пляжыць канюшыну: там паблізу рэчка, дык можна будзе адлучыцца на хвіліну ды пабоўтацца, а то палова чэрвеня, глядзі, мінецца, а ён і ў рэчку ні разу не злазіў...

Незабарапавашы клін усё вузеў і вузеў. Пятро з нецярпеннем прыкідваў нават, колькі кругоў засталася яму яшчэ зрабіць. Пад'язджаючы да дарогі, заўважыў, што з боку вёскі, падаткнуўшы пад раму казу-складанку, коціць на веласіпедзе брыгадзёр, здалёк махае рукой — прыпыніся. Хлопец развярнуўся, прыглушыў матор, саскочыў на зямлю, колькі разоў з асалодаю пацягнуўся, закурыў.

Пад'ехаў брыгадзёр, кінуў веласіпед пад куст, загаварыў:

— Капчаеш ужо? Маладзец! Тут, ад дарогі, і пад Глі-

пішчам, дзе ніжэй, можа, яшчэ па разу праседзеш? Удзірванела, халера! А яшчэ дажджы прыпляскалі!

— А не, дзядзька! Мякка ўсюды. Пад Глінішчам толькі трава больш адскочыла — ведама, ніжэй. Але ўсё роўна мякка. Як пух... — І не вытрымаў, спытаўся: — Дык што, дзядзька, заўтра на каюшыну?

— Не, брат, заўтра ты яшчэ Страхаву гару даб'еш. Там пясок, дык паездзіш па разу, скарынку знімеш... А на сена ў панядзелак рушым. Яно-та можна было б і заўтра, але ж бабы яшчэ з буракамі не ўправіліся. Заўтра-то, пэўна, ужо даполюць, тады і на сена.

Брыгадзір памаўчаў, ступіў колькі крокаў на палетак, нагнуўся, тузануў каліва бульбы, зноў павярнуўся да Пятра:

— У цябе курыць ёсць што? Пасылаў бабу ў магазін, дык, ліха на яе, не прынесла, забылася... — Ён хацеў нешта яшчэ сказаць, але чамусьці змоўчаў.

Пятро дастаў накамечаны, замурзаны пачак «Севера», пасля падаў у далонях запаленую сярнічку. Брыгадзір, зацягнуўшыся, выдыхнуў разам з дымам:

— Ну, дык бачыў ужо ці не?

— Каго?

— Хіба не чуў? Да Васіля Рыгоравага брат прыехаў. Іван... Кажуць жа, бацька твой... Доўга не паказваўся...

— А-а-а, — Пятро змоўк, закамечыў у пальцах папяросу, не ведаючы, што казаць.

— Пэўна ж, захочаш набачыць? — спытаўся быў брыгадзір, але, зірнуўшы на хлопца, раптам засняшаўся: — Ну, то я паехаў. А ты глядзі тут, канчай памаленьку...

Пятро пастаяў, шмыгаючы згаслай і растрыбушапай папяросай, аж пакуль брыгадзір не схаваўся за кустамі на Краснай горцы, пасля нейк паволі, пязграбна палез у кабінку...

Зноў сценка — дарога, дарога — сценка... Вечарэла. Пятро не прыкідваў больш, колькі кругоў яшчэ трэба яму зрабіць, не спяшаўся, не зважаў на пязвычайна гарачы ўвечары і церпка-горкі пыл, што сляпіў вочы, хрумсеў на зубах, — усё думаў пра тое, што сказаў брыгадзір. Тое першае ўтрапенне мінула, Пятро быццам і сунакоіўся, але ўсё роўна думаў аб тым жа. І не хацеў думаць, і стараўся скіраваць думку на што іншае, на тую ж Страхаву гару, якую паедзе заўтра «дабіваць», на каюшыну, да якой з касой не падступіцца і якую давядзецца пляжыць яму, Пятру.

«Кажуць жа, бацька твой...» А то хто ж! Канечне, бацька... Не сам жа я па свет паявіўся... Ды і людзі не так сабе плявузгаюць...

«Доўга не паказваўся...» Не паказваўся, хаваўся. А можа, баяўся? Каго? Мяне ці мамы? Быццам нам што трэба ад яго! Але ж не вытрымаў, прыехаў... На радзіму нацягнула, брата праведаць... Пра мяне наўрад ці спытаецца. А можа... Зайсці-то, канечне, не адважыцца. Можа, нават і дзядзьку Васілю пічога не скажа... Ну, але той сам здагадаецца, пакажа яму на мяне хоць пальцам праз акно...

«Пэўна ж, захочаш пабачыць...» А што, калі самому зайсці? А што — вып'ю дзеля смеласці чарку і зайду. Біцца ж не будзем. Пагляджу, і ўсё, што там за бацька ў мяне такі, што і не ўспомніў ні разу, не азваўся нават...

* * *

З поля Пятро прыехаў пазнавата — маці ўжо карову даіла. Ён скінуў майку, збегаў цераз вуліцу да калодзежа, памыўся да пояса — выліў на сябе цэлае вядро вады. Памкнуўся павесіць пустое вядро на паркан, але перадумаў, зпоў скокнуў да калодзежа («Маме заўтра не трэба будзе раніцою па ваду ісці...»), пасля пайшоў у хату галіцца.

Прыйшла маці. Цэдзячы сырадой, спыталася:

— Чаму ж так позна сёння?

— Канчаў бульбу пад Глінішчам. Заўтра па Страхаву гару, дык каб не ездзіць лішні раз.

— У Жырблевічы збіраешся? Там жа вяселле, кажучь, сёння. Чула, Жэп'ка Якубаў матку падгапяў, каб сарочку папрасавала.

— Пагляджу. Можа, сваю вечарынку паладзім. З горада ж панасхала.

Маці выйшла — пэўна, панесла ў кладоўку малако. «Пра яго не пытаецца, — падумаў Пятро. — Не пытаецца... Значыць, так трэба. А чаго пытацца...»

Ён пераапануўся, пырскнуў у твар адкалонам. За вячэрай не ўтрымаўся, напасіў маці:

— А можа, ёсць крышку?

Яна хацела запырчыць, прысароміць сыпа, сказаць, што брыдка будзе яму пасля чаркі падысці на той самай вечарынцы да якой-небудзь дзяўчыны, але чамусьці прамаўчала і, уздыхнуўшы, прынесла з каморы прыхаваную

па ўсялякі выпадак пляшку. Пятро наліў сабе ў стограмоўку, наліў, яна бачыла, не шмат, але ўсё адно аж скаланулася ўся, гледзячы, як ён выпіў і гідліва зморшчыўся...

Хлопцы сапраўды збіраліся ў Жырблевічы, гоісалі адзін да аднаго на веласіпедах, падбівалі ў кампанію дзяўчат. Пятро ў апошні момант ехаць адмовіўся.

«Чаго я там не бачыў? Каб хоць клуб людскі быў, а то таўчыся ў духаце. Ды і цягнуцца за свет...»

Хлопцы насадзілі на рамы дзяўчат, паўключалі ліхтарыкі і панесліся ўніз, да моста, да навароткі на Жырблевічы. Доўга яшчэ былі чутны іх галасы — крыкі, рогат, віск дзяўчат. Пасля ўсё аціхла: толькі далекавата, відаць, на Ямішчы, скакалі ў цемры мітуслівыя водбліскі ліхтарыкаў...

Пятро таксама скіраваўся вуліцаю ўніз. Мінуў масток. Паціху дайшоў да Ямішча. Адсюль, з узгорка, зпоў убачыў агеньчыкі — хлопцы былі ўжо далёка, за балотам, пэўна, пад самымі Жырблевічамі. Ён пастаяў на Ямішчы, накурыў. Аб нечым зацята-няўцямна думаў...

Гэтак жа паволі, як ішоў сюды, вяртаўся і ў вёску. Мінуўшы масток, ён, аднак, не пайшоў вуліцаю дахаты, а завярнуў у вулачку, што ішла ўздоўж рэчкі. Мінуў лазню, пасля калгасную кузню, перайшоў на кладцы рачулку і спыніўся перад хатаю дзядзькі Васіля. І, мусіць, толькі тут даўмеўся, што ўвесь гэты час думаў пра тое, каб зайсці сюды, што толькі дзеля гэтага выпіў дома і што дзеля гэтага адмовіўся ехаць разам з хлопцамі ў Жырблевічы...

Ён ведаў, што цяпер у хаце дзядзькі Васіля якраз будзе гасцяванне, што там якраз павінны сядзець за сталом, што заходзіць туды, можа, і не зусім ёмка, але — піхнуў ад сябе калітку.

«Што я скажу там? Як сустрэнуць мяне і дзядзька Васіль, і цётка Верка, і ён сам?..»

Пятро ўзышоў на ганак, бразнуў клямкай. З-пад хлява азваўся сабака. Хлопец аж уздрыгнуў, пібыта ад спалоху, адчуў, як пахаладзела ў яго між ланаткамі, а далоні сталі непрыемна ліпкімі...

У хаце сапраўды гасцявалі. За сталом сядзела чалавек пятнаццаць, але Пятро адразу ўбачыў яго — бацька сядзеў між дзядзькам Васілём і цёткай Веркай...

— Добры вечар у хату, — прамовіў Пятро, і ўласны голас падаўся яму нейкім чужым, занадта гучным.

Борздзенька падхапіўся з-за стала дзядзька Васіль — аж перакулілася, загрузкатала па падлозе табурэтка.

— А-а, пля... — ён запнуўся, закашляўся, хуценька загаварыў: — А-а-а, Пеця-я-я... Ну, сядай, сядай з намі, раз, гэта самае, зайшоў, заглянуў, як кажуць... Сядай, сядай...

«Хацеў сказаць — «пляменнічак», — падумаў Пятро, — як заўсёды, калі сустракаў мяне. Але не сказаў. Не рашыўся...» Ён ступіў крокі са два па хату, прамовіў:

— Не, дзядзька, дзякую. Я на хвілінку... Толькі... Ну, па бацьку зірнуць... Я...

Пятро ўбачыў, што бацькаў твар уздрыгануў, што па ім прабег цень нібы радасці, і хлопец ступіў яшчэ крок да стала, сказаў гучней і цвярдзей:

— Здароў, бацька!

Бацька не падняўся з-за стала. Ён толькі каўзапуўся на крэсле, вусны яго тузануліся, вочы забегалі па суседзях — усе цяпер глядзелі на яго, а не на Пятра.

— Хто гэта? — нарэшце прагаварыў ён, павярнуўшыся да брата.

Той кінуўся да яго, схіліўся, зашаптаў:

— Супакойся, Вапя, супакойся... Гэта ж, тое самае, ты ж ведаеш, я ж табе казаў... Людзі кажуць... Вось хлопец, тое самае, і паверыў... Ты ж ведаеш, усе гаварылі... Як ты тады пайшоў, ты ж, гэта самае, ведаў ужо...

Пятро быццам не бачыў і не чуў нічога. Ён глядзеў на бацьку і не разумеў, чаму той маўчыць... І хлопец зноў паўтарыў:

— Дык здароў, бацька!

Бацька адарваў ад стала кулак (тут толькі Пятро заўважыў, што ў яго адна рука), тыцнуў сябе ў грудзі:

— Ты гэта, хлопец, да мяне?.. Да мяне? Выбачай, брат, ты памыляешся. Я не ведаю, хто твой бацька. Нешта ты блытаеш, брат...

Пятро адхіснуўся, апусціў руку. Можна, ён не разумеў?.. Зноў стала холадна між лапатак. Пятро павёў вачыма па стале, па тварах тых, што сядзелі за гэтым сталом. Ён убачыў, што ўсе яны ўпіліся вачыма ў яго, Пятра, і не разумеў, чаго гэта яны — быццам ніколі не бачылі. «Што здарылася? Чаму? Не можа таго быць! Я ж прыйшоў проста паздароўкацца. Як мужчына з мужчынам... А ён не прызнаецца нават! Хлусіць мне! Хлусіць перад сваім братам, перад дзядзькам Васілём, які заўсёды зваў мяне пляменнікам!»

Яму раптам забалела галава...

Пятро перавёў дых. Так, усё правільна. Во сядзіць дзядзька Васіль, цётка Верка, цётка Міхаліна, дзядзька Міхалка. Ён не памыліўся, ён чуў сапраўды, што бацька сказаў:

«Нешта ты блытаеш, брат...»

Пятро крутнуўся быў да дзвярэй, але спыніўся.

— Значыць, я блытаю? Значыць, гэта праўда? — Погляд Пятра спыніўся на твары Васіля, і ён ступіў да дзядзькі, тузануў яго за плячо: — Дзядзька Васіль, дык гэта не мой бацька?

Пятро выпрастаўся, адышоўся ад стала, усміхнуўся:

— Чаго ж вы маўчыце? Я ж і праўда памыліўся, я ж нажартаваў. Мой бацька загінуў на вайне. Мне яшчэ маленькаму мама, і дзед, і баба гаварылі, што мой бацька герой, што ён не вярнуўся з вайны... Чаго ж вы маўчыце?

Ён павярнуўся і паволі пайшоў да парога. Узяўшыся за клямку, зноў абярнуўся, прашаптаў:

— Малі бога, бацька, што ты калека... А то б... — І тузануў дзверы.

Ужо за каліткай яго дагнаў дзядзька Васіль, учарэпіўся за руку:

— Ты, пляменнік, таго самага... Ці ж можна так? Ты не крыўдуй, гэта самае... Брат жа мой... Ты не крыўдуй... А можа, і ў яго душа баліць, га? Што ж ты маўчыш, тое самае? Га, чаго маўчыш? Я ж цябе не крыўдзіў, пляменнік... А ён... Можа, і ў яго душа баліць.

Пятро рвануўся:

— Баліць?! Ану — адыдзі! А не то...

— Ты чаго, гэта самае? Ну, удар, удар, пляменнічак... Можа, і мне лягчэй, таго самага, стане... Удар...

— Эх ты, дзядзька! Нічога ты не разумеш...

Пятро кінуўся ў завулак...

* * *

Аб тым, што Пятро заходзіў да Рыгоравага Васіля ў хату, назаўтра ведала ўся вёска. Жанчыны, сышоўшыся дзе-небудзь, толькі пра тое і гаварылі.

— Гэта ж, ведаеце, зайшоў ён у хату ды адразу і бух з парога: «Здароў, бацька!» А Іван падскочыў на лаве ды як закрычыць: «Сабака табе бацька, а не я!..»

— А ці праўда гэта, бабы, кажучь, быццам Пецька і біцца кінуўся?

— А то няўжо ж! Мужчыны расцягнулі... Дык Пецька заплакаў ды пабег з хаты...

— Заплакаў? Бедненькі! Яно ж і праўна. Дармо, што сам сталы. А ўсё ж бацьку мець хочацца. А тут бацька адварочваецца...

— Ат, бабы, лішняга і не кажыце! І не біўся там ніхто, і нічога такога не было. Мне ж Міхаліна ўсё расказала, яна ж там была сама. Пецька толькі наздароўкаўся, і ўсё. І за стол нават не садзіўся. А бацька рукі яму не падаў...

— Мала што Міхаліна можа пагаварыць! Сваячка ж, ведама! А Пецька хлопец гарачы, мог і сарвацца, не сцярпець...

— А вот жа, бабачкі, не вытрымаў, прыехаў паглядзець... Праўна ж, і сына хацеў пабачыць. Дармо, што адцураўся, не прызнаваўся. Якое там дзіця ні было, але ж — дзіця, не чужое ўсё ж...

— Ат, чужое — не чужое! Яму ўсё роўна! Хіба гэта чалавек? Ці Пецьку што трэба ад яго? Малы быў, дык тады трэба была і ласка, і абарона, і гасцінец... А цяпер... Пецька сам на сваіх нагах даўно... А ён як змоладу быў, дык і цяпер круцjalём застаўся, хоць і калека, даруі гаспадзі...

— Праўду, Волька, кажаш! А Гілена як? Лёгенька хіба ёй? Не можа ж яна сыну забараніць, каб бацьку не пабачыў... Ды і сама, бабачкі...

— Ай, ты ўжо не кажы! Каб прасіў-маліў, дык Гілена б і на парог не пусціла б...

І аціхалі бабы, калі падыходзіла сама Гілена, Пятрова маці... Ды хіба яна не здагадвалася? Хоць і даўно тое было, аб чым цяпер бабы сакочуць па сяле, хоць, здавалася, і заснула ўсё ў душы, зачэзла, хоць і не ўспамінала Гілена ўжо колькі гадоў таго, што было перад самаю вайною, а ўсё роўна зноў балюча... Бо вунь жа прыехаў, гасцюе ў Васіля, у брата свайго, увечары да мужчып выходзіць... Куды ж ад гэтага ўцячэш? І людзям хіба закажаш, каб языкі не часалі?

Гнала Гілена прэч думкі пра ўсё гэта, а яны ўсё адно не давалі спакою. Застаецца адна, адвернецца што-небудзь рабіць, і ўсё пра тое ж, пра той час, калі была маладой-маладзенькай і дружыла-сябрвала з тым Іванам Рыгоравым...

«Ласкавы быў, уважны... Усё Леначка ды Леначка...
А колькі гора ды сораму пацярылася...»

Прыгадвалася зноў і зноў, як сказала яна тады Івану, што зацяжарала, і як падалося ёй, што спалохаўся ён, і як не хацела яна гэтаму верыць; як вымушана была таіцца ад людзей і ад маткі, пакуль можна было; як плакала тады матка і пракліпала дачку, так пракліпала, што нават і ўнуку не ўзрадавалася; і як неўзабаве пайшоў Іван з мужчынамі на вайну, не зайшоўшы да яе нават развітацца, а сама саромелася пайсці разам з бабамі на той дзядзінец, дзе быў мітынг са слязьмі і песнямі, ляжала ў пуні на свежым сене і галасіла ціха, каб людзі не ўчулі...

Прыгадваліся гады, калі яна з Пецькам на руках колькі разоў уцякала праз Лучкі і Роўпіцу ў глухі балоцісты лес-дзіч, і як даводзілася сядзець у тым дзічы галоднай і халоднай днямі і начамі, і як вярталася аднойчы з таго дзіча, уратаваўшыся нейк ад карнікаў, і палохалася, бачачы трупы людзей — знаёмых і незнаёмых, і як ішла тады па лесе, адна, апухлая і засмяглая. Пецька кусаў пустыя грудзі, ішла, і жахалася, і галасіла без голасу...

«Божачка мой, і як тое вынеслі-выцерпелі людцы! Ні хатак не пазаставалася, ні варыўні якой, каб хоць на час прытуліцца. Адны галавешкі ды коміны... Дзеткі ад голаду заходзіліся...»

Па тым часе былі яшчэ рухавыя бацька з маткай. Агоралі нейк зямлянку, на карову ўзбіліся, а пасля і на хацёнку... Памаленьку і крыўда іх на Гілену забылася. Матка ці бацька самі не з'ядуць, а ўсё ўнучку, усё Пецьку...

«А ён рос спраўненькі. І холадна было, і голадна, а не хварэў, не нэндзаў. Ні цукерчышы не ведаў, ні чаго там іншага...»

Пасля вайны не многа вярнулася дадому тых мужчын і хлопцаў, што пайшлі па гравійцы з таго дзядзінца. Не вярнуўся і Іван Рыгораў. Як там ні было ў іх, а чакала яго Гілена, думала: «Ведама, тады малады быў, дурное ў галаве... А цяперака, як прайшоў праз гора, як слёз і крыўды людскоў пагледзеўся, пэўна ж, і паразумнеў. Каб вярнуўся, дык і сыну быў бы рады. Во які ладненькі выгадаваўся. Скора і памочнікам у хаце будзе...»

Але Іван не вярнуўся. І плакала па ім Гілена, як па мужыку, як іншыя бабы-салдаткі плакалі, і чакала яго, як чакалі іншыя — тыя, што «пахаронак» не атрымалі...

І рада ж была, калі дачулася, што жывы Іван. Гэта тады, калі ён раптам прыслаў брату, Васілю, пісьмо...

Але мінуўся час, і стаў Іван не то жывы, не то мёртвы. Пайшла нагалоска, што лячыўся ён недзе за Масквою і там ажаніўся. Быццам узяў медсястру тую, што яго выходжвала. Балюча было тое чуць Гілене. Каб жа хоць сам пісьмо папісаў, сам пра ўсё раскажаў, а то ўсё — з чужых вуснаў, з тых пісьмаў, што да Васіля прыходзілі. Хацела сама да Васіля пайсці, каб хоць дазнацца, ці праўда тое, што людзі гавораць. Здаецца, лягчэй было б, каб на свае вочы пісьмо пабачыла, бо, можа ж, так сабе, ад злосці ці чаго там яшчэ, людзі нагаворваюць, можа, дзе лечыцца Іван, і спадзявалася, што — быць таго не можа, каб не прыехаў... Ну, няхай на яе крыўду за што затаіў, няхай да другой спадніцы прыслепіўся, дык жа ведае, што сын расце, яго ж сын, а не чый-небудзь...

А гады тыя пасляваенныя, хоць і цяжкія, галодныя былі, а беглі. За работай і часу Гілена не заўважала. Бацька і матка на вачах састарэлі, аслабелі. Засталася ў хаце адна работніца, а ратоў — чатыры. І накармі ўсіх, і адзень. Кідалася Гілена — і на конях працавала, і коксагыз расціла, і на жніярцы сядзела. І ў гэтых турботах і клопатах нейк памаленьку, пакрысе, быццам само сабой, забывалася, астуджвалася ў душы і крыўда ранейшая, і боль. А калі і ўспамінала Івана, дык так сабе, без жалю: «Сілком не прыцягнеш... А так... Можа, яно і к лепшаму. Хто ведае, як яно б там было... Ды і не адна такая, вунь колькі баб адны, без мужыкоў, пекаюцца...»

Бацька і матка памерлі нейк у адзін год. Пецька тады ўжо ў другую групу бегаў. Раілі тады бабы Гілене прымака браць: і сыну бацька будзе («Можа ж і добры чалавек надарыцца»), і сама ж яшчэ не старая, сама ў сіле. Але яна пейк вагалася. Колькі разоў заходзіў да яе Сымон Жаўнер з Жырблевіч: у таго жонка памерла, трое дзяцей засталася. Ды не пайшла Гілена. І не таму, што дзяцей чужых баялася — спагадала ў душы Сымону, сірот яго шкадавала, але — не рашылася: «Мне ўжо гэты замуж і патрэбен падта! А сыну як там будзе, хто яго ведае. Ён жа не маленькі, разумее ўсё...»

Праўда, у другі раз ледзь ужо і зусім не выйшла Гілена замуж. Прыслалі ў іх калгас заатэхніка. Сталы чалавек, а без сям'і. Што там у яго здарылася, Гілена, на праўдзе, і не ведала толкам, не распытвала, хоць той заа-

тэхнік і кватараваў у яе хаце. Добры чалавек быў. І на гаснадарцы паможа, з сынам і дроў напілююць, і сена на-косяць. Кватарапт і хату Гілене адрамантаваў: атышка-ваў звоіку і знутры, страху перакрыў.

І аж спалохалася Гілена, калі адчула рантам, што не проста прывыкла да чалавека, што піякавата становіцца ёй, калі застаецца з ім сам-насам. Ды і людзі гэта заўважылі, нагаворваць сталі, што быццам пачала Гілена прычапурвацца, нават завіўку зрабіла — як дзеўка.

Маўчала Гілена. А як з'ехаў цейк раптоўна той заатэхнік, дык толькі тады пахвалілася жанчынам: «Бабачкі, угаворваў, каб жыла з ім, каб за жонку была... Як сказаў тое, а сына якраз дома не было, бегаў педзе, дык я аж забаялася... Мусіць жа, і шчыра казаў, бо голас аж дрыжаў... А я і рабіць што — не ведаю. І сябе шкада стала, і яго... Пасля ноччу не спала, усё ўздыхала. Ну добра, прыму яго, а Пецька мой як? Ды і сорамна перад ім маладзіцца, сам во, глядзі, хутка п'явестку ў хату прывядзе... Думала-думала, ды і адмовіла чалавеку...»

І вось, на табе, Іван заявіўся... Гілена дык і не бачыла яго, знарок не ходзіць у той капец вуліцы, за рэчку, дзе хата Васілёва. Бабы, праўда, казалі, што мала чым і змяніўся, такі ж, як і быў, толькі пасівеў ды пуза нагадаваў. Ёй, Гілене, то і ўсё роўна, які ён там, а сын вось, бачыш, захацеў паглядзець, пазнаёміцца. І што яму скажаш? Свая галава на плячах. Хаця — які ён яму бацька? Але ж — хіба загадваць будзе? Не маленькі, дзякаваць богу...

* * *

Пятро ляжаў на канапцы і пад пошум дажджу чытаў кнігу. Неўзабаве націшэла. У акно, што выходзіла ў агарод, заглянула нізкаватае — ужо вечарэла — сонца. Пятро надняўся, расчыніў акно. Дажджу не было. Толькі гулка надалі на лісце лопуху рэдкія кроплі. Недзе шастала маці — пэўна, прарывала буракі.

З вуліцы пачуліся галасы — ішлі, гамонячы між сабой, жанчыны. І згледзелі, мусіць, у гародзе маці, бо...

— Гілена, чуеш, не? Паехаў жа твой... Васіль вунь на-вёў на аўтобус... Што ж ты з Пецькам не пайшла правесці?..

Пятро пазнаў — гаварыла цётка Гаіна. На яе, відаць, зашыкалі бабы, бо Гаіна абарвала сябе на паўслове.

— Да нас, Гапша, ніхто не прыязджаў,— голас маці быў роўны, спакойны.

Стала ціха. Зноў было чутна, як падалі са страхі на лісце лопуху дажджавыя кроплі.

ЯЗЭПКА

Доўгі час у нашай вёсцы быў пастухом дзівакаваты Язэпка. Вяскоўцы наймалі яго, звычайна, кожную вясну, абяцаючы тры пуды бульбы, колькі кілаграмаў жыта і тры рублі грашыма ад каровы. За цялят і коз Язэпка браў палавіну гэтай платы. Яму давалі ў дапамогу двух падпaskaў, кармілі на чарзе, і за гэта ён хадзіў за статкам усё лета — з ранняй вясны, калі можна было выгнаць у поле, да першага снегу.

Язэпка быў шчуплы, невысокі, нібы падлетак, мужчына, з вузкімі, як у дзіцяці, плячыма і вострап'якім мышыным тварыкам, на якім амаль нічога не расло. Толькі на барадзе вілося некалькі рэдкіх бялявых валасін. Язэпка іх ніколі не зрываў, а зрэдку — ад лазні да лазні — падразаў нажніцамі.

Ён быў ціхі, спакойны, рахман чалавек, не курыў, не піў, не лаяўся. І справу сваю рабіў спраўна. Труба яго заўсёды будзіла вёску на самым золку, задоўга да таго, калі сонца пачынала распальваць свой ярка-барвовы нажар, не асмельваючыся выпаўзці з-над Чырвонага бору. Тады ж, калі нажар гэты ахопліваў паўнеба, калі пачынаў трапятацца полымем сцяжок на трубе цагельнага заводу, Язэпка са статкам бываў ужо далёка — у куп'істым кутку Доўгага балота ці аж на самой Роўніцы, за Смаляковымі раўкамі.

І хоць ніколі Язэпка нічога дрэннага не зрабіў і не сказаў, хоць ніколі нікога не накрывіў, у вёсцы яго не тое што недалюблівалі ці зневажалі, а от проста — пацяшаліся і жартавалі. Часам, праўда, вінаваты ў гэтым быў сам Язэпка. Просіцца ён, напрыклад, адпусціць яго «на дзяпёк». Усе ведалі, што ў гэты дзень Язэпка мяркую найсці ў лазню. Ведалі, але абавязкова пыталі:

— А што здарылася, Язэп?

— У лазеньку трэба схадзіць,— ціха, нібы саромеючыся, гаварыў ён,— на гаспадарцы штокольвечы зрабіць...

— Якая там у цябе гаспадарка...— казаў у такіх вы-

надках хто-небудзь з мужчыц.— Усю прадаць і за дзень на цукерках праесці можна. Жаніўся б ты, Язэп, га?

Яго адпускалі, заўсёды вось так жартуючы — без кпінаў, без злосці, а проста па звычцы. І ў жартах гэтых было, бадай, больш лагоднасці і спагады, чым крыўды і знявагі.

Язэпка камячыў шапку, колькі хвілін стаяў, потым зноў, нібы просячы, гаварыў:

— Ну, дзякую, людцы. А вы там па радоўцы пастушка лішняга дайце: хай утрох папасуць...

І Язэпка ішоў дахаты.

Жыў ён ля рэчкі, у самым канцы вёскі, за мастком, у старэнькай бацькавай хаціне, з бабкай Даркай.

У той свабодны дзень, калі Язэпка, як жартавалі на вёсцы, «браў водпуск», ён амаль увесь час сядзеў на прызбе і аб нечым думаў. А ўвечары ішоў у лазню. Там ён залазіў на палок як вышэй і падоўгу цёр і хвастаў сябе венікам. Нам, дзецям, памятаю, асабліва дзіўна было тое, што Язэпка ў лазні ніколі не знімаў шапкі. І таму мы, не зважаючы на штурхалі, стараліся трапіць у духоўку,— паглядзець, як Язэпка, падстаўляючы пад венік то адзін бок, то другі, крэкча, вохкае і просіць:

— Мужчынкi, хто там унізе, сыпніце яшчэ жменьку...

Пасля лазні Язэпка зноў садзіўся на прызбу, накінуўшы на плечы кароценькі палатаны кажушок, і да позняга вечара перадражніваў драчоў, што рвалі рыззё ў бярэзніку ўскрай Доўгага балота.

Відаць, гэтыя забаўкі яго і былі прычынай, што на сяле часта можна было пачуць:

— От, дурань, бы Язэпка-пастух!

Але, зноў-такі, гаварылася гэта без злосці...

Я, па-шчырасці, пават і тады, дзіцем, не разумеў, чаму пра Язэпку казалі так,— хоць часам і сам з хлапчукамі мог назаляцца Язэпку. Я любіў быць у яго падпаскам. І не толькі таму, што ён ніколі на мяне не крычаў, не замахваўся пугай. Было ў нас з ім яшчэ адно, тое, што запомнілася, засталася на ўсё жыццё. Я не ведаю цяпер і не ведаў тады, як ставіўся Язэпка да іншых хлапчукоў-надпаскаў: ці быў ён з імі такім, як са мной. Тады, прынамсі, думалася, што толькі мяне вылучаў ён сярод аднагодкаў.

Цяпер, на сённяшні свой розум, дык, можа, і пічога такога не было, можа, проста была ў яго звычка хоць з

кім-небудзь пагаварыць за доўгі летні дзень, а я якраз аказваўся ўважлівым слухачом. Апаবাদанні яго былі неверагодныя, паверыць у іх было цяжка. Можна, таму і сумняваліся падпаскі, крыўдзілі Язэпку сваёй няўвагай. Язэпка ж бажыўся, што ўсё — чыстая праўда. Я не тое што верыў яму, а толькі не спрачаўся, слухаў.

Яшчэ я любіў хадзіць з ім па лесе, куды часта ганялі статак, пакуль у калгасе не ўпраўляліся з сенакосам. У лесе Язэпка ведаў шмат цікавых мясцін, дрэў. І заўсёды, паказваючы мне што-небудзь, гаварыў ціха, таямніча, нібы баяўся, што яго падслухоўваюць.

Памятаю, паказаў ён мне аднойчы алешыну-рагач. У рагач гэты нейк убілася асіна. Дрэвы раслі, алешына сваімі сукамі-абцугамі душыла асіну, а тая не паддавалася, таксама цягнулася да сонца. Вецер гоўсаў у вяршаліцах, і дрэвы жаласліва скрыпелі, абдзіраючы кару, нібы плакалі, нібы скардзіліся.

— Бачыш, дзіцятка, і яны печага не падзялілі. І трэба ж было так сашчапіцца! Каб малыя былі, то можна было б і рады даць, а цяпер... Шкада асінку, задушыць яе алешына...

І Язэпка сумна глядзеў на дрэвы, на іх сплеченыя ствалы. Пасля, нібы схамянуўшыся, неўспадзеўкі казаў:

— Ідзі, дзіцятка, ззаду паціхеньку, глядзі, каб цяляткі ў гушчары не пазаставаліся. Дурпенскія яшчэ, трубы не разумеюць...

Я ішоў, ледзь не за хвасты цягнуў дурных лабатых цялят і думаў пра Язэпку, думаў пра тое, што гэта ж ён паказаў мне, дзе ў нашым лесе лепшыя грыбныя куткі, дзе раней за ўсё выспяваюць суніцы і арэхі, дзе лепш за ўсё аблюбаваць сасонку, каб надраць з-пад яе на кошык пахучых, гнуткіх карэнняў. Ён, Язэпка, паказаў мне і некалькі вавёрчыных гнёздаў-дуплаў, лісіныя норы і нават адно воўчае логова. Паказваў усё гэта Язэпка ахвотна, але пасля, просячы, напярэджваў:

— Ты ж толькі, дзіцятка, не пайдзі потым па арэшкі вавёрчыны... Навошта ж крыўдзіць звярка? Каб ты ведаў, як яна старанна працуе, арэшкі посіць, грыбкі сушыць. Усё лета, усю восень шчыруе. Як чалавек.

Часам, убачыўшы ўздзёрты мох, ён неяк смешна, падзіцячы круціў галавой і журботна, ціхенька казаў:

— Ай-яй-яй! І чаму ж толькі бацькі не лупцююць таго падыванца! Вырас грыбок — дык зрэж яго. А смаркача, што і з моху яшчэ не выбіўся, навошта псаваць?

Бачыш, павыдзіраў! Вось і не вырасце тут больш бара-вічок!

Аднаго разу кіўнуў мне Язэпка на стары, спарохнелы пень:

— Тут, дзіцятка, вуж жыў. Вялікі, тоўсты такі. Ка-роў ссаў.

— Ссаў?

— Ссаў, дзіцятка, як цялё. Усё чысцютка высмакча. Вось палягуць кароўкі — раскажу.

Я ледзь дачакаўся, пакуль каровы палеглі жаваць жуйку, падсеў да Язэпкі. У полі ён чамусьці ніколі не лажыўся, а выбіраў купіну, камень ці проста сухі грудок, садзіўся і падпіраў галаву рукамі і пугаўём. Я падсеў і папрасіў:

— Дзядзька Язэп, дык раскажы пра вужа...

— А тут, дзіцятка, і расказу таго пямнога. Помніш, можа, у Ганны Каўлаёвай карова была. Букетка, рыжая такая, у белыя латы? Добрая карова была, вымя тое, што цэбар, аж погі раскірэчвае. Шмат малака давала. А тут раптам прапала яно. Дзень — няма, другі — няма. Ганна на мяне пачала наракаць. Што за навалач, думаю, дай — папільную. Аднойчы паляглі кароўкі, як цяпер якраз, а тая Букетка бокам-бокам ды ў кусты. Ну і я за ёй цікую. Падыходзіць яна да таго пня і замыкала. І тут, дзіцятка, з-пад пня, з нары вуж выпаўз. Абкруціўся ў Букеткі вакол нагі і за вымя. Адну цыцку высмактаў, потым за другую ўзяўся. На вачах яго распірае. Злосць мяне ўзяла. Ах ты, думаю, поскудзь гэтакая! Зрабіў гэта я рагачык і ўшчаміў гада. Прыходзіць Ганна карову даіць, я і паказваю ёй. Вось хто, кажу, тваю карову выдойвае. А яна яшчэ і не верыць. «Ты ўжо, — кажа, — Язэп, мусіць, і зусім звар'яцеў». Ага, ледзь не зазлаваў я. Глядзі, кажу, хто звар'яцеў... Як ударыў па вужу палкай, а з яго — малако, як са збапа, палілося. Вось, дзіцятка, якое бывае! Я і сам не паверыў бы, каб сваімі вачыма не пабачыў. А людзі мне і цяпер не вераць. Смяюцца, кажуць: «Выдумляеш ты, Язэп!..» А навошта мне выдумляць?

Язэпка змоўк, пібы хацеў пачуць ад мяне адказ на гэ-тае ягопае — «А навошта мне выдумляць?».

Жанчыны прыйшлі даіць кароў. Стэпка Бапукова прынесла Язэпку полудзень — паставіла перад ім гладышык шчаўя, міску яешні-баўтухі, бутэльку малака. Язэпка глядзеў, як Стэпка прыгатаўляла ўсё гэта, усміхаўся і неяк вінавата гаварыў:

— А Стэпачка, гэта ж касцу абед, а то і дваім! Навошта ж так? Я толькі малачка нап'ю.

Ён выпіў з паўбутэлькі малака, закусіў хлебам.

— Дзякуй, Стэпачка. А ты, дзіцятка, бяжы дадому, таксама папалуднуй. Кароўкі яшчэ з паўгадзінкі паляжаць. Не баўся толькі.

Я і так доўга не забавіўся б. Мне карцела быць разам з Язэпкам і слухаць яго дзіўныя гісторыі. Тады я забываўся, што ў вёсцы з яго пасміхаюцца. А калі ўспамінаў, мне станавілася ад таго сорамна...

* * *

Шмат пазней ад маці я даведаўся, што з Язэпкам у дзяцінстве здарылася бяда, здарылася з-за бацькі.

Бацькі яго я не памятаў. Маці ж расказвала, што ён быў высокі, плячысты мужчына, цягавіты і ўпарты, як стары, патруджаны конь. Хадзіў ён вечна прыгорблены, ад чаго рукі яго з чырвонымі вузлаватымі кулакамі здаваліся занадта доўгімі. Яго злыя, бясколерныя вочы вечна глядзелі ўніз на крывыя, збітыя пальцы парэнаных ног, якія ад першай веснавой да апошняй асенняй баразны не ведалі аніякага абутку.

З-за яго, казалі маці, і здарылася з Язэпкам тая бяда.

Здарылася тое даўно, яшчэ за старым часам, да рэвалюцыі. Маці гаварыла, што ёй тады, тым летам, споўнілася шэсць гадоў, а Язэпку было на год ці на два болей — ён быў трохі старэйшы за яе, ужо мог бы, як на цяперашні лад, восенню пайсці ў школу.

Бацька Язэпаў меў на той час дзве каровы. Маці нават памятала, як іх звалі — Панядзёха і Аўтарэня. Тым годам адна з іх гуляла перадоўкай. І вось у разгар лета Язэпаў бацька павёў карову ў суседнюю вёску да быка. Прывёўшы яе пазад, ён падаў павадок Язэпку:

— Вядзі, папасі сёння, бо ў чараду нельга пускаць. Вядзі ў Лучкі, пад Паповы раўкі. Я туды па дровы прыеду, дык Сівога патрымаеш, а то авадні сякуць дужа.

Язэпка наматаў павадок на руку і пайшоў з каровай у Лучкі. Там, у кустах, густа парос парышнік, які ў нашай вёсцы завуць рабішнікам, і чмялёўнік — каровіны ласункі. Язэпка адпусціў павадок, галінкаю вольхі ганяў аваднёў са спіны і пахвін каровы і слухаў, як яна сакавіта хрумстала росную ў кустах траву, захопліваючы яе шурпатым языком-шчоткай.

Неўзабаве па сцэжцы, унізе, заляскаталі калёсы — ехаў бацька.

— Тата, я тут... — азваўся Язэпка. — Мне ўжо ісці?

— Прывяжы карову! — гукнуў знізу бацька.

Калі Язэпка падбег да яго, ён ужо пакладваў на калёсы альшэўнік. Язэпка ўзяў каця за аброць, адламаў галінку гацяць з бруха Сівога аваднёў. Але конь усё роўна не стаяў, тузаў калёсы. Язэпка бачыў, што бацька злуецца, і як мага стараўся стрымліваць Сівога, які траха не вылузваўся з аглабель.

І раптам Сівы рвануўся так, што Язэпка ледзь не ўпаў. Аброці ён не выпусціў, але калёсы ўсё ж крыху пракаціліся. Бацька з альшэвінай у руках пахіснуўся, не паспеў адскочыць, і кола праехала па яго босых пальцах. Ён войкнуў, выпусціў альшэвіну і кінуўся да каця.

Заехаўшы аплявуху Язэпку, бацька выхапіў з-пад сядзёлкі пугу, ірвануў з рук сына аброць і пачаў лупіць пугаўём Сівога па галаве. Сівы хроп, кідаўся, падымаўся на дыбкі, біў нагамі па перадку і аглоблях, а бацька вар'яцеў усё больш і больш, і ўсё хвастаў і хвастаў пугаўём па крывавай і пеністай конскай мызе.

Язэпка заткнуў вушы і, забыўшыся на боль, са страхам глядзеў на бацьку і Сівога. І тут ён убачыў, як з-пад пугаўя выскачыла сіне-белае конскае вока і з вочнай ямкі палілася кроў. Сівы захроп і жаласліва заіржаў.

— А-а-а! — нема закрычаў Язэпка і кінуўся бегчы. Ён бег напрасткі, па печай бульбе і жыце. Рот яго быў раскрыты, але хлопчык ужо не крычаў, а толькі бязгучна, з усхліпамі, вякаў. Перад вачыма яго ўсё стаяла сіне-белае конскае вока і бацька, які з аскаленымі зубамі разпораз узмахваў пугаўём.

Язэпка захварэў. Доўга праваляўся ў пасцелі. Ён застаўся жыць, але, як казалі маці, у галаве яго нешта развінцілася. Ён усіх баяўся, асабліва бацькі, забіваўся куды-небудзь адзін і ціхутка сядзеў там, пакуль маці ці хто з суседзяў не знаходзілі яго.

З гадамі страх той прайшоў. Язэпка пасталеў, паспакайнеў. Але да бацькі так і застаўся ў яго не то страх, не то нянавісьць. Нават хаваць яго Язэпка не пайшоў: у той дзень пекуды сышоў з дому.

Неўзабаве хлопчык асірацеў. У іхнюю старую хаціну прыбілася аднекуль бабка Дарка, тады яшчэ, казалі маці, нестарая жанчына, і Язэпка жыў пры ёй. А калі ад-

нойчы вяскоўцы падраджалі пастуха, Язэпка падахвоціўся ганяць чараду. З тае пары ён шмат гадоў хадзіў за вясковым статкам.

* * *

Нядаўна ў водпуск я правёў некалькі дзён у роднай вёсцы. Дзіўная гэта рэч — пасля доўгай ростані пабываць дома. Радасная і адначасова сумная. Ідзеш вуліцаю, дзе калісьці кожны камень пакінуў меціну на тваіх босых пагах, і не пазнаеш, і здзіўляешся, і ўспамінаеш. Хаты амаль усе новыя. Бярозы, клёны, ліпы, рабіны ўздоўж вуліцы выцягнуліся, разрасліся, а здаюцца чамусьці меншымі, вязграбнымі. Разумееш, што не так гэта, што мераеш усё тым, рапейшым, дзіцячым ростам і позіркам, разумееш, а не можаш пагадзіцца. Ну вось — няўжо тая самая Бапукова ліпа з буслячкай наверсе? Шапка валілася тады, калі глядзелі мы на бацяноў, што прыносяць у хаты дзяцей. А цяпер? Так сабе, звычайнае, не дужа тоўстае і не дужа высокае дрэва. Пад ліпай бяргвенцы. Няўжо тыя самыя? Быць не можа! Так і ёсць, не тыя. Відно, што акораны нядаўна, хоць і паспелі пасівець, хоць ужо і выслізганы дзецьмі. Яны і цяпер, дзеці, тут. Гэтак жа, як і мы некалі, гуляюць у свае дзіцячыя гульні...

За дні, што прабыў дома, пахадзіў я тымі сцежкамі і мясцінамі, дзе бегаў у дзяцінстве. Схадзіў у лес, у Лучкі, пад Смаляковы і Паповы раўкі, забрыў уздоўж рэчкі на Доўгае балота. Паменшаў, памізарнеў лес, надараліся ў ім маладыя, незнаёмыя палянкі і прагаліны. Апаўзлі Паповы раўкі. Крынічка, што выцякала з іх, зарасла, заплыла тванню. Замест чыстай, празрыстай крынічкі стаіць, дрэмле невялікае балотца з лапінкай вады.

Думалася пра тое, што назаўжды застаецца з чалавекам ягонае маленства — час высокіх дрэў і бясконых сцежак, час бясхмарных уцех і балючых крыўд, доўгіх сонечных дзён і кароткіх начэй, і што час гэты прыходзіць да нас салодка-шчымлівымі ўспамінамі — нязбытнымі і незваротнымі. Усё гэта павявала ціхі смутак.

Затое дужа ўзрадаваўся, патраніўшы на тую алену-рагач, якую паказаў мне некалі дзядзька Язэп. Асіна не загінула. Яна выцягнулася і дружна шапацела на ветры вяршалінай.

І вельмі блізка пагадаўся дзядзька Язэп — пастух Язэпка. І захацелася сказаць пра яго...

НАД ПОЛЕМ КРЫЧАЛІ ВАРОНЫ

Хавалі Габрусіху чужыя людзі, бо радні ў яе не было. У апошнюю дарогу яе сабралі старая Іваніха і Марыля — суседкі. Іванішын сын Васіль зрабіў дамавіну. Ён жа завёз пябожчыцу і на могілкі. Калі забівалі цвікамі вечка, калі апускалі дамавіну ў дол, ніхто не галасіў. Толькі Іваніха, сыпнуўшы ў дол прыгаршчы жвіру, які гулка забарабаніў па дошках, сказала:

— Хай жа табе добра тут будзе, Ганпачка! Можна, і я хутка збяруся.

Сыпнулі людзі ўслед за Іваніхай на жмені пяску, пастаялі крыху моўчкі і разышліся, пакінуўшы на могілках Васіля з сынам-надлеткам — насыпаць над магілай грудок і наставіць крыж.

Я таксама найшоў, але не ў бок вёскі, а над Глінішча...

Памерла бабка Габрусіха пенакутліва і печакана. І дня не памучылася. Яшчэ заўчора, казалі, выходзіла па вуліцу, сядзела каля Іваніхі з бабамі. Толькі і паскардзілася, што нямогацца нешта. А пазаўтра і памерла, у самы абед. Іваніха аж не паверыла, думала — заснула суседка, разбудзіць яшчэ спрабавала...

Сцежка вывела мяне пад Смалякоў роў, па грудок, парослы калекамі-сасонкамі ды ядлоўцам. Сярод цвітучага жаўтамоху трапляліся тут лапінкі чарніц — ніжэй, там дзе туліліся кволыя, пакручастыя, хоць і пярэстаркі, бярозкі. Я сарваў некалькі ягад — яны былі дробныя, засмяглыя — ведама, на санцапёку, прысеў на камень, снуціўшы погі ў размытую вясновай паводкай баразну-канаўку. За канаўкай, падстунаючыся да самага жаўтамоху, стаяла жыта — рэдкае і чэзлае, каліва каліва гукае. На добры лад, дык і ці трэба было б забірацца з трактарам так высока, так ашчадна абворваць гэты пясчаны грудок, на якім быццам бы былі некалі могілкі. Але ж — абворвалі, хоць ніколі тут і не расло нічога. Хіба толькі грэчка.

Прыгравала сонца. Вакол стаяла цішыня і млоснасць. Здавалася, час спыніўся, растварыўся ў гэтай душнай, даўкай — хоць бы ветрык дыхнуў! — млявасці. І думкі ў галаве плылі такія ж млявыя, самотна-шчымлівыя.

Памерла бабка Габрусіха. І над яе магілай ніхто не галасіў, ніхто не спяваў...

Дзіўна: то ж сапраўды не спявалі. А раней жа, памятаю, колькі ні хавалі ў нашай вёсцы людзей, заўсёды пад імі спявалі. І спявала сама... Габрусіха. Малечай будучы, мы нават здзіўляліся: чаму гэта так, што ўсе плачуць, а яна, бабка Габрусіха, спявае нейкую «алілуу». Падраслі — даведаліся, што некалі бабка Габрусіха спявала ў царкоўным хоры і там навучылася гэтай самай «алілуі». Так і спявала яна над усімі нябожчыкамі — прасілі яе аб гэтым ці не. А сама вась памерла — і ні галашэнняў, ні спеваў...

Я дастаў папяросу, наспрабаваў закурыць, але не курылася — пэўна, ад таго, што добра-такі прынякала сонца. Вакол было ціха, як уначы. Толькі са Смаляковага рова часам даносілася сонная, лянівая важданіна птушак.

Памерла бабка Габрусіха...

Яе хата была непадалёк ад нашай. І я памятаю бабку Габрусіху, пэўна, з таго ж самага часу, як і сваю маці. Памятаю яе ўнука Алёшку — майго равесніка і сябрука. Быў у мяне на самым пачатку жыцця і яшчэ адзін сябрук — Толік дзядзькі Якуба. З імі я і сябраваў — на чарзе. Не паладжу з адным, іду да другога. Калі я прыходзіў да Алёшкі, бабка Габрусіха частавала нас смачнымі ранетаўкамі, агрэстам, чырвонымі, але кіславатымі гронкамі парэчак. Саміх у гарод нас яна не пускала — нават Алёшку. А калі мы ўсё ж туды патыкаліся, сярдзіта крычала і рабіла выгляд, што шукае каля плота крапівы. Мы выкульваліся з агарода на двор. Бабкі не баяліся. Ведалі, што праз хвіліну яна сама прынясе нам у прыноле яблыкаў, агрэсту, парэчак. Прынясе і скажа:

— Во, ешце, а самі не лезьце. А то вы не так тых парэчак напукáеце, як шкоды паробіце. Агурочнік насцягаеце, фасолі збэрсаеце...

Раптам пада мной начулася прарэзлівае «кар-р-р! кар-р-р!». Крыкі былі трывожныя, заклікальныя — сюды ўсе, хто чуе. Сапраўды, праз хвіліну пада мной лятала ўжо некалькі птушак: «кар-р-р! кар-р-р! кар-р-р!» Я зварухнуўся. Вароны закрычалі яшчэ галасней, але, не скончыўшы пада мной круга, надаліся ў кусты, за Смалякоў роў.

Ага, значыць, паналохаў іх я: не прывыклі бачыць, каб тут, на гэтым грудку, хто-небудзь сядзеў. А можа — на бяду? Вароны крычаць на бяду. Гэта заномпілася з дзяцінства. Глуштва, канечне...

Бабка Габрусіха... Дзіўна — Габрусіха ды Габрусіха.

А звалі яе, аказваецца, Гапнай. Поміць пра гэта, мусіць, адна Іваніха. Разам гулялі ў дзеўках... Вароны крычаць на бяду... Пры чым тут вароны? Глупства нейкае лезе ў галаву! Можна, ад гарачыні?

Бабка Габрусіха — бабка Гапна. Не, нязвычайна. Усе звалі яе Габрусіхай. Пэўна, бацька ці мужык зваўся Габрусём. У яе быў Алёшка, унук Алёшка, мой равеснік і сябрук. Алёшкі даўно няма. Не ўнук пахаваў бабку, а яна ўнука. А я жыву. І мог мець, на добры лад, ужо сына. Большага, чым быў тады Алёшка. Я — выжыў, а Алёшка — не. Чаму? Мы не маглі тады ўратавацца самі. Нас ратавалі. Мяне ўратавалі. Хто? Усе, каго я ведаў, і каго не ведаў, і каго не ўведаю ніколі. Уратаваў дзед Кароль, дзядзька Якуб, бабка Габрусіха... Я ж памятаю, добра памятаю, хоць і меў тады ледзь-ледзь пяць гадоў...

За могілкамі, на якіх сярод сасонніку бялелі, сівелі і чарнелі вялікія і малыя крыжы, быў у нас кар'ер. Незадоўга перад вайной адтуль вазілі пясок — гэта тады, калі ў нашай вёсцы, ратуючыся ад патопу, брукавалі вуліцу. (Цяпер той кар'ер амаль зруйнаваўся: берагі апаўзлі, усё вакол зарасло хмызам.) У тым кар'еры нас і ўзялі ў палон: мяне, маіх двух братоў і дзвюх сястрычак. Старэйшаму з нас, Косціку, было дванаццаць, малодшаму, Сашку, тры. А між імі быў я і дзве сястрычкі.

Немцаў было таксама пяцёра. Не, пяцёра было ўсіх, а так — чацвёра немцаў і адзін паліцай. Гэта я таксама добра запомніў, бо нават Сашка, які тады яшчэ і гаварыць толкам не ўмеў, ведаў ужо, што калі ў чорным — гэта паліцай, а калі ў шэрым — то немцы. Чорных мы, здаецца, баяліся болей, чым шэрых. Пэўна, таму, што чорныя гаварылі па-нашаму, і таму, здавалася, яны ўсё ведаюць, ад іх не схаваешся, не ўцячэш.

Як мы апынуліся ў тым кар'еры, я, папраўдзе, дык і не памятаю. Памятаю толькі, як ішлі адтуль у вёску, як стаялі на Крыжавых. А як і калі забрылі мы туды, у той кар'ер, не засталася ў памяці. Пазней маці расказвала:

— Прачнула я тою раніцаю, а мне як быццам хто па вуха шэпча: ратуй, Марыля, дзяцей. Чаму ў галаву тое ўбілася, дык і сама не ведаю. Рупіць усё ды рупіць. Можна, як той казаў, сэрца панерад благое чула? Можна, сасніла што? Ну, я і паадзявала вас, паабувала, Косціку — старэйшы ж самы, разумеў ужо — поспілку дала і выпра-

віла. Вядзі, кажу, сынок, меншых за могілкі, у яму тую, адкуль людзі пясок вазілі, гуляйце там. Пакуль я не прыбягу, не вылазьце, і сам па кустах не бегай. Па кустах страляюць. А я з Лёнікам дома буду. Калі што якое — дык хоць вы ўцалесце...

Ляпілі мы ў тым кар'еры печкі, пяклі з пяску бліны. Часам не мірыліся, і тады нас Косцік страшыў:

— Не раўсці! Немцы пачуюць — паб'юць!

Мы па хвіліну змаўкалі, пасцярожваліся, ці не ідуць тыя немцы, але праходзіла мінута-другая — і мы зноў валтузіліся, сварыліся з-за ямак і печак, плакалі, а калі каму перападала, здавалася, болей і калі цябе апаноўвала вялікая крыўда, гукалі па дапамогу маму.

У гульнях, у спрэчках са слязьмі, у крыўдзе на Косціка, які часам не шкадаваў нам і балючага кухталя, мы і не пачулі, як усчалася страляніна. Усчалася яна, відаць, далекавата, і напачатку тут, у яме, за сасоннікам, мы, пэўна, і не маглі яе ўчуць. Але раптам над намі нешта прагуло, а пасля ззаду, недзе за ямай, цяжка вухнула. Я, малы Сашка, Валя і Ніна не паспелі зразумець, што гэта такое, як Косцік усхапіўся на ногі, згроб нас у кучу і пахнуў пад высокі абрывісты бераг — пад той, з якога боку прыляцела тое, што прагуло над намі і цяжка вухнула.

— Сціхніце і сядзіце тут, як мышы! — загадаў нам Косцік. — Немцы страляюць. З гарматаў. Міна ззаду разарвалася.

Мы сцішыліся, прыціснуліся адзін да аднаго і сапраўды сядзелі, як тыя мышаняты ці птушаняты. Над намі яшчэ некалькі разоў прагуло-прапішчала, а пасля наступіла цішыня. Мы напружвалі слых, але нічога не было чуць. Нам надакучыла куксіцца пад абрывамамі — туды не заглядвала сонца, там было сыравата і халаднавата, і мы парываліся зноў па сярэдзіну, дзе быў сухі жоўты пясок, але Косцік шыпеў па нас:

— Сціхніце! Не варушыцеся! Зараз пачнуць зноў страляць!

І сапраўды, пеўзабаве над нашымі галовамі заціўкалі пчалы — цэлы рой. Ціў-ціў-ціў! — праляталі яны над намі. Мы задзіралі галовы, узіраліся, але нічога не бачылі. А Косцік сцябаў нас:

— Дурні! Якія пчалы? Гэта ж кулі ляцяць! Ляцяць і ціўкаюць.

Мы смяяліся. Скажа таксама — кулі! Хіба кулі ціўка-

юць? Хлусіць, капечне, Косцік. Выхваляецца, што старэйшы, палухас нас, каб сядзелі ціха, каб яго слухаліся. Добра, будзем слухацца...

Ціўканне тое як нечакана пачалося, так нечакана і скончылася. І як ні прымушаў нас Косцік сядзець пад абрываам на памоклаіі посцілцы, мы не слухаліся, румзалі, пагражалі пакаліцца маме. Ён махнуў рукой:

— Ну, ладна, ладна: калупайцеся ў пяску. Толькі бліжэй да гэтага берага будзьце. Чуеце? Каму кажу!

Мінула, здавалася, шмат часу. Валя і Ніна паспелі ўжо «выпаліць» у печы, прыгатаваць «сняданне», запрашалі нас — мяне і Сашку — «да стала»: мы, мужчыны, «хадзілі касіць», а пасля «ездзілі ў дровы». Але «паспедаць» мы не паспелі. На беразе раптам пачуўся тунат цог. Мы задзерлі галовы і аслупянелі: пад абрываам стаяла пяцёра фрыцаў. Яны трымалі ў руках жалезныя рагаціны — пасля я даведаўся ўжо, што тыя рагаціны называліся аўтаматамі — і пазіралі на нас. Відаць, іх здзівіла тое, што мы адны, без дарослых.

Паліцай падняў рагаціну, сказаў:

— Рукі ўверх!

Косцік устаў і падняў рукі. Немцы зарагаталі, загергеталі:

— Пуф-пуф! Парцізан!

Паліцай зноў сказаў:

— Вылазьце!

Косцік ускарабкаўся наверх, стаў перад немцамі. Рук ён не апускаў. Немцы браліся за жываты ад рогату, паўтаралі свае «пуф-пуф». А паліцай махнуў пам рукой:

— А вы? Вылазьце! Ды хутчэй!

Косцік таксама павярнуўся да нас, сказаў:

— Чаго расселіся? Вылазьце! Ніна, намажы Сашку!

Мы палезлі наверх, але самі вылезці не маглі — бераг быў круты, пясок абсыпаўся, і мы спаўзалі ўніз. Тады да нас скочыў немец і павыкідаў на бераг — аднаго за адным.

Мы выйшлі з сасонніку на леташняе бульбянішча і спыніліся, бо спыніліся немцы і паліцай — яны засталіся стаяць на ўзмежку...

Ага, вось чаму мне ўбіліся ў галаву тыя вароны! Так, так, тады таксама над полем крычалі вароны, крычалі гэтак жа трывожна і заклікальна — нібы збіралі пасля прыпалаху сваякоў і блізкіх...

— Як прозвішча? — спытаўся паліцай.

— Вашкевічы,— адказаў Косцік.

— Дзе бацька?

— Тата на фронце.

— А дзе партызаны?

Косцік маўчаў.

— Што маўчыш? Ёсць у вашым лесе партызаны? — паліцай павысіў голас.

Мы зарумзалі. Косцік сыкнуў на нас, прамовіў:

— Не ведаю, дзядзечка. Цяпер грыбоў няма, дык я ў лес не хаджу...

— Апу — марш!

Мы пайшлі ўніз, да вёскі. Пакуль узбіліся на мяжу, я, Сашка, Валя пагублялі галёшыкі. Я хацеў выцягнуць свае з гразі, каб песці ў руках, але немец балюча піхнуў аўтаматам, закрычаў:

— Шнэль, шнэль! Цурук!

Вядома, тады я не ведаў, што азначаюць гэтыя «шнэль» і «цурук», але падбегам кінуўся да Косціка, які ішоў першым. Немец зарагатаў:

— О, я, я! Бегам, бегам!

Калі ўжо адышліся далекавата такі ад могілак, Ніна раптам спынілася:

— Косцік, мы ж там посцілку забыліся. Мама крычаць будзе. Я збегаю,— і яна кінулася назад.

Дарогу ёй перагарадзіў той жа немец, што падганяў і мяне:

— Цурук!

А паліцай дадаў:

— Ты куды? Назад!

— Мы там посцілку забыліся, дзядзечка, я збегаю... Я хуценька...

— Марш назад!

Ніна заплакала, паплялася апошняя, узяла на рукі Сашку, які выбіўся з сіл.

Мы мінулі Сялібную, аселіцу, перабраліся цераз рачулку, што цякла ля самых гарадаў, і выйшлі якраз да лазні дзеда Караля...

Лазня дзеда Караля... Сюды я часта прыбягаў «памагаць» дзеду грэць гэтую лазню. Дзед Кароль быў добры, не праганяў мяне. Толькі тады, калі ён выкочваў з каменнай печы чырвоныя, распаленыя да жаўцізны валункі і вялізнымі абцугамі апускаў іх у бочкі з вадой, адганяў мяне:

— Брысь, жэўжык, а то і да бяды недалёка.

Далёка я не адб'ягаўся: дужа ж цікава было паглядзець, як з бочак узляталі спачатку пырскі, а пасля над імі ўзнімаўся вялізны слуп пары. Калі ўсе каменні аказваліся ў бочках, дзед Кароль зноў дазваляў падысці бліжэй. Я падб'ягаў і слухаў, як у бочках пешта доўга-доўга булькала, шышела, крактала — пібы тыя бочкі дыхалі...

Ого, дзед Кароль і яго лазня! Хто з хлапчукоў не хацеў бы паглядзець, як над канец, калі прагаралі дровы, дзед выгортаў з печы доўгай качаргой зыркае вуголле і, заліваючы яго вадою, казаў мне:

— Во, жэўжык, вала можна засмажыць!

А тое, як пасля, калі з лазні праз дзверы і адно-адзінае малюсенькае акенца сыходзіў дым, дзед Кароль асцярожна пырскаў на печ вепікам — змываў пыл і копаць, правяраў, ці ёсць чад і які будзе дух!

Апошнім часам, перад самаю вайною, я ўжо хадзіў у лазню разам з татам і Косцікам, і дзед Кароль сустракаў мяне заўсёды адным і тым жа жартам:

— Ну, жэўжык, куры не адклявалі твайго стручка? Не адклявалі, бачу, бачу. Тады — заходзь, заходзь, будзем спрабаваць дух. А дзе ж твой вепік? Ай-яй-яй, жэўжык, як жа так? У лазню прыйшоў і без вепіка!

Я стрымгалоў кідаўся да таты, хапаў у яго з рук вепік і пёс дзеду:

— А во!

— А-а-а... Ну, то пайшлі. Мы з табой, жэўжык, палезем на палок першымі. А то ж яны не ўмеюць як след і духу даць. І сам не папарышся, і вош не заб'еш. Пайшлі, пайшлі, жэўжык...

Калі мы падышлі да лазні дзеда Караля, у ёй гаспадарылі немцы і паліцаі. Яны выцягвалі з лазні клункі і патрашылі іх. З клункаў вывальваліся розныя адзежыны: сарочкі, спадніцы, хусткі. З аднаго клунка пасыпаліся кнігі...

То былі Косцікавы кнігі. Ён схаваў іх на гарышчы лазні. Памятаю, я памагаў яму пасля збіраць параскідапыя і парваныя кніжкі, памагаў складваць іх у скрынку і закопваць тую скрынку на гародзе, у кусце парэчак. Косцік падпусціў мяне памагаць, але пасля сурова папярэдзтваў, каб я, крый бог, не прагаварыўся, дзе ён закапаў свой скарб. Я, здаецца, не сказаў нікому, але кніжкі ўсё ж прапалі: калі мы вярнуліся ў родную вёску, на гародзе знайшлі толькі аскабалкі дошак ад той скрыні, а вакол было мноства дзірак, праколатых штыкамі. Казалі,

што штыкамі карнікі нашчупвалі ў зямлі, дзе людзі прыхоўвалі свой скарб...

Пад канвоем мы выйшлі на вуліцу. Яна была пустая — пiдзе ні душы. Мы пайшлі ў канец вёскі, да Крыжавых дарог. Тут стаяла шмат падвод. Немцы і паліцаі пасілі на падводы мяшкі, кошыкі яек, курэй, парасят... А ўсе нашы былі на школьным двары. Наперадзе стаяў дзед Кароль — яго я пазнаў здалёк. Пасля ўбачыў і маму з Лёнікам на руках. Яна кінулася нам насустрач перш, чым паліцай, што ішоў з намі, паспеў спытацца:

— Чые гэта дзеці?

— Мае, паночку, мае!

— А дзе твой мужык?

— А дзе ж яму быць! На фронце! Можа, ужо дзе і галаву злажыў!

Мама загаласіла.

— А мужык не бандыт? Не партызан?

— На фронце мужык, паночку! Разам з мужчынамі пайшоў.

— А чаму баялася? Чаму дзяцей у кар'ер адправіла?

— Баялася, паночку... Страляніна ўсчалася... Яны ж малыя яшчэ, жыцця не бачылі...

— Стараста, — гукнуў паліцай, — гэта баба праўду кажа?

— Праўду, пап паліцай, — азваўся дзед Кароль. — Васіль яе на фронце. Разам з іншымі мужчынамі пайшоў...

Так, дзед Кароль быў у вёсцы старастам, нямецкім старастам. Нічога гэтага я тады, вядома, не разумеў...

— Брэшаш, стары! — раптам закрычаў паліцай, падыходзячы да дзеда. — Усе вы тут бандыты і бальшавікі. Кажы праўду: дзе бандыт гэтай бабы? У лесе туляецца? Так?

— Я кажу праўду, пап паліцай. Брахаць не навучыўся, — адказаў ціха дзед Кароль. — Яе Васіль на фронце. Узялі разам з іншымі мужчынамі. На трэці дзень вайшы.

— Ён быў бальшавік?

— Бальшавік! Гэтакі ж, як і я, пап паліцай. Разам зямлю аралі, разам баранавалі, разам касіць хадзілі...

— Брэшаш! — паліцай размахнуўся і ўдарыў дзеда па твары. Пасля падышоў да пемца, — відаць, начальніка, і пешта сказаў яму. Той кіўнуў. Дзеда Кароля схапілі і паставілі пад сцяной школы. А паліцай і немец падышлі да бабкі Габрусіхі:

— Ты, старая, гавары: хто мужык гэтай бабы?

— А божачка ж мой, дык хіба ж вам не казалі? У кожнага чалавека спытайцеся. Пайшоў яе Васіль на вайну. Разам з мужчынамі пайшоў. І з таго дня ні слыху ні дыху. Побач жа жывём, што — я не ведаю? Праўда ж, людцы? — бабушка Габрусіха паварочвалася да людзей, што моўчкі стаялі на школьным двары. — Ці ж я вас ба-яцца буду? На фронце яе Васіль...

Бабушка Габрусіха таксама апынулася побач з дзедам Каралём пад сцяною школы. Пасля там сталі цётка Гапна, цётка Верка і дзядзька Якуб...

Дзядзьку Якуба я любіў, мусіць, гэтак жа моцна, як і дзеда Каралёва. Іх хата стаяла побач з нашай, лічы, што ў нашым агародзе. Толькі дзядзькі Якуба быў маім сябруком. Асабліва мы любілі гуляць з ім на пярэклеці іхняга свіронка. Перад самай вайной дзядзька перасыпаў той свіронка на варыўню. Гэта мы з Толькам запамнілі вельмі добра. Дзядзька Якуб збіраўся ехаць у Стайкі на мох. Пакуль ён сседаў, мы з Толькам забраліся ў калёсы — наважыліся ехаць таксама ў тыя Стайкі. Колькі ні ўгаворваў нас дзядзька Якуб злезці, мы і слухаць не хацелі. Я то, канечне, злез, бо які б добры дзядзька Якуб ні быў, а ўсё ж не тата, трэба слухацца. А Толькі заўпарціўся. Ужо і маці ягоная выйшла на ганак, пачала ўгаворваць, нават мяне прасіла, каб я Толька падгаварыў пайсці на рэчку лавіць сліжыкаў, а Толькі яшчэ блізка. Бацька паспрабаваў ссадзіць яго сілком, але ён так зароў, што было чуць, відаць, аж на Крыжавых. Тады дзядзька махнуў рукою, ускінуў у калёсы і мяне, і мы паехалі. Але даехалі толькі да крамы. Тут дзядзька спыніў каня, супуў нам з Толькам па рублю і скамандаваў: «Ану, парасяты, марш па цукеркі! А моху я і сам прывязу. Прыеду — памагаць скідаць будзеце. Згода?» Канечне, згода! Чаго, каб хто сказаў, ехаць у нейкія Стайкі, на нейкі мох, калі можна пайсці ў краму і купіць цукерак? У краме мы доўга выбіралі, што купіць. Спынілі свой выбар чамусьці на сухарыках — дужа выдаваліся салодкімі і смачнымі...

Я глядзеў на тых, што стаялі пад сцяною школы, і нічога не разумеў. Чаму яны там стаяць? З імі хочуць зрабіць нешта благое? Канечне ж, благое! Хіба могуць немцы зрабіць нешта добрае? Ага, іх настаўні, папёўна, за тое, што і дзед Кароль, і бабушка Габрусіха, і дзядзька Якуб казалі немцам няпраўду. Канечне, няпраўду! Хіба яны не ведалі, што іх за гэта назабіваюць? Ну, добра, цётка Верка і цётка Гапна — гаранскія, не нашы, канчанскія, яны

могуць і не ведаць, што наш тата не на фронце, а ў лесе, а бабка Габрусіха, дзед Кароль, дзядзька Якуб? Яны ж з нашага канца, яны ж ведаюць. Дзед Кароль нават аднойчы аб нечым шаптаўся ўпачы з бацькам. Гэта тады, калі тата неяк заглянуў дадому. Я прыкінуўся, што сплю — моцна-моцна, а сам усё чысцютка чуў...

— Апошні раз пытаюся: дзе бацька гэтых дзяцей? Хто ён? Бандыт, бальшавік?

Мы стаялі вакол Косціка — маму да нас так і не пусцілі, стаялі і маўчалі. Я не плакаў, хоць мне і вельмі шкада было бабку Габрусіху, дзеда Кароля, дзядзьку Якуба. А што, калі іх заб'юць з тых жалезных рагацін? Я нават спытаўся пра гэта ў Косціка, але ён так ушчыкнуў мяне, што я ледзь не воікнуў, стаяў і глытаў слёзы ад крыўды па Косціка: няўжо ён хоча, каб забілі бабку Габрусіху, і дзеда Кароля, і дзядзьку Якуба, і тых гаранскіх цёткаў?..

Іх не забілі. Паліцай штосьці шапнуў немцу — таму, начальніку, той нешта палапатаў, і немцы, што былі паднялі аўтаматы, апусцілі іх, адышліся да падвод. Адышоўся і той немец, які не пускаў да нас маму. Яна хуценька схавала нас сярод людзей.

Немцы неўзабаве наехалі. Людзі разыходзіліся са школьнага двара. Мама, памятаю, кідалася то да аднаго, то да другога, плакала, за нешта дзякавала. Да яе падышоў дзед Кароль, сказаў:

— Кінь, Марыля. Супакойся. Дзякаваць богу, што ўсё абышлося. Каб іх зямля не пасіла, вылюдкаў...

Праз нейкі час бацька забраў нас да сябе ў лес, і мы там жылі — у будаках і зямлянках — аж да таго дня, пакуль праз нашы Крывавыя не ішлі «красныя»...

З тае пары мінулася ўга колькі гадоў. А той наш палон застаўся ў памяці, застаўся назаўсёды: нас, пяцёра малых, трымаюць пад канвоем па Крывавых, не пускаюць да маці... Хто яго ведае, можа б, гэты эпізод і сцёрся з памяці — усё-такі я быў зусім малеча, калі б не маці, якая часта паўтарала:

— Каб не абаранілі нас людзі, то і не ведаю, што было б з намі. Пэўна ж, расстралялі б.

Бацька ж часам нярэчыў:

— Людзі-то, канечне, абаранілі. Каб хто звягнуў, што я ў партызапах, што былы сельсаветчык, то, яно, канечне, вас бы ўсіх расстралялі. Палажылі б і тых, што пад сцяпой школы стаялі. Але ж і другое праўда. Вінаватых

яны не шукалі. Проста — лёс ужо, мусіць, такі. Суджа-на было жыць...

Так, вінаватых яны не шукалі. Тым разам, праўда, яны нікога не забілі і нічога не спалілі. А пасля? Вёску нашу спалілі датла. А людзей, хто не паспеў уцячы і схавацца, расстралялі. Забілі дзядзьку Якуба разам з Толікам і маткай, забілі цётку Верку — тую, гарацкую, што стаяла тады побач з дзедам Каралём, забілі сына бабкі Габрусіхі, яе цявестку і ўпука Алёшку. Дзед Кароль таксама не дажыў да прыходу «красных» — фашысты павесілі яго за сувязь з партызанамі...

Дык, мусіць, большая мацерына праўда: не лёс, а людзі... Дзед Кароль, дзядзька Якуб, бабка Габрусіха, гарацкія цёткі...

...Сонца хілілася к захаду, але было па-ранейшаму душна, парна, млосна. Відаць, на дождж. Бо вось жа зноў усхадзіліся ў Смаляковым рове вароны.

Я падняўся, атрос ад пяску піпжак, перакінуў яго цераз руку і паціху пайшоў разораю праз жытнёвы палетак да травяністага калёснага прасёлка. Па крысці мякка шасталі каласы, з ціхім шоргатам асыпаўся з-пад чаравікаў пясок.

РАНІШНЯ СНЫ

От жа бывае так: прысніцца ўночы нешта і потым цалюткі дзень з галавы не выходзіць. Здаецца, і не думаеш пра тое, і робіш нешта зусім іншае, а яно не-не ды і зноў усплывае. І тады пачынаеш міжволі прыгадваць, што ж такое прымроілася табе поччу, шукаць у ім пэўны сэнс і, смешна казаць, нават патаемную сувязь паміж тым сном-неадчэпам і тым, што можа чакаць цябе сёння альбо заўтра.

Сёння, над самую раніцу, мне спілася блакада. Быццам ляжым мы з братам у лесе, у халоднай і смярдзючай балотнай рудаўцы, бачым, як ідуць, пераскокваючы з кушчы на купіну, цемцы і паліцаі, чуем, як паліцай, надрабляючыся над тутэйшую гаворку, галёкае на ўвесь лес: «Марыля, дзе ты? Пойдзеш сягоння ў Стайкі? Го-го-го, Марыля-а!», ведаючы, што ў кожнай вёсцы знойдзецца жанчына, якая завецца Марыляй, і спадзеючыся, што

гэта самая Марыля можа падумаць, што гукае яе хто-небудзь свой — сусед ці проста знаёмы... Потым спілася, што быццам сварыўся на мяне дзядзька Тодар. За тое, што пезнарок сыпнуў жменю пяску ў саганок з заціркай-скваранкай, які пехта пакінуў ля вогнішча ненакрытым. Толькі сварыўся чамусьці голасам дзядзькі Андрэя, майго цяперашняга суседа...

Хто яго ведае, чаму раптам прыснілася ўсё тое — паш стайкаўскі Барок, блакада, дзядзька Тодар. Нечага ж от спамянулася, як маці сказала б. І зацірка яшчэ. Не бачыў я таго заканцелага саганка ля вогнішча. І пяску сыпаць у яго зусім не хацеў і не збіраўся. Ляпіў ля зямлянкі печкі і сыпнуў жменю. Проста так, убок сыпнуў, а патрапіў у саганок. Дзядзька Тодар хацеў мяне нават дубцом сцебануць — так раззлаваўся, але я ўцёк. Раптам і зацірка спамянулася...

Пэўна, ніхто ў нашым доме не падымаецца раней за дзядзьку Андрэя. Яно, канечне, можа хто і раней калі ўстане, але хто пра тое ведае? От хоць Франака возьмем, з трыццаць дзевятай кватэры. Ён шафёрам — на аўтобусе — робіць. Дык як ідзе ў першую змену, ледзь не сярод ночы падымаецца, але ж то — не кожны дзень. У дзядзькі Андрэя няма ні першай змены, ні другой. У яго і выхадных, здаецца, няма. Штодня ўстае ледзь свет і адразу ж, як сам кажа, на вахту сваю заступае. А вахта яго — на балконе. От і атрымліваецца: як хто ні рана з дому выходзіць, а з ім з першым здароўкаецца.

З дзядзькам Андрэем мы жывём на адным — другім — паверсе. І балконы нашы побач, у двор выходзяць. Таму я кожнай рапіцы чую (зрамку яшчэ няма ў двары шумлівай дзіцячай шчабятні), як ён гамоніць з суседзямі.

От і сёння. Толькі прагнуўся, яшчэ, пэўна, і сямі няма, а ўжо чуто:

— А, Марыначка! Здравачкі была, любачка! Ужо бяжыш, ё-маё! Ці дпя мала, каб хвасты сваім кліенткам накруціць? Не рана, ё-маё, выбралася, кажу?

— Ой, што вы, Андрэй Кірылавіч! Там з шасці вочарадзь стаіць!

Гэта, бегучы па работу, з дзядзькам Андрэем здароўкалася Марына з чацвёртага пад'езда, майстар жаночай цырульні. Праўда, цётка Вікця кажа, што зваць дзяўчыну не Марынай, а Гэляй, што Марынай яна стала тут,

у горадзе — каб не быць «дзеравенскай». Можна, і праўда, бо і сам чуў, седзячы неяк на балконе, як гэта самая Марына казалася суседцы: «Табе, Жэпечка, гэта прычоска не йдзець. Яна робіць цябе падта дзеравенскай». І дзядзьку Андрэя Марына заўсёды заве толькі Андрэем Кірылавічам — таксама «па-гарадскому».

Не аціх яшчэ дробны цокат Марыніных абцасаў на асфальце, як зноў чуць:

— Здароў, дзядзька Андрэй! Калі ты перапляцеш іх ужо, сеткі свае?

— Здароў, Алік, здароў! Галава, хлопец, не баліць? Ці падлячыў ужо? Учора ты, хлопец, быў, ё-маё...

— І ты ўгледзеў? Напарнік у водпуск ішоў, дык, гэта самае... Жонка напару з цешчай нілавалі. І так моташна, а яны яшчэ...

— А ты хацеў, каб яны, ё-маё, пахвалілі цябе, апахмяліцца падалі?

— Угадаў, дзядзька Андрэй. Цешча, душа добрая, не вытрывала, гледзячы на мае пакуты, паліла сотачку. Дык аж у галаве пасвятлела. Ну, я набег!

— Бяжы, хлопец, бяжы. А сетачка і табе хутка спатрэбіцца. Угадаў?

— Ага, ліха на яе! Бог тройцу любіць. От і наспявала дурная баба!

— Разумная, брат, а не дурная. Дзе двое, там і трое. А глядзіш — рубля лішняга на чарку і пашкадуеш...

Алік — з нашага пад'езда, з самай верхатуры. Дзе робіць, дык я, папраўдзе, толкам і не ведаю. Здаецца, бульдазерыстам на будоўлі. Хлопец, на погляд, і ніштаваты — ціхі, сарамяжы, рабацяшчы. Вяскою пабяліў у двары ўсе яблыні і ігрушыны, абгарадзіў нізенькім штыкетнікам кветкі, каб не дратавалі дзеці. Адно — часам прыходзіць дадому «пад мухай», і тады падоўгу «высвятляе адпосіны» з цешчай і жонкай. Высвятляе «пры зачыненых дзвярах» — так кажа дзядзька Андрэй... Аліка, калі ён вяртаецца дамоў нападнітку, не пускаюць у хату. І от тады пачынаецца тое высвятленне адпосін пры зачыненых дзвярах: ён — па адзін бок, па лясвічнай пляцоўцы, жонка і цешча па другі, у кватэры. Больш крычыць адзін бок — жаночы. Адтуль, з-за дзвярэй, можна пачуць і «прымака», і «галадранца», і «апівоху». Алік жа адно ціха ўгаворвае: «Мама, Люська, не смяшыце людзей, адчыніце». Кажуць, верхаводзіць у кватэры цешча. Яна, урэшце, адчыняе дзверы, і ўсё сунакойваецца...

Пасля, педзе каля васьмі, з дзядзькам Андрэем гамоніць цётка Вікця.

— Харошы дзяснёк,— гукае яна знізу.— Звечара быта і ветрылася, а во якая цяплынь і парнасць з самой рашчкі. А ты ўсё пляцеш?

— Пляту, Вікторыя Лазараўна,— адказвае дзядзька Андрэй.

Я ўсміхаюся сам сабе. Відаць, толькі адзін мой сусед называе так цётку Вікцю. У доме, ведаю, яе недалюбліваюць — за доўгі язык, і часцей, за вочы, клічуць лапатухай. Што б дзе ні здарылася, цётка Вікця заўсёды ўсё ведае. Недалюблівае яе і дзядзька Андрэй, але знарок звяртаецца да яе так уважна: Вікторыя Лазараўна.

Цётка Вікця, адпак, не заўважае іроніі ў голасе суседа і, відаць, спыняецца.

— Аднаму і пенсіі хваціла б,— кажа яна,— а на пяць ратоў дык і шнуркі гэтыя трэба шморгаць, вочы сляпіць.

— Ну, цяпер абы раток, а хлеба знойдзецца кусок. Але ж — трэба, Лазараўна,— памяркоўна адказвае дзядзька Андрэй, хоць я ведаю, што ён не любіць, калі хто напамінае яму пра яго пяць ратоў: дзядзьку Андрэю пад шэсцьдзесят, а дзеці — два хлопчыкі і дзяўчынка — зусім яшчэ малеча, адно пад адным.

— А не так жа іх пракарміць, як адзець-абудць,— сыпле цётка Вікця.

— Яно, ё-маё, ведама, малое — малым,— бубніць дзядзька Андрэй.— І то, Лазараўна, праўда. З трыма малымі не пазагараеш. То там дзірка, то тут нешта трэба. От і пляту таму. Якая б капейчына ні была, але, як той казаў, свежая. Ты, Лазараўна, куды так рана?

— Куды ж я хаджу яшчэ?! Ні ён, ні яна не сходзяць, да гатовенькага прывыклі. Ад стала да стала. А ты і на магазінах палётай, і ў кулінарыі паштурхайся, і згатуй, і памый, і дзяцей дагледзь... Казалі ўчора, курэй будуць даваць, дзяшовых. Дык падбягу. Малым на булён. Сабе дык які той паедак з курыцы!

— Ну, але ж! А дзіцяці, ё-маё, добра!

— То, можа, і табе парачку захапіць? Я ж ужо хлопца туды паслала. Калі чарга будзе, каб пастаяў. Дык жа лянота! Ледзь успарола... Ты ўчора чуў ці не? Зноў жа ціятр быў. Ну, з Алікам вашым. Да поўначы ў хату не пускалі. Гадаўкі, а не бабы. Заездзілі чалавека. Точ, як прымак даўнейшы. Самі за яго гарбом трыбухі наадга-

доўвалі, а яшчэ і здэкуююцца. І людзей не стыдзяцца, па ўвесь дом лямантуюць.

Не бачу, але адчуваю, што дзядзька Андрэй ад гэтых слоў хмурыцца — не любіць ён, ведаю, такіх гаворак. Пэўна, ніжэй схіліўся над сваёй сеткай, пасанвае, ківае галавой. Урэшце, чую:

— А табе, Лазараўна, тое бытта баліць найбольш?

— Каб мне яшчэ балела? Ды няхай яны там пазадшваюцца! Каб мне яшчэ балела...

— Чаму ж так злосна, Лазараўна? Да ўсяго табе дзела, усё табе трэба ведаць і асудзіць. А ці ведаеш, Лазараўна, як цябе клічуць от за гэтае самае?

— Як трэба, так і клічуць, — ужо крычыць лапатуха. — Ці не сам першы і паплявузгаў на мяне, га? Думаеш, сам добранькі? Го, сказала б я табе, ды людзей сорамна, няшчасны! Ліпіш во на балконе, дык і ліпі. Знайшоўся мне ўказчык! Жонцы сваёй, гаротніцы, указвай. А то яна, бедная, радачкі не знаходзіць, як з пятлі выбавіцца. Я старая, і то ніколі не рашылася б на такое. Цьфу на цябе!

Чутно, як яна пашлэпала па двары...

Счакаўшы крыху, выходжу хутка на балкон, кажу:

— Добры дзень, дзядзька Андрэй!

— Здароў, Рамапавіч! — Колькі часу маўчыць, пасля надымае галаву, сіліцца ўсміхнуцца: — Чуў, ё-маё? От жа шкодлівая баба. Не проста абгаворыць, а яшчэ і ўкусіць. І за самае балючае месца... Ну, што повага?

Я дастаю з кішэні цыгарэты, не спяшаючыся прыпальваю.

— Не ведаю, дзядзька Андрэй. Нічога такога.

Сусед, відно, рады забыцца на тое, што было, бо падхонлівае:

— А я ў шэсць слухаў радзіва. Апошнія ізвесція. Нічога, як ты кажаш, такога. Непанятна мне, Рамапавіч, толькі адно. Да якой гэта пары будзе тое, ё-маё, у В'етнаме? Гэта ж колькі гадоў ужо!

Дзядзька Андрэй, ведаю, не чакае адказу. Ён больш за мяне, відаць, чытае газет і слухае радыё, пытаецца проста так, дзеля таго, каб я падтрымаў яго гамонку. Таму я паціскаю плячыма:

— Цяжка сказаць, дзядзька Андрэй. Па ўсім відаць, не скоро там ціха будзе.

— Я ж от сяджу, слухаю тое радзіва і думаю. Людзі цяпер не дурныя, вайну перажылі, ё-маё, паразумелі.

І не адны ж мы перацярпелі. Дык чаму ж гэта ўсім разам не сказаць: до — вайны, до — слёз, до — смерцяў? От хоць бы сабе тыя амерыканцы. Не ўсе ж яны фашысты, Раманавіч?

Я ківаю галавой.

— І я ж так лічу, — хуценька кажа дзядзька Андрэй. — Ведама, не ўсе. Сярод фрыцаў і то людзі трапляліся. Хоць рэдка, але трапляліся.

Я маўчу. Зноў прыгадаўся сон, а з ім — тая апошняя блакада, тое, як мы, ацалелыя, выходзілі пасля блакады з лесу, як патыкаліся на забітых і павешаных нашых людзей — жанчын, старых, дзяцей... «Трапляліся сярод іх людзі, дзядзька Андрэй, але вельмі і вельмі рэдка. А яшчэ радзей абуджалася людское ў тых людзях...» — думаю.

Сусед таксама маўчыць, адкладвае ўбок чаўнок, разблытвае шнурок, потым, беручыся зноў за работу, кажа:

— Ведаеш, Раманавіч, што мой Толік учора адчудзіў? Падыходзіць да мяне і пытаецца: «Табе, тата, на вайне ногі адарвала, праўда?» Праўда, кажу, сыноч. Дык ён вазьмі ды скажы: «А ты, татачка, не пайшоў бы на тую вайну, ды і ўсё». Што ты скажаш? Ісці на вайну, кажу, трэба было, сыноч. Ён зноў: «Чаму?» От, ё-маё. Кажу яму: «Трэба было, каб больш вайны не было, каб табе, сынку, не давялося ісці». Аціхла маё птушанё, прыхінулася да мяне, але бачу — думае аб нечым. І точно, Раманавіч. Бліснуў ён вачапятамі і гэтак хітра кажа: «А мяне ж, тата, яшчэ тады не было!» Разумны ўжо, жэўжык!.. Куды, куды ты лезеш? — закрычаў раптам дзядзька Андрэй. — Табе, табе кажу! Чуеш, Сяргейка?

Зірнуў — каму гэта ён? Аказваецца, на яблыньку, учарэпіўшыся за ніжнія сукі, лезе хлапчанё. Учуўшы дзядзьку Андрэя, жэўжык саскочыў на зямлю, сунуў рукі ў кішэні і, пасвітваючы, паволі пайшоў да крэсла-гушкалка.

— Бач ты яго, лета ў сілу не ўвабралася, а ён ужо зялёпухамі ласуецца. Жывот сапсуеш, памаўза! — крыкнуў дзядзька Андрэй. — От жа матка, можа, і бачыць недзе з акна, а, ё-маё, маўчыць. Гэта Грышы Ваўчка, з апошняга над'езда. Ведаеш — чарнявы такі, з вусікамі, на шчотачнай фабрыцы робіць?

Я не ведаю Грышы Ваўчка. Дзіўна, але за тры гады, што жыву тут, я ведаю зусім пямногіх сваіх суседзяў. А можа, так яно і павінна быць? Горад, кажуць, адначасова і згуртоўвае людзей, і раз'ядноўвае. Але ж ці так гэта? Вось жа дзядзька Андрэй, бязногі чалавек, які рэд-

ка калі пакідае сваё курасанне на балконе, каб пасядзець з мужчынамі ў двары, ведае ў доме ўсіх, нават от гэтага падшыванца, сына Грышы Ваўчка, чарнявага, з вусікамі, які робіць на шчотачнай фабрыцы.

— Ну, ты-то можаш і не ведаць яго. Ранідой пойдзеш, увечары прыйдзеш. А я ж тут, ё-маё, ад усходу да захаду...

Я слухаю дзядзьку Андрэя, а сам чамусьці пачынаю думаць пра іншае. Пра тое, што люблю нашу гарадскую ўскраіну. Люблю за тое, што тут шмат прасторы, шмат сонца, паветра і маладой зеляніны. А яшчэ за тое, што людзі, якія жывуць тут, — той жа дзядзька Андрэй, Алік, Франак, нават цётка Вікця — не страцілі, не разгубілі — ні ў гаворцы, ні ў паводзінах, ні ва ўяўленнях — таго, што было вышесена імі з вясковай хаты, з роднага бацькавага кута. Няхай сабе гэта падасца каму смешным і наўным, але — вельмі ж шчымліва затрымціць душа, калі раптам паплыве з расчыненых пасцеж вокнаў недзе на пятым паверсе любая матчына песня; аж страпянешся часам, калі гарадская бабулька прыкрыкне раптам на ўвішнага гарадскога ўнука цюцелька ў цюцельку так, як крычала калісьці на мяне бабка-нябожчыца: «Угамонішся ты ці не? Дальбог жа, злаўлю і крапівою так зжыгаю, што ўжо не сядзеш, дык не сядзеш!..»

— Ты што, не чуеш? — кажа раптам дзядзька Андрэй. — Дык от я і кажу: як пасядзіш тут, ё-маё, цэлы дзень, дык і наслухаешся, і нагамонішся. І што я табе, Раманавіч, хачу сказаць. Часам мяне адум бярэ. Вазьмі вайну. Табе тады колькі было? Гадоў сем-восем? Ну, то ты, хлопец, мала чаго і помніш. А маю жызню, ё-маё, вайна напалам пераламала. З хрустам, Раманавіч, з бо-лем...

Я крыху ведаю лёс дзядзькі Андрэя. Да вайны ён жыў у вёсцы, рабіў у калгасе конюхам. Меў жопку і двое дзяцей. І матка старая з ім жыла. А вярнуўся — нікога не знайшоў. Суседзі расказалі, што ў адзін дзень карнікі ўсіх паклалі. Паўвёскі загінула. Усе, хто не паспеў уцячы ў лес. Каб яшчэ не калецтва, то, можа, і вытрываў бы Андрэй. А так — махнуў на ўсё рукой, запіў. Гадоў дзесяць жыў, не ведаючы, дзе спаў, што з'еў. Зімой ля вакзалаў, ля сталовак аціраўся, летам — ля базараў. Аж пакуль не стрэлася жанчына адна. І маладзейшая за яго, і здаровая, а от сталася так, што прывяла Андрэя да сябе, вымыла, апранула, сказала: «Жыць трэба». Так і жы-

вуць. Траіх дзетак пажылі. Жонка па заводзе робіць, а ён, дзядзька Андрэй, у камбінаце надомнай працы. Пляце сетачкі для дзіцячых ложкаў, авоські, тэнісныя і валейбольныя сеткі... Пра ўсё гэта я чуў ад той жа цёткі Вікці. Можна, што і не так было, хто ведае — дзядзька Андрэй сам гаварыць пра тое не любіць...

— Дык слухай. Я не пра сябе. Цяжка людзям жылося — не давядзі бог! І ў вайну, і пасля. А от жа не азвярэлі. Чуеш, Раманавіч? У самога каторага гора, але і другому паспагадае, падзеліцца апошнім. А цяпер, здаецца, не тое.

— Што, горшыя сталі?

— Не, я таго не скажу. Людзі розныя былі. І добрыя, і благія. Але от здаецца мне, што мы бытта пачалі забывацца. На гора пачалі забывацца, Раманавіч. На тое, што было, што перажылі. Мяккасці, спагады ў людзей бытта паменела, ці што. Абнадзеіць, паспачуваць чалавеку, слова добрае сказаць — дробязь гэта, а не кожны з нас і на гэта здатны. Яно, бытта ў горадзе гэта і не прынята, людзі з усяго свету пасабіраліся, але ж, ё-маё...

— Вы ж, дзядзька Андрэй, не забыліся...

Сказаў я гэта і пашкадаваў, бо сусед мой нейк схіліўся раптам, быццам яму пільна спатрэбілася ўгледзецца ў толькі што завязаны вузел, потым шумна выдыхнуў паветра і сказаў, не падымаючы галавы.

— Я, хлопец, не забыўся. Не магу забыцца, каб і хацеў. Во, — ён паварушыў сваімі кульцянкамі, — не даюць забыцца. Ледзь што якое — смыляць, спаць не даюць.

— Даруйце, я не тое хацеў...

— Нічога, што ж тут крыўдаваць, — дзядзька Андрэй зняў з кручка гатовую сетачку, разгарнуў яе, агледзеў, шпурнуў у кашолку. Асноўваючы новую, знячэўку спытаў: — Ты, Раманавіч, з-пад Загорска? Быў я некалі ў вашых мясцінах. У сорака чацвёртым. Як немца гналі. Драпаў фрыц — угнацца не маглі... Помню вёсачку адну. От як цяпер вуліцу бачу, доўгую, дажджамі размытую. Каменняў на вуліцы шмат было. А на скрыжаванні, пасярод вёскі, царква. Адна сцяна ад яе ацалела...

У маёй роднай вёсачцы вуліца таксама вечна размывалася дажджамі. І на ёй таксама, нібы свінні, ляжалі вялікія белыя камяні. І царква ў нас таксама была. Пасля вайны ад яе засталася адна толькі сцяна. Яна стаяла доўга, аж накуль старшыня калгаса не запрасіў аднекуль сапёраў, і тыя нейк пад вечар узарвалі сцяну... Мо-

жа, пра маю родную Карпілаўку гаворыць дзядзька Андрэй?

— Назвы, хоць забі, не помню. А от саму вёску добра запомніў. Спыніліся мы ў ёй на некалькі хвілін. Якраз каля царквы. Пасаскоквалі з машыны, людзі пас ураз акружылі. Пэўна, усе збегліся, хто на той час дома быў. Плачуць, смяюцца. Ашчаперыла мяне бабулька адна, а слова сказаць не можа, слязьмі заліваецца... Ты помніш хаця той час, Раманавіч?

Я спахопліваюся, адказваю:

— Помню, дзядзька Андрэй. Той час я ўжо добра помню.

— Дык от слухай. Адышоўся я крыху ўбок, прысеў на камень пад той царкоўнай сцяной — пераабудца, бо пешта ў боце муляла...

Я насцярожыўся. Нешта раптам гарачае хлынула пад грудзі, хутчэй затахкала сэрца, а галаву свідравала адно: «Няўжо?»

У той дзень мы выйшлі з гнілога куп'істага лесу на сухі пясчаны Барок да сваіх зімовых зямляпак — блакада скончылася. На старым месцы, сярод чатырох абсмыслелых слупкоў, неўзабаве запалала вогнішча. Пасцілку на тыя слупкі не пацягвалі — быў яркі цёплы дзень. Над вогнішчам у вялікім чорным катле варылася мяса — непадалёк ад зямляпак знайшлі забітую карову. Яна была падстрэлена, відаць, пару дзён назад, бо паспела ўжо засмярдзец, а на разарваным бруху была плойма мух. Але цётка Юстына сказала:

— А што, бабы, можа, паспрабуем? Гэта ж не ад хворасці, не падла. Усмажыцца, упрэе, дык і пах той адаб'е.

Цётка Юстына і адпарукі дзядзька Тодар былі над усімі памі начальнікамі. Асабліва цётка Юстына. Яе слухаўся нават дзядзька Тодар. Адмовілася свежаваць тую карову толькі цётка Волька, матка Пецькі Рабатага:

— Не, я ўжо лепш галодная буду, а есці не буду. Не магу, бабачкі. Ванітуе мяне. Паспрабую схадзіць дадому. Можа, у каго хлеба расстараюся, пакуль вы тут будзеце валаводзіцца.

І яна, накінуўшы Пецьку сярод нас, пайшла ў вёску. Жанчыны ж хуценька ўправіліся з каровай, парэзалі лепшых кавалкаў, накідалі повен кацёл.

У нас, дзяцей, быў свой занятак. Спачатку мы аблазі-

лі спаленыя зямлянкі, спадзеючыся там што-небудзь знайсці. Пасля памагалі дзядзьку Годару цягаць яловую кару — ён майстраваў вялікі, адзін на ўсіх, будан, каб можна было ўкрыцца ад дажджу. Але скоро нам тое на-дакучыла, і мы разбрыліся, хто куды.

Я з Толікам Каптуром пайшлі да старога калодзежа, з якога бралі ваду да блакады. Цяпер браць з яго ваду не рашыліся — баяліся, што калодзеж атручаны. Цётка Юстына з маёй маткай выкапалі другі. Месца, дзе капаць, паказаў дзядзька Годар, — там, дзе канчаўся соснік і пачынаўся ельнік. Калодзеж атрымаўся гэткі ж, як і стары — квадратная яма глыбінёй з метр, і вада ў ім была амаль такая ж, як і ў старым, хоць дзядзька Годар і спадзяваўся, што тут, бліжэй да грудка, яна будзе лепшая.

Стары калодзеж быў паўнюсенькі — з берагамі. Вада — чорная, бяздонная, з рудымі масляністымі пацёкамі паверху. Па ёй бегалі-мітусіліся чорна-бліскучыя жучкі. Нам вельмі карцела даведацца, атручаны ён ці не. Але як? Толік даўмеўся праверыць гэта па жабе. Ён умудрыўся злавіць вялікую зялёную рапуху і ўкінуў яе ў ваду. Жаба няўклюдна выбралася на другі бераг. Мы зноў спіхнулі яе ў калодзеж — жаба зноў вылезла. Некалькі разоў мы спіхвалі жабу ў ваду. Нарэшце Толік заявіў:

— Ага, я ж казаў, што не атручаны. Жаба во набралася вады, аж раздуло яе, а хоць бы хны. Давай нап'ёмся?

Але піць мы не сталі: і не хацелася, і не было як падступіцца да вады — бераг быў сыры, балоцісты, непрыступны, нельга было не толькі прылегчы, але і апусціцца на калені. А тут яшчэ Толік успомніў, што перад блакадай ён закапаў пад сасной некалькі кавалкаў слюды. Неяк старэйшыя хлопцы хадзілі на Падлужжа, дзе ўпаў фашысцкі самалёт, і прынеслі адтуль шмат розных цацак і слюды. Увечары мы запальвалі кавалкі гэтага гаручага шкла і насіліся з сінепёкімі агеньчыкамі па лесе. Таму цяпер, калі Толік успомніў пра свой клад, мы адразу забыліся і на стары калодзеж, і на тоўстую зялёную рапуху. От здрава будзе, калі знойдзем! Нікому не скажам, пакуль не адямнее. А тады...

Але апаролі мы пясок, пэўна, вакол пяці сосен, ды слюды не знайшлі. Я ўжо злавацца пачаў на Толіка — мусіць, выдумляе ён усё, ніякай слюды ён не хаваў, мо-

жа, у яго і зусім яе не было, але Толік бажыўся, што закопваў, і гробся ў пяску яшчэ старанней.

Мы перайшлі да шостаі сасны, як раптам пачулі крык. Паднялі галовы — па сцежцы з боку вёскі бегла цётка Волька, бегла, колькі сіл мела, аж матлялася, і крычала:

— Людцы, ратуйцеся! Немцы-ы!

Цётка Юстыпа таўханула нагой кацёл. Вочапка сарвалася, ён асунуўся на вогнішча і перакуліўся. Вогнішча затрашчала, зашыпела, задыміла густа і смярдзюча...

Апомніўся я ўжо тады, калі бег поруч з маці, якая трымала мяне за руку. Побач бег Толік з маткай, цётка Волька з Пецькам Рабатым, з вялізным хатулём на плячы чвякаў босымі нагамі па гразкай балотнай сцежцы дзядзька Тодар. Беглі ўсе. Беглі туды, адкуль прыйшлі некалькі гадзін назад — туды, дзе па пояс у вадзе пераседжвалі блакаду.

Ці доўга мы беглі, я не памятаю. Памятаю толькі цяжкае дыханне маці (у яе за спіной быў ладнаваты клунак, а на руках трохгадовы Сашка, мой меншы брат), глухое звяканне трох лыжак і дзвюх медных конавак у хатульку, якія я трымаў у руцэ, а яшчэ памятаю, як дзядзька Тодар усё паўтараў на бягу:

— Нам бы, бабы, толькі да пуцькі Хвэлькавай... Толькі б да пуцькі... Далей яны не палезуць...

А потым мы зусім нечакана і вельмі ўжо блізка пачулі стрэл. Праз мінуту прагрымеў другі, пасля трэці. Усе пападалі долу, проста на хлюпатную балотную сцежку. І тады пачулі знаёмы жапачы голас:

— Стойце! Куды вы прэцесься? Стой, такую вашу маць!

А яшчэ праз хвіліну з-за елак выскачыў конь. На кані мы ўбачылі цётку Паліну, жопку камандзіра партызанскага атрада. Перад блакадай атрад пайшоў на поўнач, на злучэнне з іншымі атрадамі (так тлумачыў нашым маткам дзядзька Тодар), а цётка Паліна засталася разам з намі, з бабамі і дзецьмі. Учора ўвечары яна пекуды знікла, а от цяпер сядзела перад намі на кані. Валасы ў яе былі раскудлачаны, у руцэ быў пісталет, а рот смяляўся.

— Бабы! Тодар! Адурэлі вы, ці што? Нашы ж прыйшлі! Чуеце, нашы! Чырвоныя ў Карпілаўцы!

Яна ўзмахнула рукою, бабахнула з пісталета — аж спудзіўся, ледзь не ўпаў на калені конь, — закрычала:

— Ура, бабы!

Першай апрытомнела цётка Юстына. Яна паднялася, абцягнула мокрую, усю ў балотнай твані спадніцу, закінула за спіну клунак. Колькі хвілін яна тапталася на сцежцы, пераступаючы з нагі на нагу. А потым шмякнула аб мох клункам, успляснула рукамі і, закрычаўшы цешта пезразумелае, кінулася па сцежцы назад. За ёю сарваліся з месца ўсе.

Я вырваў руку з матчынай. Поруч са мной апынуўся Толік. І мы папесліся па сцежцы, распырскваючы твань — адкуль толькі сілы ўзялося. Мы імчаліся і колькі моцы было крычалі:

— Ура! Нашы прыйшлі! Нашы! Ура-а-а!

Беглі мы аж да дарогі, што вяла з лесу ў вёску — пакуль духу хапіла. Тут мы на хвіліну прыпыніліся — аддыхацца. І тут жа вырашылі, што пойдзем не па дарозе, а па сцежцы, што вілася ўздоўж рэчкі — так будзе бліжэй. А галоўнае — сцежка выходзіла якраз на скрыжаванне, дзе і павінны быць «нашы».

Мы звярнулі на сцежку і зноў пабеглі — праўда, ужо не так шпарка: не хапала дыхання. А тут яшчэ штаны перашкаджалі: калашыны былі мокрыя, цяжкія, каляныя. Перад кладкай, што каля Юркавай лазні, мы зноў прыпыніліся — падкасаць штаны. Толік збочыў са сцежкі пад куст і там згледзеў гняздо, а ў гняздзе птушанят, чацвёрта, ужо ў пер'і, на вылёце. Мы, не згаворваючыся, ухапілі па птушаняці і зноў паджгалі да вёскі. Нашто мы іх бралі — не ведаю...

На скрыжаванні сабралася ўся наша Карпілаўка. Мы з Толікам ледзь праціснуліся між спадніц і сукенак наперад. Па вуліцы адна за адной ішлі машыны. Велізарныя, з высачэзнымі бартамі-драбінкамі, з дзвюма восьмі ззаду. Куды да іх той палутарцы, якая была да вайны ў нашым калгасе і якую мы з Толікам крышачку помпілі. За машынамі цягнуліся «пушкі» і розныя прычэпы на двух колах. Некаторыя з гэтых прычэпаў былі з круглымі жалезнымі комінамі, з якіх цягнула дымком. Нашаму здзіўленню не было канца: дым на колах! Толькі пасля мы ўжо даведаліся, што гэта былі паходныя салдацкія кухні.

За адной з машын беглі сабакі. Ды каб жа адзін ці два, а то добрых дваццаць. І кожны быў на асобным лапцужку. А сабакі! Такіх мы і не бачылі раней. Як ваўкі: вушы тырчаць, хвост трубаю, спіны цёмна-сівыя, а бру-

ха святлейшае. Мы з Толікам аж прабеглі крыху за той машынай...

А людзі нашы як ні пашалелі. Усе махалі рукамі, нешта крычалі, кідалі ў машыну кветкі. Тут жа, узбоч вуліцы, стаялі сталы, а на іх — вёдры з вадою, жбанкі з маляком, яйкі і букеты кветак. Усё гэта было вынесена на вуліцу для байцоў. Але машыны не спыняліся. Толькі час ад часу падымаўся ў кузаве то адзін баец, то другі, перагінаючыся цераз борт, кідаў пад ногі бабам кавалачак мыла, карабок сернікаў, пачку махоркі.

Цётка Юстына і тут была быццам галоўнай. Яна выбягала на дарогу, лезла пад самыя колы машыны, крычала:

— Малачка, хлопчыкі, папіце, халодненькага!

З машын ёй усміхаліся, махалі пілоткамі, адказвалі:

— Спасіба, мамаша, некагда!

У адным з байцоў, што цесненька сядзелі адзін каля аднаго ў кузаве машыны, цётка Юстына «пазнала» раптам свайго Аркадзію. Машына тая ўжо мінала крыжавыя, калі яна кінулася за ёю і нема закрычала:

— Аркадзя-а!

Машына не спынілася, і цётка Юстына бегла за ёй аж да мастка, а потым упала тварам у пясок. Помню, як яе вялі пазад жанчыны, трымаючы пад рукі, і маці мая ўгаворвала:

— Супакойся, Юстынка. Не было там твайго Аркадзі. Памылілася ты, прытрызнілася табе. Ці ж я твайго Аркадзію не пазнала б...

Адна з машын звярнула з дарогі да царквы і спынілася. Усе кінуліся туды. Бабы абдымалі байцоў, плакалі, дзеўкі сарамліва совалі ім кветкі, старэйшыя і смялейшыя чмокалі іх у няголеныя, запыленыя шчокі, дзядзька Тодар падыходзіў да кожнага і моўчкі падаваў кожнаму сваю адзіную левую руку.

Пасля, калі крыху аціхла мітусня першых хвілін сустрэчы, мы ўбачылі, што адзін з байцоў адышоўся ў цень, пад сцяну царквы, прысеў на камень і пачаў разувацца. Мы акружылі яго, моўчкі, не зводзячы вачэй, глядзелі на яго.

Не магу, пэўна, перадаць тое, што адчувалі мы, дзеці, гледзячы на таго байца. Гэта быў ён, адзін з тых, каго мы звалі «нашы» і каго чакалі так, як, пэўна, нікога і ніколі на свеце. Хай толькі прыйдуць нашы!.. З гэтым мы звязвалі ўсё. Перш-наперш яны, вядома, прагоняць немцаў.

А пасля... А пасля будзе такое, чаго мы і ўявіць сабе не маглі. Што пачнецца, як яно будзе пасля таго, як прыйдуць нашы, мы, канечне, не ведалі, але былі ўпэўнены: прыйдуць нашы і ў нас будзе ўсё-ўсё, што захочам. Будзе хлеба — многа-многа хлеба, столькі, што пачнеш есці і піколі яго не з'ясі; будуць штапы — сінія, з кішэнямі і з рамянём; будуць чаравікі — скураныя, чорныя, бліскучыя, са шнуркамі; у мяне і ў Толіка будзе па ножыку-складанчыку — з двума лязамі, з шылам, з касцянымі тропкамі... Го, хай толькі прыйдуць нашы!..

І вось яны прыйшлі, і адзіц з іх сядзіць перад намі на камені і разуваецца...

Баец зняў пілотку, зацхнуў яе пад рамень, падняўся, прайшоўся босымі нагамі па траве.

— Вы ведаеце, як гэта здрава — ступаць босай нагой па зямлі? Га, жэўжыкі? — сказаў ён, усміхаючыся.

Мы паглядзелі на свае босыя, парэпаныя ногі і таксама ўсміхнуліся. Што ж тут такога — хадзіць босым? Мы во ўжо ад снегу босыя бегаем! Па траве добра гоісаць, мякка, а ў лесе босай назе, дзядзька, і не вельмі здрава: то шышка сухая падаб'ецца, то сучок які ўпорацца — аж прысядзеш...

Не ведаю, ці думаў я так тады, ці гэта падумалася цяпер, праз дваццаць з гакам гадоў. Можна, і не думаў тады нічога такога, бо ніхто з нас не прамовіў ні слова. Зрэшты, мусіць, увогуле не дайшоў да нас сэнс таго, што сказаў баец. Мы проста стаялі вакол і елі яго вачыма. Яго пілотку, зорачку на ёй, бліскучыя цацкі на грудзях — мы тады яшчэ не ведалі, што тыя цацкі завуцца ордэнамі і медалямі. А вось твару байца я не помню. Не ведаю, быў ён чарнявы ці русявы, з вусамі ці без вусоў... Гэтага нічога не помню. Помню толькі, што быў баец, што сядзеў на камені босы, што ногі ў яго былі нязвычайна белыя, апрэлыя...

— Дык ты слухай, Рамапавіч. Перакруціў я анучы, а заадно і перакусіць вырашыў. Дастаў хлеб, тушонку адкрыў. А вакол мяне — падшыванцы. Абступілі і глядзяць. Пасцярожана глядзяць, баязліва. Помню двух. Па гадоў сем-восем. Худзенькія, у штопіках са шлейкамі, мокрыя калашыны падкасаныя да калень. А мурзатыя — страхоцце! Бытта ў балоце выкачаліся. Адно — вачаняты.

І ведаеш, Раманавіч, што запомнілася? Гэта да мяне не адразу дайшло... Што галодныя былі тыя вачаняты. От ем і бачу, што і яны кожны мой кавалак адкусаны да рота праводзяць... Ё-маё, думаю: вось вам і радасць найбольшая ад вызвалення — кавалак хлеба... Я пальцам тым двум паківаў — падыдзіце, ё-маё, бліжэй. Падышлі. Што, кажу, есці хочаце? Маўчаць мае чарцяняты. Адрэзаў я ім па скібцы хлеба. Узялі. І ведаеш, Раманавіч: адразу не накінуліся. Стаяць, маўчаць. Гляджу я па іх, ажно бачу, нешта ў іх у кулачках ёсць. Пакажыце, кажу, што там у вас? Паказваюць. Паверыш, Раманавіч, ці не — па птушаняці. Па птушаняці ляснога канька. Узяў я ў рукі аднаго, сэрцайка так і б'ецца, ледзь не выскачыць. І так я, Раманавіч, расчуліўся, ё-маё. Ліха яго ведае, ад чаго, але — аж сляза нагарнулася... А пасля пытаюся ў іх: «Дзе ўзялі?» Там, кажуць. Дзе гэта там, кажу? А ля кладкі, адказваюць. Навошта ж вы іх, кажу, бралі? Маўчаць мае героі. Потым адзін смялейшы, відаць, кажа: «Вам, дзядзя!» Ах вы, чарцяняты мае, дадумаліся — такі падарунак байцу паднесці! Дзе гняздо, кажу, запомнілі? Запомнілі, кажуць. Дык вось вам, кажу, мой загад: бягом туды, адшукаць гняздо, палажыць птушанят і далажыць. Ясна? Павесялелі чарцяняты. Ясна, кажуць, і з месца сарваліся...

Так... Значыць, то і праўда быў дзядзька Андрэй. Значыць, гэта яму падаваў я тым ліпеньскім днём сорак чацвёртага года птушаня? Значыць, гэта ён даў нам з Толікам па лусце хлеба з тушонкай? Тады мы, канечне, не ведалі, што то была тушонка, мы звалі яе халодным мясам, але ж смаката была — аб'ядзенне. Мы ўтрубілі той хлеб у мінуту, як толькі пабеглі выконваць загад. Няўжо мы былі такія галодныя? Няўжо дзядзька Андрэй пабачыў на нашых вачах, што мы хацелі есці? Мы, здаецца, і не глязелі на той хлеб. Мусіць, памыляецца дзядзька Андрэй. А астатняе — усё праўда. Я таксама памятаю, як ён хадзіў босы па траве, і як выняў з брызентавай торбы паўбуханачкі хлеба (такога хлеба мы і не бачылі раней — быццам паўцаглічкі), і як пожыкам-складанчыкам адкрываў бляшанку з той смачнай тушонкай, і як распытваў нас, дзе мы ўзялі тых птушанят, і як загадаў аднесці іх назад, пакласці ў гняздо...

Дабеглі мы тады да Юркавай лазні, перайшлі па клад-

цы на другі бок рэчкі, а дзе той куст — не ведаем. Адзін абшасталі — няма, другі, трэці — таксама падзе.

— Можа, адцураліся? — выказаў я здагадку. — Дзядзька ж Тодар казаў, што калі зачэпіш яйкі, то птушка таго гнязда адцураецца. Помніш?

— Адцурасца, адцураецца! — Толік зазлаваў на мяне. — То ж птушаняты, а не яйкі. Ад птушанят не адцураюцца.

— Дык, можа, яны астатніх птушанят звялі?

— Дураць ты! Ну, хай птушанят звялі, а гняздо куды падзелася?

Ну і праўда дураць! Гнязда ж птушкі з сабой не маглі ўзяць.

Мы зноў пачалі шукаць. І трэба ж — знайшлі яго ў кусце каля самай-саменькай кладкі. У гняздзе сядзелі і астатнія птушаняты. Мы пасадзілі да іх сваіх двух і — галопам у вёску: далажыць, што заданне выканана.

Але на крыжавых ужо нікога не было. Толькі на пяску засталіся сляды машыны ды ў паветры яшчэ стаяў пах перапаленага бензіну.

Помню яшчэ, што, калі я прыйшоў дадому, мне папала ад маці: яна хапілася, што мяне падзе пяма, і спалохалася — ці не ўмудрыліся мы з Толікам убіцца ў машыну і паехаць з салдатамі...

— От і ўсё, Раманавіч. Больш я нічога не бачыў. Праз некалькі хвілін мы пайшлі далей. А жэўжыкі і вёсачка тая засталіся ў памяці. Дай ты веры — птушанят салдату прынеслі, га, Раманавіч? Жэўжыка аднаго як цяпер помню. Дужа ж на майго Алёшку змахваў. Не на гэтага, на таго Алёшку — першага майго таксама Алёшкам звалі. Канапаценькі такі ж, рыжанькі, і шчэрбіна наперадзе... Недзе ж, пэўна, жывуць птушаняты. Раз выжылі, дачакаліся нашых, дык жывуць, канечне. А ці помняць салдата таго, што сядзеў на камені пад сцяной царквы, і ці палажылі ў гняздо птушанят ляспога канька? Як думаеш, Раманавіч?

— Помняць, дзядзька Андрэй. Канечне, помняць. І птушанят на месца аднеслі. Толькі...

А болей я нічога не сказаў, хоць, можа, і трэба было нешта сказаць. Але — што? Што то была мая вёска і што адзін з тых мурзатых, галодных падшыванцаў — вось ён, перад ім? Што Толік — канапаты, рыжы, са

шчэрбінай панерадзе, Толік Кантур, мой сябрук дзіцячых ваенных гадоў, Толік, які пагадаў дзядзьку Андрэю яго Алёшку, таго Алёшку, ад першай жонкі, — што ён таксама стаў ахвярай вайны, падарваўшыся тым жа летам сорок чацвёртага на міне?

Сказаць пра гэта я чамусьці не рашыўся... Мо калі іншым разам...

Дзядзьку Андрэя жонка паклікала снедаць. Ён на руках перанёс сваё грузнае цела цераз парожак і знік у пакоі. Я застаўся на балкопе — дасмактаць цыгарэту.

Двор ажываў. Унізе, пада мной, занялі ўжо сваё звычайнае месца — на сонечнай лаўцы — бабулі-пенсіянеркі, маладзіца з чацвёртага пад'езда выкаціла ў садок і наставіла ў засені яблыні дзіцячую каляску, прыкрыўшы яе зіхатліва-белай карункавай накідкай — хай спіць малое, хай дыхае свежым ранішнім паветрам...

Ну, а мой сноп? Меў ён якое-небудзь дачыненне да таго, што пачуў раніцою ад дзядзькі Андрэя? Не ведаю. Ведаю толькі адно: тое будзе прыходзіць у мае сны неаднойчы...

СТАРАЯ ЯБЛЫНЯ

Яшчэ з зімы старой Гапулі пядужылася. І сама не ведала, чаго раптам тая хвароба прыслепілася. Ды каб жа і хвароба як хвароба, а то...

Праўда, перад тым была яна застудзілася. Пэўна, як з лазні ішла. Заўсёды брала з сабой ватнічак, каб пасля, як памыецца, грудзі ахінуць. А на той раз не ўзяла. І думала ўзяць, ды пасля паленавалася лезці на яго на печ, падумала: ат, абыдзецца, зіма як і не зіма ўсё адно, даўно каляды мінуліся, а снегу так і не падсыпала. І не чула, здаецца, каб да грудзей той холад пракраўся, як ішла з лазні паўз гароды, але ж от, мусіць, працяло ўсё ж. Назаўтра кашаль прыкінуўся — сухі, дзяркаты, спадыснаду педзе, як бы і не з грудзей. Як зойдзецца, дык, здавалася, путро выварочваецца і ў левым баку наколае.

Ну, але напіла яна разы са тры напач чаю з малінай, пранацела, і, здаецца, адлягло, мінулася ўсё тое: і кашаль пранаў, і між ланаткамі перастала ціснуць. Яна ўжо і на вуліцу выходзіла, каб з бабай каторай словам перакінуць

ца, і Лысуху колькі разоў даіла, і дроўцаў, каб увечары ў грубцы прапаліць, прыносіла. На прастуду тую і забылася.

Ажно праз нейкія тыдні са два ці тры працнулася раницаю Гапуля, паднялася, як заўсёды, борздзенька, каб ногі долу спусціць, і знячэўку ў вачах у яе пацямнела, млосна зрабілася, у грудзях нешта цёплае разлілося, дыханне перахапіла. Не сказаць, каб яна спалохалася. Ці мала што можа быць? Мо з'ела што благое, а мо ляжала кепска. Не ўпершыню так. Колькі разоў здаралася, яшчэ і тады, калі маладзейшая была, што цямнела ў вачах. Бывала, рачкуе над баразной разоранай бульбы, грэбаецца, а разagne спіну — і ледзьве ў баразпу тую не абсуецца: у вачах свет так і счарнее. І як ля каровы, доячы, на дыбачках пасядзіць, то таксама было — устапе, і раптоўна тая халодная гарачыня ў грудзях разліваецца, да галавы падкочваецца, а ногі бы ватовыя робяцца.

Адвалілася Гапуля зноў на падушку, паляжала, аддыхалася. Думала, што мінецца слабасць, што ачомаецца яна, ажно — не! Паспрабавала зноў сесці, быццам і асцярожна, памаленьку, на локцях падымалася — і зноў млоснасць адчула. Але ўсё ж села. Павяла вачамі на хату, а хата кружыцца, плыве. І сэрца так хуценька б'ецца, няйначай як у курыцы, калі яе зняпацку ля карыта ўловіш. Прыклала далонь да грудзей, паслухала хвіліну — скача, б'ецца сэрца, і так, нібыта блізенька, пад самаю рукой, бы не ў грудзях, а толькі пад скураю. Хацела Гапуля нешта сказаць сама сабе, ды не змагла — языком варухнула, а на словы дыхання не хапіла. Пахаўкала раскрытым ротам седзячы, а пасля нямогла зноў абсуцнулася на падушку.

Ляжала моўчкі, сцішана, похапкам, бы рыбіна тая, дыхаючы, аж пакуль Зося не паднялася. Але адразу да дачкі не азвалася — счакала, пакуль тая на двор схадзіла. А як зайшла ў хату, падала Гапуля голас:

— Нешта мне, дачушка, зноў не тое. Усё баліць, і бакі і грудзі, як быццам мяне бык пакачаў рагамі.

— Я ж казалі, мама, паляжаць трэба было. А табе ўсё не церпіцца... Чаго было на вуліцу цягацца? І хто цябе прасіў Лысуху даіць? Ці ж бы сама не ўправілася? — Зося, апрапаючыся за перагародкай, гаварыла, як заўсёды, зласнавата.

— Хто ж бо ведаў, дачушка? Здаецца ж, адпусціла было, — Гапуля як апраўдвалася.

— «Адпусціла, адпусціла...» — перадражпіла дачка.— Як малая! — Зоня выйшла ўрэшце з-за перагародкі, зірнула ў баковачку за грубку, дзе спала маці.— Мо Соньку схадзіць паклікаць?

— Хто ж яго ведае. Мо і дала б якіх кропель ад дыхаўкі... Але ты не рупся, дачушка. Рабі што спедаць, парсюку занясі, курам дай... А Соньцы скажаш, як на работу пойдзеш. То ж не к спеху. А мо і так аддыхаюся.

— «Аддыхаюся, аддыхаюся!» — зноў перадражпіла матку дачка.— Не падарвецца твая Сонька, калі і прыйдзе! Схаджу ўжо.— Зоня крутнулася, каб выйсці.

— Не рупся, кажу! — Гапуля быццам таксама ўсердавала.— Рабі во па хаце, а то, як заўсёды, паснедаць не паспееш, на хаду будзеш дакусваць. А да Сонькі і Кастусь сходзіць, як падымецца. Чуеш, сыноч?

Кастусь, нечакана для Гапулі, адгукнуўся адразу ж: — Чую, не сплю ўжо...

Зоня, нічога больш не сказаўшы, пайшла ў першую хату. Гапуля чула, як яна бразнула вядром, як пасля рыпнулі дзверы і ляпнулі веснічкі — дачка, пэўна, пайшла да калодзежа. Некаторы час у хаце было ціха. А потым нечакана прарэзліва рыпнулі і застагналі спружныны — падняўся, абуваў боты, седзячы на ложку, Кастусь. Ён цяжка пратунаў па хаце, прарыпеў маснічынамі ў сенцах, выходзячы на двор. Да маці больш не азваўся, і Гапуля, лежачы ў ложку, думала, ці сын зоймецца чым-небудзь у двары, ці адразу пойдзе па Соньку...

На душы трывогі ці страху не было. Ці ж яна і праўда малая? Сонька, хоць і фельчарка ўсяго, а не дакторка, дзяўчына сур'ёзная. Нездарма ж людзі кажуць, што не горай за якога доктара лечыць. Той раз прыйшла, паслухала, на руку анучку чорную наматала, таблетак дала і піць нешта, дык ёй, Гапулі, аб дзень палягчэла. Хай і сёння прыйдзе, мо таксама паможа.

Але ведала Гапуля і іншае: што ёй ужо тыя лекі і трэба, і не трэба. Прыйшла, мусіць, і яе пара. Міхаліна вунь — яшчэ летась прыбралася. А яна ж, Гапуля, ці не старэйшая за яе. Ды пэўна ж старэйшая! Як Міхаліна за Тодара свайго ішла, дык яна, Гапуля, ужо з Васілём пабраўшыся была. А бо, ці ж яна не помніць! На вяселле да Міхаліны яна ўжо з Алёшкам на руках прыходзіла, і Алёшку ўжо ці не гадкі два было. А Міхаліне, як па-

мерла, было, казалі, семдзесят восем. Дык жа ёй тады ўжо ўсе восемдзесят. І так, дзякаваць богу, пажыла. І на здароўе не жалілася.

Яно, вядома, усяго было, але яна не прывыкла скардзіцца. Ды і не было каму. Васіль і замалада не падташанаваў яе, як іншы мужык жонку. І да гаспадаркі не вельмі каб упадаў — усё больш стругаў-габляваў. Ці граблі каму трэба былі, ці касу асадзіць — усё да яго ішлі. Праз гэта мо і да чаркі лішні раз прыкладваўся. А яна і з сярпом, і з канём. А пасля, пры калгасах ужо, дык ён і зусім ад дому адбіўся: брыгадзірам зрабілі. Дняваў і пачаваў то ў полі, то на капюшні, то на таку.

Мо ён, Васіль яе, і не быў бы такім, калі б не бяда тая чорная, што як трасца якая прыслепілася да іх: дзеткі адно за адным паміралі. Алёшка, першынец яе, на пятым годзіку зайшоўся з крываўкі. А за ім і Толічак, і Антоська, і Васілёк. Не памагло і тое, што далі сыну бацькава імя: гэта ж кажуць, што па жыццё. Ацалелі во толькі апошнія — Кастусь і Зоня.

Яна ўжо была і душой акрыяла — і Кастусь вышэй бацькі вымахаў, і Зоня ў нявесты бралася. Дык, як на тое, другая бяда звалілася. Васіль у самай сіле памёр. За год да вайны. Прышоў неяк абедам з поля. Якраз на другі дзень спасу. Яна хлеб у той дзень пякла. Ужо з новага жыта. Васіль і дарваўся да тога хлеба. Некалькі лустаў — яшчэ гарачага, пара ішла — з маслам з'еў, паверх конаўку малака перакуліў. А падвячоркам живот яго ўзяў. Памучыўся ноч і памёр. Ад завароту кішок. Гэта стары Мароз так сказаў. А іншыя баялі, што ад свежага хлеба. Быццам той хлеб кішкі Васілю парваў — бы рошчына, што, падыходзячы, з дзяжы лезе. Тады ж не ведалі, як зараз, каб «хуткую помач» з раёна вызваць. Забалеў живот, дык што ж там такога? Пабаліць і пройдзе. А яно і не прайшло...

Засталася яна ў хаце з Зосяй, бо Кастусь, пры бацьку яшчэ, але тым жа годам, у армію службыць пайшоў. На смерць бацькаву не прызджаў. Старшыня, Сымон Баўтрукоў, казаў адбіць тэлеграму, але што з тае тэлеграмы, калі Кастуся так далёка заслалі, ажно ў Сібір педзе, што ехаць тыдзень трэ было, а гарачыня стаяла, каб і хацеў, дык не ўтрымаеш нябожчыка столькі часу ў хаце.

Не паспела яна звыкнуцца з доляй удовінай — як вайна. Гаварылі пра яе ўсё, гаварылі, але ж як папраўдзе, дык ніхто і не чакаў. Нават той Сымон Баўтрукоў

хоць і ведаў, пэўна, болей, чым хто-небудзь, а і ён да апошняга дня супакойваў людзей. Усё казаў: «Дадуць пемцу па зубах, дадуць...»

Яшчэ ў той дзень, як немцы ў сяло прыйшлі, Сымон зранку казаў, што быццам затрымалі, спынілі немцаў, што сюды, да старой граніцы, яны не дойдуць. А граніца да вайны была ад іх зусім недалёчка, каля Вяпратаў. Ды, пэўна, нічога не ведаў і Сымон, дарма што старшыня. Пад абед набачылі людзі, быццам нешта запыліла ў тым баку, дзе Вяпраты. Няйначай як машыны пыл падпялі. Ва ўсіх усярэдзіне ўсё абарвалася: немцы пруць! Адзіп Сымон толькі і не верыў. Яшчэ і пасміхаўся: «Якія немцы! Гэта наша жалезная дывізія манеўры робіць...»

А праз нейкую гадзіну на вуліцы немцы гергеталі. Пасля, як праехалі яны, мужчыны кпілі з Сымона: «Вось твая і жалезная...»

У той жа дзень, помніць Гануля, і калгас падзялілі. Не надта, праўда, яго і дзялілі. Сымон паспрабаваў быў гаварыць, каб па-людску, без спеху абрахаваць усё, дык дзе там! Знайшліся гарладзёры, што і слова сказаць яму не далі. Так і сталася, што хто спрытнейшы і дужэйшы, дык той і ўрваў.

І з крамай тое самае. Яе, праўда, спачатку немцы абчысцілі — якраз з таго боку ехалі, дзе крама за сялом стаяла. А як паехалі з сяла, дык ужо і людзі, каторыя больш прагавітыя, туды рынуліся. Паспелі і солі пекаторыя пацягаць, і газай заліцца. Яна, Гануля, прыбегла туды ў свіныя галасы. Адно што коміпак да лямпы знайшла. Несла яго дадому і ўсё дзівавалася, як яго не рас-трушчылі — там жа столькі пог перабывала.

Той коміпак ляжаў у яе на паліцы ці не гады са два, ажно пакуль партызаны не папрасілі. Гэта ж, пэўна, ужо ў сорок трэцім, пасля першай блакады. Казалі, што ніводнай лямпы ў іх не ацалела, пры «смаркачках» сядзяць.

Хай яе людцы ніколі больш не ведаюць, вайны той! Гэта ж цяпер, як столькі гадоў мінула, дык ужо быццам і не верыцца, што ўсё тое было. Маладыя, каторыя пасля вайны нарадзіліся, дык і зусім як дурныя. Для іх каторых тое — смешачкі. Бабы пачуць на вуліцы ўспамінаць пра вайну, дык каторасе дзяўчо адно выскаляецца-рагоча. Надта ж ёй смешна, што нябожчыца Антаніна, пералякаўшыся, уцякла ў лес з калаўротам — так ашалела баба... Ды што хацець з таго дзяўчаці, калі і стары

каторы быццам забыўся ўжо, як людзі ў лясах хаваліся, як хаты, бы свечкі, налалі, што і галавешак не аставалася, як стары і малы над смерцю хадзіў.

Цяпер загамоняць бабы, а часам і мужчыны, пра тое, дык усе здзіўляюцца, чаму гэта тады так сабакі па вёсках вылі. Ужо быццам і пяўцам тое. А вылі ж, бо гарэла ўсё наўкол. Гэта ж ці была калі поч спакойная, каб без зарыва. А сабакі ж заўсёды па пажар выюць. І па смерць людскую...

Іх сяло неяк выстаяла ў вайну, толькі пекалькі хат згарэла, тыя, што за рэчкай стаялі. Хаты ацалелі, дык затое ўсё іншае немчура пападчысціла. Дзе якая адзежына была прыхавана ці дабро якое, усё напазнаходзілі, на выпорвалі, з-пад зямлі павыкалупвалі. Але ж вось дзіўна! Цяпер баба каторая анучыны пашкадуе, не выкіне, а на плот павесіць — мо прыдасца калі, а тады нічога, здасца, не шкадавалі. Ліха з ім, з дабром, самім бы ацалець! Як пройдзе чутка, што немцы едуць, дык уцякалі ў лес, у балота адно ў чым былі. Калі хто і хапаў што з сабой, дык зрэдзь часу — абы-што, як тая Антаніна калаўрот...

Уцякала ў лес і яна з Зоной. Укінуць у торбу акраец хлеба, конаўку якую — і бегма напрасткі, праз аселіцу, у Банадысёў расцяробак, а адтуль, балотным хмызом, у Панізоўскі лес. Сёй-той і не ўцякаў, спадзеючыся, што неяк абыдзеца. Сусед іхні, Дамянік Папкоў, казаў: «А чаго я ўцякаць буду? Я ў начальства ніякае не лез, што яны мне зрабяць? А забяруць што з жыўнасці ці з дабра, дык і так забяруць...» А яна, Гануля, не рашалася аставацца. Адно што брыгадзірства Васілёва помніла — а рантам хто звягне пра тое? — і проста так баялася. Найперш — за Зою. І немцам тым, і паліцаям веры няма. Звяры, а не людзі. Як, зверу стрэўшы, не ўгадаеш, што ў галаве ў яго, так і гіцляў тых. Ёй, староў, трасцу яны зрабяць, не ўкусяць, адно — забіць могуць, а з дзеўкаў маладой? Не, лепей далей ад іх. Вось яны і ўцякалі. У лесе было неяк падзейней. А пашто разумны Дамянік даседзеўся аднойчы, што абодвух яго хлопцаў — Грышку і Анціка, пагодкаў, аднаму над шаснаццаць бралася, а другому над семнаццаць — злэналі і ў Германію пагналі.

Аднаго разу, думала, і Зою яе той жа лёс напаткае. Тады немцы знянацку сяло ачанілі, ніхто не паспеў нікуды адбегчыся. Яны з Зоной сунуліся былі за гумно, а на

іх з-за пуні немец з аўтаматам: авэк, цурук!.. Сагналі ўсіх на выган, пад капліцу, і пачалі сартаваць: маладых у адзін бок, а старых з дзецьмі — у другі. Усе ўжо і прашчацца пачалі: вядома, маладых у Нямеччыну пагоняць, а старых і дзяцей тут жа, ля капліцы, паложак з кулямётаў.

Ды неяк на той раз бяда праішла бокам. Маладых, хлопцаў і дзевак, пагналі, праўда, у Гіневічы, у гарнізон, каб адтуль у Мінск па машынах везці, але ўвечары на Гіневічы паляцелі партызаны і ўратавалі ўсіх. Хлопцы тые ці не ўсе, а за імі і дзеўкі каторыя, у лес разам з партызанамі падаліся, а Зося яе дадому прыйшла. Надта ж нясмелая дачка была. Без маткі — ні кроку. Праз тое і ў дзеўках, нэўна, асталася. Бо каб жа не ўцякла тады з горада, дык, можа, і чалавек які б знайшоўся...

Ачомалася Гапуля ад думак, учуўшы ў першай хаце галасы. Прыслухалася — Соцьку пазнала. Значыцца, схадзіў Кастусь, паказаў. Хацела падняцца, каб хоць валасы троху прыгладзіць, а фэльчарка ўжо і тут, у яе баковачцы-закутку.

— Што, цётка, зноў нагорала? — ставячы на табурэтку свой чамаданчык, спытала Соцька.

— А не кажы, дзіцятка! Думала ўжо, што на вясну выйду, аж во пешта сціснула, дыхнуць не дае, млявасць нейкая, — адказала Гапуля і памкнулася сесці.

— Ляжыце, цётка, ляжыце. — Дзяўчына таропка расчыніла чамаданчык, прысела на ўскраек ложка. — Зараз паслухаем вас, ціск змераем, паглядзім, што з вамі такое...

Як і тады, тым разам, паслухала яе фэльчарка са спіны, нотым да грудзей доўга прыстаўляла сваю трубачку, зноў руку шорсткай анучкай сціскала. Урэшце выпрасталася фэльчарка, паднялася.

— Што ж вам сказаць, цётка? У лёгкіх як бы і нічога няма. Хрыпы трохі праслухоўваюцца, праўда, але не надта. Мо тую сваю прастуду не вылежалі. А вось сэрца ў вас слабенькае. І ціск павышаны. Але ж то не страшна, — Соцька нясмела, бы вінавата, усміхалася. — Абы не хваляваліся. Паляжыце снакойненька, адначыце, дык і наленшае. З сэрцам вам у бальніцу добра было б паказацца, каб праверыць як след...

Гапуля, не даслухаўшы, замахала рукамі:

— А бо, дзіцятка! Не хапала таго, каб яшчэ і ў бальніцу! Куды мне, старой, па бальніцах цягацца? Во паляжу, як кажаш, дык, калі не пара, і ачуняю.

Сопька зноў усміхнулася:

— Ачуняеце, цётка, ачуняеце!.. Толькі вы ўжо не рабіце нічога. Не падымайце чаго, не нагінайцеся... Самае лепшае лякарства — паляжаць вам трэба...

Зоня, што ўвесь час стаяла ля грубкі моўчкі, азвалася — не то да маці, не то да Сонькі:

— Ці ж яна ўлежыць?! Сыду з хаты, дык і яна ўсцягнецца. Быццам я ўжо тут не дагледжу чаго!

— Аіі, дачушка, не кажы абы-што. Памру, дык тады паляжуся, — Гапуля адмахнулася ад даччыных слоў, а сама як усміхнулася Соньцы.

— Што пра тое думаць, цётка? Паправіцца трэба... Я тут вам таблетак прынесла, перад ядой будзеце глытаць па адной, мікстуру — каб дыхалася лягчэй, — казалася Сонька, збіраючы свае прычындалы.

Адыходзячы, яшчэ раз азірнулася на Гапулю, сказала:

— Папраўляйцеся, цётка!

— Дзякую, дзіцятка! Мне ўжо, здаецца, палягчэла...

Ёй і праўда быццам палягчэла, і калі Зоня спытала, ці будзе яна снедаць, Гапуля ўжо зусім бадзёра сказала:

— Пасля, дачушка. Ты не турбуйся, я і сама потым што-небудзь знайду. А ты ідзі снедай, каб не бегчы на вуліцу з кусаном у роце, як паклічуць на работу. А Кастусь дзе?

— Адкуль я ведаю, дзе твой Кастусь? Як пайшоў, дык і пяма. Мо ўжо хлебча дзе! — Зоня, матляпуўшы фіранкай, што аддзяляла баковачку ад хаты, выйшла.

Гапуля не пакрыўдзілася. Прывыкла ўжо, што не мірацца між сабою Зоня з Кастусём. Брат і сястра родныя, а грызуцца каторы год. Напачатку і сарамаціла іх Гапуля, і сварылася на іх, а пасля абрыдла ўсчышаць гаворку пра адно і тое ж. Ды і стамілася. Не пераробіць яна ўжо нічога. І сілы на тое пяма, і яны ўжо не тыя, каб перароблівацца — сівеюць абое ўжо. Не даў бог лёсу яе дзецям. Як праклён чыйсьці. І не зломкі, і не калекі, а вось жа не собіла ні Кастусю, ні Зоні сям'і завесці. А яна ж, Гапуля, два вякі жыць не будзе. Памрэ во заўтра — як яны будуць у хаце, хто разбароніць?

Пра Кастуся дык яна меней чамусьці ненакоілася. І сама не ведае чаму, але неяк не так ёй балела тое, што

ён і першым годам, як з вайны вярнуўся накалечаны, і другім, і трэцім усё ніяк сабе пары не падабраў. Хварэў тады Кастусь, на галаву штодня жаліўся, казаў, што баліць падта пасля каптузіі. Але ж — піць пачаў. Спярша, праўда, не надта. Усё казаў: «Мамачка, не злуйся, галаву трошкі падлячыў. Як вып'ю, дык тады не так баліць, адпускае...» Па кроплі-другой, здаецца, і браў, а — уцягнуўся. Цяпер жа і зусім без яе не можа. Як капейчына якая завядзецца, дык усё — на пахмелку. Пенсію сваю спусціць, а потым да Зоні прыстае: дай рубля! У хаце ўжо даўно галавою дачка, у яе і грошы ўсе, і схованкі, ды Зоня не падта і дасць. Ды яшчэ не прамаўчыць, а агрызнецца, апівохам абзаве яго... Дык Кастусь — біцца кінецца. Як япа, Гануля, дома, дык разніме. А калі няма, дык Зоні і перападзе кухталёў.

Раней дык хоць пад настрой магла даць таго рубля, а цяпер — нізавошта, ніколі.

З Зоняй каторы год не гаворыць Кастусь. Як бы яе і ў хаце няма. Нават і тады, калі цвярозы. А ёй, Ганулі, Кастуся дык шкода. Кепска, вядома, што гарэлка яго так засмактала, праз яе ж, пэўна, і сям'ёй не абзавёўся, і ў людзей пашаны не займеў — смаркачы і тыя не дзядзькам завуць, а ўсё Кастусь ды Кастусь, як бы ён ім роўня. Але ж розумам, а найперш сэрцам адчувала Гануля: душа ў Кастуся добрая. Лепшая, чым у Зоні. Дачка на матку і вызверыцца можа, і благое што сказаць, а Кастусь — ніколі, нават калі ледзьве дахаты данляцецца. Наадварот: як п'яны, дык усё мамачка ды матулька...

Не, не па бацьку, не па Васілю пайшоў Кастусь. Няхай сабе і Васіль выпіць любіў, але ж — гультаяваты быў. А Кастусь — ого! Як у кішэні пуста, дык робіць — як вол, і ў калгасе, і дома. Ля хаты, у гародзе — усё чысцютка паробіць. Дроў вунь — па некалькі гадоў назапашана, усе падстрэшы як занячатыны. А сад у каго ўсяле лепшы? А ні ў кога! Ды хіба толькі гэта? Яна пойдзе ў гарод граду якую прапалоць, дык ён яе прагоніць і сам над градою павіспе. Ды так чысценька, так акуратна павынолвае, што каторая кабета не дакажа. Колькі гадоў пазад па пчол быў замахнуўся, два вуллі раздабыў, роў купіў, але не павяліся ў яго пчолы. Унарціўся, хацеў сам сабе даказаць, што будуць у садзе пчолы, усё кпіжкі нейкія чытаў, а — не павяліся. Вяскою неяк напрадаваў вуллі, а ёй, мацеры, прызнаўся: «Не будзе з мяне пчаляра, пчолы наху гарэлкі не любяць, за вярсту чуюць...»

Не пачула Гапуля, як пайшла Зоня на работу. Здаецца, на вуліцу не выходзіла, веснічкамі не ляпала. Пэўна, загуменнем падалася. Ціха і на вуліцы, і ў хаце. То і добра. Яна паляжыць, адпачне, акрыяе. Есці ані не хочацца. Мо Кастусь не падта выпіты прыйдзе, дык тады яна паспрабуе падняцца — і яго пакарміць, і самой што з'есці. Ён жа як пры матцы, дык хоць чым-небудзь душу прычэпіць, а так можа і цалюткі дзень нашчаком валэндацца.

Ляжыць Гапуля, а думкі, бы чаўнок, сюд-туд бегаюць: то пра Кастуся, то пра Зою. Здавалася б, даўно ўсё перадумана, перааснована і ператкана, ды чаўнок той не стамляецца, бегае і бегае...

Смешна казаць, але нават і цяпер спадзяецца Гапуля, што мо хоць на старасці гадоў прыхінецца Кастусь да якой-небудзь кабеціны, што мо знойдзецца такая, што не паглядзіць на ягоную хваробу, паразумеецца з ім, пашкадуе. А вось пра Зою думка такая не высноўваецца. Доля яе, пэўна, такая — векаваць адной, але не-не ды і падумае Гапуля, што ў нечым Зоня і сама вінаватая. Ваўкаватай натуры яна, дачка яе. Грэшна такое казаць пра дачку, і нікому пра тое не гаварыла Гапуля, а як астанецца сама з сабой, вось як зараз, дык і такое ў думках яе прагаворвалася. Ці не на цётку Ганну, Васілёву сястру, падобна яе Зоня? Першы раз, даўно ўжо, мільганула такая думка ў Гапулінай галаве. Тады яна ажно зжахнулася. Ганна ж таксама звекавала адной. Не дай бог нікому такой долі... Выраклася яна іх: і Васіля, і братавай. Ні да іх у хату Ганна не заходзіла ніколі, ні да сябе не запрашала. Яшчэ ў маладосці як пасварыліся, бацькаву паўвалоку не падзяліўшы, дык па ўсё жыццё. І вось жа скажы: Зоня яе быццам Ганнін пораў узяла. І не дзяліла, як даўней, з Кастусём нічога, і жывецца ж во цяпер няблага, і хлеб ёсць, і да хлеба, а пасварылася — бы адрэзала. З чужым чалавекам, у адным сяле жывучы, словам не абмовіцца цяжка, а тут — з братам, у адной хаце...

Пасля вайны наважылася была Зоня ў Мінск падацца. Тады ж ездзілі вярбоўшчыкі, угаворвалі маладых падавацца ў горад на будоўлю. Зоня з Шурай Мікалаевай сябравала. Ну, абедзве і падрадзіліся ў Мінск. Гапуля асабліва і не прычыла. Яно, праўда, нязвычайна было адпускаяць дзеўку адну ў свет, але ж тады многія ехалі. Дык і яна, Гапуля, змірылася. Паехалі Шура з Зоняй.

Дык Шура во і жыццё зжывае ў Мінску, і мужыка сабе неўзабаве знайшла, трое дзетак займела, дарослыя ўжо ўсе. А Зоня ці то праз тры тыдні, ці то праз чатыры дамоў прыехала. У чым паехала, у тым і вярнулася, і без капейчыпы ў кішэні. Спытала Гануля: «Што ж так?» А яна адно буркнула: «Не хачу!» І не расказала пічога. А пасля Шура, прыехаўшы, расказала Ганулі: «Ой, цётка, я ж не ведала, што Зоня в'аша такая недапечаная! На работу з дому — за руку, як малое дзіця. І з работы дамоў — таксама за руку. У магазін сама не сходзіць. А дзе-небудзь затрымаюся, пу, у кіно з дзеўкамі пайду ці ў парк, дык яна дома галодная сядзіць. І ўсё плача... Дык я цярпела-цярпела, а пасля завяла яе на Камароўку і пасадзіла на машыну, напросіўшы шафёра ссадзіць яе ля павароткі на Гіневічы...»

Не засмуцілася Гануля надта праз тое. Не ўжылася ў горадзе Зоня, дык і ліха з ім, з тым горадам! Неяк жа будзе, жывуць жа і тут людзі. Але ж Зоня і ў сяле нейкая як не ўсе дома. Ніколі не падумала пра тое, што дзеўка яна маладая, што адзецца часам лепей трэба, і на вечарынку ці ў кіно схадыць, як іншыя. Толькі і бачыла адно што работу, ніколі для яе ні свята не было, ні адпачынку. Але ж хіба гэта загана якая, што яна праз работу свету не бачыла? Горш тое, што Зоня з людзьмі жыць не ўмела і не навучылася. Не ставала яе ні на жарт, ні на ўсмешку, ні на песню. Ці ў кампаніі, у бяседзе якой, ці на рабоце — вечна надзьмутае, слова ад яе не дачакаешся... Вось і гібее адна, заўчасна пастарэўшы. І балюча ёй, Ганулі, глядзець на дачку...

Не дачакалася Гануля Кастуся, задрамала, знямогшыся ад гэтых думак невясёлых...

Дзень быў зусім вясновы. Калі б зяленіва болей, дык і летавы — сонейка прыгрэла надта ж ласкава. Гануля не ўлежалася, паднялася з ложка, абула суконныя бурачкі з галёшамі, пад ватоўку паддзела безрукаўку, зверху хусткай шарсцяной ахінулася і высунулася на ганак. Тут, на ганку, сонейка было яшчэ ласкавейшае, чым выдавала ў хаце праз акно. Пастаяла старая, аддыхалася. Памкнулася была на вуліцу выйсці, прысесці на лавачку пры гародчыку — мо будзе ісці якая кабета і прыстане, пагамоніць, але ўгледзела за дрывотняй, на гародзе, Кастуся. Той сядзеў на нейкім круглячку, побач з уторкну-

тай сякерай, курыў. «Чаго б яму там?» — падумала. І не пайшла на вуліцу, а паківалася па двары, ужо зусім падшэрхлым, да сына.

Кастусь, учуўшы за спіною крокі, павярнуў галаву:

— Чаго, мама, устала?

— Калі ж абрыдла, сыноч. Каторы дзень паленам вяляцца, — хаўкаючы ротам, сказала Гануля.

— Палепшала, дык не спяшалася б. — Кастусь, кінуўшы недакурак, падняўся. — Першы сонечны дзень, а ты ўжо і вылезла хутчэй...

— Анічога, абыдзецца, — Гануля справілася ўжо з адышкай, сказала лягчэй. — А ты што надумаўся? Пабачыла, што сякеру ўзяў...

— Плот глядзеў. З Папковага боку некалькі праслаў мяняць трэба. І не самі праслы, а слупкі. Падгнілі, ледзьве стаяць. Дык во гляджу, мо з гэтых круглячкоў які падыдзе.

— А бо, сыноч, не спяшаўся б. Яшчэ, пэўна, і на раллю не ўзбіцца — гразка.

— Ды не, не гразка. Сонца не было, дык вецер падсушыў. — Кастусь вырваў з кругляка сякеру, адкаціў яго пад сцяну варыўні, на сонца. — Сядай, мама, там зацішней будзе.

— Дзякую, сыноч. — Гануля з ахвотай і ўдзячнасцю апусцілася на цёплы, гладкі, даўно акораны круглячок. — Але такой бяды, усё адно не спяшаўся б. Зробіш яшчэ, пакуль бульбу садзіць. Тут жа зноў бульба будзе?

— Не, мама, я думаў, каб тут ячмень пасеяць. Ліха з ім, калі якая курыца ўскочыць, увесь пасеў не з'ядуць.

— Глядзіце ж самі, — Гануля, бы згаджаючыся, кінула галавой. — Адсюль, ад двара, мо які загончык кашошыны пасей, а далей ужо ячмень.

— Можна і так, — Кастусь не звярнуў увагі на тое, што маці сказала не «глядзі», а «глядзіце» — пра яго і пра Зою. Ён даўно звыкся з тым, што ў хаце гаспадыня сястра, а ён толькі «нарабак». Гэтым словам ён называў сябе, калі прасіў у Зоні трайка ці рубля. Цяпер ён быў заняты іншымі клопатамі і зважаць на тое не хацеў. — Я, мама, хачу яблыню гэтую ссекчы.

Гануля нечакана для сябе азвалася на прапанову падта борзда:

— Павошта ж, сыноч?

— А што яна тут тырчыць? Наедку з яе, як сабаку з мухі, а з канём вечна натузаешся тут, пакуль бульбу на-

садзіш ці абгоніш.— Кастусь зрабіў колькі крокаў да яблыні, стукнуў абушком па яе старым, парослым мохам камлі.

Яблыня здрыганулася, з кроны, што выкінулася высока, пасыпалася сухое голле.

Стук абушка па старой яблыні азваўся ў Гапуліных грудзях болем. Яно быццам і праўду кажа сын. Наедку з яблыні пяшмат. Ды ён і не патрэбен, той наедак. Сад іхні — па другі бок вуліцы. Малады яшчэ сад, у самай сіле. А гэтай старой патырчасе уга колькі гадоў! Абкрышылася ўся, абламалася, перупамі не раз абстраляная. Вунь, толькі і ацалеў адзін сук, якога чамусьці ўгору выперла... Праўда і тое, што замінае яна тут. Каб расла ўжо ці ля самой варыўні, ці далей ад сцяны, а то ж каню не завярнуцца. І, пэўна, калі б іншай парой, хоць бы летась ці залетась, сказаў сын пра тое, прамаўчала б Гапуля. А зараз раптам штосьці ў душы як зварухнулася ад тых сынавых слоў і сама душа бы паўстала супраць. Не адразу зразумела старая, чаму раптам забалела ёй у грудзях, чаму той стук пібы токам яе працяў. Адно падняла галаву, зірнула на Кастуса, выдыхнула:

— Памру я, сыноч, калі ссячэш!

Кастусь здзіўлена і няўцямна зірнуў на маці, памайчаў хвіліну, а потым, як не ўсміхаючыся, прамовіў:

— Ну, мама, ты і скажаш!

А Гапуля ўжо не магла стрымацца:

— Дальбог, памру, сыноч! Чуе маё хворое сэрца!

Кастусь з той жа няўцямнай ухмылкай зпоў адмакнуўся:

— От не кажы, мама, глупства!

Пакруціла старая галавой, як бы сілячыся сказаць, што не выдумляе яна, што гэта чыстая праўда, якая пачакана для яе самой адкрылася, а сказала іншае:

— І грэшна ж, сыноч. Напроці цвету ссякаць... Гэта ж зацвіце і сёлета.

— Дык яна ж штогод цвіце, мама.— Кастусь абышоў яблыню, быццам абтоптаючы вакол камля пухлую раллю.

І Гапуля панікла, махнула рукой:

— Як хочаш, сыноч! Веку ёй пяшмат асталася.

Кастусь азваўся жвавей:

— Дык я ж і кажу! Што, ты хочаш, каб, чаго добрага, рухнула калі-небудзь?

— Нічога такога я не хачу, сыноч. Рабі як знаеш.

Змоўкла Гапуля. Больш не азывалася да Кастуся. Бачыла, што не адгаворыць сына. Ды і гаварыць раптам зрабілася цяжка. Сэрца чагосьці забілася як і тады, наранку, калі Сонька прыходзіла. Сцялася, сашчаміла пальцы рук, апусціла галаву на грудзі і быццам задрамала, прыгрэўшыся на сонейку.

Не азвалася, нават вачэй не падняла, калі Кастусь рашуча сказаў:

— Ссяку зараз, дык яшчэ і пень выкарчую, пакуль араць.

Не зварухнулася Гапуля і тады, калі Кастусь ударыў па камлі — ужо не абушком, а лязом. Удар быў глухі, з чвяканнем: адзіц, другі, трэці... А яна драмала і бачыла сябе маладой. Такой, якой прыйшла сюды, да Васіля. Тады і яблыня гэтая была маладая, у самым росквіце, галіністая і надта шчодрая на маленечкія, чырванабокія, крыху санкаватыя яблычкі-рэпкі. Яна, Гапуля, любіла забегчы сюды, пад яблыню, восенню, рапчэкаю, выганяючы ў поле карову, і напача схрумстаць некалькі расяных паданак, церапуўшы папярэдніе іх аб падол. Пад гэтай яблыняй гушкаліся ў пачоўках і яе першынец Алёшка, і Толічак, і Антоська, і Васілёк.

Калыхала яблыня і Кастуся з Зоняй і частавала іх сваімі пяхай не надта панаднымі, але ўсё ж неблагімі яблычкамі...

Састарэла яна сама, састарэла і яблыня. Анягож! Нездарма ж кажуць, што век яблыні роўны веку чалавечаму. Сад, насаджаны дзедам, унуку наслужыць толькі ў маленстве. А падрасце ўнук, стане на ногі — павісен саджаць свой сад. І нічога тут не зробіш. Такое яно, жыццё. А яблыня з чалавекам не толькі па тым радня, што аднолькавым векам іх бог падзяліў. Як і чалавек, яблыня таксама да апошняга працуе. Вось і гэта. Адну галіну зберагла, ды ўсё адно штогод аквечвала яе... Паедак з яе, вядома, невялікі, толькі ж і яна сваю службу пэсла. Не лішняй была яна і поруч з тым, што цераз вуліцу, садам. Там ужо даўно ні яблычка, а па гэтай да самай позняй восені, па макровы і пазней, вісяць высока ўгары чырвапабокія, бы спегіры, рэпкі. Мо і зберагаліся так позна, што надта высока падняла іх старая яблыня.

Праз тое і смачныя яны дужа былі, бо не зрываліся раней часу.

А сякера гахала па камлі і гахала...

Праз некалькі дзён Гапуля памерла. Памерла лёгка, бы заснула. Памерла раніцаю. Апошнюю ноч у хаце праспала ў труне. А назаўтра, калі сонца павярнулася з поўдня, завезлі Гапулю на могілкі.

Адтуль усе, хто праводзіў старую ў апошнюю дарогу, вярнуліся ў хату — за жалобны стол. Кастусь, наўздзіў усіх, а найперш наўздзіў Зоні, выпіў толькі адну чарку — першую. Гэтую, кажуць, трэба выпіць абавязкова.

Сядзеў за сталом, ціха плакаў сабе і ўсё прыгаворваў:

— І што мне закарцела? Хай бы стаяла, хай бы яшчэ пацвіла...

КАМАНДЗІРОЎКА Ў ВІШАНЬКІ

Не думаў Мамойка ехаць у гэтыя Вішанькі...

Прышоў на работу, толькі сеў за стол, як зазваніў тэлефон — печакапа, нязвычайна прарэзліва ў ранішняй цішыні, і Мамойка з пайкай нервовасцю схпіў трубку.

— Мамойка? — трубка спытала рэдактаравым голасам. — Зайдзі да мяне, калі ласка!

Мамойка пайшоў.

Рэдактар махнуў рукой на крэсла, папрасіў яго сесці і, падаўшы надарваны канверт, сказаў:

— Прачытай.

Мамойка сеў, дастаў з канверта ліст. Гэта было пісьмо ў рэдакцыю. Пісаў, па ўсім відаць, школьнік. Ён паведамаў, што ў саўгасе «Вішанькі» адкрыўся музей працоўнай і баявой славы і што ў тым музеі ёсць шмат цікавых экспанатаў. Радкі аб тым, што сярод экспанатаў ёсць пісьмы з фронту і сшытачак з вершамі аднаго маладога хлопца, які загінуў вясною сорок пятага пад Берлінам, былі падкрэслены чырвоным — пэўна, рэдактарскім — алоўкам.

— Ну, што скажаш?

Мамойка паціснуў плячамі:

— А што? Музей у калгасе ці ў саўгасе — не навіна. Вы сшытачкам зацікавіліся?

— А ты, бачу, не?

— Хто ведае, якія там вершы. Можна, вучнёўскія практыкаванні. Каб што цікавае, дык...

Рэдактар, не даслухаўшы, крутнуў галавой:

— А раптам? Карацей, вось што, брат. Бяры камап-дзіроўку і едзь у Вішанькі. Пісьмы, вершы пачытай, мо родзічы, сваякі таго хлопца жывуць, аднавяскоўцаў параспытай... Ды ці вучыць цябе?!

— Калі ехаць? — толькі і спытаў Мамайка.

— А хоць і сёння, калі цябе нічога не трымае, — рэдактар усміхнуўся.

Вось ён і паехаў. Не сказаць, каб з ахвотай. Лепш было б паехаць куды ў горад, а не ў пейкія Вішанькі. Што зараз, кастрычніцкаю парою, рабіць у тых Вішаньках? Гразь мясіць? Ды ліха з ім, неяк будзе...

Аўтобус шпарка каціўся па шашы. Імкліва, ажно нярэсціла ў вачах, адбягалі назад прыдарожныя маладыя прысады, а лес па небасхіле, наадварот, кружыўся ў карагодзе бы папярэймы. Мамайка, гледзячы ў акно, міжволі слухаў гамонку суседзяў ззаду і паперадзе. Ззаду сядзелі дзве дзяўчыцы, амаль яшчэ дзеўчынёхі. Ён бачыў, як яны сядалі ў аўтобус. Абедзве ў кароткіх плашчыках, з-пад якіх матляліся вакол ног шырокія калашыны штаноў з манжэтамі, на плячах у іх віселі блішчастыя, спартыўнага крою сумкі. Цяпер тыя сумкі ляжалі ў дзяўчат на каленях, а дзяўчаты, схіліўшы галовы з доўгімі, рассыпанымі па плячах, валасамі, нямоўчна шчабяталі між сабою. Праўда, шчабяталі яны, відаць, зважаючы на яго, напаяголасу, каб тое, пра што гаварылі, не надта даходзіла да ягоных вушэй. Ён і сапраўды чуў пятае праз дзесятае, міжволі ўлоўліваў толькі асобныя словы. Затое дзве пажылыя кабеты, што сядзелі паперадзе, гаварылі гучна, мо аж занадта, іх каб і не хацеў, а даводзілася слухаць. Гаварыла больш адна, тая, што сядзела ля акна, пасупраць Мамайкі, другая ж, ківаючы ў знак згоды галавой, толькі зрэдку прамаўляла сёе-тое.

«Маёй маме восемдзсят сёмы. Так яшчэ, дзякаваць богу, і нічога сабе. Але ж праўду, Гапначка, кажуць: старое — як малое. Памяць пачала губляць. Я прыехала неяк, пытаюся ў яе: «Што, мама, не пазнаеш?» А яна смяецца: «Чаму ж, кажа, не пазнаю? Ты дачка мая, Верка!» І рада, бачу, што прызнала, хоць і Веркай мяне назвала. А пасля заплакала: «Ты не думай, дачушка, што я ўжо саўсім знасілася. Я яшчэ і наем, і пасплю добраўка. Толькі пожкі мяне ўжо не хочуць трымаць...» — «Дык яно ж так. Мы з табой, Валя, па столькі не пражывём...» — «Дзе ты бачыла, Гапначка! Цяперашні чалавек

не раўня даўнейшаму. Стрыжаны у нас не той. Узяць хоць бы нас з табой. Здаецца, бабы яшчэ як бабы, а крапуць — трухля адна». — «Але ж...» — «Я ж, казалася табе, ад дачкі еду. Праведала, а то ўлетку не магла вырвацца. Добра мая Нюра жыве. Гэта ж і граматы асаблівай не мела, а калі добры чалавек палучыўся, дык і без граматы той... Гэта ж, Ганпачка, пахваляюся, і машыну сяголета купілі. Нядаўначка саўсім, яшчэ, лічы, і не каталіся. Троху самі сабралі, троху я памагла. Цяпер, казалі, і да мяне часцей будуць наведвацца...»

Слухаў Мамоўка гамонку жанчыні, глядзеў у акно, і пайкая заснакоенасць на душу сыходзіла. Ад чаго — і сам бы не сказаў, але пачакана злавіў сябе на тым, што думае пра Вішанькі, куды едзе. Уяўляліся яны певялікай, утульнай, у садах вёсачкай, з парослай травой вуліцай, на якой ля платоў улетку кешкаюцца куры, са староў — у аеры і чароце — сажалкай, з абымшэлымі налямі ад колінняга млына. Вёсачкай, дзе і цяпер яшчэ збіраюцца вечарамі дзе-небудзь на лаўцы альбо на выслізганым, сівым ад часу бярвяне, пад якое падкладзены два пляскатыя камяні, дзяўчаты і спяваюць не абрыдлыя, зацяганыя на радыё да агоркласці песні, а пешта сваё, панеўпае і мілагучнае, мо нават трошачку самотнае, ды затое надзіва суладнае, суадпаведнае і гэтай ціхай, не падта раскалшмачанай машынамі вуліцы, і гэтай навісі вішнёвых садоў, і гэтай маркотнай сажалцы. Ну, можа, хоць бы песню пра зялёную вішню, што з-над караня выйшла. Песня прыгадалася, пэўна, таму, што Мамоўка любіў яе, часам нават сам спяваў пад добры настрой, хоць да спяваў быў не падта здатны, а мо таму, што ехаў у Вішанькі?

«Ай, Ірка, дурная ты! Я б нікада не пацярпела такога нахала!»

Гэта, забыўшыся, пэўна, на яго суседства, гучна сказала адна з дзяўчат, што сядзелі ззаду, і Мамоўка ўсміхнуўся. Усміхнуўся з самога сябе, са сваіх блазенскіх трызненняў пра незнаёмыя Вішанькі. Дзе ім быць, у якім такім кутку захавацца?! Мо вось гэтыя шыракаштаньня і праставалосыя стрынадкі і едуць якраз у тыя Вішанькі. Вось і чакай, што яны праспяваюць табе ўвечары на тым выслізганым сівым бярвяне тваю любімую «Зялёную вішню»!..

За Лішчыцамі — прачытаў на прыдарожным указальніку — пачаўся дождж. Ціхі, дробны, падакучлівы. І ці

то з гэтае прычыны, ці таму, што вось так нечакана збеглі ад яго зялёныя, ціхія і ўтульныя Вішапкі, Мамойка засумаваў. Ён па-ранейшаму глядзеў у акно, на тое, як беглі назад мокрыя, ужо амаль голыя кусты, як кружыліся ў карагодзе на дальнім лузе стагі, няўцямна слухаў гамонку пярэдніх суседак (яны гаварылі пра пейкую Уліму, якая паддобрывалася над брыгадзіра, каб памог перад выхадам на пенсію ўладкавацца на больш грашовую пасаду), а думкі яго плылі ў іншым кірунку.

Думаў пра сябе. Пра тое, што жыццё ягонае ўсё яшчэ коціцца неяк само па сабе, без высілку, без разгону, нават без перашкод і, акрамя ўсяго таго, без належнага пакіроўніцтва. Бярэцца пад трыццаць, а ён усё яшчэ пішто. Чалавек — галава і два вухі! Нават сям'і не завёў. Халасцякоўствам сваім, якое ж, канечне, зацягнулася, тут маці праўду кажа, ён, аднак, не засмучаўся. Дзяўчына, якую кахаў, пахінулася да іншага і неўзабаве выйшла замуж. Ён доўга не мог у тое паверыць... Надараліся іншыя дзяўчаты, але таго ранейшага, трымклівага і шчаслівага пачуцця не ўзпікала, а без яго — у тым быў перакананы — ні пра што сур'ёзнае думаць нельга. Так і жыў, так неўпрыкмет і беглі год за годам. Горш было тое, што пакрысе гэтакім жа самацёкам пайшло і другое яго жыццё — яго работа.

Пасля універсітэта трапіў ён у рэдакцыю рэспубліканскай газеты. Аднакурснікі ці не зайздросцілі яму. Напачатку ён, бадай, і сам сабе зайздросціў. З якім душэўным хваляваннем пісаў ён свае першыя рэпартажы, нарысы, замалёўкі, з якой бояззю, мо нават і не з бояззю, а з пейкім унутраным трымценнем здаваў ён свае журналісцкія спробы загадчыку аддзела! Дзе ж яно падзелася, куды прапала тое хваляванне, тое трымценне?

Тады, па першым часе, ён не мог выседзець у рэдакцыі і месяца, усё рваўся ў камандзіроўкі, не выбіраючы месца, не чакаючы пейкай асаблівай нагоды. Чаму ж цяпер ён ужо выбіраецца ў дарогу толькі тады, калі папросяць ці падгопяць? Раней, вярнуўшыся з камандзіроўкі, ён мог па некалькі пачэй не спаць, пішучы парысці артыкул, пакутліва думаў над кожным словам, цярыліва выноўваў радок за радком. Цяпер жа з чыстым сумленнем проста «адпісваўся». Пра большае ўжо не думаецца. Газета жыве адзін дзень. Дык ці ёсць патрэба, ці можна ўвогуле ствараць шэдэўры-аднадзёпкі?..

«Вось, Ганначка, і прыехалі...»

Мамоўка схамянуўся. Сапраўды, пад'язджалі да рай-
цэнтра. Пэўна, сотню кіламетраў адлічылі колы, а ён, бач,
усё корпаўся ў самім сабе. Заўваж, аказваецца, не дужа
прыемны. І што раптам пайшло на яго? Здаецца ж, не
было прычыны. Відаць, проста паўплываў восеньскі па-
строй: счарпелае ржышча, сіратлівая буслянка, што пра-
мільгнула ля нейкай вёскі, рагі дажджу на шыбах, масля-
ністыя лужыны на асфальце ды яшчэ вось гэтыя, ужо
зусім «гарадскія» суседкі-стрыпадкі, што едуць, можа
быць, таксама ў Вішанькі...

У гарадку Мамоўка перш за ўсё зазірнуў у гасціні-
цу. Як заўсёды, вольных месцаў не было. Дзяжурная
спачувальна паківала галавой, сказала без асаблівай на-
дзеі ў голасе:

— Падыдзіце ўвечары, мо хто выедзе.

Колькі разоў чуў ён падобныя фразы ў маленькіх, без
асаблівых выгод, аднак чамусьці заўсёды ўтульных і цёп-
лых раённых гасцініцах! Незалежна ад таго, ці выязджаў
хто, ці не выязджаў, вечарам месца знаходзілася. Калі не
ў накой з гораха напаленай грубкай, дык на калідоры,
спрэс застаўленым раскладанкамі. Пэўна, знайшлася б
раскладанка і тут, але Мамоўка парашыў не чакаць ве-
чара, не выпрабоўваць сваё шчасце, а адразу падацца ў
Вішанькі, калі яшчэ можна сёння туды даехаць. Разва-
жыўшы так, зноў пайшоў да аўтастанцыі.

Яму пашанцавала: неўзабаве ў кірунку Вішанек вы-
праўляўся маленькі, з аднымі пярэднімі дзверцамі аўто-
бусік. Людзей у яго набілася — як зачыніць. Уплішчыў-
ся неяк і Мамоўка — ці не апошнім, стаяў на прыступ-
цы, прываліўшыся плячамі да дзверцаў.

Ехаць так, на шчасце, было нядоўга, прытым па ша-
шы-асфальтоўцы. Ён не паспеў нават і прыцерціся сярод
спін, як аўтобус, скрыгатнуўшы тармазамі, спыніўся. Ма-
моўка павярнуў галаву і праз шкло дзверцаў убачыў на
ўзбочыне драўляны слупок з шыльдачкай: «Вішанькі,
0,5 км». Дзверцы расчыпіліся, і Мамоўка задам ледзь не
вываліўся на ўзбочыну. Следам за ім выпхнуліся з аў-
тобуса, наўздзіў Мамоўку, і стрыпадкі са спартыўнымі
торбамі. Ён не стрываў, усміхнуўся. «Вось так, брат, як
у ваду глядзеў», — сказаў сам сабе і ў нейкай бы злосці,
нават не зірнуўшы на іх, пакрочыў да вёскі.

Да Вішанек вяла прамая і шырокая, не надта даўго
пракладзеная — яшчэ не ўсюды паспелі зарасці травой
адхоны — дарога-насыпанка. Уздоўж яе ў тры рады бы-

лі высаджаны (таксама нядаўна, мо сёлетняй вясной, бо яшчэ не паспелі начарпець калочкі, да якіх прывязаны дрэўцы) бярозкі, на іх сям-так трымаліся яшчэ дробныя, скурчаныя лісточкі. Дажджу тут, мусіць, не было — пад чаравікамі шаргацеў сухі жарсцвяк, ішлося бадзёра і спорпа, і Мамоўка праз нейкую хвіліну быў у вёсцы.

Вішанькі паўсталі перад ім зусім не такімі, якімі мроіліся ў аўтобусе. Паабапал шырокай чыстай вуліцы стаялі новыя, ашалеяваныя і пафарбаваныя хаты пад шыфэрам. Платы ад вуліцы таксама былі пафарбаваны — светла-зялёнай фарбай, і не проста пафарбаваны, а размаляваны ўзорамі — сінімі і жоўтымі ромбамі.

Пасярод вёскі было нешта накшталт плошчы. Тут, справа, стаяў двухпавярховы цагляны будынак дырэкцыі саўгаса (Мамоўка здалёк прачытаў шыльд), а злева — аднапавярховы, але таксама цагляны, з калонамі, клуб. Пры клубе стаяў невялікі акуратны дамок з белаі сілікатнай цэгля. Над дзвярыма дамка Мамоўка прачытаў кароткае слова: «Музей». Ён міжволі зрабіў некалькі крокаў да яго, але, угледзеўшы на дзвярах замок, завярнуў да саўгаснай канторы.

Аднак і тут яму не пашанцавала. Дзяўчына-сакратарка ў прыёмнай дырэктара сказала:

— Дырэктар і парторг у раёне. А вы па якой справе і адкуль?

Дзяўчына, даволі сімпатычная, у чырвонай кофточцы, якая шчыльна аблягала грудзі, і ў сініх, з малапай наперадзе, таксама ў абцяжку, штанах, падобная па ўсіх сакратарак, якіх ён пабачыў нямала, паднялася з крэсла, выйшла з-за стала і пазірала на Мамоўку сваімі падсіненымі вачамі з перыхаванай цікавасцю. Яму гэта не спадабалася, і ён буркнуў:

— Ды так...

— Не хочаце — не гаварыце. — Дзяўчына быццам не заўважыла яго пляскавасці. — А чым жа магу памагчы?

Мамоўка, крыху патаптаўшыся ў перашучасці, печакана таксама ўсміхнуўся:

— Калі можаце, адчыніце мне ваш музей. Альбо падкажыце, дзе я магу знайсці загадчыка.

— Ах, музей? А што вас зацікавіла? — І, бачачы, што хлопец зноў спахмурнеў, сцэпапула плячамі. — Музей наш пакуль без загадчыка. А ключы ў парторга. А парторг, я вам ужоказала, у раёне.

— Дык што ж мне рабіць?

— Пачакаць.

— Тут, з вамі?

Дзяўчына ўсмыкнула, але знайшлася:

— Можце і тут. Толькі не са мной. Я ўжо іду да-
дому.

Мамоўка зноў усміхнуўся:

— Шкада... Ну, а ўсё-такі, мо якое-небудзь пачаль-
ства засталася і тут, не ўсе ж у раёне?

Дзяўчына крутнулася да акна, махнула кудысьці
ўбок:

— Падыдзіце да брыгадзіра. Як выйдзеце, дык пале-
ва. Цагляная хата пад шыферам з снімі вокнамі. Ён па-
вінен быць дома.

— І на гэтым дзякуй.

Брыгадзірава хата была пенадалёк. Жалезная брама
ў двор была пасцеж расчынена, у двары вуркатаў «Бела-
русь» з прычэпам. Трое мужчын насілі з прычэпа ў ва-
рыўню мяшкі з бульбай. Угледзеўшы Мамоўку, адзін
мужчына — у палінялай афіцэрскай палявой гімнасцёрцы
паверх штаноў, запраўленых у боты, — ступіў да яго,
спытаў:

— Вы да мяне?

Мамоўка назваў сябе, сказаў, што прыехаў пагля-
дзець іхні музей, ды крышачку не пашанцавала — ключы
ў парторга, а яго няма, у раёне. Мужчына зняў з галавы
кепку, прыгладзіў валасы, неяк абьякава зноў спытаў:

— А вы сёння і пазад хацелі?

— Ды не.

— Дык чаго ж тады бедаваць? Заходзьце ў хату, па-
сядзіце троху, пакуль мы тут... Бульбу ўрэшце выбраў.
Жонка пячопкі ад'ела: «Усе павыбіралі даўно, а твая ў
полі!..» Брыгадзір жа! І пасадзіць апошняму, і выбраць.
Дык во ўжо сёння завіхнуліся... Мы тут хуценька. Тады
і павячэраем разам. А заўтра і ў музей сходзіце... Ідзіце
ў хату!

Мамоўка збянтэжыўся:

— Ды не, дзякую, вы не турбуйцеся. Паіду я.

— Куды ж вы пойдзеце? Ужо ж во і змяркаецца. Не
агледзішся, як і ноч нахопіцца. Ідзіце, кажу, у хату!

— Не, не, дзякую, паспею яшчэ ў раён, а заўтра з ра-
ніцы пад'еду. — Мамоўка чамусьці заўнарціўся.

— Навошта ж перабівацца? Калі ўжо так, то чакай-
це. Алёшка! — клікнуў брыгадзір. З хаты выйшаў хлоп-
чук гадоў дванаццаці. — Пакажы таварышу нашу гасці-

ніцу, а па дарозе заскоч да Анэты Андрэйчыкавай, скажы, што пастаялец прыехаў, хай зробіць там што трэба...

Гасцініца была побач, па той жа плошчы, што і музей з канторай і клубам, толькі далей ад вуліцы. Месцілася яна ў невялікім фінскім дамку. Было ў ім тры пакойчыкі. У першым стаялі шафа, канапа-тахта, засланая зялёным пакрывалам, стол і некалькі крэслаў. Сюды, у гэты пакойчык, выходзіла дзверцамі-топкай грубка-стаячок. А злева і справа ад грубки было двое дзвярэй — у два іншыя пакойчыкі. Цётка Анэта (мо ўжо і не цётка, а бабуля, бо было жанчыне пад шэсцьдзесят), прывёўшы Мамоўку сюды, у гэты першы пакойчык, загаварыла:

— Во, бачыце, якая ў нас гасцініца? Мусіць жа, не такая, як у горадзе, але пераначаваць можна. Вам у якім пакойчыку паслаць? У тым, каторы злева, адзін ложкак. Як калі жанчына ці дзеўка якая прыязджае, дык туды яе. А справа мужчынскі, там ажно тры ложкакі. Але ж як вы адны, дык можаце ў левы, калі хочаце.

Мамоўка адно і сказаў:

— А ўсё роўна.

Цётка Анэта (Мамоўка ўсё ж схільны быў да цёткі, зважаючы на свае трыццаць), нібы парашыўшы для сябе пепта важнае, махнула рукою:

— Пасцялю я вам, дзіцятка, у меншым. Цяплей будзе, бо ночы ўжо халодныя, пад рапіцу на траве шэрань — ажно шоретка. Але ж, у меншым. Там і ложкак лепшы.

Яна дастала з шафы бялізну, пайшла ў левы пакойчык, пакінуўшы Мамоўку тут, у нярэднім пакоі. А выйшаўшы зноў да яго, сказала:

— Трэба ж і грубачку прапаліць. Не так мо для цяпла, як каб дыхалася лепей, а то ці цперся не прапальвалася ў хаце.

Мамоўка памкнуўся быў сам схадзіць на дровы, але не паспеў і спытаць, дзе тыя дровы. Цётка Анэта ўвішпа крутнулася за дзверы і праз хвіліну апусціла ля грубки бярэнца сухіх, ажно чырвоных альховых паленцаў.

— Я, дзіцятка, сама і падналю, а вы ўжо прасочыце, каб прагарэлі. Мне ж трэба яшчэ дадому надбегчы, сётое дагледзець. А юшку закласці я прыйду.

Неўзабаве Мамоўка астаўся адзін. Ужо і добра сшарэла, можна сказаць, сцямнела, але ён не запальваў святла. Падсунуў да грубки крэсла, сеў, адкінуўшыся да спі-

кі і выцягнуўшы ногі, і глядзеў у агонь, які весела лізаў дровы. Дзверцаў не зачыняў — цяга была добрая і дым на хату не кідаўся. Сядзеў і думаў аб тым, што яно зусім, здаецца, няблага — вось так пасядзець перад палаючай грубкай, адчуваючы на каленях, на руках і на жываце ласкавае цяпло; што ўжо забывацца пачаў на такое адчуванне, калі ў спіну халаднавата, быццам волка, а ў твар, у грудзі, у калені дыхае зыркiм полымем; што добра зрабіў адмовіўшыся пайсці ў брыгадзіраву хату, дзе зараз мужчыны селі, пэўна, вячэраць і дзе ён, чужы чалавек, адно б замінаў, змушаў бы людзей і гаварыць не тое, і паводзіць сябе не так, як яны педзе зараз гавораць і паводзяць сябе.

Згадка пра брыгадзірава запрашэнне пагадала яму аб вячэры. Перакусіць — яно было б і няблага. Мамоўка падняўся, уключыў святло, расшпіліў партфель і дастаў з яго прыхопленую з сабой кілбасу, колькі лустаў хлеба, пару памідорыш. Спахапіўся, што і на гэты раз у яго няма сцізорыка — каторы час наказвае сабе абзавесціся і ўсё забываецца. Расклаў прыпасы на разасланай газеце, прысоў да стала, але ўкусіць не паспеў — дзверы расчыніліся і зайшла цётка Анэта. Угледзела яго ля стала і тое, што было на сталае, і яшчэ ад парога загаманіла:

— А я ж, дзіцятка, як ведала. Думаю: а ці ж галодны чалавек спаць ляжа? Нічога такога яшчэ і памашака, каб пачаставаць. Толькі во малачка прынесла — і салодкага, і кіслага, толькі што сквасілася, сала скрылэк, хлеба акраец. Добра, што паспела якраз. Гэта ж, — гаварыла яна, выстаўляючы на стол з чорнай сумкі, — ледзьве не запазнілася, старога свайго пакуль пакарміла. З-за таго тэлевізара дык і паясці па-людску не можа, усё похапкам, быццам хто падганяе.

Мамоўка зноў, у каторы раз, збянтэжыўся, угледзеўшы на сталае два слоікі з малаком, сала, гуркі, яйкі.

— Павошта ж вы так? Як госцю якому! — сказаў ён.

— Дык жа і госць! — Цётка Анэта, паставіўшы пустую сумку ля парога, шуравала ўжо качаргой у грубцы. — Гэта ж, дзіцятка, не ў горадзе. Там дык у сталоўку любой нарою заскочыць можна, а ў нас... Буфет у канторы ёсць, але ж ён зачынены даўно, і што там з'ясі, у тым буфете?! Бедны і ў мяне пачастунак, але ж перакусіце.

— Ого, бедны! — Мамоўка крутнуўся разам з крэслам да цёткі Анеты. — Не ведаю, з чаго і пачаць!

— Ешце, дзіцятка, ешце на здароўе! — Цётка Анэта ўсё яшчэ корналася ў грубцы.

— То мо і вы са мной? — сказаў Мамайка.

— Дзякую, дзіцятка, я са старым сабралася, — адказала. Ставячы пры грубцы качаргу, дадала: — Прагарэлі ўжо, праз нейкае паўгадзіны і закладаць можна будзе. Як заскачуць па прысаку сіненькія агеньчыкі-язычкі...

— У той бы прысак бульбы ўсыпаць, — сказаў Мамайка. Сказаў так сабе, як бы згадаўшы нешта, зусім без таго, каб і сапраўды сыпаць у грубку бульбу.

Аднак цётка Анэта зразумела тое па-свойму і адразу ж падхапілася:

— Дык я зараз, дзіцятка! Чаго-чаго, а бульбы... Скокну да Анькі Барэйшыхі, тут блізенька, нават і вуліцы пераходзіць не трэба.

Вярнулася цётка Анэта хутка, як бы і не хадзіла нікуды, — у прыполе, у фартуху, было з дзесятак бульбін. Высыпаючы іх ля грубкі на бляху, якой была абабіта падлога пры топцы, сказала:

— Во, і ў хату нават не заходзіла. У Анькі на ганку кошык стаяў, дык выбрала колькі лепшых. Зараз мы адгорнем галавешкі, а яе ў прысачак, у прысачак. Яна тут як бачыш спячэцца!

— Калі так, дык я і вячэраць не буду! Пачакаю печанай бульбы. Бо ні кілбаса, ні што іншае таго не дакажа.

Цётка Анэта ўсміхнулася:

— Ну, кілбаса кілбасой, а печаная бульба дык і праўда смачная. Гэта ж і з'есці зараз ёсць што, а мы са сваім старым узімку часта бульбу ў грубцы пячом. Як выпаліцца, дык я туды тузіна паўтара бульбін, а праз паўгадзіны і юшку закладу. Дык пасля і дух такі смачны з грубкі ідзе! А бульбачка каб хоць адна падгарэла! Выгарнеш яе ў начовачкі, лушпайкі так і шалясцяць — усе чысцютка паадставалі, абірай — і ў рот. Дык я за тыя начовачкі і на печ, да старога. Ядзім і тэлевізар глядзім. Тады і за печ не сварымся. А то ж не мірымся, яму ўсё месца мала на той печы.

— З печы тэлевізар гледзіце? — не стрываў, здзівіўся Мамайка.

— А што? Каб зручней было, стары яго падняў, разам з ножкамі на стол паставіў. Дык самы раз. Я гляджу-гляджу, калі і засну там, на печы, а стары пазлуецца-пазлуецца, але тады ўжо сам лезе выключаць, як кіно тое

кончыцца, а то мяне ўсё гоніць, — цётка Анэта весела смяецца.

«Скажу каму, дык не паверыць», — падумаў Мамойка сам сабе, а спытаў іншае:

— А вы што, удваіх жывяце?

— Удваёчку, дзіцятка! Параз'язджаліся ўсе. Пяцёра было ў хаце, а піводнага не асталося. Разам дык ці і збіраліся калі. Далейшы прыедзе, дык бліжэйшага пашлюць на той час куды-небудзь ці паадварот. Хлопцы ўвогуле рэдка прыязджаюць. Дачка адна ў нас, а часцей адведвае, чым усе яны, хоць іх і чацвёра... А ў вас жа хаця matka-бацька жывуць?

— Маці жыве, цётка Анэта. І таксама, як вы, адна ў хаце. Яна і зусім адна. Бацька памёр нядаўна.

— Охо-хо, — уздыхнула цётка Анэта. Яна ўжо даўно ўкінула ў грубку бульбу, сама ямчэй уселася на крэсла. — Гэта ж, дзіцятка, у нас во... Сённяка якраз пахавалі кабету адну. Нінку Сцяпанаву. Такая бяда ў чалавека!.. Мы, бабы, між сабой ужо казалі, што як яму тое і вытрываць. Такі ўжо гаротнік. Гэта ж трэба, дзіцятка, другую жонку пахаваў... З вайны прыйшоў ён маладым хлопцам. Прыйшоў, а дома нікога не застаў. І бацьку, і матку, і сяцёр яго, братоў — усіх немцы паклалі. І хату спалілі... Сцяпан вярнуўся на пустое дворышча. Ну, але жыць жа неяк трэба было. Талакой хату наставілі, хлеў, пуньку агораў. І дзеўку сабе знайшоў — Веру з суседняй вёскі, з Якубавіч, мо чулі? — Дашілаву дачку. Добра жылі між сабою. Чатырох дзетак займелі. І дай жа гору такому зваліцца: Вера яго нешта кволіцца пачала і ці не аб годзе зайшлася. Белакроўе ў яе, казалі, было. Што Сцяпану рабіць? З чатырма малымі на руках, і самаму меншаму — толькі на трэці гадоў перайшло... Каб жа гэта matka ці хоць бы цётка была, а то ж — нікога! Дзетак яго ўладкавалі: старэйшых забралі ў школу-інтэрнат, а двух меншых — у дзіцячы дом... Ну, а праз год-другі Сцяпан зноў сабе гаспадыню ў хату прывёў. Нінку-нябожчыцу, хай ёй добра будзе. Мы ў Вішаньках не ведалі гэтай Нінкі, хоць яна родам таксама зблізку, з Замосця. Напачатку дык і нядобрае пра яе гаварылі. Маўляў, накванілася баба па ўдаўца, дзеці якога не пры бацьку, а каб дома былі, дык ці была б такая порстка! Але ж Нінка кабета аказалася — пашукаць! Гэта ж не мінулася і месяца, пэўна, як яна да Сцяпана перабралася, а пазабірала дадому, да сябе, усіх чатырох Сцяпанавых — і са

школы, і з дзіцячага дома. І дальбог жа, дзіцятка, дай бог, каб родная матка так сваіх дзетак глядзела, як Нінка — чужых. Не толькі меншыя Воўка з Валерыкам, але і старэйшыя, Маруся з Івапам, яны ж дарослыя ўжо, Нінку маткай звалі. Мы ўжо казалі між сабой, па-бабску: «Гэта Сцяпану ўжо пагарода за лёс...» У іх жа, у Сцяпана і Нінкі, і яшчэ дwoячка знайшлася — дзяўчынкi. Жывіце, здавалася б, людцы, і радуіцеся. Дык вось, сённяя і Нінку пахавалі. У самым цвеце баба, а туды ж... І ад якой хваробы, дзіцятка, каб спыталіся? Ад гэтага самага апендзіта, ці як там яго, вымавіць не магу. Гэта ж забалеў ёй живот. Ну, дзень баліць, другі. Дык, дурная баба, не да доктара, а так пакутуе: то пагрэе, то пап'е чаго... І на работу ж да канца хадзіла. Памятаю, дні за два да смерці, кажа: «Усё рэжа і рэжа там пешта, колікі па ўсім целе...» І Сцяпан той не падумаў пра што благое. А спахапіліся, дык — позна. Завезлі ў бальніцу, зрабілі аперацыю, а адратаваць не змаглі, па ўсіх кішках пайшло... І Сцяпан у другі раз аўдавеў. Ці ж гэта, як кажуць, не лёс, дзіцятка?

Цётка Анэта змоўкла, глядзела на Мамоўку так, быццам чакала ад яго адказу, і ён, седзячы перад ёй на тахце-канапе, прыгнуў галаву:

— Можам...

Цётка Анэта печакана ўспляснула рукамі:

— Ой, я ж і забылася, дзіравая мая галава! Гэта ж закладаць пара!

Яна хуценька, амаль уподбежкі, пайшла ў правы, «мужчынскі» пакой. Мамоўка чуў, як яна пстрыкнула там уключальнікам, як адчыняла дзверцы, соўгала юшкай у коміне, як выключала за сабой святло. Потым, вярнуўшыся, падышла да грубкі, адчыніла дзверцы і, прыгнуўшыся над топкай, уцягнула ў сябе паветра. Выпрастаўшыся, сказала:

— Чаду, здаецца, нямашака. А бульбачкай так і пахне. Не чуеце, дзіцятка?

Мамоўка падняўся з канапы, таксама падышоў да грубкі, удыхнуў гарачы дух, усміхнуўся шчасліва, як некалі, у дзяцінстве:

— Ага! Быццам у руках гарачую разламаў!

— То ўжо мо і паглядзіце, мо паспела?

— Можам, хай яшчэ трохі пасядзіць?

— Ну, счакайце хвіліну.— Цётка Анэта зноў апусцілася на крэсла, але раптам зірнула на Мамоўку запы-

тальна, сказала: — А мо я вам, дзіцятка, падакучыла ўжо?

— Ну што вы, дзецка Анэта?! Што б я без вас рабіў тут? — Мамоўка сказаў тое шчыра, ад душы.

Яна неяк добра пасміхнулася сама сабе, злажыла па грудзях рукі, сказала:

— От дастану бульбачку, каб вам не пэцкацца, а тады і пайду.

— Калі не спяшаецца, дзецка Анэта, дык пасядзіце. Вечар жа доўгі.

— Дык жа дзед мой раўнівы, — зноў пасміхнулася хораша дзецка Анэта.

— Тады — маўчу! — Мамоўка прыкрыў далапёю рот.

Дзецка Анэта і праўда заспяшалася дадому, як толькі выгарнула на бляху пры грубцы спечаную бульбу. Абцёршы яе, кожную паасобку, фартухом, яна высынала бульбу на стол, на якім ляжала не пачатая Мамоўкам кілбаса, пажадала яму добрай ночы і, напаследак сказаўшы, што ключ тырчыць у дзвярах, пайшла.

А Мамоўка сеў вячэраць. Вячэралася з апетытам. З'еў абедзве прывезеныя з сабой памідорыны, прынесены дзецкай Анэтай агурок, выхлябтаў з гарачай бульбай амаль увесь слоік сыраквашы. Пакаштаваў і сала з бульбай, і яно таксама кусалася са смакам, хоць было старое і елкаватае.

Пасля, прыбраўшы злёгка са стала і прыкрыўшы газетай тое, што не з'еў, прылёг на канапу і закурыў. Дзіўна, але ад настрою, з якім сядзеў днём у аўтобусе, не асталося і следу. Было такое адчуванне, быццам ён, Мамоўка, зрабіў нешта добрае і яго за тое пахвалілі. Добра думалася пра дзецку Анэту, пра яе непаказную дабрыню і ласку, пра яе спагадлівы да бедалагі Сцяпана расказ, пра тое, як яна са сваім старым сядзіць зімою на печы і адтуль глядзіць тэлевізар, які дзеля такой нагоды паднялі на стол-шафку. Потым думка яго перакінулася на брыгадзіра, з якім паспеў абмовіцца толькі некалькімі словамі, але пра яго таксама думалася добра. З добрай усмешкай прыгадаў дзяўчыну-сакратарку з канторы саўгаса, адзначыўшы між іншым, проста так, што дзяўчына не проста сімпатычная, але і прыгожая. Добра думалася і наогул пра Вішанькі, у якія вось так печакана патрапіў. А падумаўшы так, печакана ў зусім іншым святле ўбачыў і таго маладога хлопца, які загінуў вясною сорок пятага пад Берлінам і чые пісьмы і сшытачкі

вершаў ляжаць педзе ў музеі, і Мамоўка ўжо ці не з пецярплівасцю і хваляваннем уявіў сабе, як заўтра будзе чытаць тыя пісьмы і вершы...

Спаць не хацелася.

ІВАН І ВАЛОДЗЬКА

Яны ўжо даўно сядзелі за сталом: Уладзімір Антонавіч з жонкай Галінай Сямёнаўнай, Іван са сваёй Надзьяй і маці. І ўсе ўжо даўно сабраліся, не даўшы рады ўсяму, што маці падала на вячэру. На сталае ружавелі нарэзаныя тонкімі скрылікамі паляндвіца і любовіна кумпяка, жаўцелі масла і падсушаны сыр, дастывалі пакалупаная яечня і залітая тукам, пасыпаная ўкропам бульба, чэзлі без расолу, як рыба без вады, маласольныя пузырыстыя гурочки, пакрывалася сіваватым налётам так амаль нікім не кранутая гарадская «доктарская» кілбаса, пускаў жаўтлявую слязу — таксама бы ў крыўдзе на тое, што ён тут не ў пашане, — гарадскі «расійскі» сыр. Галіна Сямёнаўна і Надзя паспелі ўжо выпіць і па кубку сырадою. Маці паліла сырадою і Уладзіміру Антонавічу з Іванам, але яны не спяшаліся пасоўваць да сябе кубкі: перад імі стаялі неапарожненыя чаркі.

Бяседа за сталом ішла ляютная. Больш гаварыў Уладзімір Антонавіч. Зрэшты, не так гаварыў, як распытваў маці пра вясковыя навіны, пра сваякоў і суседзяў, пра тое, што чакаецца сёлета ў полі і на гародзе. Маці адказвала на яго роспыты ахвотна, але скупавата: маўляў, што ж тут шмат гаварыць, каму тое надта і цікава, што ў вёсцы робіцца, і што наогул тут можа рабіцца асаблівае. Галіна Сямёнаўна і Надзя з Іванам адмоўчваліся, зрэдку абзываючыся якім-небудзь словам на мацерын расказ ці падтрымліваючы роспыты Уладзіміра Антонавіча. Прыехалі яны да маці ўранку — Уладзімір Антонавіч з Галінай Сямёнаўнай гадзін у дзесяць, а Іван з Надзьяй — а палове дзевятай, першым аўтобусам, усе абавязковыя навіны адно пра аднаго — пра дзяцей, пра здароўе — ужо ведалі, і таму зараз, за вячэрай, гамонка вялася чыста бяседная, аб усім, як кажуць, і ні аб чым.

І, можа, так, троху пасядзеўшы, і спаць разышліся б, калі б не Іван. Ён раптам ускінуў галаву, трасянуў сваім

бялявым, яшчэ зусім без прыкмет сівізы, чубам і сказаў:
— Што мы, як на памінках, сядзім склаўшы рукі? Валодзя, бяры чарку! А то ўжо ты такім анцілігентам задзелаўся, што і каньяку не хочаш выпіць. Нашто ж вёз яго?

Маці хацела прамаўчаць, не любіць яна тых, што выпіваюць, каб яе ўлада, забараніла б яна і выпускаць, і прадаваць гарэлку, віно і каньяк гэты самы, але ж — яго Валодзька прывёз, яе адукаваны і вядомы па ўвесь Мінск сын, і яна агукнулася:

— А і праўда, сыночкі! Дзяўчаты ўжо, малака папіўшы, хай так пасядзяць, а вы вазьміце пакрысе...

Уладзімір Антонавіч любіў зрэдзь часу прыехаць вось так да маці. Часцей за ўсё — улетку, на самы пачатак маладой бульбы і маласольных гуркоў. Прыязджаючы, спаў ён толькі ў пуні, нават і тады, калі сена ў ёй было яшчэ небагата — некалькі рэзгінаў з узмежкаў. Любіў пасядзець і вось так за сталом, паставіўшы сярод мацерыных пачастункаў пляшку каньяку ці якога-небудзь іншага прыстойнага пітва. Праўда, заўважаў, што і брату Івану, і маці як бы ўсё роўна, якую пляшку ён даставаў са свайго пузатага — толькі для дарогі — партфеля, але ён не крыўдаваў на іх за гэта: маці пітва таго толькі панюхае, а Івану ўсё адно, што кульнуць — абы пякло і п'яніла. Маці, ён ведаў, ганарылася ім, ніколі не праміне сказаць каму, што сын яе «робіць кіно», радавалася кожнаму яго прыезду і старалася дагадзіць і яму і ягонай Галіне Сямёнаўне як найлепей. Маці ён таксама не крыўдзіў. Штараз, прыязджаючы, прывозіў сякі-такі падарунак (пра гэта турбавалася Галіна Сямёнаўна) і даваў дваццаць пяць альбо і трыццаць рублёў. Казаў: «На розную дробязь». Аддаваў грошы маці звычайна перад самым ад'ездам. Яна заўжды адмаўлялася, казалася, што ёй не трэба, што ёсць у яе грошы, але ён не зважаў на тое — клаў грошы ёй на далонь і заціскаў іх мацерынімі пальцамі. Тут, у матчынай хаце, ягоны аўтарытэт, адчуваў, непарушны. Ды і не толькі ў матчынай хаце, а і ў вёсцы. Усе, каго б ні сустрэў на вуліцы, Антонавічам клічуць. Ды што там чужыя! Брат Іван хай і старэйшы, а і то на яго ніколі ні словам, ні знакам. А Надзя, братавая, дык — смешна казаць — забудзецца і сяды-тады пачне выкаць да яго...

— Дык чаго ты маўчыш? Бяры чарку, кажу! — зноў гукнуў Іван.

— Выпіць, канечне, можна,— Уладзімір Антонавіч каўзапуўся ў крэсла, крактапуў,— толькі, як той казаў, ці ёсць патрэба?

Іван не прыняў жарту, усклікнуў:

— Ай, слухай, кінь! У матчынай хаце сядзім, ці часта і збіраемся разам, а ты — ці ёсць патрэба!

Уладзімір Антонавіч усміхнуўся і памяркоўна ўжо сказаў:

— Твая праўда. Збіраемся не падта часта, хоць у тым віпы нашай няма... Што ж, давай вып'ем. За тое, як казаў парт, каб дома бываць часцей!..

Яны чокнуліся і выпілі. Уладзімір Антонавіч адшчыкнуў кавалачак «расійскага», Іван укіпуў у рот скрылёк паляндвіцы. Уладзімір Антонавіч зірнуў на брата, жартаўліва паківаў галавой:

— Цемната ўсё ж ты, браце! Каньяк мясам заядаеш... Трэба ж, каб у роце смак аставаўся, каб ты адчуваў, што выпіў. Ты б яшчэ селядцом закусіў!

Іван зарагатаў:

— Яшчэ і якая цемната! Каб не ты, дык ці ведаў бы, як той каньяк і пахне. Сказаць, калі я першы раз яго пакаштаваў? Ведаеш? На тваім банкуце!

— Тады, як прэмію адхапіў?

— Ага.

Уладзімір Антонавіч зірнуў на жонку, яшчэ раз паківаў галавой, але ўжо інакш, быццам пешта гаворачы сам сабе, а ўголас прамовіў:

— Шчаслівы ты чалавек, брат: памятаеш да гэтага часу, калі каньяк каштаваў.

Іван прапусціў гэта міма вушэй. Быццам печаму абрадаваўшыся, ён кінуўся ва ўспаміны:

— Насупраць мяне пэйкія старыя сядзелі. Трое. Сівыя ўжо, але выпіць яшчэ маглі. І ўсё гэты самы каньяк пілі. Чарачку за чарачкай. І мне наліваюць. Наліюць, падміргнуць: «Давайце, Антонавіч!..» Альбо: «За поспехі вашага брата, Антонавіч!..» Нехта, мусіць, сказаў ім, што я брат... Дык я, пэўна, чарак пяць з імі кульпуў. Добра, што яны малюнаселькія былі, тыя чарачкі; а то б...

Нечакана ажывілася маці, таксама загаманіла:

— Я ж, сыноч, таксама ніколі не забудуся пра той банкет. І памру, а такога застолля болей не ўбачу. Столькі ўсяго на сталах было панастаўлена, і посуд такі прыгожы, дарагі, што да яго і дакрануцца боязна, і госці ўсе такія культурныя, адзіп аднаго толькі па бацюшку, не

абы-як... Гэта ж каб не Галіна Сямёнаўна во, дык я ж бы там галоднай і прасядзела, не рашылася б накаштаваць чаго, а яна ўсё мне падкладвала ды падкладвала...

— Ну, мама! — азвалася Галіна Сямёнаўна. — Што ўспомнілі! Затое вы тост такі сказалі, што ўсе ў ладкі запляскалі.

— Ай, Галечка, які там ужо і тост, што я ўжо там і сказала! — Маці, быццам баючыся пачырванець, закрыла твар далонямі. — Язык як палена ў роце зрабіўся, што і казалася — не памятаю!

— Не, мама, — Уладзімір Антонавіч, зноў перакінуўшыся поглядам з жонкай, павярнуўся да маці, — не кажы! Вельмі добра сказала! Мне не было сорамна за цябе.

І вось тут Іван, сагнаўшы з твару сваю добрую, троху блазенскую ўсмішку, нечакана сур'ёзна спытаў:

— А каб не патрапіла, дык што? Сорамна было б?

Уладзімір Антонавіч зірнуў на Івана, крутнуў галавой, хвіліну памаўчаў. Шмаргануўшы па рукавах пінжака, бы закасаўшы іх — з-пад іх выплылі манжэты сарочкі з бурштынавымі запінкамі, ён аблакаціўся на стол, уздыхнуў:

— Ну чаго ты, браток, як у вас кажуць, лезеш у бутэльку?

Сказаў і толькі пасля, згледзеўшы, як перасмыкнуўся Іванаў твар, зразумеў, што сказаў не тое, што трэба было б адказаць жартам, як заўсёды.

Іван жа, сапраўды, «палез у бутэльку».

— У нас кажуць? А ў вас? Што ж ты не па-вучонаму са мной? Баішся, што не зразумею?

Не хацеў Іван сварыцца і думкі такой не меў. Але ж як бы нешта падштурхнула яго знянацку і — не стрываў, сарваўся. Маці, бы адчуўшы нядобрае, кінулася на паратунак:

— Вапечка, сыноч, не крычы! Чаго сварыцца? Што Валодзька сказаў такое?

Надзя таксама тузавула Івана за руку, шапнула:

— Не задзірайся!

Але Іван, адмахнуўшыся ад жонкі, закрычаў:

— Ён ведае, мама, што сказаў! Ведае, шэльма!

Сцепанулася Галіна Сямёнаўна, ускінула вочы на Івана, сказала з дакорам:

— Ваня, навошта ж вы так?

Але, зразумеў Іван, што не трэба было б усчынаць гэтай гаворкі, што трэба было б аджартавацца, як і з той

самай «цёмнатоў», і тады, як заўсёды, калі яны збіраліся разам у маці, снакойна павячэралі б... Ён, пэўна, і аціх бы, узяў бы ў рукі сябе, калі б не Галіна Сямёнаўна. Яе ж словы, а найбольш лагодна-паблажлівы тон, з якім яны былі вымаўлены, зноў нібы сцэбанулі яго, прымусілі агрызнуцца з'едліва:

— Што, Галіна Сямёнаўна, пакрыўдзіліся за свайго святога Уладзіміра Антонавіча? А ён, каб вы ведалі, шэльма і ёсць! Ага, шэльма!

Надзя зноў тузанула яго за руку і на гэты раз не шапнула, а прыкрыкнула:

— Перастань, Ваня!

Іван адсунуўся разам з крэслам ад стала, дастаў папяросу і закурыў. Памаўчаўшы крыху, сказаў ужо спакайней:

— Я ў бутэльку, як ён кажа, не лезу. А ён хай не робіць з мяне дурня.

Маці падхапілася са сваёй табурэткі, абегла стол, абняла Івана за плечы:

— Супакойся, сыноч, не трэба злавацца. Ні з тога ні з сёга ўзарваўся, быццам уджалены... І ты, сыноч,— яна зірнула на Уладзіміра Антонавіча,— таксама не бяры тога да галавы, памаўчы лепей.

— Я і маўчу, мама,— стомлена, знарок абыякава сказаў Уладзімір Антонавіч і падняўся з-за стала.— Пайшлі, Сямёнаўна, па сена. Мама, ты паслала там?

— Паслала, сыноч, паслала...

Калі Уладзімір Антонавіч з Галінай Сямёнаўнай, а следам за імі і маці выйшлі з хаты, Надзя не закрычала — маглі яшчэ ўчуць, а зашыпела на Івана:

— Чаго ты падзьмуўся, як той індык? Што ты даказаць хочаш? Што і ты разумны? Дык жа не дакажаш! І каму, каб хто спытаў? Маці ж на яго моліцца!

Іван ужо ўзяў сябе ў рукі. Сказаў спакойна:

— Ну, не стрываў, сарваўся... А гэта ты дарма. Мама ўсё разумее.

Надзя, адчуўшы, што ён супакойся, уздыхнула:

— Ай, што яна разумее! Для яе найперш — Валодзька! Ты прыедзеш, дык і ладна, прыехаў, дык і прыехаў, а ён як злітасцівіцца на казацца, дык мама ўжо не ведае, як сустрэць, чым пакарміць, дзе наслаць. Хіба я не бачу?

— Ну, а што ты хочаш? Сыноч — кінарэжысёр! Хто калі думаў пра такое?! — Іван затушыў папяросу, хвілі-

ну намаўчаў, дадаў: — Гэта тут яна так. А па зіму ўсё адно да нас едзе, а не да яго.

— Дык жа і крыўдна! Як зрабіць што, дык — Ваня, а як...

Надзя хацела сказаць яшчэ нешта, але зайшла ў хату маці, падышла да стала.

— Ляглі госцейкі, — сказала. — Прасілі разбудзіць раненька, хочуць першым аўтобусам ехаць, у восем.

— А дровы рэзаць? — спытаў Іван. Спытаў, канечне, знарок — усярэдзіне ўсё яшчэ пешта казытала яго.

— Ай, сыноч, зноў ты за сваё, — маці апусцілася на табурэтку. — Ты ж ведаеш. Адвык ён ад пашай работы.

— А можа, і не прывыкаў? Га, мама? — Іван як нацвельваўся.

І маці, мусіць, улавіла гэтую смяшлівую нотку ў ягоным голасе, бо сказала лагодней:

— Што цяпер тое ўспамінаць!

— Але, што цяпер тое ўспамінаць, — кіўнуў галавой Іван. — І ўвогуле...

Маці, акінуўшы вачамі стол, спытала:

— Ну што, дзеткі, будзеце яшчэ што есці ці прыбіраць, каб не псавалася?

Яны абое — і Надзя і Іван — амаль у адзін голас адказалі:

— І так не здыхацца, куды ўжо есці!

Маці, быццам чакаючы гэтага, адразу ж паднялася. Збіраючы са стала талеркі, казалі:

— Дарма толькі рэзала і крышыла. Во колькі пааставалася. Трэба, пэўна, у склеп спусціць, шкада ж...

— А ты ж казалі, што прадушыну там адчыніла, дык мо каты палазяць? — спытаў Іван.

— А я ў скрыжку пакладу...

Пакуль маці прыбірала са стала і лазіла ў склеп, Надзя паслала пасцель і лягла. Іван, сеўшы ля расчыненага акна, зноў закурыў.

Урэшце маці ўправілася, вярнулася ў хату.

— Лягай, сыноч, — сказала да Івана. — Заўтра мо і праўда перахопіш у Смаляка той тарахцёлкі ды парэжаш круглякі, пакуль гразі пяма.

— Лягаю, мама, — азваўся сын. — Учора педаспаў, позна лёг быў, і сёння рана ўснароўся, каб білеты па аўтобус узяць... А дровы парэжу. Са Смаляком дамовіўся. І з Сяргеем гаварыў. Казаў, паможа. А пакалоць калі не

паспею, дык не бяда. У любы час, як выдасца, падскочу і пакалю.

— Як-небудзь паколюцца. Танчэйшаму чаму мо і сама рады дам, а таўсцейшыя паколеш, другім разам прыехаўшы.

— От не смяшы людзей, мама! Ужо яна сама калоць будзе! Пакуль у пліце ёсць што паліць. Нават і грубку, калі трэба, можна прапаліць тым суччам, яго на ўсю восень хопіць.— Іван падняўся, прайшоў да стала, раструшчыў пальцам недакурак у попельніцы і, выпрастаўшыся, сцягнуў цераз галаву тэніску...

Стаяла над сялом жнівеньская ноч — расяная, без ліпеньскай задухі, але і не халодная. З гарода праз расчыпенае акно плыў у хату пах гурэчніку, кропу і мяты. Сяды-тады даплывалі з пачы і галасы — то дзявочы смех, то хлапечы гоман. Але найбольш перашкаджала радыё. Маці ніколі не выключае на сцяпе дынамік, і ён ціхенька гамоніць-спявае, колькі можа. Днём дык яго не надта і чуваць, а ўначы, калі і муха не дзумкне, гоман яго даволі гучны. Лягаючы ў маці спаць, Іван звычайна выключаў дынамік, а сёння забыўся на яго. Ды ўставаць не хацелася. І ён ляжаў і цярпіва чакаў, калі гадзіннік на Краснай плошчы праб'е двапацаць і дынамік, хвіліну пасіпеўшы, змоўкне.

Жонка, адчуваў па дыханні, даўно спала. Як лягла, адварнуўшыся да сцяны, так і спіць — на левым баку. А яго сон чамусьці не браў. Ляжаў на спіне, падклаўшы рукі пад галаву, і думаў...

Спачатку ўсплыла была думка пра тое, што забыў спытаць у Смаляка пра бензін. Мо раптам няма ў яго. Тады трэба будзе рапінскаю бегчы да Віцькі Фэлькавага: яго аўталаўка заўсёды ля хаты начуе, мо хлопец не будзе ўпарціцца, адшкадуе колькі літраў.

Пасля прыбегла думка пра дзяцей. Нэла ў апошнім пісьме так напісала, што яны з Надзій і не разабраліся, ці хаця добра ў яе там. Хлопец, здаецца, неблагі трапіўся. Летась, як пажаніліся, прыязджалі, некалькі дзянькоў пагасцявалі, і сюды во, да бабы, з'ездзілі. Упадабалі хлопца і тут, у сяле. Пэўна, пездарма, бо калі што — кабеты тут жа абгаварылі б. І спецыяльнасць добрую мае, і так чалавек быццам сур'ёзны. Ужо больш як год не бачыліся. А Нэла нешта не такія пісьмы пачала пісаць.

Вось і апошняе. Нібы хоча пеншта сказаць і недагаворвае. Надзя дык і наплакала над тым пісьмом. Добра было б з'ездзіць, але — на край свету забралася дачка. Ажцо на Алтай, у горад Рубцоўск. Ён дык і не чуў такога горада, а казалі, і немалы, як наша Маладзечна. Трэба будзе ўзяць водпуск і з'ездзіць. Хоць аднаму, калі з Надзям не ўдасца.

З Рома — лягчэй. І не толькі таму, што хлопец. Лёс не такі, як у Нэлы. Дачка вучыцца ленавалася, лічы, на троечках счала. А Рома — на дзядзьку пайшоў, на Валодзьку. З першага класа на дзесяты пяцёркі дадому прыносіў. Студэнтам стаў. Зараз педзе на Палессі, у студэнцкім будаўнічым атрадзе. Пісаў, што абкладваюць дзёрнам адхоны капалаў. У політэхнічным вучыцца. Валодзька параіў паступаць туды. Сказаў, што ў яго там ёсць знаёмы — калі што, дык дапаможа. Не ведае Іван, ці спатрэбілася тая помач яго Рому, ці сам паступіў. Валодзька пра тое маўчыць, а пытацца няёмка, хоць і брат. Калі і памог, дык нашто лішні раз напамінаць? Кажуць жа, за такое на галоўцы не гладзяць.

Вось так, праз дзяцей, думка яго зноў вярнулася да брата.

Двое іх было ўсяго ў маці: ён і Валодзька — меншы. Усё Валодзькам быў, а вось ужо і Уладзімір Антонавіч. А ён як быў Іванам, так ім і астаўся. А Валодзька, бач, у людзі выйшаў. Як каму што на раду напісана — старыя людзі кажуць. Ды, пэўна, не зусім яно так. Ён, Іван, таксама быццам няблага вучыўся, і хто ведае, што было яму на раду напісана, калі б не вайна. Да вайны скончыў пяць, а пасля вайны ўжо і зусім не думаў у школу ісці. Адно што перарос свой шосты клас, а другое — за кім было ісці? Каб бацька вярнуўся, дык яно, вядома, можна было б і вучыцца, як некаторыя пераросткі вучыліся. А так гаспадаром у хаце зрабіўся. І маці пра школу надта не надакучала. Але настаўніца, яшчэ даваенная, Ганна Фёдараўна, утаварыла, паслала яго адразу ў сёмы, абышоўшы шосты. Дык ён той першы для іх пасляваенны, а ўвогуле яшчэ ўсё ваенны год правучыўся, атрымаўшы дакумент аб заканчэнні сямігодкі. А далей не пайшоў. Узяў копей і да арміі рабіў у калгасе. А пасля арміі падаўся ў Мінск, на трактарны. Паслалі яго вучнем у ліцейшы — пэўна, зважаючы на тое, што быў хлопцам ёмкім, шыракаплечым, дужым. З той пары ў ліцейцы і парыцца. Уцягнуўся, прывык — работа як работа. Мо і

праўда не з лёгкіх, але затое заробак пэблагі. Там, на трактарным, пеўзабаве ажашіўся, кватэру атрымаў. Спачатку жыў з Надзяй у пакойчыку з агульнай кухняй, а пасля асобную кватэру, двухпакаёвую, далі на вуліцы Стаханаўскай, паблізу ад завода, — гэта як Нэла ў іх павілася.

А Валодзька... А Валодзька за яго, Іванавай, спіной у школу пайшоў. У сорок шостым. Ён — асяпчук, яму якраз тым вераснем стукнула сем. І загадваць нікому не трэба было, само так сталася, што ён над Валодзькам клопат узяў. Лічы, бацькоўскі клопат. Ці купіць што жэўжыку, ці памагчы-падказаць што — яго, Іванава, турбота была. Перапынак быў толькі на час службы ў арміі, а потым зноў на сябе той клопат узяў. Надзя, малайчына, ніколі пасуперак не ішла ні ў чым: не папракала ні ягонымі частымі наездамі да маці, ні грашыма, што траціў на абновы Валодзьку, на ягоныя школьныя прычындады.

Пасля сямі класаў Валодзька, перагаварыўшы з маці, паважыўся быў да яго перабрацца — на завод. Але Іван адгаварыў. Вучыцца хлопец добра, дык хай вучыцца. Час такі надыходзіць, што сем класаў — невялікі набытак. Работа не ўцячэ, а мо пасля дзесяці ўдасца паступіць куды? І рады быў Іван, як за сябе, калі Валодзька стаў студэнтам. І не абы-чаго там, а універсітэта! Інтэрната, праўда, хлопцу не далі, ды засмучацца не даводзілася: к таму часу Іван ужо меў хату, канапу ў зале Валодзька заняў. Так усе пяць гадоў і праспаў на ёй студэнт.

Пасля універсітэта, наўздзіў Івану і маці, трапіў Валодзька на кінастудыю, а пеўзабаве паехаў у Маскву — зноў вучыцца. Вярнуўся адтуль і нешта надта хутка пайшоў угору. Ці не на другі год прэмію за свой фільм атрымаў. Глядзеў той фільм і Іван, але каб надта спадабаўся — дык не. Тады ж, пасля фільма, і кватэру Валодзька атрымаў. І не такую, як у Івана: трохпакаёвую, ды амаль што на праспекце...

Зайздросціў яму Іван? Глупства, вядома! Не зайздросціў, а радаваўся, ганарыўся. Вуць які ў яго брат! Ды дай жа веры: бег час, і пачаў заўважаць Іван, што ўсё далей і далей адыходзіць ад яго Валодзька — як чужы робіцца. Усё радзей зазіраў да Івана на Стаханаўскую. Бывала, на паўгода не паказваўся. Апошнім часам і зусім забыўся. Гэта ж гады ўжо тры, як не заходзіў. Але ж, га-

ды тры! Як заходзіў, калі Рому семнаццаць было — тады Іван бясе ду рабіў, — дык болей і не адведваў. Пакрысе і Іван забыўся дарогу ў Валодзькаву хату. Калі ні зойдзе, яго вечна цяма, усё педзе прападае. Галіна ж Сямёнаўна надта не пагаворыць. Адно не забудзецца чарку паліць, быццам ён, Іван, толькі таго і прыходзіў, каб чарку тую выпіць.

І як бы нейкая крыўда на Валодзьку пачала расці ў душы Іванавай. Разумеў, канечне, што заняты ён чалавек, што клопат у брата не такі, як у яго: адрабіў свой час і — вольны казак. Але ж думалася і другое. Быць таго не можа, каб яны ўсе былі такія, кіношнікі тыя. Няўжо яны толькі сваім клопатам і жывуць? І не так за сябе гэтая крыўда была, як за маці. Яны што? Яны — браты, у іх свае сем'і, свае клопаты, лішні раз, мо і праўда, адно пра аднаго не ўспомніш. А маці? Колькі жыць старой асталася? Адно сучашэнне — як хто прыедзе. Дык зноў жа: Валодзька і да маці, як кажуць, гады ў рады. Што з таго, што грошай ёй дасць? Тыя грошы ёй не надта і трэба.

Не кажа нічога Іван пра тое, што Валодзька пачыста забыўся, каб памагчы маці зрабіць што. Тут ён, Іван, мо найперш і вінаваты. Сам жа ашчаджаў Валодзьку, як малы быў, ад работы, адно патрабаваў, каб вучыўся. Але ж гэта тады было. А цяпер павінен жа разумець, што маці сама і сена таго не накосіць, і дроў на зіму не пазапасіць, і гарод не абгародзіць. Валодзьку ўсё гэта — да лямпачкі! Усё ён, Іван, павінен. А чаму ён? Чаму ён павінен быў і тады і цяпер? Хоць і вучоны, а ці ж гэта ганьба, калі сена маці накосіць?

Не, ён, Іван, разумее, што справа тут не ў ганьбе ці ляютнасці. Уся загваздка ў тым, што Валодзька іхні — Уладзімір Антонавіч. І не толькі для іных, але ўжо і для жонкі і для сябе самога. Яму, Антонавічу, да ўсіх тых дробязных турбот інтарэсу няма.

Вось таму і не прапусціў Іван тых Валодзькавых слоў пра маці. Пра тое, што яму, бач, не сорамна было за маці. Відаць, не хацеў Валодзька таго гаварыць, само, пэўна, сказалася. І ў спрэчку не палез. Ён, Іван, таксама не палез у бутэльку, хоць Валодзька і папракнуў яго. Навошта? Нічога б ён сваркай не даказаў, толькі маці балюча зрабіў бы. Яна хутчэй за Валодзьку здагадалася, што не жартачкі між імі ўсчаліся, і кінулася на паратупак. І аднаго астудзіла, і другога.

«Ах, мама, мама! І ў сорака пяць мы астаёмся для цябе дзецьмі. І як добра, што ты ёсць, што жывеш у гэтай, пастаўленай бацькам хаце. Калі б не было цябе тут, не было б для нас і гэтай хаты, і гэтай магчымасці пабыць тут, пасядзець за адным сталом разам з братам. Як добра, што твая старэнькая, сухенькая ўжо рука астуджвае нашы гарачыя, хоць і пасівелыя галовы...»

Не спалася і Уладзіміру Антонавічу. Спачатку непрыемна казытала ўсярэдзіне згадка пра тое, што было за сталом. Але пакрысе супакоіўся, скіроўваючы сябе на іпшае, і неўзабаве ўжо ажно ці не расчулена, хоць, пэўна, залішне, на-кіношнаму прыгожа, думаў аб тым, што ўсё ж няблага вось так час ад часу прыязджаюць сюды — хоць бы дзеля таго, каб пайсці ў пуно спаць, намацваць у поцемках чыстую халаднаватую пасцелю, слухаць шоргат сена і свіргат цвыркуна, дыхаць густым, церкаватым і надзіва лёгкім настоем палявых смолак, званцоў, мядунак і чарнобылю.

«Аднак жа... Аднак жа ўсё гэта прыносіць радасць толькі таму, што бываеш тут рэдка, што гэтыя наезды — як хвілінная стрэча з дзяцінствам, звароту ў якое няма і не будзе. Пупавіна, якая звязвала цябе з тым, што некалі яднала ў дарагім адзінстве парог бацькоўскай хаты, вёску і наваколле, з кожным годам робіцца ўсё тапчэйшаю, і аднаго разу ты не заўважыш, як яна станчэе і перарвецца. А можа, і ўжо абарвалася? Чалавек жыве паўнакроўным жыццём там, дзе працуе, дзе паядноўваюцца і скрыжоўваюцца з інтарэсамі іншых людзей яго асабістыя інтарэсы, дзе ён адчувае сябе патрэбным у тым кругабегу дзён, які завецца жыццём. А ўсё гэта, што зараз акружае цябе, усяго толькі трызненне душы, салодкі сон. Заўтра ты наедзеш адсюль — і сон мінецца...»

Падумаў пра тое, каб не забыцца заўтра пакінуць маці грошы. Што яшчэ, апроч грошай, ён можа зрабіць для маці? Памочнік па гаспадарцы з яго кепскі. Зрэшты, і не патрэбны: Івану ўсё тое зрабіць і зручней, і, пэўна, лягчэй. На добры лад, маці даўно трэба было б перабрацца да іх у горад. Чаго ёй тут адной сядзець, трымацца гэтых добра такі спаракшпелых вуглоў? Магла б спакойна жыць ці ў яго, ці ў Івана, урэшце. Дык — не ўгаварыць. На зіму пару разоў перабіралася ў горад, але і то ханала яе толькі на самыя лютыя месяцы, а як толькі сонца паварочвала на вясну, — сехала дадому.

І нічога тут не зробіш, уздыхаў Уладзімір Антонавіч. Капрыз старога чалавека — гэта горш, чым капрыз малаго. Апошняга можна ўгаварыць альбо прымусіць. Калі ласка: пару разоў прыязджала — і ўсё да Івана. Чаму? Заўпарцілася старая, паяйначай. А мо саромееца ягонай Сямёнаўны, надумаў нечакана? Мо было калісь паміж імі што-небудзь? Не, не падобна! Адкінуў тут жа гэтую думку. Яго Сямёнаўна заўжды ўмела ўгадаць любое жаданне маці і пічым не выявіць перад свякрухай сваёй незадаволенасці. Значыць, звычайны старэчы капрыз...

Паволі цела апаноўвала млявасць — падкрадваўся сон. Ужо ў дрымоце ці не пасміхнуўся Уладзімір Антонавіч, нечакана зноў надумаўшы пра Івана, пра іхнюю сутычку за сталом.

«Парашыў падкузьміць!.. Братка ты мой, харошы ты хлопец! Я назаўжды зберагу ў сэрцы шчырую і цёплую ўдзячнасць да цябе за ўсё, што ты зрабіў для мяне, але... Але не лезь туды, куды не трэба. Што дазволена Юпітэру... Ах, якія яны былі мудрыя, старажытныя!..»

І, канчаткова супакоешы, Уладзімір Антонавіч заснуў.

Прачнуўся Іван рана, яшчэ да таго, як загаварыў дынамік. Стараючыся не пабудзіць Надзі, ссунуўся з ложка, нацягнуў штаны і выйшаў на двор. Сонца было по-веш двор — ён ажно зажмурыўся. Ухапіў вядро, збегаў да калодзежа. Тут жа, у двары, памыўся, няўмела (усё ж адвык) паліваючы сам сабе з кубка. Галіцца не стаў — наголіцца перад ад'ездам. Скокнуў у хату, апрагнуў тэніску і пабег да Смаляка.

А калі па каламажцы прышёр ад Смаляка рухавічок і станок з цыркуляркаю, убачыў у двары Валодзьку.

— Здароў, шэльма! — гукнуў, заходзячы ў двор. — Як спаў?

Уладзімір Антонавіч навярнуўся, скрывіўся:

— Што, ад учарашняга не адышоў?

— Ды не, братка! Жартую! Мо набарукаемся?

Уладзімір-Антонавіч усміхнуўся:

— Ці ж гэта будзе сенсацыяй, калі ваграшчык накладзе на ланаткі гнілога інтэлігента?

— Так ужо і гнілы! Цяльпук — дай бог! — Іван моцна тыцнуў брату кулаком у грудзі.

— Ад цельпука чую! — выгукнуў Уладзімір Антонавіч і таксама пару разоў збаксіраваў Івану ў живот.

Іван, знарок корчачыся, быццам ад болю, застагнаў: — Так і кішкі парваць можаш, артыст! — І, нечакана зарагатаўшы гучна, ад душы, загаварыў: — Галя паднялася? Тады пайшлі снедаць. Бо і вам не трэба марудзіць — аўтобус можа пабегчы, і мне няма калі рассядзвацца.

Сняданак быў лёгкі, на скорую руку. Зрэшты, есці ніхто і не хацеў. Адно — з ахвотай папілі малака. Не сырадою, а ўчарашняга, вячэрняга — халоднага.

На вуліцу выйшлі разам — Уладзімір Антопавіч, Галіна Сямёнаўна, Іван і маці. Браты падалі адзін аднаму рукі, Галіна Сямёнаўна пацалавала маці, кіўнула Івану галавой. І разышліся. Уладзімір Антопавіч з Галінай Сямёнаўнай паволі пайшлі вуліцаю ўгору, да аўтобусага прыпынку, а Іван, хвіліну паглядзеўшы ім услед, шпарка пакіраваў у адваротны бок — уніз, за рэчку: будзіць Сяргея, які абяцаў яму пасабіць парэзаць круглякі, што ляжалі на вуліцы ля мацерынай хаты.

АПОВЕСЦІ

ТАЦЯНІН ЧЭРВЕНЬ

Серада, 28 чэрвеня

Рыта прыехала печакана — сярод тыдня. І аўтобус выбрала нейкі пязвычны. Яна, Тацяна, дык і не ведала, што ёсць такі аўтобус, каторы ўдзень прыходзіць. Алёшка, як прыязджаў, калі яшчэ матацыкла не меў, то заўсёды вечарам дадому прыходзіў, зрэдзь часу ажпо поначы. А то ж во — днём, у самы полудзень. Тацяна якраз з поля ішла — Падласку даіла, у хату не паспела зайсці, на вуліцы сустрэла нявестку з унучкай.

Яна б, вядома, і ў хату зайшла б, і малако паспела б працадзіць, калі б не суседка — Каця Шулякова. Ужо і цераз варотцы перахінулася, каб кручок скінуць, ажно пачула, што яе гукае са свайго гарода Каця:

— Танька, пажджы!

«Чаго ўжо ёй», — падумала яна, так і не скінуўшы кручка з прабойчыка. Паставіла даёнку на лавачку пры гародчыку-кветніку, сама прыхінулася плячамі да слупка. На лаўку не села, бо не паспела раніцою ныл сцерці. Здаецца, і пагода не падта каб стаяла, але ж машыны гойсаюць праз вёску, трактары сноўдаюцца, дык ад пылу не абярэшыся, платы ўсе сівыя, а на лаўцы — цэлым пластом. Стаяла і злавала, гледзячы на суседку. Тая рапуха — як нежывая! Пакуль выпіхалася разораю на вуліцу, пакуль спадніцу атрасала і шлёпала, валочачы ногі, да яе, Тацяны, дык, дальбог жа, можна было б і да студні збегаць, і назад вярнуцца, — успомніла, што няма ў хаце халоднай вады, каб малако паставіць.

Падыйшла ўрэшце Каця, спыталася:

— Ты, чула, у Пётры была, каня прасіла?

— Была. А што?

Азвалася не надта лагодна. Не любіць яна Каці, хоць тая і суседка. А хто яе любіць, каб у каго спытацца? Квакуха нейкая, а не баба! Усё ў яе хваробы-немачы розныя. Маладзейшая за яе, Тацяну, на гадоў восем, прэўна, а кнэгае, бы на ўсе пятнаццаць старэйшая. Вядома — Шлёпіха! Нездарма ж людзі ахрысцілі. Не ідзе, а ўсё — шлэп-шлэп!.. Але — дарма! Хворая-то яна хворая, а вупь якія бэбахі разгадала. Жывот аж пад грудзі падпірае, бы за-таўсцела баба на старасці, сораму людскога не пабаяўшыся.

Але Каці гэтая яе, Тацяніна, неласкаваць ні да галавы, ні да чаго там яшчэ.

— Даў жа хаця? — зноў спыталася.

— Вечарам, сказаў, Аркадзеў хлопец пад'едзе і абгоніць, — адказала.

Шулячыха бліжэй падсунулася, зацерабіла Тацяніна рукаво:

— Дык слухай, Танька, што я папрашу. Як гэта, каб заадно і маю абагнаць, га? А то ж перарасце, а тады пахрабушчыцца ўся. Ужо барозны ўкрыла. Яе ж, на добры лад, трэба было і раней абагнаць. Ведама, у гародзе, не на полі... Я ж, ведаеш, не хачу да таго роўлы ісці. Мо і дасць, але ж спачатку горла пападзярэ. Дык каб заадно з табой, га? Трайка якога і я хлопцу не пашкадую.

«Ага, ты не пашкадуеш!» — падумала Тацяна, а ўголас сказала:

— Добра, Кацярына, скажу. Колькі там і бульбы ў мяне. На пятнаццаць хвілін работы.

— Дык жа і ў мяне во — толькі ля студні! — падхапіла Шулячыха, махнуўшы рукою на свой гарод, ажпо затросся пад завэдзганым каптанам жывот. — Сотак дзесяць! Там, ад аселіцы, канюшыну пасеяла, ты ж ведаеш.

Яна, Тацяна, памаўчала, пашкрэбала нага аб нагу — ці то сляпень у полі ўкусиў, ці то абдзерла лытку аб пешта, таксама махнула рукой:

— А бо! А заўпарціцца хлопец, дык хай толькі коні прыгоніць — самі абгонім. Ты мне паводзіш, я — табе. — Голас яе гучаў ужо зусім спакойна, нават памяркоўна. Хочаш — не хочаш, а куды дзенешся? Суседка ж! Ды і не адстане Шлёпіха гэтая! Хіба яна яе не ведае? Усё адно будзе пільнаваць таго хлопца Аркадзевага.

— От дзякую, Танька! — Каця выпусціла яе рукаво, абцягнула на сабе каптан. — А то ж не столькі работы таей, як клопату: хадзі, прасі, кленчы...

— За што ўжо ты так раздзякавалася? — падышла да іх Манька Барысікава. Таксама ад каровы — у руцэ вядро, завязанае жаўтлявай марляй. — Чым вы ўжо адна адной так дагадзілі?

— Бульбу во збіраемся абганяць, — адказала Шулячыха.

— А-а-а, — Манька паставіла вядро на лаўку, сцёпнула рукою, варушачы зацёклымі ад жалезнай вочапкі пальцамі, спыталася ў Тацяны: — І ты падаіла ўжо? А чаго ж гэта я цябе ў полі не бачыла?

— Не ведаю. Падласка пешта сёння даіцца не давалася — сляпні, пэўна, заелі. Дык я ў кустох даіла.

Яна памкнулася ўзяць з лаўкі даёнку, але Манька перахапіла яе руку, штурхапула пад бок:

— Не снышайся! Дзеці не плачуць, а кот не здохне, калі і пагамонім троху.

— А хай цябе з тваімі гамонкамі! — Тацяна ўсміхнулася. — Ніколі ты не нагамонішся!

Манька — высокая, ледзь не ўдвая вышэйшая за Тацяну, шырокая ў косці, няскладная і па-мужчынску дзябёлая — плюнула-свіснула праз зубы:

— А дзе ж, трасцу табе ў бок, і не пагаманіць, як не па вуліцы? Дома ж мы ўсе совамі жывём!

Халера на яе, Маньку гэтую! Заўсёды пра адно і тое ж. Жыццё зжывае, а ўсё не звыклася, што адна. Як быццам ад таго, што пажаліцца-пакрычыць, пешта зменіцца, палягчэе ёй, ці што? Яно, вядома, Маньцы больш і дасталося, і дастаецца, чым ёй, Тацяне, ці Шлёпісе во гэтай. Яны совамі, як яна кажа, пааставаліся, а Манька, лічы, усё жыццё адна. Кавалера нават не собіла мець. Перашкодзіў, пэўна, рост-азяродзіна. Ды і натуры не жаночай. Плакала ж аднойчы на плячы ў яе, прызнавалася, што ўсё дзевачкай ходзіць. Ну, але тое даўно было, ужо колькі гадоў усе яны — што дзевачкі, порхаўкі старыя! Ды цьфу на тое! У галаву што ўзбрыло! Гэта ж Манька ўсё. Заўсёды так. Ледзь гаворка якая, дык так і зверне на пешта такое...

А вось жа — найлепшая яе, Тацяніна, сяброўка. З малалейства самага сяброўка. Яна, Тацяна, дык і расла пад яе прыглядам і заступніцтвам, хоць Манька на нейкія два гады і маладзейшая. Манька яе на вуліцы нікому ў крыўду не давала. Калі якія падшыванцы чапіліся, як дзеўчынёхамі ўжо былі, дык Манька так адшые каторага, што дзесятаму закажа. Дарма, што дзеўка! Дужая і

ўвішная была Манька. Што казак той! Казаком жа і дражпілі. Яна, Тацяна, помніць, як яны з Манькай, не зважаючы на матчыны вокрыкі, пачалі патроху ацемняваць на вуліцы, бегаючы па падакопню хаты-чытальні, у якой рынеў гармонік і прагіналіся пад абцасамі маспічыны. Калі б не Манька, дык яна, Тацяна, наўрад ці і швэндалася б там да паўночы. Манька ўсё яе зводзіла...

Яно і цяпер Манька мае над ёю верх. Тацяна дык і звыклася з тым. Ці купіць што, ці зрабіць — да Манькі ідзе, нібы яна матка ці сястра. І шкадуе яе, як родную. Але цішком шкадуе. Бо скажы што Маньцы пра жаласць тую, дык рада не будзеш. «Мне яшчэ тваёй жаласці не хапала, трасцу табе ў бок!..» Чула Тацяна такое ад яе, не адзін раз чула...

— Слухайце, дзеўкі, прыходзьце вечарам у суботу да мяне, — шырокі, скуласты, троху рабаваты Маньчын твар яшчэ болей шырэе ва ўсменцы.

— А што ў цябе ў суботу — кошка акоціцца?

— Угадала! Зноў брукхатая, хай яна выпруціцца! — Манька ўжо зусім рагоча. — Толькі я, Танька, не жартую. Дзень параджэння ў мяне. Роўна паўсотні лясне. Вось і пагуляем. У сяле такой завядзёнкі раней не было, але ж цяперака і мы можам, га? Пагуляем, дзеўкі!

Тацяна ажно галавой крутнула:

— Кажаш абы-што! Я во і не помню таго дня свайго.

— Ну і дарма! У горадзе штогод адзначаюць, а мы што — горшыя ці бяднейшыя?

— Ат! Каб пра што разумнас, дык і пагаманіць можна. А пра такое... Папалуднаваць, свінчаці даць — і глядзі, што Міця будзе ехаць.

— Каця, скажы ты ёй, што я дурное кажу?! — Манька тузавула за каптан Шулячыху. — На добры лад Куніцкі з парторгам тэлеграму мне павінны былі б адбіць і падарунак даць. А яна — «кажаш абы-што!». Паўста, дзеўкі, гадоў адгуляла на гэтым свеце ваша таварышка.

— Ага, адгуляла! Так адгуляла, што і валасы ссівелі ад гуляў тых, і рукі пакарчэлі, і ногі ад вузлякоў-жылаў папруцяпелі.

— Дармо, Танька! І хай! А цяперака от і гульнём! Самы час! — Манька казалася тое вясёла, але ўжо ранейшай весялосці ў голасе яе не было. — У суботу падоіце кароў і — да мяне!

— А пяхай на цябе, мая ты Манечка! Рабі свае госці, калі ўжо табе так прыспічыла. Але ж пара не жджэ...

Павярнулася Тацяна, каб даёнку з лаўкі ўзяць, і — угледзела Рыту з Алачкай. Спярша дык і не пазнала. Ідзе нейкая кабета з дзіцём, а хто — не ўгадвае. І Каця з Мацькай таксама абазналіся. Шулячыха дык сказала пават:

— Ці не Смалякова нявестачка? Іж ты на яе, штапы ўздзямбурыла!

А яна, Тацяна, глядзіць і вачам не верыць: якая ж нявестка Смалякова, калі гэта Рыта з Алачкай! І як нешта раптам у грудзях запыла, бы ўсярэдзіне нешта адарвалася. І думкі ні пра што благое не было, здаецца, а сэрца раптам нечага замлела, як спынілася.

Паставіла яна назад, на лаўку, даёнку, ступіла колькі крокаў пасустрач нявестцы і ўнучцы — яны зусім блізенька былі, — прысела на дыбачкі пасярод вуліцы, рукі да малой выставіла:

— А хто ж гэта так харашэнька тэпае ножкамі? А чые ж гэта вачаняткі з-пад шапачкі бліскаюць? А чые ж гэта зубкі, чый раток так смяецца? А-а-а, гэта ж Алачка да сваёй бабкі прыехала! І разам са сваёй матачкай... Ну, хадзі, хадзі, хадзі ж да мяне, мая ты ласачка, мая ты кветачка пенаглядная! — Падхапіла Алачку па рукі, зпоў загаманіла-засакатала: — Ну, дай жа бабцы буську... Ай, якая смачная буська! Дай жа і я цябе пацалую, мая ты ўнучачка! Во, во і во! І ў носік яшчэ, во, і ў лобічак...

Рыта стаяла побач — у блакітных, вузенькіх уверсе і шырокіх унізе, штоніках і ў каптанчыку ў чорна-белыя насачкі, стаяла і, здавалася, збянтэжана, неяк скрыўджана ўсміхалася. Калі яна, Тацяна, урэшце апусціла малую з рук, Рыта адной рукой (у другой быў невялічкі пярэсты чамаданчык з малацкай-замком) абняла яе, дакранулася вуснамі да шчакі:

— Дабрыдзень, мама!

— Здрастуй, Рытачка! — яна таксама нацалавала нявестку. — А я саўсім не чакала. І ў хаце не прыбрала, і не прыгатавала нічога. Як жа гэта вы даўмеліся сярод тыдня?

— Надумаліся. Селі на аўтобус і прыехалі.

— Дык і дзякаваць богу! А ў аўтобусе хаця ж не цесна было?

— Не. Чалавек дзесяць усяго і ехала.

— Ну, то і добрацька, — Тацяна паправіла на галаве хусцінку, надабрала за вушы валасы, што выбіліся з-пад

грабянца.— Пойдзем жа, а то пасярод вуліцы прыпыніліся...

Каця і Манька ўсё стаялі ля яе, Тацяніных, варотцаў. Калі яны з Рытай павярнуліся да іх, Манька сказала:

— От бачыш, і нявестку з унучкай сустрэла. А то ж — настаяць не хацела.

— А не кажы! — Яна махнула рукою, узяла з лаўкі даёнку.— Пайшлі, дзеткі, у хату. Табе, унучачка, малачко во свежанькае, толькі што ад кароўкі...

— Чакай, Тацька, дай жа хоць з малою паздароўкацца.— Манька прысела перад Алачкай.— Ну, што бабцы прывезла, кірпатая? Ці вы прывыклі толькі ад бабкі?.. На каго гэта ты падобна, га? І ў бацькі ж не такая бульбіна, і ў маткі во...

— Не слухай ты гэтай дурной цёткі, Алачка! — Шулячыха адпіхнула Маньку, ажно тая ледзь не гэпнулася азадкам у пясок, таксама ўкленчыла перад малой.— На самую сябе, скажы, я падобна. А бацька дзе, чаму разам не прыехаў? Ага, на рабоце ён? Ай, малайчына! Прыйдзеш заўтра да мяне, вунь мая хата, бачыш? — цукерку дам. Добра?

Манька хмыкнула:

— Патрэбна ёй цукерчына твая! Але ж во, скажы, і цыганё! Ні трошку не баіцца...

Рыта маўчала. Адно што паздароўкалася з жанчынамі, як падышла, а то маўчала, не азывалася ні на даччыну «бульбіну», ні на тое, чаму разам бацька не прыехаў, ні на гэта самае «цыганё». Стаяла і перакідвала з рукі ў руку пярэсты чамаданчык.

Маўчала і Тацяна. Глядзела на Алачку, на Рыту, слухала бабскую гамонку з малой, а ў грудзях тая трывога не міналася, што зварухнулася з першых хвілін сустрэчы. Твар нявесткі быў спакойны, нават быццам абьякавы, ды бянтэжылі яе вочы — нейкія не то заплаканыя, не то напалоханыя. Раней не бачыла яна такіх вачэй у нявесткі. Рыта ж у яе — весялуха-шчабятуха! Як Алёшка прывёз яе першы раз, дык жанчыны казалі ёй, Тацяне:

— Вясёлую дзеўку адхапіў сабе твой Алёшка. З такой не засумуе!

Яна і сама тое бачыла, і падабалася ёй нявестка за гэта, бо не любіла яна людзей-тумарнікаў, заўсёды насупленых і кіслых, бы яны пахавалі каго. А Рыта — як ластаўка тая. Што ні скажа, дзе ні ступіць — усё з усмешкай, з радасцю быццам.

Палюбіла Тацяна Рыту. З першага разу ўпадабала, як угледзела. Зайшла Рыта ў хату — Алёшка яе першай цераз парог падштурхнуў, яшчэ і слова сказаць не паспела, а яна, Тацяна, кінула вокам і зарадавалася — быццам такой і жадала бачыць нявестку. Вось такой лёгенькай, пруткай, шустрай і вясёлай. І кабеты ўпадабалі Рыту. Казалі ёй, Тацяне, што бачылі, як Алёшка з ёй вуліцаю ішоў: адразу відаць, што любіць хлопца дзяўчына, бо не абы-як за ім пляецца, а з гопарам ідзе, поплич выстунае. Тацяне тое было не ў адкрыццё, сама бачыла, сэрцам адчула, што любіць сына нявестачка, але слухаць было радасна.

Смех смехам, а вось жа ўбачыла рапічкаю, падняўшыся Падласку падаіць і ў поле прагнаць, як спалі яе гасцейкі дарагія: Рыта ляжала, уткнуўшыся носам у Алёшкавы грудзі, — убачыла, і прыемна было ёй тое. І Тэклю Жыляніну, сваю сяброўку партызанскую, успомніла. Гэта ж неяк напаткала яе ў краме, да павароткі на Замошша разам ішлі, дык Тэкля хвалілася-жалілася:

— Мой жа сабе дзеўку са свету прывёз. Яно, можа, і добра ўсё ў іх, а вось жа чуе сэрца, што не любіць яна майго Лёніка. Ну, скажы, Тацянка, дзе гэта відана? Кладуцца спаць, дык яна круць, ад Лёніка адвернецца да сцяны і спіць сабе. Я думала спярша, што мяне стыдаецца, пакуль святло ў хаце, ажпо ж — не!.. А што гэта за жонка, калі змалада ад мужыка адварочваецца?..

Успомніла тую гаворку Тэкліну і ўсміхнулася сама сабе: яе нявестачка вунь як да Алёшкі горнецца! А ёй, матцы, што болей трэба? Абы любіліся, шапавалі адно аднаго.

Адноўчы толькі бачыла Тацяна нявестку заплаканай. На вяселлі. Наплакалася Рыта тады — уга! Алёшка спярша, за сталом яшчэ, суцяшаў, а пасля і ў яе, у Тацяны, на грудзях наплакала колькі. Цяперашнія ж маладыя не любяць плакаць на вяселлях. Калі і ўсхліпне каторая, дык толькі пад песню даўнейшую, жаласную. Але Рыта разжалобілася не пад песні, хоць жанчыны і папялі іх у сенцах тры мяхі пад завязкі. Маладую сват праслязіў. Тады, як дарыць пачалі, каравай дзяліць. Яна, Тацяна, ужо і сварылася пасля на свата.

— Дурны ты, Пятрусь, — казалася, — хіба ж так можна? Ці ты сваё вяселле ўспомніў?

— Хацеў жа, Тацяна, як лепей. Каб разжалобіць гасцей, каб шчадрэйшыя сталі...

Гэта ж трэба! Падняўся за сталом, напрасіў цішыні і начаў гнусавіць, быццам над нябожчыкамі:

— Дарагія госцейкі, абдорым маладую і маладога, так як яны завязваюць сёння сумесную супружную жыццё і так як абое яны сіроты горкія і ні яму, ні ёй татачка з мамачкай не прыдбалі нічагуткі...

Вось і расплакалася тады Рыта. І не так ад жаласці, той, як ад сораму — пра тое Алёшка ёй потым сказаў. Ёй, Тацяне, дык і не вельмі да душы прыйшлося тое. Спярша была і падумала пра сарамлівасць нявестчыну: бач ты, багатырка знайшлася!.. Ды пасля адумалася: перад людзьмі яно нібы і пяёмка. Быццам без тых падарункаў Алёшку і Рыце не было б за што рук зачапіць. А бо! Капейка, вядома, прыгадзілася, але ж... І без яе б абышліся! Яна, Тацяна, дык і зусім не хацела таго дарэння: каб потым не казалі, што дзеля яго і вяселле рабіла. Ды Манька ўгаварыла. Сказала:

— Не выдумляй! Бацька з маткай сына жэняць, і багацейшыя, табе не раўня, а не адмаўляюцца, кожнаму пакладзепаму рублю жадны, а ты будзеш адмаўляцца! Хоць расход свой трохі апраўдаеш!

Яна і паслухалася. Лягож! Патрацілася нямала. І падсвінка закалола, і цялятка купіла, бо свайго ўжо здала была, і гарадскіх прысмакаў розных накупляла. А пітво адно колькі пацягнула?.. І хапіла ўсім, ніхто не пайшоў у крыўдзе... Не, няма чаго бога гнявіць, вяселле было — не горай, чым у людзей...

Схамяпулася Тацяна ад уснамінаў, на Кацю і Маньку ледзь не прыкрыкнула:

— Хопіць вам дзіцяці пазаляцца!

Манька паднялася, атрэслася:

— Вядзі, вядзі ў хату, частуй сырадоем цыганё гэтак! — Узяла з лаўкі вядро і, не сказаўшы больш ні слова, памаршыравала вуліцаю.

Каця таксама пашлёпала да сваёй хаты.

Тады яна, Тацяна, скінула ўрэшце кручок з прабоічыка, адчыніла варотцы-веснічкі, прапусціла паперадзе сябе Рыту з Алачкай. Пасля ўжо забрала з лаўкі даёпку. Зачыняючы за сабой варотцы, казалі Рыце:

— Ідзіце, ідзіце ў хату, замочак проста так вісіць, для чужога вока...

У хаце яна замітусілася — як бы нялоўкасць нейкую адчула перад нявесткай за пенарадак. Яно, сказаць, дык чэрці і не пагулялі, але ўсё адно. Яна не любіла вэрхалу

і пільнавалася чысціні і парадку. А сёння як знарок тое выйшла, што пават міску, сподак, відэлец — як спедала раніцою — са стала не прыбрала: Міця якраз запінікаў на вуліцы.

— Вы йдзіце на чыстую палавіну пакуль. Распранайцеся, аддыхайцеся з дарогі. Ты ж ведаеш, Рытка, дзе там што. У шуфлядцы, у правай, тэпці якія знайдзі, хай ногі адыдуць, а то ў гэтых клумнах адзеравянелі, пэўне... А я хуценька малачко працаджу і перакусіць чаго пашукаю.

І зноў жа — неяк уразіла яе тое, што Рыта не азвалася ні словам, цішком пайшла з Алачкай на чыстую палавіну, і ад таго ў яе не тое што не праходзіла, а ўзрастала тое першапачатковае ўтрапенне-трывога. Яна адмахвалася ад думак пра пешта благое, ды яны ўсё адно не прападалі, сядзелі ў галаве.

Працадзіла яна малако, паліла адзін гладыш, паставіла на табурэтку ля прыпечка — «пасля ў ваду апушчу», другі, меншы, — на стол. Злазіла на гарышча, адрэзала ладнаваты, на пядзю, брус паляндвіцы, кавалачак — «каб зараз з'есці, а то зваляецца» — кумпяка, выбраўшы больш любовы бок, выцягнула з печы бляху, на якой жаўцеў надсушаны сыр, збегала ў кладоўку па яйкі і масла, запаліла ў сенцах керагаз і ўзбіла на патэльнію некалькі яек. Пашкадавала, што пічога не паставіла раніцою ў печ — ні булёну якога, ні тушанкі, было б добра цяпер надаць на стол чаго гарачанькага... Ну, але такой бяды, увечары ўжо прыдумае што, а цяпер хопіць перакусіць. Зняла з патэльнію покрыўку, паліла на яйкі смятаны — Рыта любіць яйкі ў смятане, пачакала, пакуль смятана забулькала, пускаючы вакол жаўтлявыя скалчкі, урэшце прыкруціла керагаз, узяла патэльнію чапелькай-ручкай, панесла ў хату. Ля стала таксама трошку пастаяла — ці не забылася чаго? Мо віно дастаць? Дурная завядзёпка, толькі ж... Шмыгнула за перагародку, дастала з шафкі пляшку віна, паставіла на сярэдзіну стала. Вось цяпер, здаецца, усё.

Пайшла на чыстую палавіну. Рыта была ўжо ў халаціку. І Алачку пераапрацула — зняла з яе камбінезончык з замочкам, адзела чырвоную сукеначку ў белыя гаршышкі.

— То пайшлі, дзеткі, за стол. Вы ж з дарогі, прагладаліся, пэўне, ды і я ўжо вымерхалася...

За сталом гаманіла з унучкай:

— Еш, дзіцятка. Каб усё чысценька з'ела, а то баба будзе злаваць. Падумае, што Алачцы ў яе ўсё нясмачна... А ты, Рытачка, чаго сядзіш? Даставай во мяса, сыр... Ці яешню падцягвай. А мо сырое яйка прынесці?

— Не, мама, дзякую. Вы не турбуюцца, мы і не галодныя падта.

— Як гэта — з дарогі і не галодныя? Ешце от! Ай, саўсім дурная зрабілася! Паставіла і забылася. Давай жа мы з табой віна пакаштуем. Волька, крамшчыца, казалася, што салодкае, бабскае.

Яна здзерла нажом з бутэлькі металічную покрывачку, паліла ў шклянкі віна:

— Давай, дачушка, за ўсё добрае!

Рыта раптам заплакала:

— Няма, мама, нічога добрага. Няма...

Яна і чарку апусціла: вось яно, чула яе сэрца! Быццам не верачы ў тое, што пачула, спыталася ці не шэптам:

— Што ты кажаш, Рытачка? З Алёшкам што?

Рыта, змахнуўшы пальцам слязу, уздыхнула:

— Нічога, мама, жывы і здаровы... Толькі ў нас з Алачкай няма ўжо Алёшкі. Няма, мама!

Сядзела яна за сталом, глядзела на нявестку і нічога не разумела. Як гэта — няма? Што яна кажа? Праглынула камяк, перапытала:

— Ты толкам скажы, што з ім. Як гэта — нямашака? А дзе ж ён?

Рыта падняла галаву, зірнула на яе ва ўпор і выпаліла:

— Скруціўся ваш Алёшка! Да другой пайшоў! Вось...

Адпяло язык у Тацяны. Хоча пешта сказаць і не можа. Глядзіць на Рыту, сіліцца сказаць, а язык не слухаецца. Ці ж можна даць таму веры? Яе Алёшка... скруціўся? І няўжо гэта Рыта сказала пра яго такое? А людцы мае! Як гэта можа быць, ні з таго ні з с'яго? Млосна ёй, ажно погі пад сталом абмяклі, бы не свае.

Урэшце перасіліла сябе, наўздзіў спакойна сказала:

— Супакойся, дачушка, не трэба так... пры Алачцы. І саўсім не трэба. Пасля пагаворым. А цяперака еш. І віна выпі. Брэшучь, што супакойвае яно, але выні, дачушка!

Маўчала Рыта. З чаркі трошку глынула, паляндвіцы скрылёк пачала жаваць. Моўчкі глынула віна і яна, Та-

цяна. Думала, што пасля яго мо з'есца што, ажно — не, нічога ў рот не палезла. Пасядзела за сталом, кавалачак скуры ад кумпяка пасмактала і паднялася. Рыце сказала:

— Ты — еш! І не думай аб тым. Стол пасля абрусам захіні, каб кот не палазіў. А мне трэба свіпчаці даць, бо на сцяпу ўжо лезе, а і Міця ж скоро запіпікае...

Пабегла ў гарод, парвала бацвіння, ужала на ўзмежку жменю крапівы, замяшала ў сенцах. Занёсшы мешапку ў хлеў, зняла з плота вядро, збегала да студні. Не хача ў хату пакуль заходзіць, каб лішні раз на вочы нявестцы не лезлі — «хай хоць з'есць што!», ды ўсё ж мусіла — гладыш у ваду апусціць. Зайшла, а Рыта ўжо і стол закрыла.

— Чаго ж так, дзіцятка? Ці пад'елі хаця?

— Дзякую, мама, наеліся.

— Так і наеліся!

— Наеліся, мама. А дачка ажно два кубкі малака выпіла. Салодкае, казалла.

— Малачко добрае, праўда. Хто ці піў, дык усе казалі, што і салодкае, і густое. І вяршок добры. За гэта і Падласку трымаю... Толькі Алёшка адвык ужо. Кажа, магазіннае лепшае...

Сказала тое і пашкадавала: павошта было пра Алёшку? Як хто за язык цягнуў! Каб неяк загладзіць пялоўкасць, хуценька загаманіла:

— А цяперака, Рытачка, бяры малую і ў садок ідзіце. Посцілку вазьміце, у шафе на ніжняй паліцы. Расцяліце і паляжыце. Мо і паспіце з дарогі... Я зараз сама дам, а то ты шукаць будзеш...

Пакуль шукала і даставала з шафы посцілку, жапчыны за акном загаманілі — пэўна, схаў Міця. Накінула па галаву хусціну і, выбягаючы з хаты, яшчэ раз накарала:

— Ідзіце ж у садок! Бо ў хаце мо і муха якая завялася, і духата, соцца якраз у вокны смаліць...

У кузаве яна маўчала. Усё старалася думку сваю снаваць, ды збівалася: бабы і дзеўкі як не пашалелі ад рогаці і віску. Раскешкаліся, бы квактухі, у сене (Міця здагадаўся ўкінуць некалькі ахапкаў) і рагочуць абы з чаго, як дурныя. Шулячыха ўзяла з сабою пару агурочкаў (пэўна, сын каторы прывёз, бо сваіх няма яшчэ), а тут

нейкая рапуха кульнулася цераз борт і ботам-гумовікам на тья агурочкі, — вось і рагочуць, ажно заходзяцца.

Ёй было не да смеху. Пра чужога чуць такое — радасць невялікая, як кажуць, а тут — пра Алёшку. Ды ад каго? Хто, каб веры даць, набрахаў ёй пра тое? Каб жа хто чужы! А то — нявестачка. Прыехала і такую радасць матцы прывезла. Яе Алёшка — скруціўся! Яе Алёшка? Рыту крыўдзіць, Алачкі выракся? Не, не можа таго быць! Мо паспрачаліся, пагарачыліся. Вядома, маладыя. Ён — адно слова, яна — два... А маткі побач няма, каб прыкрыкнуць на каторага ці на каторую, хваста накруціць. Вось табе і пасварыліся назусім. Ні дзеці ім ужо нішто, ні тое, што людзі падумаюць...

Пэўна, нешта такое і ў Рыты з Алёшкам было. І, пэўна ж, несур'ёзна ўсё гэта. Мо што і сказаў Алёшка ў злосці, а Рыце ўжо і другая прымроілася. Бо дай ты веры! Калі ж гэта яны ўдваіх прыезджалі да яе? Ці не перад жаночым святам? Але ж! Ёй жа, Тацяне, яшчэ і падарунак прывезлі — будзільнік. Харошы такі, быццам куфэрачак. А блішчыць — хоць ты ў яго глядзіся. І не звініць, а іграе, барыню вызвоньвае. Яна першыя дні ніяк прывыкнуць не магла — падхопіцца спрасонку і ў акно пазірае: хто гэта там іграе... Дык хіба ж бы яна не прыкмеціла, калі б што? Калі б і праўда між імі кошка прабегла? Ці ж яна сляпая альбо не матка ім? Дзіця ад маткі не схавецца, не! А яна ж помніць: усё добра было тады між імі. І гаварылі лагодна, і жартачкамі ўсё перакідваліся... Хаця, здаецца, Рыта не падта на яго жарты агукалася, усё больш з Алачкай загаворвала. Так, так, ці ж яна не помніць! І спаць жа яна, Рытка, лягла раней. Сказала — Алачку прыспаць. А раней жа ніколі адна не клалася, Алёшку чакала. Алачка, дзіця тое залатое, заўсёды сама засыпала. Пакладзеш яе, пагугукаеш над ёй, вось дзяўчынка і спіць. А то ж...

Але мо ўжо гэта і здаецца ёй? Абы-што вярзецца! Цяпер і тое трызіцца, і другое. А тады дык і думкі мо ні пра што такое не было. Пачпі во так, дык ліха яго ведае, да чаго дадумацца можна. Галава кругам пойдзе. А ці ж варта прыплятаць тое, чаго не было? Ці ж яна Алёшкі свайго не ведае? Ці ж ён сам не гадаваўся без бацькі, каб на такое рашыцца? Не, хто-хто, а яе Алёшка — нізавошта! Вачэй у сабакі пазычаць не пойдзе, не!

І нібы супакоілася Тацяна троху. Быццам трывога, прадчуванне благога недзе глыбей схавалася. Ды на сэр-

цы ўсё роўна цяжка. І ў скронях цісне. Яна, пэўна, з твару збляжэла ўся. Бабы, праўда, нічога не заўважылі праз рогат свой, а Манька — угледзела. Яна пазней села, ужо ля самага задняга борта прыткнулася, далёка ад яе, Тацяны, але як толькі злезлі, так і да яе:

— Што з табой, Танька?

— А што? — як мага абыякава перапытала яна. Яшчэ ў кузаве седзячы, наважылася пакуль што нічога не казаць нават Маньцы: а можа ж, усё тое выдумка, сварка дзіцячая?

— Ты, дзеўка, не залівай! Ці ж не бачу? Скуксілася ўся! — Манька шэптам тое, каб бабы не ўчулі.

— Нічога, Манечка, мо на сонцы перагрэлася. Галава пешта разбалелася.

— Дык а чаго паперлася?

— А бо! Пабаліць і перастане. Ці ж упершыню?

— Глядзі, дзеўка! Мо і галава, ды не ад сонца. Як учадзелая ты пейкая.

— Ат! Шчаўя пасёрбалася, а во на машыне пратрэслася... Пайшлі, бо ўжо вуньдзека бабы!

— Трасцу табе ў бок, а няпраўду кажаш! — Манька паперадзе пашыбавала, граблямі размахваючы.

Толькі пачалі варочаць сена, як пад'ехаў на матацыкле Пётра-брыгадзір. Паставіў свайго траскуна на крывульку-нагу, задраўшы яму лыч, махнуў кабетам:

— Ідзіце сюды!

Першая Манька падышла і, як заўсёды, пачала:

— Па лузе во гойсаеш, па ржышчы, а бруха ніяк не растрасеш!

— То ж не кісель, як у Каці вупь.

— А ты хацеў, каб у цябе бабскі каўбух вісеў?

— Які вісіць, такі і добра! Мне ён не замінае, і хопіць увагі майму жывату... Вось што, бабы і дзеўкі. Варочаць не трэба. Пешта барометр падае, каб дажджу не нагнала... Дык гэта давайце ў копы. Раскідаць пасля і падсушыць пяцяжка будзе. А ты, Тацяна, ты, Манька, і вы абедзве, — ён тыцнуў пальцам на дзвюх Адарчыных дэвак-пярэстарак — Фрапусю і Марусю, — гайда пад Карчаватку. Стог там будзем кідаць, дык вы будзеце за грабілкай падграбаць. Яспа?

Пётра завёў і асядлаў свайго траскуна і папёсся напрамкі, па сене, якое яны варочалі да абеду, пад Карчаватку. Пайшлі туды і Манька з дзеўкамі Адарчынымі, і яна, Тацяна.

На гэтым канцы лугу, ля Карчаваткі, было тлумна. Перагукваліся мужчыны, мосцячы стажар'е, вурчаў стагаскід, трашчаў, бы Пётраў матацыкл, трактарчык-бегунок, споўдаючыся сюд-туд з грабілкай... Ды яна, Тацяна, тое чула і не чула. Галава была занята сваім. Падграбала яна каслаўкі сена, што аставаліся пасля ўвішнага бегунка, і ўсё аб тым жа думала, што і ў машыне. Не як надта ж знячэўку звалілася на яе гэта ўсё. Не думала і не гадала ніколі, што праз такое галава будзе балець у яе. Гэта ж каб яшчэ спачатку, неўзабаве пасля вяселля... А то ж — Алачцы трэці гадоў пайшоў, Рыта сваім чалавекам стала, усё адно як і роднае дзіця. Ды пэўна ж — чаму не роднае? Яна, Тацяна, дык прывыкла да Рыты за гэтыя гады мо больш, чым да Алёшкі таго. Пра ўсё — што купілі, прыдбалі там, як на кватэры той, ці гаспадыня не крыўдзіць часам — пра ўсё ж гэта найперш з Рытай перагавораць. Па-бабску, па-простаму. Алёшка ўжо як быццам і збоку. Яму то часу няма, то палянуецца, то яшчэ якая трасца, а нявестачка калі не кожнай суботай, то праз адну — да яе, да Тацяны. А як тоўстая хадзіла, дык і зусім жыла ў Тацяны. Тут жа і Алачку парадзіла. Алёшка ў горадзе быў, яму тэлеграму давалі. Яна, Тацяна, ажно плакала, як Рыта з малой ад'язджала. Прывыкла, што ў хаце чалавек ёсць, не адна. Ёй жа і палёгка тады была, мала што Рыта з малой няньчылася. Гэта ж не дзеўка, а агонь! І малую дагледзіць, як ляльку тую прыбірала, пялёначкі ды распашоначкі што-вечар перапалошча і па хаце колькі работы пераробіць. Пакуль яна, Тацяна, з работы, дык Рыта і парсюку занясе, і бульбы наабірае, і ў грубцы запаліць, і вады трое судоў наносіць, каб і карове хашіла, і на раніцу было... Не, такую ўжо нявестачку бог даў ёй, што пашукаць. Усе бабы зайздросцілі... І вось, на табе, цяпер хай пазайздросцяць! Гэта ж учуюць, дык хоць вачэй не паказвай...

— Ну як, дзеўка, галава твая? — гукае Манька.

— А хай цябе, ажно спалохалася! Дзякую, Манечка, адпусціла быццам, — Тацяна спахопліваецца.

Манька падыходзіць бліжэй — чуваць, як шлёпаюць па худых Маньчыных лытках шырокія халявы гумовікаў — і кажа ўжо спакайней, без заўсёднай сваёй грубаватасці ў голасе:

— Дык што, Танька, нявестачка? Хіба што благое прывезла?

Маўчыць Тацяна хвіліну, бы вагаючыся, казаць ці не

казаць. Ад Манькі нічога не ўтоіш. А й чаго ўтойвацца? Не языкатая Манька. Тады, як з машыны злезла, не сказала нічога не таму, што баялася — разнясе Манька. Проста не магла сказаць. Надта ж тое было — бы снег на галаву, быццам яе хто абухом аглушыў... Уздыхнула, прамовіла:

— Благое, Манечка. Сказала, быццам Алёшка да другой пайшоў.

— Алёшка?

— От жа і павер!

— Ну, дзеўка, і радасць табе прывезла!

— Ды ўжо ж...

— А што, чаго раптам? Харашэйшую знайшоў?

— Не ведаю, Манечка. Не гаварылі... І я расстроілася, і яна збалелая ўся. Толькі плача. Мо вечарам раскажа што...

— Забі мяне пярун на гэтым месцы — нікому б не паверыла! Усё ж так добра ішло ў іх. І Алёшка... Няўжо на якую сучку паквапіўся?!

— Што ты кажаш, Манька!

— А хіба ж бы добрая дзеўка адбівала мужыка ў другой?

— Хто ж яго ведае, што там і як... Пэўне ж, і сам у пятніцу прыедзе.

— Дык мо і да галавы не бяры надта? Можна, яшчэ і не парашона ўсё ў іх?

— Дай жа бог! Я во кажу табе, а сама не веру ўсё...

— Дзе ж ты паверыш! Гэта ж не чужое...

Пастаяла Манька, галавой паківала, пайшла далей грэбацца. І яна, Тацяна, таксама ўзялася за граблі, камяк у горле каўтануўшы. Пагаварыла з Манькай, і быццам лягчэй на душы зрабілася. А з кім жа яшчэ ёй пагаварыць? Няма з кім. Няма больш нікога ў Тацяны. Бацька яшчэ да вайны памёр, матка — па вайне ўжо, на пятым годзе, Алёшка яшчэ зусім малеча быў. Брат быў яшчэ, дык вайна забрала. Загінуў у апошнія дні, перад прыходам нашых. Разам, у адным баі з яе, Тацяніным, мужыком... Мужыком... Не паспела яна прывыкнуць да гэтага слова. Што ж тады казаць пра іншых? Яна ведае, пасміхаліся ў сяле з яе замуства. Гэта цяпер адзілі, бо колькі часу мінулася, а тады, па прыходзе нашых, уга як пацяшаліся. І не толькі бабы, а і мужчыны каторыя. Нават Пілін-нябожчык, хай яму добра будзе, падцінуў быў яе, хоць і старшыней сельсавета рабіў. А хіба ж яна

вінаватая? Ці Пецька яе? Каб ацалеў у той калатнечы, дык ці пасмеў бы хто што сказаць, а так, вядома...

«Партызанская нявеста...» Гэта пра яе, Тацяпу. Быццам гэтым крыўдзілі яе, зневажалі. Што з дурняў возьмеш! А мо яна ганарыцца такой сваёй мянушкай? Была і нявестай партызанскай, і жонкай. Партызанскай, вядома, бо Пецька Раманкевіч кім быў, калі не партызанам? Ого, яшчэ якім партызанам. Падрывніком! Толькі на чыгунку і хадзіў з хлопцамі... Дык на тое, што яна жонкай была, забыліся, нават верыць не хацелі, як Піліп той, а пра нявесту — помняць! Хай. Ад гэтага ёй ні млося, ні вусцішна. Пецька Раманкевіч быў яе мужыком, і галасіла яна па ім, як і ўсе іншыя бабы па сваіх гаспадарках галасілі. Галасіла ў той дзень, калі ўсе радаваліся, весяліліся, абнімаліся і цалаваліся, — тым днём праз іхнія Жылічы ішлі па захад, у тую праклятую Германію, нашы... А яна, Тацяпа, галасіла. А побач з ёй млела і матка — разам з Пецькам Раманкевічам хавалі ў той дзень і іхняга Пецьку, яе, Тацяпінага, брата. Яго таксама Пецькам звалі. Мо з аднаго кулямёта і скасіла іх абодвух. Аднаму грудзі і жывот прашыла, і другому гэтаксама...

Яна, Тацяпа, на свой бабскі розум дык і не мірылася з тым, што паперліся яны ў той свой апошні бой. Не, не толькі яе абодва Пецькі, а ўсе партызаны. Чаго ўжо ім так трэба было ісці туды? Толькі з блакады выйшлі, радаваліся б, што ацалелі ў тым некле, дык — не! «Паможам нашым немчуру вытурыць з райцэнтра!» Вось і памаглі. А немчура тая і без іх там бы не ўседзела, бо яе з усіх бакоў надсмальвалі...

А яна ж, Тацяпа, як рада была, калі ўбачыла Пецьку пасля блакады жывога і пават непарапенага. Гэта ж усё разам былі, і ў балота тое бяскошцае разам адыходзілі, рассталіся мо па пятнаццаты дзень, калі іх — жанчыц, дзяўчат, дзяцей — павёў у аднаму яму вядомае месца Банадысь з Замошша, бацька Тэклі Жыляпінай, а ўсе мужчыны і хлопцы найшлі па злучэнне з іншымі атрадамі, каб разам прабівацца за шашу. Банадысь, хай яму мякенька ляжыцца, харошай душы быў чалавек. Гэта ж каб не ён, то ці і выжыў бы хто з іх. І вывеў усіх, дзяцей па плячах выносячы, і ад голаду ўратаваў. Яна, колькі жыць будзе, не забудзецца, як Банадысь, наказаўшы ўсім сядзець ціха, бы і знаку іх тут няма, знікаў кудысьці паўперад начы, а пад раціцу паяўляўся з клушкам за пля-

чамі, у якім быў то бохан хлеба, то пара гарцаў мукі на зацірку, а то і скрылік сала. Гэтак і выцыўкалі, пакуль ужо можна было смялей з балота нос высунуць, бо немцам ужо не да блакады зрабілася.

Вось тады яна і сустрэла Пецьку свайго. Самой сябе не бачыла, не думалася пра тое, што высахла-ўчаршела ўся, а Пецьку згледзела — зжахнулася: скура ды косці. А зарос, што і не пазнала адразу, сам яе аклікнуў. Ён і так быў не надта каб ёмкі хлопец, а то ж зусім як дзіця — так высмактала з яго ўсё. Толькі рукі выдавалі, што не падстак, а мужчына ўжо — доўгія, і далоні вялікія, не па-дзіцячы шырокія. Толькі нейкія два ці тры дні і адсыпаўся-ад'ядаўся. Пасля паўночы найшлі, а ў полудзень прывезлі іх, знерухавелых ужо...

«Мой жа ты Пецечка!..»

Мо і не ўголас вымавіла яна гэтыя тры словы, мо толькі падалося ёй, што варухнула языком знячэўку, але — ажно здрыганулася ўся, і не ад таго, што сказала, што мог учуць яе хто, а ад таго, што магла тое сказаць. Даўно ўжо яна не турбавала яго вась так, каб паклікаць ці ўздыхнуць па ім, быццам на жывым. І ад гэтага яшчэ болей зніякавала і зноў, ужо, напэўна, зусім паяве, паўтарыла:

— Мой жа ты Пецечка!..

Колькі разоў было з ёй: сядзе залатаць што ці кіно якое па тэлевізары паглядзець і задрэмле пеўспадзеўкі. Колькі таго і сну, толькі раз-другі дзеўбане носам, а за тую хвіліну прыспіцца такое, што дзіву даецца: як тое ўсё магло мільгануцца ў галаве? Так і зараз. Вымавіла гэтыя тры словы, а ў памяці, нібы бліскавіцай, высветлілася ўсё яе жыццё з Пецькам...

Быў красавік — бурны, імклівы. Ён быццам спяшаўся пагнаць тое, што не паспеў зрабіць першы вясновы месяц — сакавік. Той быў маруда і надта ўжо нясмелы. Выблісне на дзень-другі няшчотным сонцам, дыкне ласкавым, а як на ўгрэве дзе-небудзь дык і зусім цёплым — нібы з грубка пасля пачы — подыхам, пусціць шчодрую слязу з дрэў, з прыстрэшшаў зямлянак, часам нават на булькатлівага ручайка-жэўжыка не накупіцца, а пасля неяк раптам збянтэжыцца, засаромецца гэтак свае ласкавасці, ахінецца коўдраю нізкіх хмар, і паўкола зноў ледзь не на поўную моц, ды яшчэ з прымешкам крыўдлівай

злосці, ягоны старэйшы брат — люты: так і віхурець, так і млес звесці на нішто работу малодшага. А красавік — упартага пораву хлопец. За нейкі тыдзень спусціў снег і ваду ў рэчкі, запаліў жаўтлявыя свечачкі на вербах, падсушыў вышэйшыя грудкі. І птушак збудзіў. Заценькалі, заспявалі на розныя галасы, дружна і заўзята...

Не яе, не Тацяніны, гэтыя словы. Гэта Пецька мог іншым часам наплесці такое. Як разгаворыцца, дык толькі слухай. І пра птушак тых... Смешна казаць, але ж яна, хоць і вырасла ў лясной старане, не навучылася адрозніваць, якая з іх ценькае, а якая пазвоцьвае, быццам з вышыні кідае ў чыстае крышталёвае азерца кроплю за кропляй. Яна адно знала, адчувала, што лес павесялеў і што весялосці гэтай надалі яму тыя птушыныя ценьканні і званочки-посвісты.

Той красавік і парадніў іх...

З Пецькам яна дружыла даўно, яшчэ з давайшы. У школу разам хадзілі. Пецька ў іхнія Жылічы з Замошша бегаў. У школе, праўда, нічога такога між імі не было — сямігодка ўсяго, пахіпуліся адно да аднаго праз гады два, як ужо на вечарынкi пачалі зазіраць. Яна спачатку не вельмі каб і гарнулася да яго — нейкі ж узвейвечер быў Пецька Раманкевіч. Казалі, што па бацьку найшоў, усе кропелькі пабраў. Кастусь Раманкевіч, бацька яго, і ў пяцьдзсят мог аблатошыць з падшыванцамі яблыню ў чужым садзе. «Стары, а дзяцініцца!» — казалі пра Кастуся Раманкевіча. Ну, а які бацька, такі і сын. Яно нібы і праўда. Іншыя падлеткі са скуры вылузваюцца, каб пад старэйшых падрабіцца — самакрутку пацмыгаць, а то і чарку дзе панюхаць, а Пецька наадварот — гарэзаваў, быццам яму не шаснаццаць, а нейкіх дванаццаць. Ну, але гэты толькі на людзях. З ёй жа рабіўся надзіва маўклівы і ціхмяны. Мо гэты і падабалася ёй — улюбіўся, значыцца. А мо і проста прывыкла. Так ці іначай, той апошняй перад вайной вясною яна з Пецькам ужо дружыла «сур'ёзна» — Кастусь Раманкевіч пры стрэчы зваў Тацяніну матку не іпакш як сваццяй.

Хто яго ведае, як бы ўсё павярнулася, калі б не вайна. А ці да дружбы-любосці было тады? На першым часе як анямелі ўсе, усё болей ля дому адіраліся. Пецька некалькі разоў паказваўся, праўда, у Жылічах, але не настырваўся, каб сустрэцца. Быццам у сне, мінуліся лета, восень і зіма таго сорак першага. А ў сорак другім, пад восень, Пецька Раманкевіч нават і ў хату да іх начаў

заходзіць. Быў ён тады ўжо ў атрадзе і часам, больш поначы, то адзін, то з дружкамі паведваўся ў Жылічы. Матка дык і злавалася на гэтых запаўночнікаў: поспілка збірай, каб вокны завесіць, перакусіць што шукай — галодных жа з хаты не выпусціш, адкуль прыйшлі і куды пойдучь — хто іх ведае. Матка пабурчыць-пабурчыць, але і накорміць, і апучы сухія, мякчэйшыя і цяплейшыя, дасць замест каравак, а калі надаралася, дык і па чарцы самагонкі паставіць — каб цяплей было пасля.

А пеўзабаве ў маткі і зусім злосці не стала. Гэта як Раманкевіч звёў з сабою іхняга Пецьку. Пачуе шкрэбанне ў шыбіну і хутчэй бяжыць адчыняць: а можа, і яе Пецька пад акном стаіць? Праўда, іхні Пецька рэдка калі зазіраў дахаты, па нейкіх іншых дарогах хадзіў, але матка ўжо і на Раманкевіча злосці не мела. Адно што прывыкла, а яшчэ і думала: можа, і яе Пецька вось так у чыю хату шкрэбаецца?

Гаварыў Пецька Раманкевіч і з ёй, Тацянай, бываючы ў іхняй хаце, але не пра дурноцце рознае, пра што хлопец з дзяўчынай загаворвае, а пра тое, што на свеце робіцца, як яны пемцаў лупяць, як жывуць там, у лесе. Ад Пецькі і пачула яна, што ў лесе ёсць жанчыны і дзяўчаты, што многія з іх нароўні з мужчынамі і хлопцамі ходзяць на заданні. Пасля аднае такой гаворкі і падумала: а што, калі і самой туды? Дома ацірацца, дык яшчэ ў Германію забратаюць. Перад маткай не заікнулася, ведала, што і слухаць не захоча, а Пецьку — прызналася. Ён зарадваўся:

— Правільна! Я даўно хацеў табе сказаць, ды маткі пабойваўся. Я пагавару з пачальствам...

І восенню сорак трэцяга апынулася яна ў атрадзе, у лесе за Сярпілавічамі, кіламетраў пятнаццаць ад Жылічаў. Матка, вядома, і сварылася, і кляла, і плакала, а пасля не стрывала:

— Галавой ты палажы! Да Пецькі захацела? Ну дык і ідзі, калі ў цябе сораму нямапака! Калі табе матка не матка, не шкода табе яе...

І загаласіла па ёй, як па нябожчыцы.

Плакала і яна, Тацяна. Але хіба яна маткі сваёй не ведала? Праклінаць-то праклінала, але калі цёмнай вяснінкі распеўскай почту ішла яна з Пецькам у лес, дык матка і сабрацца намагла, і хустку сваю — яшчэ дзявоцкую, су-

конную, у чорныя і чырвоныя клеткі, з кутасамі, купленую некалі ў Барысаве, — аддала ёй, і торбачку паладавала.

Адно прасіла:

— Глядзі, дачушка, галавы не губляй. Дзе не трэба — не лезь. Ведай бабскае дзела — зварыць, за параненым пахадзіць. А вінтоўкі і ў рукі не бяры, бо яна, кажучь, раз у год і так страляе, а не ўмеючы, дык ці далёка да бяды?

Сказала яна тады:

— Добра, мамачка, не думай нічога благога, глядзі сябе.

А матка толькі галавой крутнула:

— Ат, што са мной зробіцца! Хіба які сабака збрэша, што дзеці ў лесе... Але ж во пакуль абыходзілася, дык мо і абыдзеца...

Не паслухалася Тацяна і таго апошняга мацерынага паказу. Напачатку, праўда, пры лагеры была — на кухні, у лазарэце, а потым і ў разведку хадзіла, і ў засады. А што ж? Хіба яна горшая за тую Тэклю Жыляніну, якую напаткала ў атрадзе? Тэкля раней у атрад прыйшла і такой партызанкай зрабілася, што дай ты веры! Валасы абрэзала, штаны надзела, боты, кубанку — ніхто і не скажа, што дзяўчына. І імя свайго выраклася — Фенькай назвалася, а дзе ў чужой, незнаёмай вёсцы, дык і Федзем сябе называла, быццам яна і напраўду хлопец. Няхай гэта і не вельмі было па душы Тацяне, але затое зайздросціла Тэклі ў іншым — смелая, баявая яна была. Яшчэ і хлопцам каторым за ёй было не ўгнацца, калі на чыгунку ці па шашу хадзілі... Скора і яна, Тацяна, ад яе не адставала. І з вінтоўкі страляць навучылася, і з нагана — за колькі крокаў у сасну цаляла. З Тэкляй яны здружыліся неўзабаве. Найчасцей разам у разведку хадзілі. Толькі Тэкля ўжо хлопцам не прыкідвалася, апрачалася, як і Тацяна, пад жабрачку-пагарэлку...

Пасля, як успамінала калі-небудзь Тацяна тое, дык ажно дрыжыкі яе праціналі: як гэта яны тады не баяліся? Колькі страху было паўкола, а яны ж, дальбог, і не зважалі. Што значыць — маладыя былі! Не бяздумныя яны былі з Тэкляй, ведалі, куды і па што ідуць, ды ўсё адно аб небяспецы не думалася. Не хацелася думаць. Як гэта з імі можа што здарыцца? Хто-небудзь іншы, вядома, можа і на засаду напароцца, і на благіх людзей парвацца, але — не яны з Тэкляй...

І вось жа скажы — абышлося, не напароліся і не парваліся. Мусіць, ужо планіда іхняя такая — ацалець — была. Бо вуць жа — і Раманкевічу Пецьку, і іхняму таксама доўга шапцавала, а напаткалі смерць сваю, калі ўжо і не думаў ніхто аб тым...

Там, у партызанскім лесе, і палюбіліся яны. Пецька дык і раней, ведала, любіў яе. А сама пахілілася да яго толькі там, у лесе. Мо і раней трохку, як яшчэ дома была, а ён сяды-тады заходзіў да іх, пачала яна глядзець на Пецьку іншым вокам, але сэрца трымцець пачало там, у лесе. На першым часе і верыць таму не хацела. Думала: ці да таго цяпер, ды хіба яна і Пецькі не ведае, ветраніка гэтага? Але ўсё часцей зазначала сама сабе, што не той, не ранейшы Пецька Раманкевіч, што паявілася ў ім і разважлівасць, і сталасць, і нават суровасць пейкая. Яна, Тацяна, паяк бы малодшай сябе перад ім адчула, бянтэжыцца, губляцца пачала, калі падаралася ім удваіх астацца. А тут і хлопцы пасміхвацца пачалі. Праз гэта яна яшчэ болей бянтэжылася. Аднаго разу нават камандзір іхні, Мацылевіч, знячэўку кінуў ёй — яна тады па сталоўцы дзяжурыла:

— А твой Пецька малайчына! Важнага фрыца ўпаляваў!

Пачырванела яна, а самой — радасна зрабілася. Нібы і яна на таго фрыца палявала.

А пасля той красавік падышоў. Сорак чацвёртага года. Ужо ўсе партызаны казалі, што апошняю вясну ў лесе сустракаюць, што ўлетку Чырвоная Армія пачне наступленне і фрыцам прыйдзе капут. Настрой ва ўсіх быў радасны. Прыйдуць раніцою хлопцы з задання, дык смеху, жартаў — на цэлы дзень. А ў яе яшчэ болей радасці праз тое, што Пецька побач, што вярнуўся з хлопцамі цэлы: з некаторай пары пачала непакоіцца, як ішоў ён куды ў ноч. Пойдзе, а ёй усё нейкія благія думкі ў галаву лезуць...

Пабыць з ім адзін на адзін не надта і выпадала — дысцыпліна ў атрадзе вайсковая была. Толькі, мусіць, аднаго разу і заседзеліся яны позна. Сядзелі, слухалі, як дыхалі ў будане коні, як пейкая птушка падавала голас то ў адным месцы, то ў другім, і не пачулі, як падышоў да іх... сам Мацылевіч. Але не раскрычаўся. Пастаяў, паўзіраўся ў іх, памагаючыся, пэўна, пазнаць, урэшце загадаў:

— Падыдзіце!

Падняліся яны з Пецькам, надышлі.

— Любіце адно аднаго ці так?

Яна маўчала, ад страху і сораму калацілася ўся, а Пецька і выпаліў:

— Любім, таварыш камандзір!

— А калі любіце, дык чаму нам на вяселлі не пагуляць, га? Зробім вам партызанскае вяселле. На Першага мая. Згода?

Мацылевіч і напраўду нажаніў іх. Сам сватам быў. А перад тым быў мітынг першамайскі, і ў канцы Мацылевіч сказаў:

— Сёння ў нас яшчэ адна ўрачыстасць. Уступаюць у шлюб маладыя партызаны Пятро Раманкевіч і Тацяна Колік. Яны ствараюць новую савецкую сям'ю. Павішваем іх, таварышы, і зробім усё для таго, каб гэты дзень запомніўся ім на ўсё жыццё, якое, мы не сумняваемся, будзе ў іх доўгае, светлае і радаснае, як гэты сонечны, вясновы дзень...

А дзень і праўда быў харошы — ціхі, зусім па-летняму дёплы. На ёй была белая шаўковая сукенка — Мацылевіч недзе расстараўся парашутнага шоўку. Яна і не здагадвалася, дзеля чаго жанчыны мерку з яе знімалі, ажно во — кроілі і шылі тую сукенку. Раніцою толькі і паказалі. Прынеслі, апранулі — лепш і не трэба! А к вяселлю і вэлюм прынеслі, і лодачкі — праўда, трохку велікаватыя. Дзе і знайшлі толькі! І Пецьку добра ўбралі. Нават і гальштук пачапілі...

А застолле якое зрабілі! Па тым часе і матка з бацькам такога не прыдумалі б. Яна расплакалася, як Мацылевіч — з ручніком цераз плячо — пачаў віншаваць іх... Адно што ці яе, ні Пецькавых бацькоў не было, а так вяселле зрабілі ім самае сапраўднае. Нават каравай дзялілі — спяклі салодкі пшанічны бохан. Пецьку некалькі капшукоў надарылі, запальнічку з патрона, а ёй ажно ці не тузіш ручнікоў і посцілак. Быў у атрадзе дзядзька Хведар, не тутэйшы, недзе з няблізкага свету, дык зрабіў ён ім і прысцёпкі. Дарма, што з пятакоў, але так ужо зіхацелі. І музыка добрая была: і гармошкі, і бубен. Скакалі ўсе да ўпаду ля зямлянак...

А ёй, ніколі не забудзецца, падта ж сэрца балела ў той дзень. З сямёнкай раніцы разбалелася. Прышлі жанчыны, сукенку прыпеслі, пачалі прымерваць, а ў яе ў душы як заняла пешта, дык і не пераставала. І сама не ведала, з чаго б тое. Адно што — за Пецьку непакоі-

лася. Яго і не пасылалі, сам напасіўся найсці ўначы на чыгунку — зрабіць немцам першамайскі гасцінец. І вось ужо мітынг скончыўся, полудзень, а яго з хлопцамі ўсё няма. Збалелася яна тады: Пецька ажпо надвячоркам вярнуўся. Казаў, што ўсё добра было, цягнік падарвалі ўдала, а на дарозе на засаду напароліся, давялося ладнага кругаля даваць...

Ад вяселля засталася і цяпер у яе памятка — кніжачка з шэрага кардону. Яе ўручыў за сталом ёй і Пецьку камісар Дзяруга. Прыгожы быў мужчына, шыракаплечы, рослы. Бараду пышную пасіў. Казалі, што ў блакаду траніў пад бомбу, дык на кавалачкі яго разарвала. Дзяруга і ўручыў ім тую кніжачку. Сказаў, што гэта часовае шлюбнае пасведчанне, якое яны павінны абмяняць пасля вайны на сапраўднае.

Так і не абмяняла яна яго...

А праз два тыдні пасля вяселля пачалася блакада, і рассталася яна з Пецькам, можна сказаць, назаўсёды, бо тыя тры дні пасляблакадныя засталіся ў памяці, як сон: быццам былі яны і не былі. Пецька як прадчуваў, што не вернецца адтуль, з-пад райцэнтра, усё казаў:

— Калі будзе ў нас хлопчык, дык назаві Аляксеем — у гонар свата. А калі дачушка, хай Таняй будзе. Абяцаеш?

Яна ці не засмяялася тады па-дурному, бо і сама не ведала, ці будзе што ў іх. Засмяялася, а ў самой ажно захаладзела ўсё ўнутры ад ягоных слоў. Папракнула Пецьку:

— Што ты — як развітваемся?

Ён прыгарнуў яе, усміхнуўся:

— Не, Тацянка, цяпер я абавязкова вярнуся. Раз блакаду прайшоў, дык цяпер грэшна прападаць...

Але ўсмешка была невясёлая. Пэўна, прадчуваў нешта. Мусіць, праўду кажуць, што чалавек смерць сваю паўнерад чуе, як і іншае благое што. Пэўна, пешта і Пецька прадчуваў. Іначай чаго б ён раптам пра дзяцей пачаў гаварыць?..

«Мой жа ты Пецечка, а не было ў цябе ні сына, ні дачушкі...»

Ачомалася яна ад думак-успамінаў тых, калі Маруся Адарчына гукнула ёй:

— Цётка, канчаем! Стог ужо вернаць!

Падняла яна галаву, зірнула — і праўда. Не агледзелася, здаецца, а стог вырас. Пётра вунь ужо камандуе Даніку Аленчышаму:

— Закругляйся! Ды не блазнуў, асцярожна спускайся!

Так яго Данік і паслухае! За сорок чалавеку, а стала-сці — ні па знак. Нездарма ж і Данікам завуць, бы малога. Лепш ужо яму не кажы нічога, бо ўсё роўна наадварот зробіць. Во! Каб не казаў Пётра нічога, то, можа б, і спусціўся асцярожна, а то ж зляцеў — як уджалепы, з рогатам і яшчэ цераз галаву кульнуўся. Але ж і ўмее, халера! Па стозе дык і не пазнаць, дзе ён уніз слізгануў.

— Ну, бабы, падбярыце вакол, пагрэбкі ў капю скідайце, а самі туды, па той канец. Міця туды пад'едзе, — сказаў Пётра, заводзячы матацыкл. — Калі там яшчэ не ўправіліся, дык падсабіце.

Мужчыны, што стог клалі, паўплішчваліся ў кабіны да трактарыстаў, а яны, бабы, пачэпалі туды, дзе, відаць было, яшчэ завіхаліся з граблямі астатнія. Яна, Тацяна, ужо і не хацела туды ісці, думала адразу дадому падацца, але Манька адгаварыла.

— Ат, не выдумляй! Скарэй не будзе. Пакуль дапляцешся, дык Міця пяць разоў сюды і назад згойсае, — сказала.

Яно так і выйшла. Яны і прысесці ля апошняй капы не паспелі, а Міця тут як тут. Паўкульваліся ў кузаў — і назад паджгаў. Дык яна і рада была, што паслухалася Манькі, не пайшла нацяпкі, бо магла б і размінуцца.

А жапчыны, нябось, прыціхлі. Гэта ім не па абедзе выскаляцца абы з чаго. Пагрэбшыся столькі, панасіўшы перад сабой пластоў сена — не да рогату. Шулячыха во і носам дзяўбе — па сон нацягнула. Адна Манька не шманае. Прычাপілася да дзевак Адарчыных: падта ёй цікава, чаму яны замуж да гэтай пары не павыходзілі.

— А ты, цётка, чаму не знайшла сабе жаніха? — агрызаецца старэйшая, Фрапуся.

— А ты быццам не ведасш? — дражніцца Манька.

— Не ведаю.

— Бо ніякі дурань не насватаўся, — уздыхнуўшы, лагодна адказвае Манька.

— Дык і да нас жа, цётка, — азваецца меншая, Маруся.

— Ніхто-ніхто? — у вачах у Манькі адна спагада.

— Ніхто, цётка. Да мяне быў заходзіў адзін... Казік з Альхоўкі, Юліся Барапоўскага старэйшы... Пася-

дзеў, нават чарку з бацькам выпіў, але ж нешта зганьбаваў.

— А ты б, дзеўка, куффар яму свой паказала,— ужо рагоча, не вытрымлівае Манька.

Маруся крыўдуе:

— А ну цябе, цётка!

Нехта з жанчыні кажа:

— Цяпер і пяць куффраў не памогучь, калі...

— Куффы, куффы! — раптам злосна кажа Манька.— Дзе цяперака тыя куффы? Маруся — дурнейшая, мо і не ведае, а Франуся добра разумее, што ў іх за ганьба!

— Што, што?! — узгарэлася, ускочыла на калені Франуся.

— А тое, што скнарны вы! Не з'ясце, не зносіце, а ўсё пад сянік... Я во баба старая, а ў такой спадніцы, у такой караўцы, як на табе, пасаромелася б у людзі выйсці.

— А табе што, муляе? Ты на тым сenniку спіш?!

— І языкатая ты к таму ж! — падцінала Манька Франусю.

Яно, здаецца, і праўду Манька кажа. Былі б дзеўкі нішто, каб не такія ваўкаватыя. Гэта ж возьмуць у поле з'есці што, дык не сядуць, як іншыя, і не з'ядуць, а ўсё з кулака. Кусане — і ў кулак, кусане — і ў кулак. Як ба-яцца, што адбярэ хто.

Думае так Тацяна, ды, угледзеўшы, што Маруся зашморгала носам, таўханула Маньку пад бок:

— Не трэба, чуеш? Што табе да таго сenniка іхняга?

— Я ж праўду кажу!

— Праўду ці пяпраўду, а перастаць! І праўду не ўсякую казаць можна...

Мацей, Франусін і Марусін бацька, дык і неблагі чалавек. У дачок жа гэта ўсё ад маткі, ад Адаркі. Вось яна — гадаўка, а не баба! Яна, Тацяна, век не забудзе, як Адарка ёй удружыла. Хоць і даўнавата тое было, а — помніцца. Каб ведала, дык свiнням бы тое малако выліла, а не пацягнулася б з ім у Мiнск. Ніколі, ні да таго, ні нася, не ведала яна большага сораму. Хоць скрозь зямлю праваліся было...

Гэта ж пасля вайны вазілі яны ў Мiнск малако прадаваць — каб хоць хлеба колькі баханак купіць. Вазілі зімою, вядома, бо летам і не давязеш — скісне, і летам у горад той вырвацца наспрабуі, калі работы процьма. Ну, а дзе ж ты цэлы бітон малака набіраеш ад адной каровы? Вось і дадумаліся: згаворваліся чатыры, а то і пяць

кабет і ездзілі па чарзе. Адзін раз малако адной злівалі, другі раз — другой... Колькі разоў цягалася яна з тым бітонам у горад, і заўсёды ўсё было добра. Намерзнецца, намучыцца, але ж прывалачэцца дахаты, а ў бітоне, як зачыніць, хлеба цаглінкі мерзлыя. Яна ж і трымала яго пасля ў кладоўцы мерзлым. Як на іхнюю сям'ю — матка ды яна, едакі, — дык на паўмесяца, ашчаджаючыся, а то і на болей.

І тым разам прахапілася яна яшчэ да пеўняў — трэба ж і карову падаіць, бо матка ўжо нядужая была, і жанчын абабегаць, каб ранішні ўдой забраць, і перакусіць што на дарогу. Хуценька парабіла ўсё, а пранулася, бітон на саначкі паставіла, вяроўкай прывязаўшы яго, упрэглася — і да гравейкі. А там і пашанцавала: доўга не стаяла, узяў яе на лесавоз шафёр. У самую пару і на базар трапіла, і зноў пашанцавала — зусім няшмат жанчын з малаком. Прыстроілася і яна з саначкамі, пачала прадаваць. Ведае, малако свежае, добрае, дык спакойна сабе прадае і пахвальвае. А й хваліць не надта трэба было, і без таго пакупнікоў ледзь не чарга выстраілася. І ўсё б, пэўна, добра было, каб...

Падыходзіць да яе кабета адна, падстаўляе бітончык і кажа:

— Налі, дзеўка, мне тры літры.

Чаму ж не наліць! Наліла. Кабета грошы заплаціла, адышлася па колькі крокаў, а потым раптам вяртаецца і кажа:

— А што гэта ў цябе ў малацэ плавае?

Яна і не падумала ні пра што такое, спакойна адказвае:

— Лёд, пэўне. Ля гарлавіны падмерзла троху.

А кабета голас павышае:

— Які лёд? Сена нейкае! А мо і гной!

Тут і іншыя пакупнікі ўзбурыліся, акружылі яе, пачалі крычаць па-ўсякаму: што яна вады ў бітон чабохнула, што сумлення ў яе няма — за кроўныя капейкі людзям ледзь не атруту падсоўваць, што судзіць такіх трэба...

Скончылася тым, што падышоў да яе міліцыянер і пацягнуў тое малако на праверку, а там прызналі, што яно разведзепае, і, пэўна, сырой вадой, бо тое, што ў ім плавала, не іначай як бросня калодзежная, мох са зруба, і давлялося ёй вывернуць бітон на памыйцы... Плакала яна, бажылася, што не вінавата, ды чым дакажаш? Трэс-

лася ў кузаве ад сіверу прапізлівага і ад крыўды на Адарку. Бо хто ж, акрамя яе, мог такое зрабіць? Колькі разоў ездзіла, ніхто ніколі слова кепскага не сказаў, наадварот, хвалілі, што добрае малако, густое і тлустае, а тут — на табе! Дык жа раней не было ў іхняй кампаніі Адаркі. А гэта ж напрасілася. Яна, Тацяна, дык і падумала была, што нешта ці не зашмат малака Адарка прынесла — паўніоткае вядро ўвечары і рапіцою яшчэ гладыш ладны, па літраў шэсць. Але ж бажылася:

— Даліпац, Тацька, ні кроплі сабе не пакінула, нават кату паласавацца не дала, усё чысціотка табе...

Не паехала яна пасля таго ў горад. Як Мацька ні ўгаворвала, як ні казалі, што і дурная яна, калі думае, што да яе зноў тая самая мінская баба падыдзе, — а не паехала. Везлі іншыя жанчыны малако, дык прасіла каторую і яе колькі літраў прадаць — на пару кулідак хлеба. А з Адаркай і гаварыць перастала. Як угледзіць яе, дык ажно ўсярэдзіне ўсё пераварочваецца: адразу Камароўка тая ўспаміналася і як яе вёў міліцыянер на праверку...

Пакуль думала пра тое, дык і ў сяло прыехалі.

Рыта з Алачкай у хаце былі. Малая ў шуфлядцы з цацкамі корпалася, а нявестка ў чамаданчыку сваім нешта парадкавала.

— Дык вы і не позна, мама, — сказала, калі Тацяна ў хату зайшла.

— Але ж. Парою ўправіліся. Ну а вы? Ці паспалі ж хаця?

— Падрамалі крыху. Алачка, здаецца, і добра выспалася. Так дык у класці днём не магла, а тут адразу заснула.

— Ведама! На свежым паветры дык і соладка спіцца. А й здарожылася. Колькі тае дарогі, а як малой, дык і досыць. Ці мо на ручкі прасілася?

— Не, усю дарогу сама тэпала, як вялікая.

Яна, Тацяна, ухапіла малую на рукі, прыгарнула яе:

— А я, скажы, ужо і вялікая. Во якая! — падняла ўнучку ажно пад столь. — Што вячэраць будзем, га, Алачка? Кажы, што хочаш, каб бабка прыгатавала?

Забаўлялася з унучкай, а самой усё карцела да Рыты загаварыць, распытаць пра ўсё, ды не рашалася. Мо паспеецца, думала, мо і сама раскажа, без прынукі, яна ж у яе гаваркая была. Лепш пакуль пра што іншае, хай аб-

выкнецца, супакоіцца. Нябось, і ў самой конкі на душы скрабуцца. Хай яны адна адной не крыўдзілі, але ж — не да роднай маткі прыехала, ведала, як гэта будзе лёгенька і ёй, нявестачцы, і свякрусе.

Хай, паспеецца...

Апусціла долу малую, да цацак падштурхнула, сама да Рыты павярнулася:

— А й праўда, Рытачка, што на вячэру прыдумаем?

— Што там выдумляць, мама. Вунь у абед пічога не з'елі, дык і вячэра будзе.

Азвалася нявестка ахвотна і, падалося, нават лагодна, як і раней, і ад гэтага палягчыла на душы і ёй, і сама яна загаварыла праз тое весялей:

— А не, Рытачка! Тое само сабой, не ўцячэ ад нас, а трэба нешта гарачае згатаваць. Мо дранікаў напячом?

— Ой, мама, нашто лішні клопат? Нанач паядацца... Бульбы зварыце. Я пару селядцоў прывезла.

— Ну, калі так... Я зараз прынясу, наабіраю, керагаз запалю.

— Я сама наабіраю, вы толькі прынясіце. А самі што іншае зрабіце па гаспадарцы,— Рыта паднялася.

— Сядзі от! Якая тут гаспадарка? Карова прыйдзе з поля, дык падаіць. А цяперака толькі курам ды парасяці даць. Дык усё ж гатова, замяшаць толькі. Хіба во толькі Валерык Аркадзеў пад'едзе. Мапіўся пад'ехаць, але ж хто яго ведае... А ты сядзі, кажу, з малой во забаўляйся.

— Ну што вы, мама, усё сядзі ды сядзі! І пасядзелася, і паляжалася. Пакуль вы бульбы прынясеце, дык я пайду вады схаджу. Але я без каромысла. Не ўмею. Як на плячо бяру, дык паўвядра выплеснецца.

Пакуль Тацяна схадзіла ў варыўню, навыбірала лепшай бульбы, бо парасла — ажно па сцяпе папаўзлі хрупаткія белыя парасткі, Рыта збегала да студні разы са тры, пэўна, бо і абодва вядры былі поўныя, і тазік у сенцах, у якім яна, Тацяна, лушпайкі трымае, і начоўкі за сенцамі, і нават карыта ля ганка — курам піць. Хоць студня і блізенька, за Шулячышынай хатай, але ж праўду кажуць бабы — агоць-маладзіца!

Села Рыта бульбу абіраць, а яна ў сенцы выйшла — курам і парасяці замяшала, пасля па гнёздах палазіла, яйкі сабрала. Вярнулася ў хату, прысела на ўслонік напроці нявесткі.

— От і па гаспадарцы... І ты ўжо канчай, досыць будзе,— сказала да Рыты.— А я пайду керагаз запалю.

Ажно тут з вуліцы гукнуў Валерык Аркадзеў:

— Цётка, вароты адчыняйце!

Яна ледзь не падскочыла на ўслоне:

— Яй-бо, прыехаў!.. Дык я, Рытачка, пабягу, павадзіць коней трэба, з паркай у садку не павернецца, а ты ўжо тут сама. Я ж там не доўга...— Памкнулася ў сепцы, ды з парога вярнулася.— Грошы ж трэба ўзяць...

Пакорпалася ў шуфлядцы, знайшла траяк, піхнула яго ў кішэню пішжака і пабегла з хаты.

А на вуліцы ўжо Шулячыха каля хлопца Аркадзевага круціцца. Япа, Тацяна, яшчэ з ганка пачула, як тая бобам рассыпалася перад Валерыкам:

— А можа, Валерычак, мне спачатку? Во, і ехаць нікуды не трэба, адразу за парканам...

Пачула і не стрывала:

— Ну як табе не брыдка, Кацярына? Ужо табе і спачатку трэба! Схадзіць папрасіць паленавалася, а тутакат ты смелая, ужо і раскамапдавалася... Заязджай, Валерык! — адцягнула ўбок варотцы.

І ўсцешылася, калі хлопец Шулячыху адшыў:

— Вам, цётка, і зусім не абганю сёння. Замарыўся ўжо. Сёмую бульбу абганяю. І коні галодныя.

— Што ты кажаш, Валерычак! Дзіцятка, ужо як-небудзь, адным заходам. Колькі тае бульбы ў мяне.

— Ладна! Калі ўпраўлюся.

— А бо! Сонца яшчэ вундзека! Я і адыходзіцца нікуды не буду. Чуеш, дзіцятка?

Валерык ужо заязджаў у яе, Тацянін, гарод.

Хадзіла яна пухлымі барознамі, якія прыемна студзілі босыя ногі, тузалася з коньмі — яны і праўда згаладаліся, бо і зацугляныя хапалі на поўніцу то бульбоўнік, то траву з узмежка, і на Шулячыху злавалася. Тады прысунулася, дык хоць ты да раны прыкладзі: «А можа, як-небудзь, Танька, і я пасля абганю...», а цяпер ёй ужо і раней трэба. Але дзе ты з гэтым Валеркам будзеш думаць пра што іншае? Такі ўжо хлопец — кроку не ступіць моўчкі. Гаваркі, як дзед каторы! Не паспеў і баразны прагнаць, а ўжо гукнуў да яе:

— Хто вам садзіў, цётка?

— Дапік Алешчын. А што?

— Вузкавата троху.

— А хто ж яго ведае. Яно, здэцца, і праўда на дзве баразны болей сяголета, чым заўсягды. А хіба зашкодзіць?

— Не, не збуяла ж. Але плужок на руках трымаць трэба, бо на ўсю не запусціш.

— Табе ж відней, дзіцятка.

— А ў Рыты што, водпуск? — зноў спытаў неўспадзеўкі.

— Не, проста так прыехала, — адказала яна і спахвалася. — А можа, і водпуск. Я ж дык і не папыталася. А што?

— Нічога. Гэта я таму, што сярод тыдня. А Алёшка ў пятніцу прыедзе?

— Пэўне ж.

— А хату яны ўжо маюць ці ў надсуседзях усё яшчэ?

— Дзе ж ты бачыў! Чакаюць усё.

— Як палучаць, дык і вы, цётка, у Мінск?

— Што мне, старой, там рабіць? Мне і тут добра.

— А колькі, цётка, Алёшка палучае? — не сунімаўся Валерык.

— Хто ж яго ведае, Валерка. Неяк раней пыталася, дык казаў, што і па сто пяцьдзсят каторы месяц выходзіць. — Казала тое ўжо з невялікай ахвотай. Каб пра што іншае гаманіў Валерык, а то ж...

— Ха, сто пяцьдзсят! Такія грошы і тут можна зарабляць! А скажыце, цётка, чаму ён гультай такі, ваш Алёшка? Што, не мог прыехаць і абагнаць гэтую бульбу? А то — Данік садзіў, я — абганяю...

Прамаўчала яна. Хацела сказаць, як і заўсёды казала, калі хто пытаўся, чаму Алёшка не пасабляе ёй па гаспадарцы, — а чым ён можа пасабіць, хто яго паслухае, хто яму таго каня дасць? — хацела тое сказаць, ды прамаўчала. Яно ж і праўда: Алёшка ніколі не меў клопату аб тым, каб памагчы маці, як іншыя дзеці, што таксама ў горадзе. Іншыя прыедуць да маці, дык толькі і стараюцца, каб што зрабіць. Во, Валодзьку Шулячышынага вазьмі. Каб не ён, дык што тая Шлёпіха і рабіла б! І так часта прыязджае, а як водпуск, дык цалюткі месяц штолета ў маткі. І дроў навозіць, і сена накосіць. Дроў дык, пэўна, на гадоў пяць назапасіў. Ды што казаць! У Параскі вунь зяць, а й то не раўня Алёшку. Амаль штотыдзень прыязджае, не саромеецца і гной выкінуць, і накасіць схадзіць. А кажучь жа, што і не прасты чалавек, вучоны... Ну, пяхай яму лацвей, таму Парасчынаму зяцю, у яго свой легкавічок, але ж ездзяць неяк і іншыя, не ўсе ж машыны маюць. Алёшка во з матацыклам цяпер, а ўсё роўна. Не, ён, адчувала, не рваўся дадому і раней, і ця-

пер. Бывала, на месяцу і на болей не прыязджаў. Япа дык і не паракала. Маладому маладое ў галаве. Адрабіў на заводзе, дык і пагуляць хочацца. Прыехаў, зрабіў што — добра, не зрабіў — такой бяды, сама не зломак. Яно, вядома, перад людзьмі і нялоўка часам было. Як жа: свой мужчына ў хаце, а ідзе да таго ж Даніка Алеччынага, каб гарод узараць. Але ж, падумаўшы, дык яно так і не так. Ён жа не дома — у Мінску! А прыездзе адведаць матку, дык і па тым дзякуй, на матку не забываецца. Не, не такі ўжо і блгі яе Алёшка! Памагаў ці не памагаў — каму які клопат? Ёй тая помач яшчэ не падта і трэба. Знядошліцца — хай тады памагае. Тады як сабе хоча: ці тут хай матку глядзіць, каб не акалела адна, ці хай у той Мінск забірае. А пакуль яна сама сабе гаспадыня. Ці ж яна не бачыць, што Алёшку яшчэ і яе падмога патрэбна? Ці яблык той, ці скварка — каму ж яшчэ, як не Алёшку? Часам і капейку дасць. У горадзе, вядома, большы расход... Ат, няма чаго і думаць пра тое. Людзі часам абы-што звягаюць, і Валерык гэты таксама. Смаркач яшчэ, каб яе Алёшку бэсціць...

— Усё, цётка! — сказаў, атрасаючы плужок, Валерык. — Паеду, абганю яшчэ і Каці, ліха з ім!

— Дзякую, Валерык, — толькі сказала, спахапіўшыся. Згадала, што ў кішэню траяк узяла, гукнула: — Чакай жа, вазьмі во на кіно ці яшчэ на што.

— Ай, што вы, цётка! — хлопец адварнуўся, сцебануў коней.

— Вазьмі, кажу! — яна дагнала яго і ледзь не сілком ніхнула яму ў кішэню пакамечаную паперку.

Валерык усміхнуўся неяк загадкава, зноў замахнуўся пужкай:

— Ай, цётка, выдумляеце!

— Едзь, едзь, — сказала ўжо ці не са злосцю, быццам прамовіўшы сама сабе: бяры і не балабонь абы-чаго!

Пайшла ўслед за ім, зачыніла на вуліцу варотцы, зноў вярнулася ў гарод. Думала прайсціся барознамі, аправіць дзе бульбоўнік, ужо і ў разору ступіла і пагнулася, ды пачула — каровы на вуліцы зарыкалі. Парашыла: заўтра ўранку аправіць.

Загнаўшы ў двор Падласку, зайшла ў хату — даёнку ўзяць. Ubачыла ў сенцах — бульба ў каструльцы на керагазе кіпела ўжо.

У хаце не стрывала, сказала Рыце:

— От і добра, дачушка, што здагадалася паставіць.

Хаіі варыцца. Я толькі кароўку падаю, і будзем вячэраць.

Так да вячэры і не нагаварыла пра тое з п'явесткай. І за вячэрай таксама болей маўчалі ці так, абы-што гаварылі. У рот, як і абедам, нічога Тацяне не лезла. Яна чагось, сама не ведае, рапей з-за стала падхапілася, а за ёй і Рыта — Алачку спаць павяла. Ды і пасля, калі ўжо і Алачка заснула, і яна, Тацяна, прыбраўшы са стала і ўзяўшы дзверы ў сепцах на кручок, вярнулася ў хату, доўга маўчалі. Рыта на краёчку ложка, пры соннай дачцэ, прымасцілася, яна — на канапе, пад люстэркам. Сядзелі і маўчалі. Яна, Тацяна, ужо і злавацца на сябе пачала. Быццам у жмуркі адна з адной гуляюць!

Урэшце варухнулася на канапе, сказала, абы не маўчаць:

— Можна, тэлевізар уключыць?

Рыта не азвалася, як не пачула, і яна, Тацяна, зноў маўчала, ажно пакуль п'явестка раптам не ўскліпнула:

— Ой, мама, што мне рабіць?!

Тады кінулася Тацяна да яе, на ложка побач прысе-ла, абняла яе за плечы:

— Ціха, дачушка, не трэба плакаць. Ты раскажы, усё раскажы. І самой палягчэе, і мне...

А Рыта яшчэ мацней расплакалася, плечы хадуном захадзілі.

— Перастань, дачушка! А то і Алачку разбудзіш, заспула во як салодзенька... Вытры слёзы. Ты мне скажы, як і што ў вас... Гэта ж не аб адным дні зрабілася...

Рыта адхінулася, адкінула з імба валасы.

— Даўно, мама, — яна мо ўпершыню за сёпняшні дзень зірнула ёй у вочы, і Тацяна чамусь не стрымала, адвяла свой пагляд — нібы збянтэжылася раптоўнае здагадкі, што гэта ж і яна, нэўна, вінавата ў той бядзе. — Як Алачка нарадзілася. Скора пасля таго... Я і не думала ні аб чым спачатку. Ці мала што можна быць? Мо на рабоце з кім пасварыўся, не паладзіў, яшчэ што якое. Прыйдзе, бачу — не ў настроі. Пытаюся: што, Алёна? А ён: адчапіся! Выніты пачаў прыходзіць.

— Гэта злыбядка давядзе! — Яна, Тацяна, як сцена-нулася — на сніпе набеглі дрыжыкі.

— Не, мама, не так каб і ніў ён. Цяпер зачасціў, а рапней пават і палучку прыносіў сухама.

— Дык а што, Рытачка?

— Не ведаю, мама. Які рапней добры быў, дык такі

зрабіўся, што і не пазнаць. Як надмянілі. Раней ці купіць што, ці зрабіць, дык пагаворым, нараімся, а цяпер толькі і гыркае. То я лішнія грошы растраціла, то — лепш у сталоўку хадзіць, чым есці тое, што я наварыла, то яшчэ што... Ты, кажа, мне свет завязала.

— Які ж ты яму свет завязала?

— Каб жа я ведала!.. А ўсё пасля Алачкі. То радаваўся, як хадзіла ёй, — а то неўзлюбіў. Ноччу ні разу да яе не падняўся. Хварэла яна малой, і не адзін раз, дык я ўсю ноч не засну, пад ёй сяджу, то ў калясцы трасу, то на руках гушкаю, а ён адвернецца да сцяпы, каб святло было не ў вочы, і спіць... Вы не думайце, я не пагаворваю. Але ж і крыўдна. Ён на работу ходзіць, і я хаджу. А трэба ж і Алачку з ясляў забраць, і па магазінах з ёй набегаць, у чэргах пастаяць, і на вячэру што зрабіць, і памыць, а яму гэтага быццам нічога не трэба...

— Я ж казалі, дачушка, пакінуць Алачку ў мяне. Да школкі магла б тут пасвіцца.

— Што б вы з ёй рабілі, мама! Каб хоць на пепсіі былі. А то ж і ў саўгас ходзіце, і карова, кабан... А там жа, у яслях, іх і вучаць.

— Ці ж іншыя не аддаюць? А ўдваіх лацвей было б, пакуль кватэра будзе. Мо ўжо ж і чарга блізка?

— Мусіць, блізка. Летась нешта каля сотні паперадзе нас было. Але мне ўжо і кватэра тая няміла, калі жыцця няма.

Рыта зноў заплакала.

Слухала Тацяна гэтую блытаную гаворку нявесткі і нічога не разумела. Ну, пасварыліся раз-другі, дык жа сёння сварацца — заўтра мілуюцца. Да дзіцяці не падняўся, не ўпадабаў таго, што зварыла, — дык ці праз гэта сям'ю рашаць? Пэўна, недагаворвае печага Рыта, не рашаецца сказаць.

Спытала, абы спытацца:

— Ну, а палучку хоць прыносіць?

Рыта адразу не адказала, доўга носам шморгала, вочы церла, пакуль прамовіла:

— Якую палучку, мама! Каторы месяц ні канейкі. Я, можа, і да вас не паехала б, калі б... Водпуск у мяне цяпер.

— Дык што ты, Рыта, бытта стыдаеся? — Тацяна ледзь не прыкрыкнула, ды спаханілася, зірнуўшы на Алачку. — Гаворыш, гаворыш нешта... Кажы прама, дачушка, што з Алёшкам?

— Дык жа я казала, мама. Кіпуў ён нас, да другой пайшоў,— Рыта таксама як агрызнулася.

— І даўно?

— А ўжо месяцы два.

— Чаму ж адразу не сказала? Ці я табе чужаніца?

— Ай, мама, лёгка казаць! Ці ж я паверыць магла? Усё спадзявалася, што адумаецца, што скрут галавы ў яго нейкі,— Рыта апусціла галаву.

А на яе, Тацяну, як спакой які сышоў. Дагэтуль усё не верыла, што тое праўда, думала, што мо проста кошка дарогу ім перабегла, а цяпер — паверыла. Няйначай, пешта ў паглядзе Рыціным убачыла, у голасе яе адчула. Злосць у голасе нявесткі была, чаго раней ніколі не заўважала. Спытала ў Рыты:

— Ну, а табе сказаў хоць што?

— Што ён, мама, скажа! — Рыта таксама быццам паспакайнела.— Колькі разоў спрабавала пагаварыць. Дык як цвярозы — адмоўчваецца, а выпіты — біцца кідаецца. Сказаў, што дурны быў, пагарачыўся жаніцца, што трэба пам разводзіцца, бо палюбіў другую.

— А мо яшчэ і трэцюю ўпадабае?! — злосць ці хутчэй нейкая крыўда ананоўвала Тацянай.— Харошы сыночак! Добрую матцы вестачку прыслаў. Ды яшчэ з нявестачкай! — Памаўчаўшы, спытала: — А ты да начальства яго хадзіла? Мо прыжучылі б?

— Ай, мама, не хачу так. Начальства прывяжа яго да мяне, ці што? — Рыта паглядзела па яе пібы з папрокам.

Яна сумелася ад таго пагледу, уздыхнула:

— Маё ж ты дзіцятка, ведама. Але як топішся, дык і за саломінку хапаешся... Ну, а тая — што за краля? Сама бачыла ці людзі што казалі?

— І бачыла, і людзі казалі. Чорная, насатая... На дзесяць гадоў за Алёшку старэйшая!

— А божачкі мае! Рытачка, што ты кажаш? Ажно на дзесяць гадоў?

— Можа, і на ўсе пятнаццаць! — злосна адказала Рыта.

І яна, Тацяна, аж плечы ўгнула. Пакрыўдзілася на яе нявестка. Падумала, пэўна: ага, матцы зусім іншае баліць, ёй сына шкада!.. Зніякавала ад таго. Што ж тут зробіш? Апраўдвацца не будзеш. Ёй, вядома, адно баліць, а матцы... Хіба ж не дзве болькі ў яе, Тацяны? І іх, Рыты з Алачкай, шкада, але ж і Алёшкі таксама. Сын жа! Ну, валацуга, ну, скруціўся, як Рыта кажа, але ж, здаецца,

лягчэй было б, калі б тое неяк больш на-людску зрабілася, каб з раўнёй сабе. А то — на дзесяць гадоў старэйшая! Як гэта да галавы дабраць? Скруціўся і яшчэ з кім!

Зірнула ўрэшце на нявестку і ўгледзела ў яе вачах як бы адчужанасць нейкую, угледзела і спахапілася, ажпо кроў да твару прыліла. Таропка падалася да Рыты, ашчаперыла яе:

— Не злуйся на мяне, дзіцятка, не мела я нічога благога да цябе. Ты ж ужо сама матка...— І расплакалася, не стрывала болей.— Мне ж таксама цяжка. Які ж гэта заварот на яго пайшоў? Чаму гэта вочы яго не туды глядзелі?

— На машыну глядзелі, мама,— Рыта вымавіла гэта спакойна, абыякава.

— На якую машыну, Рытачка? — яна спачатку і не зразумела, мо праз хвіліну перапытала.

— На «Масквіча», мама. Тая насатая «Масквіча» мае, і кватэру ледзь не на праспекце, і сама адна ў бацькі з маткаю,— Рыта гаварыла зласнавата, бы шпурляла ў свякруху слова за словам.

І не так самі словы, а тое, як вымаўляла іх нявестка, зноў быццам ацверазілі Тацяну, у вачах яе раптам пасушэла, рука паціху спаўзла з нявестчынага пляча.

— Ай, Рытачка, мо гэта людзі напрасліну кажуць? Ці ж ужо мой... Ці ж ужо Алёшка,— прапусціла яна слова «мой»,— такі прапашчы, каб на такое паквапіцца?

— Паквапіўся, мама.

— Не, дачушка, не! Не можа таго быць. Назвягалі табе людзі.— Яна паднялася з ложка, ступіла колькі крокаў на хату, быццам шукаючы вачамі нечага, але тут жа вярпулася назад, зноў прысела.

Рыта пакруціла галавой, буркнула:

— У яго самога спытайцеся.

— Спытаюся, дачушка, ой, спытаюся!..

І змоўкла. Бы раптам прапалі словы ўсе. Сядзела і маўчала. Бы скамянела. Глядзела ўтрапёна ў адно месца — на тое, як кружыўся, апякаючы крыльцы, вакол лямпачкі матылёк, і не дыхала, здасцца, і не думала ні аб чым. Яно, мусіць, думала, але піводная з тых думак не затрымлівалася ў галаве, не праяснялася, не даходзіла да памяці. Доўга так сядзела. А потым уздыхнула глыбока і шумна, з нейкай няпэўнай рашучасцю паднялася з ложка і сказала, ледзь не загадала:

— Лягай спаць, дачушка!

Ступіла да дзвярэй, памацала, не гледзячы, выключальнік і нстрыкнула кнопкай...

Задрамала яна той ноччу, пэўна, пад самую раніцу. Лягла так, як сядзела з Рытай, — нават сукенкі не скінула. Ногі пад коўдру сунула, скруцілася абарапкам і сцішылася. Ды хіба да сну было? Чула, што доўга не засыпала за шафай — усё ўздыхала ціхенька, каб не выдаць сябе, варочалася з боку на бок — пявестка, і сама таксама ўздыхала ў падушку і асцерагалася паварушыцца, асцярожна выцягвала з-пад сябе здранцвелую руку, — каб лішнім рухам не выдаваць сябе і не турбаваць Рыту. Думкі раіліся ў галаве, блыталіся. І пра Алёшку думала, і пра Рыту з Алачкай, і пра сябе. Пра сябе, дай ты веры, больш за ўсё. Як усномніць што, дык тая згадка, быццам нітка, сучыцца і сучыцца.

А яшчэ — пра Пецьку. Як і на лузе, збалеўшыся ўся ад таго круту ў галаве, зноў прастагнала-прашаптала нема: «А мой жа ты Пецечка!..»

Абодвух яе Пецькаў — і мужыка, і брата — пахавалі на адных могілках, у тым кутку, дзе ў сорах трэцім пахавалі сямёра іншых партызанаў. Партызаны хацелі хаваць іх самі, але ні Тацяна з маткай, ні Кастусь Раманкевіч не пагадзіліся. Чаго гэта, каб хто сказаў, іх будучь хаваць чужыя людзі, калі ўжо нашы вярнуліся?

Кастусь Раманкевіч так і сказаў партызанскаму начальству:

— Дзякуем, але ўжо не турбуйцеся. Памагчы чым, дык яно — калі можаце, а так мы ўжо самі. Іх не прыждалі, сынкоў нашых, але ж самі во дажылі, што дрыжэць не трэба. І я, і пявестка во...

Але, Кастусь Раманкевіч зваў тады яе, Тацяну, пявесткай. І пасля яшчэ калі-нікалі абзываўся да яе словам, хоць адчувала, што з кожным разам у слове тым было ўсё болей жарту. Мо і горкага, але жарту. Добры чалавек быў, свёкар яе пязнаны. Дарма, што часта дзяцініўся. Яе, Тацяну, ніколі і словам не зачэпіў, не скрыўдзіў...

Нагаласілася яна тады! Дзве дамавіны паставілі побач, абанал шырокай — па дваіх — ямы, і абедзве тыя дамавіны родныя. Людзей сышлося шмат, партызанаў. Але што ёй усё тое? Кінецца, адну дамавіну ашчапэрыць, по-

тым да другой уклечыць, а тут матка заходзіцца... З Пецькам, з Рамапкевічам, дык як след і не развіталася. Прыпала да яго ў астатні раз, а ўжо мужчыны века паднялі, каб трупу забіваць, дык яна толькі рукі яго халодныя цалавала. Рукі тыя і запомніла болей за ўсё: нязвычайна гладкія і белыя, спалатпелыя, з падта чамусьці доўгімі пальцамі, чужымі, пягнуткімі.

Ажно ледзь не захварэла тады. Яно, пэўна, і хварэла, але не да хваробы было, па нагах яе перахадзіла. Мо ёй здавалася толькі, але ж думала, што ў яе з Пецькам павінна было нешта быць. І самой быццам здавалася, і жанчыны казалі, што пібы так яно пачынаецца. Але ж праўда, мусіць. Пэўна, нічога і не пачыналася, бо няўжо, як бабы кажучь, перагарэць можа ад гора ўсё? Не, байкі, пэўна! Чаго ж яно пасля не перагарэла, калі сама не хачела? Ці ж яна забылася, як знарок цабэрак цяжкі падымала, матцы нічога не кажучы? Дык жа не перагарэла і не сарвалася? Матка пасля, як уведала, пават сварылася на яе. Казала:

— Ці ты, дачушка, галавы не маеш? Сорам вачэй не выесць, а здароўе б падарвала. Дык не была б нікому патрэбна і без дзіцятка таго...

Тую хваробу сваю яна і хваробай не лічыла. Гэта цяпер папрывыкалі: ледзь катораму што забаліць, дык адразу да доктара. А тады? Ці мала чаго можа нядужыцца! Ды і маладая была, каб хварэць, вылежвацца. А там жа праз нейкі месяц і зусім не да хваробы зрабілася. Яшчэ людзі душой не акрыялі, ад вайны не адышлі, а за калгас узяліся, аднаўляць пачалі. «Полымем», як і да вайны, назвалі. А з чаго той калгас рабіць было? Нейкія тры кані-здыхляціны ды пяток авечак, якіх у гарнізоне немцы не паспелі зжэрці. А да ўсяго — ні хлявоў, ні пуні, ні вупражы, ні плуга ці панарада якога. Адна назва — калгас! І раптам зваліўся ўвесь той клопат на яе...

Старшынёй стаў Юлісь Качан. Быў ён у партызанах педзе ў другім атрадзе. І надта ж не пашанцавала яму. Парапіла яго аднойчы. Лёгка парапіла, у руку. Ён наган трымаў, і ў гэтую руку куля пацэліла, далонь прабіла. Качан на рану асабліва не зважаў — перавязку зрабілі, і ўсё тут. А яна вазьмі ды пачні гнаіцца, і скончылася тым, што адрэзалі яму руку ледзь не па локаць. Расказваў, што рэзалі звычайнай нажоўкай. Павастрылі, як брытву, і рэзалі. Казаў, сам глядзеў спачатку, а пасля звяў, у вачах нацяміла. Яна, Тацяна, як слухала, дык

сама ледзь не ўмрла. Гэта ж казаў, што нават і пасля, як і беспрытомны быў, усё роўна чуў, як піла па косці скрыгатала...

Стаў Качан старшынёй і зайшоў аднаго разу да яе, Тацяны.

Падтрымліваючы сваю куксу, якая ўсё яшчэ балела, пачаў:

— Не палохайся, дзеўка, што скажу, дзела ест да цябе.

— Што такое, дзядзька Юлісь? — сама яшчэ не ведаючы чаго, насцярожылася яна.

— Прыйдзецца табе, дзеўка, у брыгадзірах пахадзіць. Першай брыгадай будзеш камандаваць. Сваім канцом. А ў тым канцы сяла будзе стары Папковіч.

— Ты што, дзядзька, здурнеў? — яна ажно сумелася.

— Не здурнеў, і ты не дурней. Пакуль больш нікога няма. Дык і пабудзеш брыгадзірам. Ты дзеўка вучоная, у партызанах троху абцерлася, у крыўду сябе не давала... Адным словам, будзеш камандаваць брыгадай!

Тут і матка яе не стрывала:

— Ты, Юлісь, часам не выпіў? Які з Танькі брыгадзір? Хто яе слухаць будзе? Што яна ўмее?

А Юлісь па матку ажно ботам па падлозе грукнуў:

— Цыц! Не цябе сватаю! З дачкой гавару. Да яе ў мяне дзела! — І да яе, Тацяны: — Стараваты я ўжо з табой жартаваць. Лічы, што зацверджана. Зразумей, дзеўка, няма больш каго ставіць. Вернуцца мужчыны, тады пабачым.

З тым і з хаты пайшоў. А яны з маткай — у слёзы. Які з яе брыгадзір? Гэта ж людзі засмяюць. Што гэта Юлісю ў галаву ўбілася? Думае яна гэтак і плача. А матка намагае:

— Не згаджайся, дачушка. Ты не парцейная, нічога яны табе не зробяць. Не згаджайся, і ўсё тут!

Вядома, нічога не зробяць, калі адмовіцца, але ж, мусіць, Качан не сам па сабе да яе прыйшоў.

А матка і палохаць пачала:

— Здарыцца што, дык яшчэ і пад суд пойдзеш! Чуеш, Танька?

Хліпала яна і маўчала. А матка тое яе маўчанне па-свойму зразумела, пачала бэсціць дачку: што яна і гультайка — пасцелі за сабой не засцэле, і педарэка, і такая вучоная, як авечка, што ў іх да вайны была, — усё свайго двара не пільнавалася. Тацяна не стрывала і агрызнулася:

— Але ж да мяне прыйшлі, а не да каго!

Матка адно сказала ў злосці:

— Ат, што з дурнем гаварыць! Паномніш мае слоўцы, ды позна будзе!

А яна, на злосць матцы, парашыла: нагодзіцца. Хай гультайка, хай недарэка, хай авечка дурная, а — нагодзіцца!..

А сустрэла Качана, дык той смеласці як і не было, слова вымавіць не магла. Адно выціснула з сябе:

— Не, дзядзька, не змагу я. Дальбог жа, не змагу.

Качан быў у добрым настроі — пэўна, не надта балела кукса, бо не раскрычаўся, а моўчкі ўзяў яе за локаць, сціснуў лёгенька пальцамі левай рукі, снакойна сказаў:

— Бачу, дзеўка, што надумалася, рашылася. І правільна! Пра цябе ўжо гаворка там была... Адно — не паляхайся. Дзела, вядома, для цябе новае, але ж будзем неяк рабіць, разам думаць. Людзей жа ты ведаеш...

І пачала яна хадзіць у брыгадзірах. Цяпер успамінаць тое і горка, і смешна — ужо як і не верыцца, што была яна брыгадзіркай. Але ж — была! Хто можа забыць, а толькі не яна. Гэта ж не было за што рук зачэпіць. Ні ўзараць, ні пасеяць. Жыта па зернетку збіралі той першай восенню. А вясной зноў па хатах хадзіла, упрошвала жанчын, каб адшкадавалі бульбы хоць па кошыку...

Ат, што цяпер тое ўспамінаць! Каму гэта ўсё цікава? Хіба што такім, як сама яна, Тацяна. Бо маладзейшым іншае ў галаве. Ім што? Было дык было, даўно быллём парасло. Ці казку ім раскажвай, ці праўду кажы — пасміхваюцца толькі. Алёшка во — усё дурыў галаву з матацыклам: вась добра б было, не трэба ў аўтобус ціснуцца, калі захацеў, тады і падскочыў у сяло... І купіла ж! Думала, каб дзешавейшыя які, а ён сваё:

— Не, мама, калі ўжо купляць, дык каб машына была, не драндулет...

Шэсцьсот, здаецца, вылажыла. Гэта ж і нядаўна зусім было, вясной леташняй, а во ўжо, Рыта кажа, на машыну паквапіўся. Няўжо праўда?

Не ішоў сон да Тацяны. Ці як не ішоў...

Чацвер, 29 чэрвеня

Але ж і світае хутка ў чэрвені! Толькі, здаецца, пашарэла ў хаце, а ўжо, глядзі, і сонца выкаціцца. Гэта ж нейкіх хвілін няць назад не магла даўмецца, што там вісіць,

між шафай і вушаком, нічога ж, здаецца, не вешала, узірлася ў рапішнюю ці то яшчэ начную бялосасць, што панавала ў хаце, і не магла разгледзець, а вось ужо зусім добра відаць — халацік Рыцін. Вуць, гузікі нават відаць — матава-беленькія, з дзвіома дзірачкамі, і жоўдзенькія кутасікі на кішэнях, і такая ж жоўдзенькая аблямовачка на каўнерыку, на крысці.

Адкінула яна коўдру, спусціла ногі на падлогу, памацала тэпці. Адчула нагамі мяккі, цёплы ворс і ў каторы ўжо раз падумала-пасміхнулася сама сабе, што гэтая гарадская завядзёнка з тэпцямі зусім і неблагая. Гады, мусіць, са тры назад купіла сабе гэтыя тэпці — скураныя, на тоўстай мяккай падэшве і з ворсам усярэдзіне. Добра ў іх і па хаце тупаць, і можна ўлетку, як суха, па двор выйсці.

Зірнула на нявестку, на Алачку. Рыта спала, па-дзіцячы падлажыўшы руку пад шчаку. Упучка ж з-пад коўдры вылузалася, на жывоціку спіць, абняўшы падушачку ручкамі. Падышла Тацяна да ложка, малую прыкрыла, ціхенька ўздыхнула. Падумала была пра Рыту: вось спіць сабе і не чуе, што дачушка побач акалела ўся, голенькая. Ды зірнула зноўку на нявестку, і нейкая цёплая хваля падкацілася да сэрца:

— Матачка ты матачка! І сама яшчэ дзіця горкае. Прыехала пажаліцца, і не да мамкі роднай, а да...

І варухнулася ў яе, Тацяпінай, галаве думка: не дасць яна Рыты ў крыўду! Як яно будзе, што там на самой справе ў яе з Алёшкам зрабілася, а — не дасць!

З гэтаю думкаю выйшла ў першую хату, асцярожна прычыніўшы за сабою дзверы: хай паспяць яшчэ.

Раніца пачыналася для яе звыклымі, заўсёднымі клопатамі. Падаіла Падласку і прагнала яе ў поле, малако працадзіла, з Шулячыхай троху пастаяла, як вады хадзіла, пасля бліны ўчыпіла — і Рыта, і Алачка любяць іх з маслам, бульбы саганок наабірала — «мо з'ядуць з кіслым малачком», схадзіла пад паветку, прынесла дроў, у печы злажыла, нават трэсак падклала — пасля астанецца толькі сярцічку наднесці, урэшце, абуўшы гумовікі, пайшла ў гарод — пакуль снаць будуць яе госці, прабяжыць яна па барознах, аправіць бульбу па рапішняй волкасці.

Гэта ж самае рабіла яна і ўчора, і заўчора, гэтым былі заняты ўсе яе ранкі, — да той пары, калі будуць ісці па работу жанчыны і гукнуць яе з вуліцы, і тады яна, Та-

цяна, укусіўшы што на скорую руку альбо і так, пашчаком, укіне ў прабойчык сяней замок, ключ ад якога згубіўся яшчэ ці не пазалетась, кінецца іх даганяць. Аднак сёння рабіла яна ўсё як пяўцымна, без адчування таго, што гэта трэба рабіць, а з нейкаю не то абыякавасцю, не то росначнасцю — трэба ж нешта рабіць! Непрыемна, падакучліва паколвала ў скронях — бы там хто малаточкамі стукаў, смактала пад грудзямі. Мо ад таго, што амаль не спала? А мо ад думак гэтых неадчэпных? Без ахвоты і смаку, а так, з надзеяй, што будзе лепш, сэрбанула колькі лыжак сыраквашы — перад тым як ісці ў гарод, але ўсё адно было млосна, усярэдзіне як пякучка пякла. Рачкавала ў бульбе, кідала ў кошык, абрываючы карэньчыкі, зелле і паламанае каліўе бульбоўніку — будзе ў абед што свінчаці даць, корпалася ў пухнай і цёнлай з пачы — ажно дзіўна — зямлі, а ў галаве доўжыліся-снаваліся тыя ж, што і ўначы, думкі-згадкі...

Брыгадзірства яе пачалося са... школы.

Да вайны ў іхніх Жылічах была добрая школа. Перад самай вайной і збудаваці яе — вялікі, прасторны будынак на месцы былой воласці, сярод старых, высачэзных таполяў. Яна, Тацяна, ужо і не хадзіла ў тую новую школу, у старой адвучылася, дзе было ўсяго тры класы, а ў повай — ці не ўсе сем і настаўніцкая. Добрая школа была! Надта па-людску і дарэчы ўсё было даведзена: і выфарбавана, і выбелена, вакол нізенькі штыкетнічак пастаўлены, вапнай пабелены, масткі драўляныя ад вуліцы да ганка і па двары школы пракладзены. Тацяне здаецца, што і ва ўсім раёне лепшай школы не было.

І трэба ж — згарэла новая школа. У першы ж дзень, калі праз сяло цемцы ехалі. Спыніліся яны ў школе ці на адначынак, ці на параду якую, пенадоўга, мо на гадзіну, а як паехалі, дык пакуль людзі на вуліцу павылазілі, пакуль агледзеліся, школа палала — не падступіцца. Амаль нічога і не ўратавалі. Адно — парты ацалелі. Іх павышосілі на лета ў двор, каб дзе каторую падрамантаваць і перафарбаваць. Неўпрыкмет людзі парасцягвалі парты па дварах. Хто ў гародчыку цэлую настаўіў, а хто, адрэзаўны і пашчанаўшы на дровы сталы з вечкамі, пакінуў для якой патрэбы толькі лаўкі са сінкамі. Памятае яна, Тацяна: тады, у вайну, ледзь не ля кожнага ганка стаяла лаўка — ці вядро вады настаўіць, ці калі і самому прысесці.

Ну, а тады, у сорака чацвёртым, як пашы прыйшлі, вырашылі адкрыць школу ў хаце Данілы Лобіка. Быў у Жылічах кулак такі — Даніла Лобік. Як калгас арганізавалі, яго з сям'ёй вывезлі — казалі, у Котлас. Яна добра помніць, як забіралі з Лобікавага двара дабро. Шмат вазоў было ўсяго: і жыта, і бульбы, некалькі папарадаў новых і саней, вопратка розная, палатно. Але найболей запомнілася, як рагаталі людзі, калі з гарышча Лобікавай хаты знялі ці не тры капы пяньковых і лыкавых лапцяў. Цэлы панарад з коптарам накідалі! І яна, Тацяна, рагатала разам з усімі, а чаго — дык і не ведае. Мо ўжо і тады разумелі людзі, якое гэта багацце — лапці, няхай іх і тры капы?

Лобікава хата была вялікая, на дзве палавіны. Між імі былі сенцы — без падлогі, але з печчу. Зрабілі ў хаце пасля калгасных яслі. У сенцах была кухня, на адной палавіне дзеці абедалі і гулялі, а на другой — спалі: уздоўж сцен пароблены былі тапчаны-палаці.

У вайну хата ацалела. Нават і страху не надта каб п'якла. Адно што лежакі на гарышчы папрэлі, паразвальваліся. Восць у ёй, былой Лобікавай хаце, і надумаліся адчыніць школу. Часу да верасня аставалася мала, а на падлогу дзяцей не пасадзіш. І тады пехта ці не з падлеткаў успомніў лаўкі са спінкамі, што стаялі ледзь не ў кожным двары. І то праўда! Сабраць тыя лаўкі, пазбіваць з дошак сталы-казлы — хай яно і не вельмі, але вучыцца можна.

Чаму даручылі сабраць па сяле тыя лаўкі ёй, Тацяне, яна і сама не ведае. Пэўна, не было каму. Дырэктар школы, калі не забылася, быў прызначаны ўжо — хворы на сухоты Антон Трухан, па мянушцы Квочка. Які там настаўнік быў з яго. Да вайны скончыў у суседняй Гайнаўцы дзевяць класаў. Ну, але ж тады і такіх пяшмат было. Хлопец ён, праўда, быў начытаны, болей за яго ці прачытаў хто тых кніжак у Жылічах. Ён і ў вайну кніжкі чытаў. Пайшоў быў у партызаны, але прабыў там пядоўга — прастудзіўся ў лесе, і яго, ледзь жывога, прывезлі да маткі. Ён, мусіць, і павінеп быў збіраць тыя лаўкі, але ўсё ў раёне прападаў, каб кніжак якіх ды сшыткаў расстарацца. Мусіць, таму і сказаў ёй Качан:

— Запражы Дэраша, ён дужэйшы і спраўнейшы, і праедзь па сяле. У каго ўгледзіш — забірай! Раз яны казённыя, дык, дзела такое, не цырымонься.

Яна і паехала. Памочнікаў у яе сабралася — ці не цэ-

лая рота: ад пяцігадовых жэўжыкаў, якім яшчэ і не да школы было, да падлеткаў, што і яе, Тацяну, перараслі. Дык яна сама пават і на двор пі да кога не заходзіла. Хлапчукі павыперадкі адзін перад адным усё абшныпараць: і двары, і дрывотні, і загуменні. Ды людзі і самі выносілі тыя лаўкі.

Адзін толькі Гэрц гвалт падняў. Калі дзеці папеслі з яго двара лаўку, ён выскачыў на вуліцу, размахаўся перад Тацянай кулакамі:

— Ты мне, гэрц, свае партызанскія замашкі не паказвай!

Яна сумелася ад неўспадзеўкі такой, але не стрывала:

— Гэта ж не тваё, дзядзька, школьнае!

Але Гэрц разышоўся:

— Ведаю, што школьнае, але на маім двары стаіць, і ты без спрасу не руш! Начальніца мне, гэрц!

Што з таго Гэрца возьмеш? Гэрц і ёсць Гэрц. Змала да хваробу сабе займеў — грыжу — і пасіўся з ёй, як дзіця з цацкай. Праз гэта, пэўна, і дзеўкі яго ганьбілі, бо ажапіўся Гэрц позна, ці не пад сорок гадоў, і прывёз сабе жонку аднекуль здалёк — маўклівую, быццам рыба, і непрыгожую, рабатую Марылю. Яе ў сяле, пэўна, на здзек, Лялькай ахрысцілі. Іначай піхто і не зваў. Адпояны самі сябе па імёнах звалі: яна яго — Алісейкам, ён яе — Манюняй. А ўсе — Гэрц і Лялька. І за вочы, і ў вочы. А яны і не крыўдавалі, адгукаліся. Яна, Тацяна, спачатку спрабавала была зваць яго дзядзькам Алісеем, ды часта забывалася і, бачачы, што яму тое ўсё роўна, перастала пільнавацца. Гэрц, як яна памятае, ніколі нічога ў калгасе не рабіў. Ды і дома болей адседжваўся, каб калі вядро вады Ляльцы прынёс. Калі што хто казаў часам, чаму ў калгас на работу не ходзіць, Гэрц уздыхаў і ледзь не са шкадаваннем казаў:

— А мне, братка, няможна на нуп браць. І хацеў бы, а не магу — кішкі ўніз збягаюць.

Сёй-той, не стрываўшы, кідаў:

— А Сымон Паўлінін? У яго ж таксама грыжа, а робіць, як усе!

На тое Гэрц, быццам выхваляючыся, быццам з гонарам, адказваў:

— Дык жа ў яго, гэрц, у адной пахвіне, а ў мяне — у абедзвюх!

Лялька ж яго рабіла і за сябе, і за яго, і дома, і ў кал-

гасе. А Гэрц днямі па лаўцы, каля свайго гародчыка-кветнічка, адседжваўся. Сядзіць, цярэбіцца, бы курыца ў няску, і другіх навучае. Па ім дык і тое не так зрабілі, і гэта не па-гаспадарску парашылі.

Да вайны па Гэрца асабліва не зважалі — было каму рабіць і без яго. А па вайне, калі пааставаліся адны бабы, дзеўкі ды падлеткі, не лішнім аказаўся і Гэрц. Качан і пачаў быў яго прыступьваць. Ды пічога не атрымалася. Адбрэхваўся Гэрц:

— Ты ж ведаш, Юлісь, які з мяне работнік. Каб мог, то ж я б, гэрц... Мяне ж і на вайну не ўзялі, а ты, гэрц, кажаш...

— То ты б хоць пастаяў пры жанках, падказаў што, параіў! Усё ж мужчына ты, здаецца, — казаў Качан.

— Ну, падказаць, параіць — гэта, гэрц, я магу.

І зрабіўся Гэрц, як смяяліся ў сяле, «інструктарам». Радзей і Гэрцам пачалі зваць, а ўсё — «бабскі інструктар» ды «бабскі інструктар».

Але і інструктар з Гэрца быў такі ж, як і работнік. Помніць яна, Тацяна, як перавозілі зруб з дзядзінца па Лобікава гумно, каб якую капюшню і аўчарнік агораць. Пачалі той зруб раскідаць. Камандаваў жанчынамі ды падлеткамі Гэрц. І дакамандаваўся: скацілася зверху бервяно і прыціснула самога інструктара. Не надта, праўда, але пакульгаў тыдні са два. Дык пасля і ад інструктарства адмовіўся, зноў заняў свой пост на лаўцы пры гародчыку.

Ліха б з тым Гэрцам было, надта б і ўспамінала яго Тацяна, каб ён языком не мянціў! Хіба яна не ведае, хто пра яе пагалоску — пра «партызанскую нявесту» — па сяле пусціў? Вядома, хто — Гэрц! Але і за тое яна на яго не злавалася. Хай сабе пабрэша, калі так хочацца. Чаго яна дараваць яму не магла, дык гэта таго, што ён Алёшку ў вушы ўвёў. Стары чалавек, а па такое рашыўся!

Алёшку гадоў сем было. Перапяў яго Гэрц на вуліцы і пачаў:

— Дык ці ведаеш ты, гэрц, хто твой бацька? Ага, партызан, значыцца. Так мамка сказала. Але, але, гэрц, што ж яшчэ яна скажа табе! Дык жа ведай, гэрц! Ніякі ён не партызан, а... Ды што я табе казаць буду? Ты, гэрц, пра тое ў яе самой спытай. Тады і будзеш ведаць, ці ты бацькаў сын, ці байструк. Бяжы і спытайся...

Памёр Гэрц не так даўно, пра мёртвых цельга бласлага казаць, але і сёння не забылася яна на сваю крыўду.

Як успомніць, дык і злосць ранейшая ажывае: рапа тая зноўку баліць.

Гэта ж прыбег тады Алёшка дадому. Дурпенькі яшчэ быў, не разумеў нічога. Прыбег і пытаецца:

— Мама, дык мой тата не партызан?

— Скуль ты ўзяў, сыноч? — не знайшлася што больш сказаць яна, перапалохалася, хоць і ведала, хоць і чакала, што пекалі спытаецца сын пра тое.

— А дзядзька Гэрц казаў, што байструк я, што тата мой не партызан.

Не адвяла яна вачэй сваіх, глядзела проста ў сынавы вачаняты, хоць і пакутліва было тое.

— Не слухай ты, сынку, таго дзядзькі дурнога! Я ж табе казалася. І сама я была ў партызанах, і тата паш. Там, у партызанах, і ты ў нас знайшоўся. Гэта ж усе людзі ведаюць. І Гэрца ты не слухай. Ён хоць і стары, але дурны. Абы-што брэша.

Не ведае яна, паверыў ёй тады Алёшка ці не. Пэўна, паверыў. Але па сынавых вачанятах зразумела, што засталася ў Алёшкавай душы і нейкая кропля сумнення, і баялася, і чакала, што пекалі зноў сын прыбяжыць да яе з тым жа пытаннем.

А ўсё — праз Гэрца. Людзі ж ашчаджалі яе і сына, не лезлі сляпіцаю з насмешкамі ці падцінаннямі. Нашто ўжо дзедці да розных крыўдлівых мянушак здатныя, і сваркі ў іх часцей надараюцца, а неяк жа так абыходзілася, што да таго Гэрца яе Алёшку, здаецца, ніхто не папікнуў байструкоўствам.

Яна так і не сказала Алёшку праўды. Малы быў, дык казалася тое ж, што і тады, пасля першай Гэрцавай брахні, а потым, як падрас, дык, мусіць, і сам пешта зразумеў, перастаў пытацца. Так і вялося: ён маўчыць і яна маўчыць. А як пасталеў, дык, мусіць, саромеўся пытацца. Вядома, саромеўся!..

Пачула Тацяна, што быццам клямка бразнула. Ці Рыта выходзіла па двор, ці мо хто прыходзіў? Разагнулася яна ў баразне, атрэслася, пайшла да ганка.

Зазірнуўшы ў хаце на чыстую палавіну, угледзела, што Рыта з Алачкай па пагах ужо. Унучка нават адзета была, а пявестка ложкак засцілала. Тацяна азвалася да іх з парога:

— Хай жа бы яшчэ наспалі. Так раненька ўспароліся.

— Выспаліся, мама. Мы і там заўсёды ў сем падыма-
емся,— сказала Рыта.

У голасе яе Тацяна не пачула ні піякаватасці, ні
крыўды. Наадварот, падалося, што нявестка, няйначай,
акрыяла, павесялела за поч. І таму ўздыхнула Тацяна з
палёгкай, і быццам адразу ж пакінулі вызвоньваць сваю
чачотку малаточкі ў скронях.

— Ну, то і добрацька. Зараз я ў печы запалю, бліп-
коў напяку. Пакуль будзеце бліны есці, дык і бульба
паспее, і яешня... Ну, то і добрацька,— паўтарыла, пры-
чыпяючы дзверы.— Гуляйце пакуль.

Чырканула яна сярнічкай, паднесла да трэсак — тыя
ўраз успыхнулі. Выцягнула з коміна юшку. Хоць і лета,
але комін закладвала. Не адразу, як выпаліцца ў печы,
а пазней, часам і па абедзе — так, здавалася, лепшы дух
у хаце. Падняла на прыпек і падсунула да агню два чы-
гуны з паронкай — курам і свінчаці па сёння і на заў-
трашняе паўдня. Чыгуны можна было б паставіць і
пазней, калі дровы прагараць, але ж іначай бліноў не спя-
чэш, блін полымя любіць, а між чыгунамі зручна патэль-
ню прытаркнучь. Пакуль угарацца дровы, адхіпулася
замяшаць і занесці свінчаці. Ажно і Рыта выйшла да яе
ў запечак.

— А што мне рабіць, мама? — спыталася.

— Ат, дзіцятка, а што табе рабіць?

— Вы, мама, заўсёды так. Самі ж нешта робіце. Цэ-
лую раніцу на пагах,— Рыта стаяла ў праходзе, расхінуў-
шы дзве палавінкі паркалёвай занавескі, што адгароджва-
ла запечак.

— А хай цябе кот убрыкне, з дзяўчынай! — Тацяна
ажно ўсміхнулася.— Ну і праўда ж, таўкуся цэлую рані-
цу. Як карову прагнала, так і таўкуся. У бульбе троху
пакорпалася, бо ўчора поцемцу пяможна было... Хочаш,
дык мо падлогу падмяцеш?

— А можа, памыць?

— А не, Рытачка, не трэба. Яна чыстая, пядаўна
мыла, пяску толькі панасілася. А пачні мыць, дык на
мокрую яшчэ болей набярэцца. Так падмяці, калі не ля-
пуешся. Малой во лепш будзе гуляць, яна ж усё на пад-
лозе... Венік у сенцах! — гукнула мацней, бо Рыта ўжо
валакла на двор ходнікі вытрасаць.

Як толькі Рыта ўправілася з падлогай, Тацяна паклі-
кала яе і Алачку за стол.

— Ідзіце, дзеткі, ешце, пакуль гарачацькія. Я й шмат

папякаць не буду, бо халодны блін — сабаку хіба. Масла не шкадуйце, не куплёнае.

— А вы, мама, чаму самі не сядзеце? Нам усё посіце і посіце, а самі і не прыселі, — нявестка падсунула да стала табурэтку. — Сядайце!

— А не, дзіцятка, я троху назней, — яна зняла фартух, выцерла рукі. — Вы ешце, на мяне не зважайце. Я падбягу, гляну, які парад сёння. А мо і на вуліцы каго сустрэну, дык тут жа і вярнуся, не паспее астынуць.

Ёй і праўда не давялося бегчы туды, пад Пётраву хату, дзе ён на слупе вывешваў парад, — якраз ішла адтуль Маруся Адарчына. Дзеўка і сказала, што і сёння ўсім жанчынам — на сена, толькі ўжо не ў Карчаватку, а на Лугавінне, за канаву. Дык Тацяна і ў хату тут жа вярнулася.

Рыта і Алачка даснедвалі. Прысела за стол і Тацяна. Наліла сабе малака кіслага, бульбіны ўкусіла. Есці не хацелася, хоць уга ўжо каторы час на пагах. Нарадку ёй нешта ніколі есці не хочацца, у абед, зазвычай, заадно і снедае. Хутчэй для блізіру, каб нявестка лішне не думала, пажавала троху. Падумала, што возьме з сабой кілбасы нявестчынай — мо ў полі з'есца смачней. Сядзела за сталом моўчкі. Адно — упучку ўпрошвала, каб малачко выпівала да дна.

Толькі пасля ўжо, калі Рыта з Алачкай дзякуй сваё сказалі, калі прыбірала, спяшаючыся, са стала, бо, чула, жанчыны ішлі вуліцаю і трэба будзе іх даганяць, прамовіла:

— Заўтра ж, пэўне, і Алёшка прыедзе.

Сказала, зусім забыўшыся, як і ўчора, што Рыта не так, як раней, з ёй снедала. Сама сабе веры б не дала, што можа быць такое, што надызде на яе пасланцё такое — начыста забылася. І ачомалася, калі здзівілася, што Рыта на яе словы не азвалася, і ажно пачырванела ад няёмкасці, быццам яе заспеў хто за печым непрыгожым.

Жанчыны яна не дагнала ўжо. Добра, Манька здагадалася пачакаць яе. Дык разам ішлі на Лугавінне. Яна, Тацяна, усё яшчэ не ачомаўшыся ад таго наслання, пра яго ж і з Манькай загаварыла.

— Мая ты Манечка, дальбог жа, памяць адняло. Усю раніцу так добраўка было, ні яна да мяне пра тое, ні я да яе, от так, здэцца, усё, як і раней у нас. А пад капец самы, калі ўжо з хаты выходзіла, вазьмі ды ляшні.

А Манька, як заўсёды, толькі плюнула:

— Трасцу на цябе, як ты з ёй посішся! Пакрыўдзіла! А што, каб хто спытаў, ты кепскае сказала?

— Дык жа я, Манечка, не кажу, што кепскае. Проста — не хацела тое казаць, а сарвалася. Я ж думала, хай адыдзе дзеўка, акрыяе, дык пасля і сама раскажа.

— Ну, а хоць што гаварыла?

— Што ж яна скажа. Тое, што і ўчора.— Тацяна перавяла дух.— Што пайшоў Алёшка да другой. На машыну бытта паквапіўся.

Яны ішлі далёка позаду жанчын і не баяліся, што іх могуць пачуць,— гаманілі ўголас.

— Што, ва ўхажоркі машына ёсць? — перапытала Манька.

— Анягож!

— Матацыкл прыеўся ўжо, машыны захацелася! — Манька сказала зласнавата, і яе, Тацяну, гэта здзівіла. Ведала: любіла яна Алёшку, малога песціла больш, чым яна сама, і пасля заступалася за яго, нават перад ёй, Тацянай. А вось жа — асуджае. А што ж тады чужыя скажуць?

— Хто ж яго ведае, Манечка,— сказала, памаўчаўшы.— Можна, сам прыедзе, тады ўжо...

— Прыедзе,— буркнула Манька. Спакайней дадала: — Ну, а Рыта чаго прыехала? Пажаліцца табе ці яшчэ чаго?

— Пажаліцца... Пажаліцца да роднай мамкі едудь,— Тацяна ўздыхнула.— Як ты, Манька, не разумееш! Куды ж ёй яшчэ было ехаць? Водпуск жа ў яе. Алёшка каторы месяц ні рубля не дае, а і за кватэру, і за яслі, а колькі Рыта і палучае...

— Дык што, з работы сарвалася?

— Водпуск жа ў яе, кажу!

— Дык на месяц і прыехала?

— А хто ж яе ведае...

Некаторы час ішлі моўчкі. А калі мінулі Буду і пераходзілі па дрогкіх жэрдачках канаву, за якой пачыналася Лугавішне, Манька сказала:

— Ты ўжо лішне не бядуй. Неяк жа будзе. Алёшкі пачакай. А да Рыты мо і праўда з роспытамі тымі пазаляцца не трэба.

Яна адно і прамовіла:

— Дык я і кажу, Манечка. Хай адыдзе...

На пакошы раса апала ўжо, і жанчыны ўвішна, адна

перад адной, пачалі раскідваць копы — не растрасаць, а толькі раскідваць, бо сена было амаль сухое: хай трошку праветрыцца, дачахне, дык пасля абеду можна будзе спакойна стагаваць.

Не ўспамінала яго Тацяна, даўно ўжо не ўспамінала. Старалася не ўспамінаць, гнала прэч ад сябе думкі, калі ён часам і згадваўся, выкрасліла яго са свайго жыцця яшчэ з тае пары, як уцёк ён, на партфель свой забыўшыся. І каб во не з Алёшкам тое, дык ці ўспомніла б. А вось зараз нечакана згадалася ўсё, ажно да драбніц. Пераходзіла ад капы да капы і, сама таго не жадаючы, вярталася памяццю ў першае пасляваеннае лета, калі была яна брыгадзіркай і калі ён навязаўся на яе галаву...

Ліха яго ведае, як яно тады і рабілася, але ўсё ж адсяліся яны неяк той першай і апошняй яе брыгадзірскай вясной. Ячмень і авёс, памятае, прывозілі аднекуль, з нейкага фонду, а бульбы дома, па хатах, сабралі. Кожную бульбіну на тры, а то і на чатыры-пяць кавалачкаў рэзалі — колькі вочак у той бульбіне было. Не бульбу садзілі ў баразну, а лушпайкі. Не дужа і вырасла тая бульба, бо адкуль сіле быць у лушпайках? Памятае, восенню выбіралі, дык дробненькая была, бы пацеркі, — на пасенне толькі. А коней тых колькі было? У яе брыгадзе — дзве паркі. Адна партызанская — аднавокі Лысы і кабылка Мурка, а другую салдаты пакінулі ў сорак чацвёртым — Дэраша і Гапса. Дэраш ніштаваты конь быў, толькі падарваны, а Гапса ледзьве выхадзілі, у заднюю пагу паранены быў, і нешта надта доўга тая рана не гаілася. Праўда, к вясне паспраўнелі і Дэраш той, і Гапс, але што гэта — дзве паркі? А зямля за вайну аблогай ляжала, колькі палеткаў і зусім вольхай ды ляшчынай занялося. Калі б не трактар, якога Качап расстараўся ці не на тыдні два, дык што б яна зрабіла з тымі коньмі? Адно — бульбу б пасадзіла. А так хоць і пяшмат, мо палову таго, што да вайны абворвалі, неяк адужалі.

А людзі як памучыліся! На сотках жа і пагі таго капы не было. Хто пад рыдлёўку бульбу садзіў, хто кароўку, у каго была, у плужок ушчамляў, а рэшта — саматугам. Пяць-шэсць баб у пастронкі — і аруць. Тут табе і слёзы, і рогат дурны. Дальбог жа, паверыць цяжка, але ж і рагаталі, адна з адной пацяшаліся, бо каб жа не смех той, дык ці вытрывалі б усё?

Маладая была яна, мала што і разумела. Адно ведала — трэба! Вось і прасіла:

— Бабы, дзеўкі, а што рабіць? Трэба ж! Не зробім мы, дык хто за пас зробіць?

І рабілі. Гэта цяпер, па сталы розум, часам думаецца, што іначай і быць не магло. Вайну такую страшную перабыўшы, падта ж людзі жыць хацелі. А і іншае: згаладаліся за вайну па рабоце гуртавой. Таму ёй і не надта трэба было ўпрошваць жанчын, самі на работу ішлі. Гэта пасля, як колькі гадоў запар рабілі амаль дарма, дык разлепаваліся людзі, ледзьве не пад прымусам дзеўку ці бабу на работу выправоджваць трэба было. А тады, па першым часе, — не! Галодныя, голыя, а ішлі.

Тады, той вясною, прыехаў у іхнія Жылічы ўпаўнаважаны. Па сяўбе. Пазней іх шмат перабывала ў калгасе. І па жніве, і па сяўбе, і па сенакосе, і па пазыках, і па мясе, і па малаце — быццам без іх не было б ні той сяўбы, ні малака ці мяса. Зараз мо і смешна тое, але ёй, Тацяне, няйначай, шкада было іх, упаўнаважаных тых. Ходзяць з партфелямі па сяле, у канторы пасядзяць, на поле сцягаюцца, на таку ці на кашушні патаўкуцца. І чамусьці здавалася ёй, што яны і самі не ведаюць, чаго яны тут маракуюцца. Шкада было іх і па другой прычыне. Мо памыляецца яна, але здавалася ёй, што найбольшы клопат іхні быў — дзе б гэта папалуднаваць. Здаецца, так і стаіць у іхніх вачах гэтак пакутлівае пытанне: хто сёння запрасіць іх паабедаць — ці сам старшыня, ці брыгадзёр, ці мо пашлюць да якой кабеты? Цяпер скажы катораму пра гэта, дык пасмяецца, і ўсё. А тады? У краме — соль, гарэлка і пячэнне, не надта паабедаешся. А каб жа гэта чалавек па паўдня ці па дзень прыехаў! Па тыдню, па два, бывала, сядзелі ў сяле. Вось і глядзелі ў рот старшыні...

Упаўнаважаны па сяўбе быў певысокі, шчуплы мужчына гадоў пад трыццаць пяць, маўклівы, нават, падалося ёй, сарамяжы. Здзіўлялася, што і чырванець умеў, як дзяўчынка. Але гэта пазней заўважыла. А тады, як першы раз у канторы яго ўбачыла, дык толькі і асталася, што худы ён, кволы, бы заморак нейкі.

Качап пазнаёміў іх. Сказаў ёй і старому Папковічу:

— Гэта, таварышы, ест упаўнаважаны па сяўбе. Таварыш Дубіцкі, Іван Пятровіч. Ён зараз і пагаворыць з намі, правядзе інструктыўную нараду. Сяўба, наша першая сяўба, ест дзела важнае. Падыдуць праўлепцы, тады і пачнём...

Гаварыў Дубіцкі тое, што пасля гаварылі ўсе ўпаўнаважаныя: спачатку пра падзеі на фронтах — вайна канчалася, але яшчэ не скончылася, пра міжнароднае становішча, а пасля пра пасяўную, пра тое, што трэба правесці, яе як мага больш арганізавана, у кароткія тэрміны, падняць на гэтае дзела ўсе наяўныя сілы і рэзервы, рашуча змагацца з лайдакамі і з тымі, хто залішне распускае язык, робіць падкопы, дэзарганізуе...

Сядзела яна, слухала, і нейкае дваістае пачуццё расло ў душы. Гэта ж як гаварыла з Качаном, з людзьмі пра тую пасяўную, дык неяк не так страшна было. Цяжка, вядома, будзе, але, быць таго не можа, пешта і пасеюць, і пасадзяць. А ён як пагаварыў усяго, дык яна зноў тыя матчыны словы ўспомніла і падумала, што ёй і праўда не трэба было згаджацца на гэтае брыгадзірства. Гэта ж калі што здарыцца, дык з ёй цацкацца не будуць. Во, гэтак і кажа:

— Гэта, таварышы, не проста гаспадарчая, а ў першую чаргу вялікая палітычная кампанія, і не трэба забывацца...

І ўсё, здаецца, па яе пазірае: маўляў, табе кажу гэта найперш, бачу, што ты маладая і нічога не разумееш.

Здранцвелая выходзіла яна з капторы. Ужо была на ганак выйшла, як нехта сказаў ёй:

— Вярніся, Тацяна, цябе Качан кліча.

Вярнулася яна. Качан падміргнуў выйсці ў сенцы і сам за ёй выйшаў, папярэдне сказаўшы ўпаўнаважанаму:

— Пачакайце хвілінку, таварыш Дубіцкі.

У сенцах Качан зашаптаў ёй:

— Трэба ж, дзеўка, некуды чалавека прыткнуць. Мо да якой бабы завядзеш?

— Ой, дзядзька Юлісь, не ведаю. Да каго ж гэта?

— Не ведаю і я, дзеўка. Да сябе б павёў, дык і спаць няма дзе палажыць. Ты ж ведаеш — дзеці. Мо да Анці?

— А не, дзядзька, сораму не абярэшся пасля. У яе ж і клапоў, і вошай.

— Дык жа гэтага багацця ці не ва ўсіх хапае.

— Яно ёсць, але каторая беражэцца... Куды я, дзядзька, павяду яго? Да сябе хіба?

— Дык я так і думаў, дзеўка! Хай у цябе пабудзе. Месца хопіць, — Качан памкнуўся найсці.

— Месца хопіць, ведама, але чым жа я карміць яго буду? Чужы ж чалавек!

— Што самі з'ясе, то і яму. Заціркі якой, бульбы, шчаўя ўжо можна пазбіраць...

І ўвечары прывяла яна Дубіцкага дамоў. Ложак яму свой уступіла, сама перабралася на палаці ля печы.

Памятае, клікала яго тады, першы раз, вячэраць. Дык пачырванеў ён і адмовіўся быў:

— Дзякую, Тацяна Кірылаўна, я ўжо, можна сказаць, павячэраў. У мяне сёе-тое ў партфелі было.

Яна толькі ўсміхнулася сама сабе: ці ж не бачыла таго партфеля? Калі б у ім што-небудзь было, дык не быў бы такі пляскаты! Сказала яму:

— Не выдумляйце! Ідзіце во і паешце. Прысмакаў няма, а чым багаты, тым і рады.

Хваліўся толькі, што вячэраў. А хіба яна не бачыла, з якім апетытам глытаў клёцкі са скваркамі? І праснака ладны кавалак з'еў. Пасля чаю з мятай напіўся. Павячэраў, і калі ўставаў з-за стала і дзякаваў, дык угледзела — пачырванеў. І ёй, Тацяне, дзякуй сказаў, і матцы.

Аднекваўся Дубіцкі толькі тады, у першы вечар. А пасля — не! Лішні раз напамінаць, каб за стол ішоў, не трэба было. Быццам сем'янін — і снедаў, і абедраў, і вячэраў з імі. Самі чаго не з'ядуць, а яму пададуць: вядома, чужы чалавек і, акрамя таго, начальства.

І вось жа — спадабалася. Прыехаў пасля на сенакос, дык сам прыйшоў у хату, яна ўжо і не прыводзіла. Прышоў, пачырванеў, пажартаваў:

— Не прагоніце, Тацяна Кірылаўна?

Ў таму часу вайна скончылася. Ад таго не пабагацела ў сяле, але людзі неяк больш душою акрыялі, спадзяванак нейкі займелі, што, можа ж, мужчыны хутка вернуцца, што павінна неяк жыццё весялей пайсці. Не забылася яна, ніколі не забудзецца, як плакалі людзі, калі 9 мая мітынг быў у сяле. Ад радасці плакалі. Пасля мітынгу і вечарынка ў школе, у той Лобікавай хаце, была. Болей таўкліся на ёй падлеткі, дзеўкі з дзеўкамі, але і старых шмат сабралася, і жапчын. Шулячыха ўсіх смяшыла: мужыком пераадзелася, вусы сажай падмалявала і дзяўчат у круг вадзіла. Некаторыя бабы і паўпіваліся. І яна, Тацяна, у той вечар чарку ўзяла. У Качана. Але ад таго было ёй чамусьці не весела, а горка. Пецька ўспомніўся: як яны пасля блакады сустрэліся, як хавала яго... Глядзела, як выдурвалася Шулячыха, як круціліся ў польцы дзеўкі і падлеткі, і не весялілася, а плакала. Без слёз плакала, путром...

«Не прагоніце, Тацяна Кірылаўна...» Каб ведала, чым яно скончыцца, яго пастаяльства, дык... А так у яе тады, здаецца, нечага і настрой быў добры і, ліха яго ведае, мо троху і прывыкла да яго. Сказала прыветліва:

— Заходзьце, Іван Пятровіч, даўно не былі ў нас. Ці ж мы з мамай такія злыя, што людзей праганяем?

Ён усміхнуўся. Усмішка ў яго была нейкая жаласлівая. Сказаў:

— Дзякую. А то вагаўся: мо ўжо я вам і абрыдзеў.

Пэўна, ён і матцы нечым прыйшоўся па душы, бо на тыя яго словы азвалася:

— Чаго ўжо там, распранайцеся.

Той летняй парой спала яна не ў хаце, а ў свіронку. Бацька яшчэ за аднаасобніцтвам паставіў той свіронак, глухой сцяной да вуліцы, а пярэклеццю ў двор. Некалі быў ён падзелены на засека, але дошкі-перагародкі яны з маткай павыкідалі яшчэ да вайны і складалі ў свіронку дровы — на правай палавіне, а на левай — абы-што: валяліся там бочка з-пад капусты, плеценая з лазовага дубца паўасьміна, аднаногая мяліца, прасніца. Паскідала яна ўсё тое ламачча ў кут і нацягала ў свіронак, на левую палавіну, сена. Добрага сена яшчэ не было — знесла ў свіронак ахапкі, нажатыя маткай па ўзмежках. Спаць на тых ахапках і мулкавата было — вядома, дуддзё рознае, бадылле і калючкі, але соладка. Трава з узмежкаў пахла і мятаю, і дзядоўнікам, і рамонкам, і чарнобылем, і шмат яшчэ чым. А падаслаўшы пад бок посцілку-рызаўку, паклаўшы пад галаву падушку, дык і зусім добра было.

Прабыў тады Дубіцкі ў іх ці не месяц. Разы са два адлучаўся на дзень-другі ў раён, але ў нядзелю, падвечоркам, зноўку заяўляўся ў хату...

Тым днём, памятае, субота была. У Жылічах палілася лазня. Сена стагаваць канчалі. На гэтым самым Лугавінні кідалі апошні стог. Яна, памятае, жанчын прасіла:

— Давайце ўжо ўсё даб'ём, бо сёння лазня, дык дарэчы і пот, ныл гэты змыць...

У лазні ў іх і тады, і цяпер завядзёпка такая, што спярша мужчышы мыюцца, а пасля жанчыны. Бабе трэба і карову з поля перапяць, і на вячэру што зрабіць. Вось пакуль яны кешкаюцца, то мужчышы і памыюцца. І тады так было, хоць тых мужчын па пальцах можна было пералічыць.

Вяртаюцца яны з маткай з лазні, а Дубіцкі ў хаце сядзіць, піша нешта. А як паклікала матка яго вячэраць,

дык выйшаў з чыстай палавіны хаты з паўлітэркай. Паставіў яе на стол і кажа:

— Вось, Тацяна Кірылаўна, і вы, маці, колькі ў вас жыву, а ні разу не давлялося і чаркі ўзяць, нават за знаёмства. Дык мо сёння, пасля лазні, не грэх?

— Што вы, Іван Пятровіч? Знайшлі кампанію! — сказала Тацяна, а самой быццам і прыемна было. Ад таго, што ён вось так да іх, да яе з маткай, папросту, па-чалавечы.

— А што ж такога, Тацяна Кірылаўна? Чаму не кампанія? І гаспадыня, і брыгадзір. Работу скончылі, нядзеля заўтра, ды і пасля лазні... Я ж таксама быў, не думайце. Добры дух!

Вячэралі яны з яго паўлітэркай. Яна і выпіла пейкую кроплю, але адчула, што ў галаве зашумела. Аж самой зрабілася няёмка: падумае, што ўпілася дзеўка. А дзе ты не ўп'ешся, калі цэлы дзень аб адным посным шчаўі? Дубіцкі мужчына, а і то расчырванеўся адразу. І разгаварыўся. Гэта ж упершыню пачаў расказваць ёй і матцы пра сябе. Казаў, што адзін астаўся на цэлым свеце. Бацька да вайны памёр быццам, а матку, брата, сястру і бліжэйшых сваякоў пемцы расстралялі за сувязь з партызанамі. Ён, Дубіцкі, пайшоў быў у сорок першым на фронт, але паваяваць не паспеў, трапіў у палон, адкуль уцёк у партызаны. Партызаніў не тут, у іхнім раёне, а па той бок Бярэзіны...

Расказваў усё гэта не так матцы, як ёй, Тацяне, і ўсё яе Тацянай Кірылаўнай называў. Яна ажно не стрывала, сказала:

— Ай, Іван Пятровіч, што вы ўсё — Кірылаўна ды Кірылаўна? Танька, і ўсё тут! Якая я Кірылаўна яшчэ?

А ён нібы і чакаў гэтага — больш ні разу не назваў так, пачаў зваць па імені, але не Танькай, а Таняй.

Позна сядзелі. Прымусіў Дубіцкі яе з маткай яшчэ па кроплі ўзяць. Сказаў, што не салідна гэта — утраіх вячэраць і адной пляшкі не адужаць. Матка была сказала, што бабы яны, не мужчыны, дык ён уздыхнуў:

— Ой, маці, бабы, як вы кажаце, больш за мужчыны цяпер цягнуць. Усё ж на іх плячах!

Матцы тое спадабалася, забожкала, заківала галавой:

— От бо праўда ваша! Усё, усё чысцютка на бабе. Яна і з сякерай, і з плугам, і з калясьмі... Гэта ж во Тань-

ка мая ў брыгадзірах ходзіць. А ці ж дзявочая работа?
— Ну, Таня ваша — малайчына! У яе ў брыгадзе больш парадку, чым у якога мужчыны.

Яна, Тацяна, ад тых слоў уся чырванню залілася, быццам перад палаючай грубкай пасядзела. Дурная, оі якая дурная была! Думалася ж тады, што ён і напраўду пахваліў яе.

Ён гаварыў, шмат курыў, а табака смярдзючая-смярдзючая, дым — як атрута, і яна, Тацяна, урэшце паднялася з-за стала, бо і без таго дыму галава нешта разбалелася, усё цела млявасць разабрала — адно ў пасцель. Вылезла з-за стала і пайшла з хаты, на сваё лежбішча ў свіропку.

Яна ўжо, здаецца, і драмаць пачала, калі пачула, што нехта бразнуў клямкай і выйшаў на ганак. Ён ці матка? Па тым, як зарыпелі прыступкі, здагадалася — ён. Дубіцкі прайшоўся па двары, схадзіў на гумно — чула, як адшчэпліваў варотцы, вярнуўся назад. Патаптаўшыся ля гапка, зрабіў колькі крокаў да свіронка. Яна не бачыла, але пэўна ведала — падышоў да пярэклеці. І праўда: ступіў яшчэ колькі крокаў і сеў. Сядзеў і, мусіць, смактаў папяросу, бо цягнула дымам. Сядзеў і маўчаў. Маўчала і яна, баючыся паварушыцца. Нейкае быццам утрапенне найшло на яе. Нікому не казалася, нават Маньцы не прызналася, што тады, як ён сядзеў і курыў, яна раптам падумала, што калі да яе падыдзе, дык не прагоніць яго. Ляжала, прыслухоўвалася не так да яго, як да самой сябе, а ўтрапенне тое не міналася, як сляпіца якая. Здрыгнулася ўся, бы локцем па асцюк які накалолася, ажно ўнутры аддалося, калі пачула знячэўку:

— Вы спіце, Таня?

Яна не азвалася, але ён, пэўна, здагадаўся, што не спіць. Па дыханні яе здагадаўся. Як спіць чалавек, дык дыхае роўна, а яна, памятае, ледзь не хаўкала ротам, бы топячыся. Здагадаўся, сказаў зноў ціха:

— І мне вось не спіцца. Быў лёг, ды выйшаў пакурыць.

І яна тады азвалася. Азвалася па-дурному, пібы якая зяленуха:

— А чаго вам, Іван Пятровіч, не спіцца?

— Эх, Таня! — ён, пэўна, выдыхнуў гэта разам з дымам, павярнуўшыся да дзвярэй свіронка, бо яна зноў пачула пах табакі.— Калі б вы ведалі...

— Што?

Брыдка, надта ж брыдка цяпер усё тое ўспамінаць. Што з ёй тады рабілася, ніяк зразумець не можа. Каб жа хоць падабаўся ён ёй, той Дубіцкі, а то ж... Кацяня хрыпатае, а не мужчына, а вось жа — дай веры. Сама, можна сказаць... Хіба ж яна не памятае, як тое «што?» сказала? Каму-каму, а сабе самой можна прызнацца: памятае! Бо, здаецца, больш ужо нікому так яна не гаварыла.

Скрышнула дошка на пярэклеці, потым ужо ў свіронку, і адчула яна на сабе яго рукі, і адзначыла для сябе са здзіўленнем, што ён хоць і нядошлы на выгляд, але дужы, жылаваты, і сама абхапіла яго, і зайшлася ў дрыготлівай бяспамятнай знямозе — быццам ад бясконца радаснага смеху...

А пасля бы раптоўна ацверазела яна. Ляжала моўчкі і ўжо ці не з агідаю слухала, як дыхаў ён побач, брыдка было дакрануцца да яго. І на душы ў самой таксама было брыдка. Хацелася плакаць, хацелася, каб хто — толькі не ён, нават не матка — абняў яе, прытуліў, пашкадаваў. Жахнулася, калі знячэўку прыгадаўся Пецька і калі раптам бліснула маланкай у галаве: гэта ж ці не год якраз мінуўся, як пахавала яго... І ў страху сцялася ўся, і зноў мільганула ў галаве, што з ім, з Пецькам, тое было зусім іначай...

Моўчкі ляжала, здранцвелая, і баялася выдаць сябе чым, баялася, каб не здагадаўся ён, пра што яна думае, стрымлівала сябе, каб не заскрыгатаць зубамі ад пякучага болю, крыўды на самую сябе, ад сораму. Сон як рукой зняло. Адчувала, што і ён не спіць. Не спіць, а — маўчыць. Хоць бы слова сказаў, мо палягчэла б.

І калі ён раптам, павярнуўшыся, прыпадняўся на локці і пацягнуўся да яе, яна, як падкінутая спружынай, села і, хапіўшы яго за плечы, колькі сілы мела, адштурхнула ад сябе:

— Задушу!

Ёй падалося, што яна крыкнула, і спалохалася, бо яшчэ сноўдаліся, чутно было, па вуліцы пашавэлкі — маглі ўчуць... Але па тым, як прашаптаў: «Ты што, Таня?» — не ўскрыкнуў, а прашаптаў, — здагадалася, што і яна не крычала. Зноў прашапталала:

— Не лезь! Задушу!

Ён падняўся, атросся. Капошачыся ўпоцёмку з вярткай, сказаў:

— Ашалела, ці што?

А яна ўжо не магла супакоіцца. Усхапіўшыся па погі, яна штурхнула яго да дзвярэй, прастагнала:

— Прападзі ты пропадам! Каб духу твайго тут не было!..

Яна так і не ведае, куды ён тады падзеўся. Пэўна, пачы павалокся ў раён, а мо па дарозе педзе ў стозе да сонца праваляўся. У хату не заходзіў, і на капапе астаўся ляжаць яго пляскаты, з двума замкамі, партфель. Больш Дубіцкі ў іхнім калгасе не паяўляўся. Чаму — яна не пыталася. Пэўна ж, не яна была таму прычынай. Быць таго не можа, каб яна! Бо што яна яму? Мо ў кожным калгасе меў каханку. Жаліўся, што адзін на цэлым свеце, а пасля ўведала: меў Дубіцкі жонку і двое дзяцей. Але маці пра тое яна не сказала. А партфель ускінула на гарышча. Было ў ім некалькі пакамечаных паперын, у якія загортаў, пэўна, сала, і хлебныя крошкі...

На Лугавінні яна не ўмешвалася ў бабскія гаворкі. Краем вуха чула, вядома, аб чым яны перагукваліся, ды не зважала на тое. Што ёй да таго, што Гануліп Васіль купіў машыну? Купіў дык купіў. Каб не Гануля, дык дулю б ён купіў? Не надта ён там, у Мінску, і раскашуецца, каб яшчэ і на машыну завінуцца. Каб не матка, якая во ўжо каторы год цялятніцай робіць і вунь якія грошы палучае, дык ці сабраўся б на матацыкл, як Алёшка. А пасля ці не гадзіну абгаворвалі Таісу Змітракову і яе Косцю. Быццам разводзіцца Таіса з Косцем. Дык хто за яе, а хто — за яго. Ён, кажучь, хоць і п'яніца, а чалавек добры, мухі не пакрыўдзіць, і дзяцей любіць. Найбольш Адарчына старэйшая, Франуся, за Косцю заступалася, дык бабы і рагаталі ўжо: ці не меціць яна на Таісіна месца? А Франуся праз тое яшчэ больш распалялася. Дурная Франуся, не разумее, што не можа п'яніца добрым чалавекам быць. І дзеці яму — ці ёсць, ці няма, бо ён не іх, а гарэлку любіць. А Таісу шкада, вядома. Колькі ўжо гадоў за тым Косцем гаруе! Траіх дзетак пажылі, а ён усё роўна за розум не можа ўзяцца.

Але што ёй, Тацяне, да таго? І бабы маглі б пра тое памаўчаць. Калі б Таіса тут была, дык, нябось, не гаварылі б, а за вочы дык адна перад адной. Пра чужое ўсім лёгка гаварыць. Тут табе кожны і суддзя, і пракурор, а як каторай сваё што забаліць, дык тады, як той казаў, і язык праглыне.

З Манькай, лічы, таксама не гаварыла. Потым ужо, калі ішлі з Лугавішпя дадому, дык абмовіліся колькімі словамі, кілбасу, што яна, Тацяна, брала з сабой, з'елі. Так і да крамы дайшлі.

Ля крамы спытала Тацяна ў Манькі:

— Ты зойдзеш?

— Не,— адказала Манька.— Хлеба ўчора ўзяла, а так — што там купляць?

— А я забягу. І хлеба трэба свяжэйшага ўзяць, і хачу паглядзець што ўнучачцы.

— А грошы ёсцека?

— А я заўсягды з сабой дзiesiąтку, а то і дваццацьпятку нашу, каб пры пагодзе не бегаць, не перахопліваць у каго,— яна, Тацяна, прыставіла да сцяны граблі.

У краме, акрамя Волькі-крамшчыцы, была толькі Гэрцава Лялька.

Старая жалілася Вольцы:

— Хутчэй бы да Алісейкі. Не трымаюць ногі. Было два кані, ды з'ездзіліся. Думала — не дайду.

— Дык вы б, цётка, папрасілі каго,— казалі Волька.

— Пэўна, Волечка, можна было б і папрасіць, але ж і самой хочацца па сяле прайсці.

Яна, Тацяна, паздароўкалася, падышла да прылаўка.

— Насып мне, Волька, цукерак. Толькі паглядзі, каб лепшых якіх,— папрасіла.

— Якіх вам, цётка? «Вавёрачкі» ці самых даражэйшых — «Тузіка»?

— Гэта з сабачкам на паперках?

— Ага.

— Давай іх. Малой забаўка будзе,— кіўнула галавой.

— Што, унучка прыехала?

— Але ж.

— А я думала, сабе выбіраеце,— усміхнулася Волька.— І думаю: во распанела цётка Тацяна, «Тузіка» захачела.

— А ці ж мне хто ў рот глядзіць? Толькі я не надта і люблю іх,— Тацяна глядзела, як Волька важыць цукеркі, потым зноў папрасіла: — І паглядзі, дзяўчына, мо ёсць у цябе сандалікі якія?

— Таксама ўпучцы?

— А каму ж.

— А што, босая прыехала?

— Ат, босая! У туфельках прыехала. Але ж іх шкода тут насіць. Хай у сандаліках па сяле бегае. І панчошкі

паглядзі. Мо ёсць такія, забылася, як іх завуць, каторыя па калешькі?

— Гольфы, цётка!

— Ага! Паглядзі, каб харашэйшыя былі! Мо ў палосачку якую ці хоць з рубчыкам-аблямовачкай.

— Ёсць, цётка. Во, глядзіце самі. Якія ўпадабасце, такія і выбірайце. Гэтыя, сіненькія? Нясіце сваёй унучцы,— Волька падала ёй пакуначак.— Усё ці яшчэ што?

— Хто ж яго ведае. Можа, кансерву якую ўзяць? Помніш, ты мне некалі давала, дык смачная была. Не ў тым совусе, не люблю я яго, а ў алеі рыбкі маленькія плаваюць.

— Шпроты, цётка?

— Во, во! Падай бляшанку. Ну, і ўсё, пэўна. І стаяць жа пямашака часу... Во, ледзьве не забылася. Хлеба ж дай баханачку!

Расплацілася, паспяшалася да дзвярэй...

Рыта з Алачкай былі на агародзе, ляжалі на посцілцы пад яблыняй. Невестка, угледзеўшы яе, Тацяну, паднялася, пахвалілася:

— А я, мама, градку буракоў апалола. Паглядзіце, ці добра?

— А бо, Рытачка! Яшчэ пытаешся! Я ўжо здалёк бачу. Так ужо чысценька, нідзе ні травіначкі. Адно што прарваць іх троху трэба б было. Але я тое ўвечары сама зраблю. На во, мерай Алачцы абноўкі.

Пасядзела хвіліну, цешачыся з унучкі, ды падхапілася:

— Пабягу Падласку даіць. Гэта ж на добры лад трэба было б дадому прыганяць, дзень во, як год, дык усё наўкол засеяна, няможна ганяць, увечары кругом гоняць дадому. Пабягу. А ты, Рытачка, калі не лянуешся, запалі керагаз і ячак звары. Не шкадуў, дзесятка кладзі. Што да шчаўя будзе, а што так з'ямо.

— Добра, мама.

— Пабягу ж. Бо сённа і абед кароткі. Брыгадзір і адпусціў, каб толькі кароў падаіць...

На абед яна зрабіла халаднік са шчаўя, дастала з пецы гаршчочак смажаных макаронаў з яйкамі і тварагом, бляшанку тых шпротаў адкрыла. Рыта з Алачкай дык не вельмі і пакінуліся, больш шчаўе сёрбалі ды макароны дзяўблі, а яна, Тацяна, рыбак тых ледзь не ўсіх з алею вылавіла. Пасля іх і шчаўя з ахвотай пасла — замест піцца, бо хай тыя шпроты і не надта салёныя, але ж кансер-

ва ёсць капсерва, пасля яе заўсёды піць хочацца. А нявестка з унучкай макаропы ўпадабалі.

— Надта ж смачна,— гаварыла Рыта.— Праўда, Алачка?

— Нам такія ў садзіку давалі,— сказала малая.

— Але ж там не такія смачныя былі? — Рыта смялася.

— І там смачныя, і тут смачныя,— Алачка стаяла на сваім.

Яна, Тацяна, пагарнулася да малой, сказала:

— Правільна, і там смачныя, і ў бабы смачныя, калі есці хочацца. А як не хочацца, дык і пірожнае нясмачнае.

— Не, пірожнае ўсё роўна смачнае!

— А пяхай цябе кот убрыкне, мая ты разумніца! — засмялася і Тацяна.

— О, мама, вы не ведаеце, якая ў мяне Алачка хітрая,— ахвотна падтрымлівала гаворку і Рыта.— Помню, купілі мы з ёй дзве цукеркі, вялікія такія, паштучна прадаюцца яны, «Селена» называюцца. Адно ёй, а другую мне. Дык Алачка і шэпча мне на вуха: «Я сваю, мамачка, спярша з'ем, а пасля мы тваю папалам падзелім».

— Ай-ай-ай, дык гэта ты і жмінда такая? Мая ж ты кветачка, мая ж ты ягадка! Бабка жартуе, дзіцятка! Ты, мамка, скажы, вялікая, а вялікія цукерак не любяць, праўда?

— Ага!

— От, чула, матачка? Алачка ўсё знае, усё разумее.— Яна чмокнула малую, паднялася.— Але ж мне расседжвацца няможна. Занясу парасяці і пабягу. Не дай бог, захмарыцца...

Два стагі злажылі да падвячорка, а яна не надта каб і натамілася. Але ж, хоць і адчувала сябе лепш, чым уранку, усё адно думкі пра тое не пакідалі. То думала, што каб хаця заўтра Алёшка прыехаў, бо пасля цэлы тыдзень зноў у паняверцы быць, то зноў вярталася памяццю назад, калі нарадзіўся ў яе Алёшка і калі думкі не было аб тым, што некалі стрэнецца з такой бядой, з такім клопатам...

Затаўсцела яна пасля той пачы ў свіронку. Нікому б веры не дала і думкі такой не дапускала, пеўзабаве з галавы тое выкінула, каб і не ўспамінаць, а яно во як павярнулася!

Доўга не хацела верыць, хоць ужо і тая першая прыкмета азвалася, хоць і блажыць яе пачала ўжо. Думала, што здаецца ёй, што слабасць тая ад работы, ад недасыпання, ад нішчымніцы заўсёднай. Матцы — не прызналася. Маньцы толькі сказала. І пакрыўдзілася на сяброўку, што тая ўспрыняла ўсё спакойна.

— Ну і што? — сказала. — Не ты першая, не ты апошняя. Цяперака вунь колькі без мужыкоў!

— Як ты можаш, Манька, казаць такое?

— Дык а якую трасцу ты хочаш? Ідзі тады да Параскі ў Арэхаўку!

Думка пра Параску скаланула яе. Чула, што нібы кабета тая цішком ратуе дзевак. Лёгка сказаць: ідзі да Параскі! А ці не праз тую Параску памерла Дуся Клёцкава! Усе ж тады казалі, што праз яе сышла дзеўка крывёю. Каб жа гэта як само сабой, каб сораму таго не ведаць? Спрабавала яна сёе-тое, зямле піла, але нічога не памагло...

Тым часам вярнулася ў сяло некалькі мужчын. Мала вярнулася, лічаныя з тых, што пайшлі туды, напачатку, і пасля, як нашы ў Жылічы прыйшлі. Яна, Тацяна, ніяк зразумець не можа аднаго: чаму гэта з тых, што ў сорок чацвёртым пайшлі на фронт, вярнулася дадому меней, чым з тых, што ў сорок першым? Гэта ж дай веры: адны ўсю вайну прайшлі і адалелі, а другія пад канец — і галовы злажылі. Жанчыны дык казалі, што пагінулі яны праз тое, што на чужой зямлі ваявалі, у Германіі той праклятай, дзе з-за кожнага куста стралялі, з кожнага акна. Можа, і праўда, хто яго ведае...

А з тых, што ў сорок першым пайшлі, вярнуўся Каляй Бабок. Яна, Тацяна, як дачулася, дык адразу пабегла да Качана. Каляй жа і да вайны быў брыгадзірам, дык чаго яна будзе тыкацца, як сляпое кацяня?

Качан, праўда, заўпарціўся быў спачатку:

— Што ты, дзеўка, скачаш? Ну, прыйшоў Каляй, дык і што? І яму ест работа.

— Дзядзька Юлісь, то ж вы самі казалі — пакуль мужчыны вернуцца! — ці не са слязьмі прасілася яна.

— Ну і што, калі казаў? Колькі тых мужчын? А будацца трэба. Ты ж іх там не заменіш.

— Дзядзька Юлісь, коңей лепш вазьму, абы не брыгадзірства.

І Качан здаўся:

— Што з табой зробіш!

І пачала яна рабіць, як усе бабы. Датуль рабіла, пакуль магла. Думала, што не перажыве таго сораму, і старалася як мага адцягнуць, аддаліць той дзень, калі прыкмецяць людзі, што з ёй. Сечка асабліва ў знакі далася. К таму часу былі ўжо ў калгасе і каровы, чорна-белыя, іх усё галандкамі звалі, аднекуль здалёк прыгналі. Каровам сечку з саломы рэзалі ўсю зіму. А гэта ж не цяпер, што маторы ўсюды, звычайнай сячкары рэзалі. Адно што шост быў прыладжаны ад махавіка да сцяны, каб можна было чацвярым, а то і пяцярэм узяцца. Махалася яна вакол таго шаста нароўні з іншымі да апошняга; аж пакуль неўмагату зрабілася. І нічога, не надарвалася. Дужая была, здаровая. Цяпер адной Падласцы пойдзе якую жменю зрэзаць, дык і дух займае, а тады...

І неяк жа перажыла той сорам. Кажуць жа, што чалавек з усім звыкаецца, нават з самай цяжкай бядой. Звыклася і яна. Але ж, памятае, усё адно хавалася ад чужога вока, без патрэбы на вуліцу не патыкалася.

А напрудвесні нарадзіўся ў яе Алёшка. Яшчэ толькі-толькі сонца на цяпло паварочвалася, на ноч пад стрэхамі ўжо цырбулі вешала, а ўдзень прымушала тыя цырбулі плакаць. Яна зусім не думала, што тым днём родзіць. Зранку паднялася, як і заўсёды, матцы яшчэ ля печы нешта пасабляла, а ў абед раптам штосьці спіна забалела, самы крыж: быццам там хто пару цаглін прывязаў, і яны ціснуць усё на ніз і ціснуць. А яшчэ праз пекаторы час усю яе курчыць пачало. Пакутуе, а матцы нічога не кажа. Але ж хіба ад матчынага вока схаваешся? Пабегла яна па Алепку, сяброўку сваю яшчэ з дзявоцтва. Прышла старая і пачала яе, Тацяну, вучыць-ратаваць:

— Ты, дачушка, не палохайся, не думай ні пра што благое. І не наструньвайся, не прущаней. Ад таго яшчэ болей баліць. Ты ляж і расслабся. І дыхай, дачушка, глыбока. Не палохайся, усё абыдзецца...

Надвячоркам, ужо сінела ў вокнах, радзіла яна. Пачамнела на хвілінку ў вачах у яе, а калі, вярнуўшыся да памяці, расплюшчыла вочы, дык пачула плач. Убачыла: бабка Алёшка трымае на руках маленькі, чырвоненькі, маршчыністы камячок. І дзіўна: у тую мінуту нічога не зварухнулася ў ёй. Ні жалю да яго не адчула, ні замілавання. Ляжала зпясіленая, спустошаная, як сама не свая, і глядзела на ўсё так, нібы яна не мае да ўсяго таго, што рабілася ў хаце, ніякага дачынення.

І толькі пасля, калі бабка Алёшка палажыла Алёшку

пры ёй і калі ён цёнленькім і бяззубым роцікам усмактаўся ў грудзі — толькі тады перавярнулася пешта ў яе душы, быццам гэта не ён, Алёшка, нарадзіўся, а яна сама на нова нарадзілася на свет, і ўсміхнулася яна такой усмешкай шчаслівай, якой, пэўна, датуль ні разу не ўсміхалася. Помпіць, нават бабка Аленка, глядзячы на яе, сказала таксама з добрай, бяззубай усмешкай:

— Прывыкай да сыночка. Добрай парой ён у цябе знайшоўся, перад вясенькаю, калі дзянёк дужэе. Знацца, на шчасце...

А матка нічога не сказала, толькі ўздыхнула і, здаецца, змахнула з вачэй слязу. А мо і не, мо толькі здалося тое Тацяне, мо матка проста адкінула з лоба пасмачку валасоў...

Назвала яна сына Алёшкам. Не таму, што пекалі Пецька прасіў назваць гэтак сына. Алёшка — гэта ў гонар дзеда, матчынага бацькі. Сама яна мо і не дадумалася б да таго, ды бабка Аленка падказала. Шагнула неяк ёй, зайшоўшы ў адведкі:

— Імя прыдумала ўжо ці не? Калі не прыдумала, дык хай Алёшкам, Ляксеем будзе. Па дзеду. І матка твая ласкавей на яго глядзець будзе, а то ж... Крыўду яна мае на цябе, дачушка. Ты не думай нічога, матчына сэрца адходлівае, але ж пакуль...

Хай будзе Алёшка, пагадзілася яна. Чым не імя? Дзеда свайго яна не памятала, матка казалася, што маладым памёр, яшчэ да той германскай вайны, аднак жа — хай будзе Алёшка. Дзень, другі мінуўся, дык ужо здавалася, што і сама так думала, каб Алёшкам назваць. А прозвішча паважылася даць Пецькава — Рамапкевіч. Ён жа вельмі сына хацеў. Як падумала пра тое, дык і кардонкі тыя партызанскія ўспомніла — пасведчанне іхняе шлюбнае.

Памятае, дастала яго з куфра і пайшла ў сельсавет. Не саромелася ўжо — Алёшку з сабой узяла, на руках праз сяло несла. Нічога ж благога не было ў яе наўме, калі думку тую выпельвала — запісаць сына Рамапкевічам. Не бачыла ў тым граху. Гэта ж не абы-чыё прозвішча бярэ, а мужыкова.

Таму і сказала Піліпу, старшыні, калі ён спытаўся, як пісаць малога:

— Пішыце: Рамапкевіч Аляксей Пятровіч.

А Піліп галаву падняў, вочы вылупіў:

— А чаму — Рамапкевіч?

— А як жа яшчэ, дзядзька Піліп? Мужык жа мой —
Пецька Раманкевіч.

А Піліп хмыкнуў:

— Ну, ведаеш! Знаем мы такіх мужыкоў. Вайна!.. Во
і я сабе ледзь другую бабу не займеў. У шпіталі...

Яна зазлавала:

— Чаго вы, дзядзька Піліп, выскаляецеся? — І тыц-
нула яму пад нос кардонкі партызанскія. — А гэта вы ба-
чылі? Хто мне Пецька быў, калі не мужык?

Піліп доўга разглядаў шлюбнае пасведчанне, урэшце
сказаў:

— Ты, гэта самае, не крыўдуй, Тацяна. Каб жа я ве-
даў... Але як бы табе гэта сказаць, яно... Ну, добра, Пець-
ка быў тваім мужыком, усё правільна. Ну, а малое тваё?
Што Пецька да яго ці яно да Пецькі?

Яна разгубілася, не знаходзіла, што сказаць. Скрозь
слёзы прамовіла:

— А ці ж грэх які будзе, дзядзька Піліп, калі я на
яго прозвішча запішу?

— Пры чым тут грэх? Але чаму, скажы, на яго прозві-
шча? Чаму Раманкевічам?

— Дык жа і я, дзядзька, Раманкевічыха!

— Але, але. Гэта ты цяпер, дзеўка, успомніла, што ты
Раманкевічыха. А на шнуравой кнізе ты хто? Колік Таця-
на Кірылаўпа! І не выдумляй ты, Тацяна, таго, чаго не
трэба. Я не кажу, дакумент як дакумент, хоць, каб ён
сілу меў, яго даўно трэба было б абмяняць. Але ж гэта
каб Пецька быў жывы...

Слухала яна і пагаджалася. Праўду кажа Піліп. Яна ж
і не ўспамінала пра тое пасведчанне, ляжала яно ў куф-
ры, і ўсё. Калі б не Алёшка, дык ці шукала б яго? І ўсё ж
зноў пачала прасіць Піліпа:

— Дзядзька Піліп, а ці можна, каб усё ж Раманке-
вічам запісаць?

Піліп крутнуў галавой, сказаў ужо зласнавата:

— Можна ці пяможпа, можна ці пяможпа... Калі
Пецька твой загінуў? У сорок чацвёртым! А цяпер які
год? Сорок шосты! Дык што ты хочаш, Тацяна? Так доўга
ён у цябе на свет прасіўся?

Яна, седзячы на табурэтцы па другі бок стала, апусці-
ла галаву. І тады Піліп выйшаў з-за стала, паклаў ёй на
плячо руку:

— Яно і другое, Тацяна. Паніто, каб хто спытаў, табе
клопат лішні? Ведаеш, як людзі могуць перавярнуць усё?

Поїдуць гаворкі: дзіця на нябожчыка запісала. А Пецьку твайму тое ўжо ўсё роўна, як усё роўна і Алёшку.

Яна адно толькі ўздыхнула:

— То ўжо хоць бацьку пастаўце Пятра. Хай будзе Пятровіч.

Піліп усміхнуўся:

— Гэта — можна! Гэта тваё права. Пятровіч дык Пятровіч. Яму, Тацяна, «Пятровіч» яшчэ не скоро прыдасца.

— Некалі ж прыдасца.

— Гм, ведама...

А з маткай яна за Алёшку цэлы бой вытрымала. Гэта ж маўчала-маўчала, а аднойчы і скажы:

— Што ты сабе, дачушка, думаеш? Хлопцу другі месяц, а не хрышчоны!

Яна чакала, што матка некалі пра гэта скажа, і таму спакойна адказала:

— Дык і што?

— Як гэта, дык і што? Ці аглухла? Дзіця ў хаце нехрышчоное да якой пары будзе, пытаюся?

Яна ўздыхнула:

— Ай, мама, якая розніца, хрышчоное ці нехрышчоное?

— Танька, пабойся бога, не брашы! Ты што, парцейная, што такая вумная зрабілася? Ці ты хочаш, каб бог дзіцяці долі не даў?

Тацяна ведала, што калі яна будзе агрызацца, дык матка не перастане, з маткай трэба рашуча, як і тады, калі выбіралася ў лес, і таму сказала, як адрэзала:

— Як даў радзіцца, так і долю дасць! І хопіць пра гэта, мама!

Божа мой, як яна любіла Алёшку, як дрыжала над ім! Наглядзецца, нацешыцца не магла. Радая была, што пайшоў ён не па ім, а па ёй: такі ж русявы, круглатвары, кірпаценькі. Толькі лоб не яе. У яе, Тацяны, лоб невысокі, без залысін, а ў Алёшкі, як трэба мужчыне, круты, шырокі, чысты. Як валосікі пачалі адрастаць, дык яна ўсё старалася іх угору зачасаць, каб лабок яшчэ большы выдаваў. Памятае, пакупае яго, прыадзене, валосікі зачэша, прыкладзе да грудзей і сама ўсё глядзіць ды глядзіць на яго. І так усцешыцца, што, здаецца, заціскала б яго, зацалавала б. А ён рос такі ўжо ласкавенькі, такі ўжо лізупок. Гаварыць яшчэ добра не ўмеў, а яна спытае: «Як Алёшачка маму любіць?», — дык ён абдыме яе

за шыю, так ужо шчыльпенька прыціснецца і буську дае то ў адну шчаку, то ў другую. Ажно ў яе сэрца заходзіцца. Бабы, Манька тая ж казалі:

— Ну, Танька, ён у цябе такі ўжо мамчын пестунок!

А чый жа яшчэ? Вядома, мамчын. Мамчын і бабчын. Бабка, матка яе, таксама яго любіла. Яна ж, Тацяна, калі Алёшку яшчэ і годзіка не было, з коньмі пачала рабіць, а з коньмі вядома якая работа: як паедзе раніцою, дык на цэлы дзень, не заўсёды і на абед прыязджала, толькі ўвечары дома стыкалася. А Алёшка — з бабкай. Цялушку яны ў сорака сёмым прыдбалі, дык Алёшка з бабкай і ў хляве, і на гародзе, і на аселіцы, дзе матка тую цялушку навязвала. Куды матка, туды і ён. Матка яго, памятае, усё Хвосцікам клікала.

— Мой ты Хвосцік,— казала,— што б гэта я рабіла без цябе?

Робіць яна, Тацяна, у полі — ці арэ, ці барануе,— а ўсё пра яго думае: каб жа хаця нічога не здарылася, каб жа хаця якая бяда не звалілася... Не ведае чаму, але ўсё ёй у галаву дурное нешта лезла. Ажно ці не да шаленства даходзіла! Ляйчыну конь нагой пераступіць, пастронкі заблытаюцца, загваздку ад калёс згубіць — гэта, няйначай, на бяду, на кепскае варожыць, нешта з Алёшкам там. Сілком сябе стрымлівала, каб не рынуць усё ды дадому не паперціся. Прыедзе ўвечары, дык не на канюшню, а пярвей дадому — як ён? Ухопіць яго на рукі — і адлягала ад сэрца...

І, дзякаваць, ні разу варажба тая не спраўдзілася. Ні хвароба, лічы, ні разу не прысляпілася, ні якая іншая павалач. Дужа спраўненька рос.

А ёй праз яго ой як даставалася! Гэта ж пакуль яго не было, дык ніхто пра тую «партызанскую нявесту» і не заікаўся. А як знайшоўся Алёшка, дык і пайшло. «Нагуляла Танька аднаго, нагуляе і другога...» Хіба яна не чула такога, хіба не даходзіла да яе? Колькі яна такіх крыўд выцерпела, хто калі падлічыць!

Памятае, малацілі па таку. Алёшку, пэўна, гадоў пяць было ўжо, а можа, і меней. Яна, Тацяна, снапы ў малатарню падавала, а яе коньмі хлапчукі салому адцягвалі. Прыглушылі ўрэшце трактар на абед. Качан тады ўсё яшчэ старшыняваў, наказваў:

— Глядзіце, дзеўкі, не баўдзеця. Кароў падоіце, перакусіце — і сюды. Бо, дзела такое, час не жджэ, забяруць малатарню, а тады хоць за цэп хапайся.

Тады ж парадкі іншыя былі. І поначы, памятае, ма-лацілі. Дзе трактар сваім вокам свеціць, а дзе і ліхтары — іх чамусьці «лятучымі мышамі» звалі. На людзей не зважалі. Колькі машына выцерпіць, столькі і рабілі.

На абед не ўсе дахаты пайшлі. Хто з сабой якога агурка ўзяў ці яблыка, дык тут, па таку, перакусілі і прылеглі ў саломе адпачыць. Не хадзіла дадому і яна, Тацяна. Кульпулася са стала на торп, рукі знямелыя раскінула і, здаецца, прыдрамала на сонейку. Спахапілася ад таго, што нехта па грудзях яе мацае, каптапчык расшільвае. Не датумкала, ці то гэта ёй саснілася, ці напраўду, як нехта наваліўся на яе і ў вусны ўпіўся. Прахапілася — ажно Сяргей Клёцкаў. Дальбог жа, не магла дацяміць, чаго гэта ён за пазуху да яе лезе, твар слінявіць.

— Сяргей, ты што — здурнеў? — быццам спакойна яшчэ спытала.

— Другім можна, а мне — не? — прахрыпеў хлопец. Лінула кроў да галавы ў яе, у горле перасохла.

— Ах ты, смаркач! Ах ты, апоўзлік!

Не помнячы сябе, з усіх сіл штурханула хлопца ад сябе. Так штурханула, што ён толькі войкнуў і пакаціўся з торпа. Пачула, як грывнуўся вобзем. А сама перакулілася на жывот і загаласіла нема.

Колькі тады было яму, таму Сяргею Клёцкаваму? Пэўна, гадоў шаснаццаць. Дадумаўся ж, смаркач! Наслухаўся іншых... Яна тады, як адышла троху, дык і спалохалася: ці не пакалечыўся хлопец?

Нікому не сказала пра тое. І брыдка было прызнавацца, і не хацела, каб з хлопца смяяліся. А ён пасля таго ўсё яе пазбягаў, стараўся на вочы не трапляцца. Ажно праз шмат гадоў, калі ўжо ў Мінску быў, жонку і дзяцей меў, загаварыў з ёю. Ішоў вуліцаю, няйначай, на падпітку, а яна на лаўцы сядзела, дык прыпыніўся, прысеў побач, сказаў:

— А я помню, Тацяна.

Здагадалася, пра што ён, ды адно ўсміхнулася:

— І ты нічога не помніш, і я...

— Мо і твая праўда, — Сяргей уздыхнуў чагосьці.

А што яна яшчэ магла сказаць? Што не помніць, дык — няпраўда. Як не думае, як іншым галава занята, дык яно вядома — даўно ўсё тое забылася, як сон, што знячэўку пад рапіцу нахопіцца. Здаецца, і спілася пешта,

а што — не згадаць. А як пачне ўспамінаць пражытае, дык усё чысцютка прабяжыць перад вачамі, быццам было ці не цеперся, а ўчора...

Рыта і Алачка глядзелі на тэлевізары пейкую дзіцячую перадачу. Яна яшчэ на вуліцы здагадалася: чутна была музыка, смех і гамонка дзіцячая. Зайшла ў хату, прачыніла ціхенька дзверы ў другую палавіну — так і ёсць. Умасціліся абедзве на канапцы і так захапіліся, што і не пачулі, як яна зайшла. Гэтак жа ціхенька зачыніла дзверы — хай глядзяць. Пакуль яны заняліся там, дык яна памаленьку работу паробіць, а там прыйдзе Падласка, то астанецца толькі падаіць і вячэраць можна будзе.

Яна занесла курам, у хлеў занесла, бо каторыя і на курасадні паселі, потым збегала на гарод, парвала бацвінныя, пасекла яго секачом у ражцы, замяшала і занесла парасяці. Пасля корпалася ў сенцах з вячэрай, стараючыся не грукаць лішне, каб дзяцей не трывожыць. Рыта і не пачула нічога. Выскачыла з той хаты, калі ўгледзела, што Падласка ля варот зарыкала. Выскачыла і сумелася:

— Ой, мама, і вы ўжо дома?

Яна прызналася:

— А я ўжо і даўнавата прыйшла, але не азывалася да вас. Гледзіце, думаю, дык і глядзіце.

— Мульцікі паказвалі.

— Дык бяжы дагледзь да канца. Вячэра ўжо гатова, толькі Падласку падаю.

— Ужо кончыліся. Алачка там нешта другое глядзіць. А праз паўгадзіны кіно будзе. Пра індзейцаў, — сказала Рыта.

— Дык от павячэраем і паглядзім. Ідзі да яе, а я тут скоранька...

Вячэралі похапкам — каб заспець пачатак таго кіно пра індзейцаў. Але яна так і не пабачыла, чым яно пачыпалася, — малую спаць укладвала. Рыта хацела сама, але Тацяна замахала на яе рукамі:

— Глядзі ўжо, глядзі! Адно — цішэй зрабі, каб заснула хаця.

Сядзела на краёчку ложка, Алачку люляла, а кіно тое глядзела і не глядзела. Толькі потым ужо, калі заснула малая, перасела на канапу да Рыты, утаропілася ў экран.

Ды што там і глядзець было? Носяцца на конях тыя індзейцы, у пер'е паўбіраныя, быццам чэрці, і ўсё. Што да чаго, дык і не разабраць. А яшчэ і слоў тых ледзь чуваць: Рыта зусім ужо сцішыла. Сядзела, глядзела, а сама бы драмала. Што кіно тое, калі ў галаве іншае? Хацела спытаць у п'явэсткі, што было спачатку, чаго гэта яны сварацца так, індзеец гэты голы з чалавекам тым, што ў капелюшы, з пісталетам пры боку, але сказала зусім другое:

— Гэта ж, дачушка, я ва ўсім вінаватая.

Рыта ці педачула, ці не зразумела, што яна сказала, бо не адразу павярнулася да яе, счакаўшы троху, спахапілася:

— Што вы сказалі, мама?

— Нічога, дзіцятка. Кажу, гэта ж, мусіць, я ва ўсім вінаватая.

— У чым, мама?

— А ў тым...

І замаўчала. Бо і сама не ведала, як і што сказаць. Здаецца, круціцца нешта ў галаве, праясняецца, а ўлавіць ніяк не можа. І ўчора, і сёння цалюткі дзень пра адно і тое ж думае, а ўсё туман у галаве. А вось жа, здаецца, каб выгаварыцца, каб выкласці ўсё, што перадумала, дык бы і палягчыла на душы. Ды як тое зрабіць? Як сама з сабой гаворыць, дык быццам усё ясна, а з Рытай — не выходзіць. Чалавека ж нішто так не крыўдзіць, як слова. Праўду гавораць: слоўца не б'е, а забівае. Скажы што неўпапад, то яшчэ пакрыўдзіш знячэўку.

Ды ўсё ж нешта цягнула яе за язык. Доўга маўчала, урэшце зноў уздыхнула:

— Мая ж ты дзевачка, ведаю, што і табе не соладка, але ж і мне, матцы, не саладзей. Не хацела б я чуць таго і думаць пра тое. Хай бы ўсё добранька было ў вас, каб мне, матцы, адно ведаць, што радавацца, з дзетак цешыцца. А от жа...

Бачыла, адчувала, што слухае яе Рыта, хоць і маўчыць, што кіно тое глядзіць так, як і яна, краем вока.

— От ты маўчыш, і я маўчу, і як бытта няма пам чаго сказаць адна адпэй. А я, дачушка, думаю от, думаю. Мне ж цябе ці не болей шкода...

— Дык жа я, мама...

— Ведаю, ведаю, Рытачка. Што ж тут... Толькі не пра тое я...

І зноў замаўчала. Гарцавалі на конях, куляліся цераз

галаву на ўсім скаку паўголыя седакі, трапна стралялі з лукаў, і стрэлы з пер'ем упіваліся, ажно, здаецца, чвякалі ў спіны і грудзі людзей са стрэльбамі ў руках, а думкі яе былі ад усяго таго далёка-далёка...

— Я гэта, дачушка, чаму кажу? — яна загаварыла быццам да Рыты, але болей, пэўна, да самой сябе. — От, помню, пайшоў Алёшка ў школку. Я на рабоце з цямна да цямна — ведама, як пры конях. Ну, але ж неяк вучыўся. Не надта добра, каб сказаць, але ж і не горай за другіх. І тройкі былі, і чацвёркі. Да пятага ці шостага класа вучыўся — не скажу нічога благога. А потым залепаваўся. Двойкі насышаліся, і настаўнікі пачалі на яго скардзіцца. А да ўсяго, дачушка, стаў мяне не слухацца. Адмоўчыцца, калі што скажу, а назаўтра зноў штуку якую выкіне. Што мне было рабіць? Біць, лупцаваць яго? Дык жа і біла, Рытачка! Адлупцюю, ссяку да пісягоў, а потым сама ноч не сплю, галашу ў падушку. К таму часу людзі ўжо добра пачалі жыць. Нашы гарадскія папрыязджаюць з дзецьмі, дык дзеткі тыя вунь як разадзеты, ім ужо абы-якая цукерка не ў смак. А я ўспомню, як мой Алёшка гадаваўся: ні той цукерчыны малым не ведаў, ні гэтых убораў. Штанёнкі якія матка сапчэпіць, сарочачку — от і бегаў. А яшчэ і праз тое даставалася, што без бацькі. Дык я вазьму тое да галавы, наплачуся, а тады і думаю: гары яна гарам, вучоба тая, каб праз яе я яшчэ і біла яго!

А яшчэ, каб ты ведала, быў ён нейкі не такі, як усе дзеці. Іншыя на рэчку ці не за тры вярсты папруцца, надвячоркам цікуюць, каб яблыню ў каго абтрэсці ці дапасці ў гарод з бручкаю, а ён — не! У школе дык мог насваволіць, настаўніку катораму паназаляцца, а так бытта і ціхмяны быў, усё больш дома прападаў. То аўтамат які сабе майстраваў, то самакат... А от каб што дома зрабіць, памагчы мне — не. Адно што — радоўку адбудзе. Я, дачушка, дык і не прымушала. Ат, думаю, паробіцца яшчэ за свой век. А ён жа во і цяперака, хоць ты нікому не кажы, і касіць не падта, і араць не ўмее. Паспрабаваў быў, дык плужок у яго ўлукаткі ходзіць, скача і скача...

От, дзіцятка, так і вялося. Школку скончыў, у дзевяты ў Гайнаўку не схацеў хадзіць. Я не прычыла. Каб гэта вучыўся, як вунь Сымонішыны хлопцы, дык яно б — хай! З тройкамі ды двойкамі дык якая розніца, ці восем, ці дзесяць? А тут пабачыла, што ён пачаў з Іллюком Бодзікам дружыць. Усё каля трактара яго аціраўся. А пасля

і ў полі пачаў з Іллюком прападаць. Прыйдзе дадому ўвечары — страх глянуць, такі мурзаты. Пачну сварыцца, а ён: «А мне ўжо Ілюк руль даваў...» Круціўся так, і дай веры — ці не праз год напарнікам Ілюковым зрабіўся. Я дык і рада была. Другія во школку пакапчаюць і ў горад, а ён — дома, не адна я ў хаце...

Так да арміі і рабіў на трактары. І зарабляў няблага. Я, праўда, з грашыма не назалялася. Яму і адзецца трэба, і абуцца — ведама, малады. Касцюм сабе купіў, палітон модны такі — зверху бытта скура, а падшэўка — як аўчына стрыжанаая, боты купіў, чаравікі... А яшчэ ж — курыць пачаў і выпіваць патроху. Што будзеш рабіць? Сварыцца па яго? Дык жа неяк павялося так. Аддзячыць чалавеку за што, дык — паўлітэрку на стол. Прывязе ён бабе дроў прычэп — яна за стол кліча. Улетку, як на камбайне рабіў, едзе з работы, а каторая пярэйме: «Алёшка, дзіцятка, тры мэндлікі ўсяго, знарок да аселіцы знесла, каб не круціцца па загуменні, — змалаці...» Ну, прапусціць тыя мэндлікі праз камбайн, а пасля ці ў кішэню пляшку, ці ў хату кліча... Дык спачатку, як патроху выпіваў, я нічога не казалася. Сказала раз была, дык пакрыўдзіўся: «Ты мяне калі п'янага бачыла?» А пасля, дзіцятка, усё часцей і часцей. Ужо, гляджу, і зусім п'яны калі прыедзе. Адзін раз, дачушка, напалохалася — ноч не спала. Прыехаў пад хату, чую — матор заглушыў, а ўсё ў хату не ідзе. Выйшла я, глянула, а ён усё пешта вакол трактара тупае, абмацвае яго. А ноч цёмная, хоць вока выкалі. Я гукнула яго. Пайшлі ў хату. Зірнула пры святле — а божачкі, увесь ён у крыві, лоб рассечаны. Што з табой, дзіцятка, кажу. «Нічога, мама, ярунда!..» Якая ж, думаю, ярунда, калі такі пабіты? А бачу — добра выпіты. Заплакала я, сыночак, кажу, дабром гэта не скопчыцца... Змоўчаў ён, памыўся троху, раздзеўся і лёг. А ранічкою, зацёмна яшчэ, пабег да Ілюка, і пасля ўвесь ранак каля таго трактара тупалі, усё пешта грукалі, ляпалі, бразгалі... Так і не сказаў мне нічога. Ажно пакуль Ілюк не раскажаў. У Арэхаўцы ў Юзіка Савіцкага павячэраў добра, ехаў дамоў і каля Яськавага моста ў канаву паляцеў...

Рыта не азывалася, нічога ні разу не перапытаўшы. Нават не паварочвалася да яе, Тацяны, — быццам ёй тое кіно вельмі цікава было глядзець. І яна была ўдзячна ёй за гэтае маўчанне, бо паўрад ці змагла б гаварыць пра ўсё, калі б Рыта ў вочы ёй глядзела. А так выходзіла,

нібы яна сама з сабой гаварыла, сама сабе спавядалася. І ўсё гаварыла і гаварыла...

— Дома спачатку, не буду мапіць, не выпіваў. Усё — недзе, з некім. А неяк, гляджу, зайшоў у хату з Іллюком, памуляўся троху, а потым выпхнуў мяне ў запечак і папрасіў: «Нам бы чаго закусіць, мама...» Што мне астава-лася? Каб хоць чалавека чужога ў хаце не было. Дык па-ся таго і асмялеў бытта, ужо не чакаў, пакуль я ў запе-чак пайду ці ў сенцы...

А вясной неяк, тым годам, як у армію пайшоў, познім вечарам прыносіць у хату паўмяшка ячменю. Адкуль гэ-та, сыноч? — пытаюся. А ён усміхнуўся: «На працадні, мама, цяпер не даюць...» Здагадалася: украў! Гэта ж па-сяўная ішла, ён ячмень сеяў, от і прыхаваў. І спалохала-ся я, і абурылася. Кажу: як ты мог, сыноч? Ці ж мы не абыдземся без ячменю гэтага? Ці ж я цябе калі вучыла гэтаму? Я ж пасля вайны галодная хадзіла, дух падцяг-вала, спадніца на мне не трымалася, а калі хоць бульбі-ну ўзяла? Маўчаў ён, а пасля агрызнуўся: «Ай, матка, ці табе дагодзіш!..» Насварылася я на яго, па-ўсякаму нага-варыла. Занясі ты, кажу, ячмень гэты куды хочаш, каб ён мне вочы не мазоліў! Дык жа і занёс. Да Адаркі...

Ну, той восенню, як бульбу выбралі, позва яму прый-шла. Бяседу я зрабіла. Думала, што мо толькі яго адна-годкі, сябрукі збяруцца, а дзе ты бачыла! Гэта ж ужо завядзёнка пайшла, што ці ў армію праводзіць, ці вясел-ле рабіць — усё роўна. Два дні, лічы, гулялі, бо ў раён паехалі яны на другі дзень ажно пад вечар, далей іх ад-праўлялі ўначы.

Вусцішна мне стала ў хаце. Паверыш, ажно ката за-вяла. Не любіла я іх, намаўзоў гэтых. Помню, матка бы-ла яшчэ жывая, дык быў у нас кот. І займеў, падла, мо-ду — спаць у мяне ў нагах. Засну я, а ён у нагах скру-ціцца і курну сваю завядзе. Дык я, бывала, як турну яго, ажно ён заенчыць. А матка, памятаю, сварыцца на мяне. Як табе, кажа, не стыдна, гэта ж жывое стварэнне... А тут во сама ў Манькі кацяня ўзяла. Яно каля пог кру-ціцца, мяўкае — усё весялей...

А завезлі яго службыць далёка, аж на поўпач. Там жа, думаю, не соладка. Але маладзец быў: пісьмы часта слаў. І ўсё ў кожным: не бядуі, мама, служба ідзе пар-мальна, мне нічога не трэба. Ну, але ж я ўсё роўна: то пасылачку, то дзесятку вышлю. І рада была, як у водпуск ён прыехаў. Я й не пазнала б, калі б дзе сустрэла. І пад-

рос, і паправіўся. Мужчынам зрабіўся... Пагуляў колькі дзён, пару разоў на вечарынкі схадзіў... Адзіп толькі дзянёк мы з ім дровы парэзалі. Я думала, мо большае што зрабіць паможа — хляўчук трэба было б перасыпаць, а то аб'ехаў саўсім, у пупі страху засвіцілася, але такой бяды, думаю, неяк зробіцца. Добра во, што і так прыехаў, паказаўся матцы.

Зноўку я пісьмаў тых чакала, дзяпшкі лічыла. Я ж і не думала, што ён надумаецца пасля арміі ў Мінск. Усё пісаў: адслужу, мамачка, прыеду дамоў, зноўку сяду на трактар, а можа, і на машыну, я тут шафёрскія правы атрымаў. А прыехаў, прабыў троху — бачу, у Гайнаўку, у кантору, не ідзе. У нас ужо тады саўгас зрабілі і ў Гайнаўку кантору перавялі. А ён і кажа мне неяк: «Паеду ў Мінск, мама. Я і дакументы па Мінск выпісаў...» А я ж не ведаю, ці праўда тое, якія там дакументы яму выпісалі. Заікнулася была, што, можа, не спяшаўся б, што і тут работа знойдзецца, а ён толькі ўсміхнуўся. Нейк так, як тады, калі з ячменем тым у хату прыйшоў. Адно сказаў: «Што ты, мама, кажаш? Смаркачы вуць усе ў Мінску, а я...»

І паехаў. Нешта з тыдзень яго не было. А потым прыехаў і кажа: «Усё, мама, я ўжо на рабоце. На бульдозеры раблю, па будоўлі. Месца ў інтэрнаце далі...» Ну, то і дзякаваць богу, сыноч, — кажу, — памаленьку, паціхеньку і асталюешся... Ад'язджаў ён, дык я дзвесце рублёў дала. І жыць да палучкі трэба, і касцюм які купіць, чаравікі, бо ўсё яшчэ ў вайсковым хадзіў — тое, што да арміі справіў, малое ўсё парабілася...

Паехаў ён, а мне ўсё думкі дурныя ў галаву лезуць. Днём дык хоць на рабоце, з бабамі, а дамоў прыйду, раблю што і ўсё думаю і думаю. Як ён там, што з ім, ці вячэраў сёння... Пра ўсё перадумаеш, пакуль па хаце тупаш, пакуль у ложку тым не сагрэешся ды не заснеш. Ад думак сны благія сняцца, дык працнуся і зноўку думаю: каб жа хаця ўсё добра было ў яго, малады яшчэ, нічога, акрамя арміі, не бачыў. Тры дні нямашака, дык мне ўжо і саўсім спакою няма. Прыедзе, спытаюся: сыноч, чаму доўга не было? А ён па жартачкі ўсё пераводзіць. «Табе, — кажа, — каб за спадніцу трымаўся, як маленькі...» Прыскочыць у суботу, на вечарынку куды згойсае, у Гайнаўку ці ў Замошша, там з хлопцамі і чарку знойдзе, а ў пядзельку паснедае і бяжыць па аўтобус. Кажу: чаго ж так рана, сыноч, мог бы і пасля абеду паехаць.

Дык адмахнецца: «А чаго я буду ўвечары ціскацца ў аўтобусе? Цяпер свабодна заеду...» Ведама, вечарам усе едуць, але ж людцы вунь і з дзецьмі не баяцца паціскацца, а ён... Спытаюся, ці грошы хаця ёсць. Ёсць, кажа. А ўсуну чырвонца ў кішэньку, дык і нічога, і добра, не адмовіцца. Самой дык бытта і крыўдна зробіцца: гэта ж піколі не спытае, ці мне што трэба, як я тут адна, мо што зрабіць набегла...

Паўгода, мусіць, парабіў на тым бульдозеры. Прыскок-вае неяк у суботу, селі вячэраць, а ён і кажа: «А я, мама, ужо на заводзе». Чаму так, сыноч? Гэта ж, пэўне, блуга, кажу, бегаць з месца на месца? Засмяяўся: «Нічога ты, мама, не разумееш! А хто там затрымліваецца, на будоўлі?..» Папыталася: ну, а на заводзе што, ляпей будзе? «Цёмны ты чалавек, мама»,— кажа. Цёмны дык цёмны. Табе відней, кажу, сыноч...

Тут, на заводзе, і цябе напаткаў. Я ж і не ведала нічога ўвесь час, ажно пакуль не сказаў: «Мама, як ты глядзіш, калі я ажанюся?» Ну, я думала, жартуе. Кажу: а бо, сыноч, пра гэта цяперака ў матак не пытаюцца. А ён: «А я вось пытаюся!..» Бачу, не жартуе. Кажу: можа, ранавата яшчэ, не ўцячэ гэта нікуды, паспееш ачалавечыцца, ні сам во нічога за душой не маеш, пі яна — пра цябе кажу — таксама. А ён зноўку жартачкамі: «Ранняяй жапіцьбы, як і ранняяй сяўбы, не кайся...» Ты не крыўдуй, Рытачка, пі пры чым ты была, але ж, прызнаюся, не хацела я, каб ён жапіўся. Сям'ю заводзіць гэта ж не раздва, і гатова. Пакуль вас двое, можна і ў чужым кутку. А, дасць бог, дзіцятка знойдзецца? Хай сабе якія добрыя людзі будуць, але каму гэта радасна, калі дзіця чужое ў хаце? Загаварыла пра гэта, дык зноўку смешачкамі адбыўся: «Ты, мама,— кажа,— памудрэй заўкома...»

Ну, а скоро ж і цябе прывёз на агледзіны...

Даўно скончылася кіно, бубнеў аб нечым, хуценька варушачы губамі, мужчына ў акулярах, надта ж падобны на іхняга Квочку, а яна, Тацяна, усё гаварыла-спавядалася...

Пятніца, 30 чэрвеня

Задрамала яна ўчора позна. Ужо, здаецца, і не думала пі пра што, гнала ад сябе думкі, дык, як на тое, галава разбалелася. І не ў скропях, як урапку, а ў патыліцы — быццам свінцом палілася. Хацела ўжо ўставаць, каб па-

шукаць якую таблетку, але і ленавалася з-над коўдры вылазіць, і п'явестку турбаваць не хацелася. Ляжала паленам, ажпо пакуль, урэшце, сон не змарыў.

А прахапілася, дык спалохалася. У галаве быццам шумела нешта. Болю не чуваць, а ўсё шуміць і шуміць. Расплюшчыла вочы, прыслухалася — не мінаецца той шум. «Што за паслапнё?» — думала нейкую хвіліну. А пасля дацяміла, што шуміць тое зусім не ў галаве — гэта ж дождж за вокнамі. Дацяміла і падхапілася з ложка: памроілася, што праспала. Прабегла, забыўшыся на тэпці, да стала, зірнула на будзільнік. Было палова па пятую. Дзякаваць богу, не заспала! Прыцемак у хаце ад таго, што хмарна. Вярнулася да ложка, уздзела сукенку. Ужо за дзвярамі, у першай хаце, усунула босыя ногі ў гумовікі, узяла даёнку і выйшла на ганак.

Дождж ішоў ціхі, не густы, але спорны. Пачаўся, відаць было, п'ядаўна: пясок на падворку не мокры, а толькі быццам курамі падзяўбаны. І пад капяжом нават суха яшчэ было. Гэта ж, пэўна, дождж яе і разбудзіў.

Памкнулася была ў хлеў, ды схамянулася. Вярнулася ў сенцы, каб пашукаць у вядры, куды скідала са стала аб'едкі, скібку хлеба ці кавалак бліна. Падласка так прывыкла, што яна, Тацяна, прыходзіць да яе ўранку з якім-небудзь ласункам. Не пакладзеш што на язык, дык не падоіш спакойна — усё будзе круціцца, рукі лізаць і ў вочы зазіраць, чакаць, што дасі.

Карова была ўжо на нагах і адразу пацягнулася пысай да рук. Тацяна ўсміхнулася, выпрастала далопь з лустай хлеба:

— На, ласоніца! Жыва не будзеш, калі не прынясу.

І тут жа зазлавала на Падласку — накідала сваіх лепяхоў, што і не падступіцца. Гэта ж такая чысцёха была, піколі не паробіць там, дзе ляжыць, а то — быццам сурочыў хто.

— Ах ты, бессаромніца! — Тацяна ўсердавана дала карове грымяка па сцягне.— Розум табе адняло, ці што?

Павесіла даёнку па цвічок у вушаку, узяла з кута шуфель, пашкрэбла ім дошкі, патрусіла па іх трухой з кармушкі. Прысела даіць Падласку ўсё яшчэ ў злосці. Бурчала, прыладжваючыся:

— Стой, паненка! Іш ты па яе, пакрыўдзілася! Чаго касавурышся, га? Мала табе яшчэ перапала!

Ды хутка сунакоілася. Дзе ж ты тут будзеш злавацца,

калі так усё разумее? Перажывае, быццам чалавек! Паверне галаву да Тацяны, паглядзіць так разумна, у плячо лізне... Не, дарма кажуць — жывёліна ёсць жывёліна. Гэта ж і не казалася нічога, і не прасіла нагу адставіць, калі ўзялася за другія, з таго боку, цыцкі, а Падласка сама здагадалася, пераступіла з пагі на нагу і яшчэ паглядзела, быццам спыталася: ці добра ёй так, Тацяне, ці зручна?

І выпіхала Падласку на двор ужо зусім лагодна, гаманіла, як з чалавекам:

— Ідзі, ідзі ўжо, хопіць падлізвацца, бо вунь ужо і пастушкі занялі, ідзі, каб не даганяць пасля.

Потым вынесла курам, схадзіла пад паветку, прынесла ў хату дроў. Ціхенька парадкуючы іх у печы, у каторы раз з крыўдаю падумала пра саўгаснае начальства — усё яно на газпліткі не ўзаб'ецца. Але ж не, не за тое! Ну, вядома, плітак тых не хапае, але ж хто маладзейшы ды спраўнейшы, дык, нябось, даўно сабе паставілі. Яна, і не толькі яна, а і іншыя бабы, колькі разоў гаварылі брыгадзіру, дык адно адказвае: у іх — сем'і, а вы, адзінокія, можаце і пачакаць. Вядома, яны могуць пачакаць. Але ж каб хоць той самы Пётра падумаў іншым разам і аб тым, каму з тымі самымі дрывамі ці брыкетам лягчэй: ці ім, маладзейшым і спраўнейшым, хоць і з сем'ямі, ці ім, адзінокім Танькам і Манькам? Дык жа не, не падумаў! А як бы добра было, каб плітка ў хаце стаяла. Летам печ можна было б і зусім не паліць.

Прысланіла незапаленую печ і выйшла на двор. Пакуль сёе-тое, дык сходзіць пад Пётру, паглядзіць нарад.

Дожджык, быццам і не пачынаўся, скончыўся — адно што пыл троху прыбіў ды брук памыў. Дык яна і гумовікі скінула — хай не хлябешчуць халявам і на лытках, выткнулася за варотцы басанож. На вуліцы не было ні душы. Толькі ў самым канцы, за рэчкай, пехта нёс на каромысле суды вады, але, як ні ўглядалася, не магла пазнаць, ажцо пакуль той пехта не звярнуў да весніц. Толькі тады здагадалася: Волька-крамшчыца. Бацька зрабіў ёй у двары калодзеж, пават не калодзеж, а калонку, з якой ваду рукаяткай трэба пампаваць, але Волька казала, што вада падта нясмачная, дык сабе на патрэбу ходзіць на ваду ў Пупікаву крыніцу...

Пастаяла хвіліну ля варотцаў, валасы прыгладзіла, бо як паднялася, дык і не прычэсвалася дасюль, ступіла на брук і ледзьве не павалілася — паслізнулася. Ды так зня-

чэўку, што аж у баку кальпула. Пэўна, праз гэта сарвалася ў яе пешта з языка, бо пачула раптам:

— Чаго ты мацюкаешся?

Зірнула — Шулячыха з-за паркаша паглядае.

— А не кажы! Ледзьве не пляснулася.

— Што, на каравяк наступіла?

— І без каравякоў тваіх слізка. Каменне мокрае, от пята і слізганулася.

— А куды выправілася? — Каця бліжэй падалася да плота.

— Можна, Пётра ўжо парад павесіў.

Не хацела прыпыняцца, але Шулячыха загамапіла:

— А я іду ў хлеў і чую раптам — пехта мацюкнуўся. Гляджу — ты ідзеш. Дык і думаю: чаго гэта ты? А я ж, Танька, во,— Шулячыха падняла вышэй міску з малаком, якую трымала ў руках,— клонату не мела, парасят купіла. За чацвёра дзве сотні вылажыла, а яны яшчэ каб надта дык і есці не ўмеюць. Нясу во сырадою, пібы дзецям.

— А нашто табе ажно чацвёра?

— Што ты пытаешся! Па адным тром, дык і трое. А і самой жа трэба таксама.

— Каму гэта — тром?

— Як гэта — каму? Ты што, Танька, смяешся? Каму ж яшчэ, як не дзецям?

— Дык жа ты і так стогнеш, што хвораю. Хто ж табе паверыць пасля гэтага?

— Анягож не хвораю!.. Але ж наша доля такая, Танька. Хто паспагадае, хворы ты ці здаровы? Пакуль цягамся, дык і таўчомся. А што два ці чатыры, дык якая розніца? Я ж іх і гадаваць, думаеш, доўга буду? Да каляд хіба. А дзеткі, нябось, не адкінуць...

«Усё ёй мала!» — падумала Тацяна, але сказала:

— Нясі сваім сысунам, пакуль цёпленькае.

І заспяшалася. Ішла і па Шулячыху злавала. Гэта ж трэба — чацвёра парасят! Яна ж, Тацяна, каб не гідзілася чужога малака, дык і Падласкі не трымала б. Але ж як пракляцце: пават у Мап'кі не можна малака ў рот узяць. А і то думала не раз, каб збыць Падласку. Думала, ды рашыцца не можна. Прывыкла. Тады і зусім адна ў хаце астапецца. Так дык і раніцою пагамоніць, і ўвечары, калі доіць. Каб жа яшчэ добры чалавек трапіўся. А то прадасць чорту лысаму, дык хіба ён так дагледзіць кароўку, як яна? А гэта ж, кажучь, і кенска, калі прадасеш

і шкадуеш. Гавораць, карова праз тое і малако перастане даваць. Дык прадай, і каб пасля людзі на цябе крыўдзіліся? Хай ужо будзе, пакуль можацца...

На склееным з усіх бакоў электрычным слупе вісеў ужо нарад. Яна ўтаропілася ў яго, шукаючы свайго прозвішча. А паспрабуй знайдзі тут што, у гэтых Пётравых кручках! Быццам і хораша піша, кругленькімі літаркамі, але столькі нейкіх кручкоў і завіткоў робіць, што і не прачытаць. З гэтай яго пісаніны колькі ўжо смяяліся. А Пётра не крыўдуе, кажа: «Мне гэтыя кручкі жыццё ўратавалі!»

Ён у сорака чацвёртым на вайну пайшоў, з партызанаў, і служыў пасля ў арміі доўга, нешта гадоў сем. Дык яшчэ як прыйшоў, усё казаў, што почырк яго ўратаваў. Быццам прыглянуўся яго почырк нейкаму начальству, і стаў Пётра пісарам, дык на фронт і не трапіў, і пасля ўсе гады ў пісарах праседзеў.

Пакуль шукала сябе, дык і сам Пётра выйшаў з двара. Падышоў да яе, штурхануў плячом:

— Не тыкай носам! На буракі пойдзеце, у Паддубоўе. Неба, праўда, пасмаркалася толькі, але памякчэла. Пара ўжо і палоць, і прарываць.

Зірнула на яго і ледзьве не зарагатала. Гэта ж праўду кажа яго Томка, што Пётра да сала ласы. Неяк бабы смяяліся, што пуза адгадаваў, а Томка яго вазьмі ды скажы:

— А не есць жа пічога! Усцягнецца, скварку ці кумпяка ўрэжа, з'есць з лустай хлеба, а тады вады нагібкам з вядра пап'е і як пойдзе, дык ажно ўвечары прывалачэцца.

Бабы яшчэ больш рагаталі, бо ведалі, што тая скварка на добры фунт нацягне і што не на адной той скварцы Пётра яе да вечара сноўдаецца, што не ў адной хаце перападзе яму за дзень і яшчэ колькі скварак і, вядома ж, чарка. Тацяна ледзьве не зарагатала і цяпер, зірнуўшы на Пётру: губы і барада блішчалі, аж ільсніліся — нійначай, сала еў.

Пётра, згледзеўшы, што яна ўсміхнулася, спытаў:

— А што вясёлага вычитала?

— Ага, вычитала, што ты сала еў. Томка праўду такі казала.

— А-а-а...— Пётра дастаў насоўку, выцерся.— Яна скажа! А што я яшчэ з'ем? Ці яна калі снядапак зрабіла? Прагоніць карову і зноў спаць заваліцца.

— Нічога, ты бедны не будзеш. Зпойдзецца каторая, што і пачастуе.

Пётра буркнуў:

— Шмат ты частавала!

— А ты й не заходзіў! — яна зноў усміхнулася.

— Многа вас, каб да ўсіх заходзіць. І так во...

Нешта яшчэ хацеў сказаць, але выйшла на вуліцу Манька, падышла да іх, загаварыла, як заўсёды, гучна:

— Прыходзь, Пётра, заўтра да мяне ў госці.

— Ён не да ўсіх ходзіць, — сказала Тацяна.

— Да мяне зойдзе, па-суседску.

— А што ў цябе за госці?

— Хто прыйдзе, той і будзе госцем, — сказала Манька і таўханула яго локцем у бок. — Юбілей у мяне заўтра, брыгадзір!

— І колькі табе нацыўкала? — Пётра дастаў цыгарэту, прыпаліў.

— Дык жа пра гэта ў баб не пытаюцца! — зарагатала Манька.

— Баба мне знайшлася! Толькі і ўсяго, што ў спадніцы!

— А якая табе розніца? — Манька, быццам не пра яе тое, не ўсердавала. — Табе і адной Томкі зашмат, ментузу такому! Ты б не пытаўся, а прэмію якую-небудзь даў, каб гасціна весялейшая была.

— І сваёй панчохі хопіць, — пасмейваўся Пётра.

Манька таксама не лезла па слова ў кішэню:

— Распатрашу, не пашкадую, толькі прыходзь.

— Клічаш, дык прыйду, — Пётра гаварыў памяркоўна ўжо. — А прэміі ўсё адно не дам. Позна спахапілася. Скажы дзякуй, калі з канторы паштоўку віншавальную прышлюць, — ён падыбаў у капец сяла, дзе быў саўгасны двор.

— Ты ж скажы, каб прыслалі! — гукнула яму ўслед Манька.

Тацяна нават зразумець не магла, сур'ёзна тое кажа сяброўка ці пацвельваецца.

Пастаяла яна з Манькай хвіліну — пара было бегчы дадому, у печы запальваць. Зайздросціла яна Маньцы. Лацвей бабе жыць з такім характарам. Быццам не прымае ўсяго да сэрца. Гэта ж каб Манька яе, Тацяніну, патуру мела, дык даўно б скапусцілася. А яе яшчэ і на жарты ханае. А Тацяна ж ведае, што не так яно напраўду, што Манька сваю бабскую адзілоту балюча перажы-

вае, толькі не паказвае таго, не выдае на людзях, груба-сцю ды гэтай сваёй знарочыстай бесклапотнасцю прыкры-ваецца. А сама яна не ўмее так. Як забаліць што, дык і на твары, і на языку — затайвацца не можа...

Прыйшла дадому, прыслухалася — спяць нявестка з унучкай. Асцярожна прачыніла дзверы ў тую хату, зірнула па будзільнік — было сем. Дык ужо ж і не рана, падумала, а яна нават у печы не запальвала...

У Паддубоўі жанчыны пазаймалі кожная сабе дзялкі, а яна поруч з Манькай стала — так весялей будзе, словам перакіпуцца можна. Гналі па два радкі. Бурачкі былі яшчэ кволыя. Вырвеш каторы, дык адно — мышыны хво-сцік. Але палоць і праўда не рана, бо ўтравелі. Манька рванулася наперад. Толькі і чуваць, — шах-шах. Яна па-спрабавала дагнаць, але засаплася. На яе радках пешта часта асот пракідваўся, а яго, каб з коранем вырваць, трэ-ба дзесяць разоў матычкай дзеўбануць. А яна яшчэ ко-шык з сабой узяла — малачаю ды лебяды свінчаці са-браць, дык ківалася-ківалася, а пасля і гукнула Маньцы:

— Не прыся так, што не ўгнацца!

Манька разагнулася, азірнулася:

— А бо, я й не бачу! Ты ўжо не шчыруй так, пасля ж акучнік пусцяць.

— Поскудзі гэтай і акучнік рады не дасць.

— А ліха з ім! Пакуль зноў выб'ецца наверх, дык і буракі ў сілу ўбяруцца, ім ужо не страшна будзе, — ад-казала Манька, але ўсё ж замахала матычкай павольней.

А як параўняліся і адна пры адной, рука ў руку, секлі матыкамі зелле, пакідаючы за сабой тры шнурочки яшчэ кволых, чырванаватых лісточкаў, Манька спытала:

— Што ж не хвалішся, як нявестка?

— А чым жа хваліцца? — Яна, Тацяна, уздыхнула. — Няма чым хваліцца, Манечка. Усё маўчыць болей.

— А ты хочаш, каб яна перад табой душу вывароч-вала?

— Хто ж кажа! Але каб пажалілася па-бабску, ці што...

Манька, не паварочваючы галавы да яе, Тацяны, ска-зала:

— А можа, яна не пажаліцца да цябе прыехала, а па-здэкавацца, дапячы? Яны, цяперашнія, па ўсё здатныя. Іншая ці паехала б з такой радасцю да свякрухі!

Тацяна ці не абурывалася:

— Не, Манька, дарма ты! Рыта не такая. Хінула яна да мясе, бытта і да роднай маткі. Таму і прыехала.

Мамка не перабівала. Грэблася матычкай, апраўляла зрушаныя бурачкі, скідала ў кучкі падсечанае і вырванае зямле. Ды нечакана, вырастаўшыся і ўпершыся кулаком у зямелю спіну, сказала з рапейшай зласнаватасцю:

— Ат, абое рабое! І яна не анёлак, калі сям'я развальваецца!

Тацяна таксама разагнулася, падцягнула папчоку, што камяком збілася пад пятой, сказала:

— І праўда твая, Манечка, і няпраўда. Як бы там ні было, а баба заўсягды цяплівейшая, чым мужчына. Ці даўнейшая, ці цяперашняя, як ты кажаш, а ўсё адно — баба ёсць баба. Сям'я ёй дарожшая, чым катораму. Не, Манечка, напрасліну ўзводзіць на яе дарма.

Манька сашчапіла пальцы, пацерла далоні адна аб адну, атрасаючы з рук зямлю. Беручыся зноў за матычку, кінула:

— Ну, то тады твой Алёшка добрая цаца!

Тацяна прамаўчала і таксама ўрачкавала. На Маньку не пакрыўдзілася. Ведала яна Маньку. Тая заўсёды так: скажа, як мацюкнецца, а ў самой злосці — ні на грош. Яна ж і сама адчувае, што не Рыта — Алёшка віпваты, усё больш пра тое думае. І вось жа дзіўна: толькі цяпер, пэўна, спахапілася і зразумела, што вырас Алёшка. Раней жа ўсё выдаваў малым. Нават і службу ў арміі, і жаніцьбу яго яна ўспрымала быццам праз сон. Нібы ўсё тое было не з Алёшкам, а з некім іншым. І калі ён рабіў што не так, дык яна не падта і засмучалася. Думала: ат, вядома, дзіця яшчэ, розуму таго, як у вераб'я.

Збянтэжылася, як першы раз маткай яе ў вочы назваў — тады, калі прывалок у хату паўмяшка ячменю. Той поччу і цюкнула ёй у галаву: надрастае яе Алёшка. Але ж сэрца не хацела з тым мірыцца. Для яе ён усё адно дзіця. «Матка» тая сарвалася з языка ў злосці, няіначай. Хіба ж ён горшы за ўсіх?

А пасля, як у армію пайшоў, дык яна і зусім на тое забылася. Сэрца і без таго балела, ды і Алёшку быццам падмянілі, як зноў маленькім зрабіўся. Пісьмы пісаў, дык усё мамачка ды мамачка. Яна не саромелася чужым чытаць Алёшкавы пісьмы. Хай бачаць, хай ведаюць, які ў яе сыноч. Сама сабе на пяць, на дзесяць разоў кожнае

перачытае. І шчаслівая была, як піколі: здавалася, што раней Алёшка з ёй так памногу і так добраўка не гаварыў. А пасля ж неяк так сталася, што ён быццам сам на сабе, а яна — сама на сабе. Ды што хацець? Хлопцы ж з маткамі заўсёды так.

Гпала яна ад сябе ўсё кепскае. Хлопец як хлопец. А што не ўсё па яе выходзіць, дык што ж зробіш? Век другі настаў. Яна не надта перажывала і тады, калі Алёшка валасы адпусціў і калашыны ўнізе растачыў, кліны паўстаўляўшы. Такой бяды, думала. Калі ім такое даспадобы, хай носяць. Цяпер у валасах нічога не завязецца. Каб у сяле жыў, дык, вядома, па-людску і стрыгся б, і спадніцы б тыя вакол ног не матляліся... Адно кепска — не шануе яе Алёшка грошай. Нібы яны дарма яму даюцца. Гэта ж прыехаў, памятае, яшчэ без Рыты, і пайшлі яны разам у краму, а там людзей мнагавата — якраз выхадны быў. Мужчыны вазьмі ды падкузьмі Алёшку: «Раскашуйся, рабочы клас!» Дык Алёшка як стой і выклаў дзесятку на пітво і яшчэ прыкусіць нешта. Яна, Тацяна, неяк сумелася тады. І не так ёй грошай тых было шкада, як самога Алёшкі. Падумала: «Маё ж ты дзіцятка, так у цябе лішняяй капейкі ніколі не завязецца...» І сябе самой чамусьці зрабілася шкада. Не падумаў, адкуль у маткі тыя грошы бяруцца...

— Я ж, Манечка, больш і вінавачу Алёшку, — азва-лася ўрэшце.

— Ага, так я табе і паверыла! Ці парадзілася яшчэ матка тая?

— Кінь, Манечка!

Яны дабілі занятыя імі чатыры радкі — ад дарогі, што бяжыць з сяла ў Барок, да Якубавага раўка ў Паддубоўі, без пярэдыху павярнулі назад. Прыпыніліся на хвіліну толькі — нацягнуць на лоб хусткі, каб сонца так не смаліла ў галаву.

— Я, Танька, не выскаляюся, — Маньчын голас палагоднеў. — Але ж не веру я ўсё... Як ён мог рашыцца на такое?

— Мусіць жа, мог, Манечка.

Манька, памаўчаўшы, сказала печакапа:

— Папскай натуры ён у цябе, дзеўка. Табе падмогі ад яго не было і нямашака. І ў мяне адной галава праз усё баліць, і ў цябе.

Тацяна адказала на тое лёгка, як па пешта даўпо перадумае і перабалелае:

— Каб горшай бяды не было, Манечка. Падмогі таеі я ад яго і не вымагала. Сама пакуль у сіле.

— Дык чаго ж цяперака сичыш? Выгадавала гультая і абібока, дык сама і вінаватая!

— Ведама, вінаватая,— ціха прамовіла Тацяна.— Толькі ад гэтага не лягчэй, Манечка. Ці ж я яго чаму благому вучыла?

— Благому ён і сам навучыўся. Добраму ты яго не навучыла, дзеўка!

Сказала тое Манька і, як яе хто ўджаліў, ірванулася паперад, толькі камякі зямлі паляцелі з-пад матычкі. А яна, Тацяна, наадварот, як умлела, нібы яе варам усю абліло — так яе словы Маньчышы ўразілі. Не кіпулася даганяць сяброўку. Ведала, пачакае Манька, пасядзіць на ўздоражку. Корпалася, падсякала матычкай зелле, машынальна пасоўвала паперадзе сябе кошык — ужо амаль поўны — і ўсё над Маньчынымі словамі думала.

«Добраму ты яго не навучыла...» А чаму ж яна вучыла яго? Усё ж рабіла, каб найлепей яму было. А ці ж добрае можа благім абярнуцца? Але ж чаму ёй сэрца па Алёшку даўно баліць, так баліць, як ніколі раней не балела, нават тады, калі маленькі быў? Сэрца матчына чуе бяду дзіцячую. Ужо не першы год той боль жыве ў яе сэрцы. І не той колішні боль па малым Алёшку, калі ёй усё на бяду варажыла. Боль той, памятае, салодкі быў і мінаўся адразу, як толькі абдымалі яе за шыю яго цёпленькія ручаняткі. А то ж — наадварот! Асабліва з тае пары, як у горад падаўся Алёшка. Прыедзе ён, у хату зойдзе, дык яна і радая, і як бы нейкі страх душу халопіць. Глядзіць на яго, на тое, як ён робіць што, ходзіць, прычэсваецца каля люстэрка, і ўсё ловіць сябе па думцы: чужы нейкі робіцца яе Алёшка. Штораз, з кожным яго прыездам усё болей палохалася яна гэтага незразумелага і неадчэпнага адчування.

Палягчэла троху, калі ажапіўся Алёшка. Мо проста не да таго было, другі клопат быў? Але праз нейкі год-другі страх вярнуўся. І боль. Шчымела сэрца і шчымела. Яна ўжо, хоць ты нікому не прызнавайся, нібы змірылася з тым страхам, быццам і чакала бяды. А яно вось і праўда. Заўчора, як Рыта прыехала, яна, Тацяна, адразу здагадалася, што нешта не тое. Рыта яшчэ і слова не паспела сказаць, і не надышла, каб наздароўкацца, а ў яе сэрца так і забілася: тах-тах-тах, і гарачыня пад грудзі падкацілася...

Дагрэблася яна да дарогі, прысела, а пасля і прылегла, каб спіна адышла. Мацька загаварыла да яе зусім не пра тое:

— Чула ты ці не, як учора Гэлька ля канторы лямантавала?

— Не чула я нічога.

— Цырк, і толькі! Яе ж з пошты прагналі. Дык яна злавіла ля канторы дырэктара і давай прасіць, каб даяркай ёй пайсці. А ён вазьмі ды скажы: «Ты ж усе кармы ў свой хлеў перацягасш!» Дык яна кляла і дырэктара, і Пётру, крычала, што гэта ён увёў дырэктару ў вушы, што зладзейка яна...

Яна, Тацяна, не слухала. Не было ёй сёння справы да Гэлькі ці да каго там яшчэ.

Прыбегла дадому — нявесткі ў хаце не было. Пэўна, у садок з Алачкай пайшла. Яна не стала гукаць іх, узяла даёнку, у кішэню паклала лустачку хлеба і пабегла ў поле. А прыйшла, дык нявестка з упучкай, бы сабраўшыся куды, у двары яе стрэлі.

— Ай-яй, няўжо бабу з малачком чакала? От разумніца мая! Бярыся за вочапку, памагай бабцы, а то баба старая, нядужая...

Так, гамопячы з малой, зайшла ў хату, узялася цацкіць малако. Следам зайшла і Рыта, прысела ля стала. Знячэўку спытала:

— Мама, аўтобус роўна ў шэсць ідзе?

— Каторы на Мінск? Ага, дачушка, у шэсць.

— Паедзем мы.

— Куды гэта? — перапытала яшчэ быццам спакойна.

— Дадому паедзем. У Мінск.

У яе ажно вядро ў руцэ калыхнулася.

— Чаго ж так, Рыта? Ты ж казалася — водпуск у цябе.

Нявестка ўздыхнула. Памаўчаўшы троху, сказала:

— Водпуск, канечне. З панядзелка толькі і пачаўся.

Але чаго мы тут сядзець будзем?

Сказала і змоўкла, галаву апусціла, шоргала далапёй па стальніцы.

Яна, Тацяна, не дацадзіла малако, адставіла даёнку, сама апусцілася побач са збанком на ўслоп, ускінулася:

— Што ты кажаш, Рыта? Як гэта — чаго вы тут сядзець будзеце? А дзе ж вам яшчэ сядзець? І не думай!

Схамянулася, што не наліла малой. Падхапілася, вы-

цягнула са стала шуфлядку, дастала кубачак, пагібкам пялѣхнула ў яго са збанка, падала Алачцы:

— Пі, пакуль цѣпленькае. Чысценька толькі, каб дно відаць было.

Рыта раптам заплакала, аблакаціўшыся на стол. Хліпаючы посам, сказала глуха:

— Не магу я, мама. Стараюся, а не магу. Хто я вам? Людзі пачнуць гаварыць...

Хацела Тацяна падняцца, падысці да Рыты, абняць, суцешыць, ды не рашылася чамусьці, у нагах пейкую слабасць адчула. З другога рога стала азвалася:

— Перастань! Прыехала — і добра зрабіла. І мне, старой, весялей, і вам тут не горай. А людзі што? Якое каму дзела? Перастань, дачушка! — І не стрывала, сама ўсхліпнула. — Мне ж таксама не лягчэй...

Слёзы як быццам падзейнічалі на нявестку. Падняла Рыта галаву, выцерла тыльным бокам далоні вочы, сказала смялей:

— Паедзем мы, мама. Пасля абеду збяромся і пойдзем памаленьку.

Маўчала Тацяна. Не ведала, што казаць. Упрошваць, угаворваць, як малую? Дык жа, дзякаваць, ужо сама матка. Хто яе самую, Тацяну, калі пашкадаваў, хто яе калі прытуліў-прылашчыў? Нечакана для сябе самой са злосцю сказала:

— Нікуды не паедзеш! Прыехала от, дык і жыві!

Рыта апусціла галаву, панікла, а ўнучка, адарваўшыся ад кубачка, уставілася на яе, Тацяну, спытала:

— Чаго ты, бабка, крычыш?

Глядзела на ўнучку пейкую хвіліну няўцяма, бы не дачула, што яна сказала. Урэшце падалася да малой, праяла рукой па галоўцы:

— Крычу, бо маці твая... Табе ж тутака добраўка, праўда? Па пясочку можна пабегаць і на траўцы паляжаць, і малачко во свежанькае... А матка твая ў Мінск ірвецца. Ты ж не хочаш у Мінск?

— Не, я буду ў бабкі, — Алачка ўткнулася ёй у калені.

— Я ж і кажу, што ты ў мяне разумніца. А маці...

— Ай, мама! — матлянула галавой Рыта.

— Што, ай? Чаго ты ехала сюды, га? Каб тым абрадаваць, што сказала? Дык і без цябе ўведала б! Ці, можа, і ты добрая цаца, як Манька кажа?

— Чым жа я вінаватая!

Чула, што нявестка вось-вось зноў заплача, хацела сказаць нешта мякчэйшае, ласкавейшае, аднак па-ранейшаму злосна кінула:

— А не вінаватая, дык сядзі і не рыпайся! Водпуск свой скопчыш, тады паедзеш, калі так хочацца!

Устала, даліла малако ў збанок, паставіла яго на стол, прыкрыўшы зверху газетай, каб муха не ўбілася, другі збанок зашэсла ў кладоўку. Вярнуўшыся ў хату, пайшла ў запечак — замяшаць парсяці і курам. Не бачыла адтуль, а ведала: Рыта сядзіць там, дзе і сядзела, — на ўскрай стала. Сядзіць і маўчыць, і яна, Тацяна, не азывалася, пакуль корпалася ў запечку. А выйшаўшы на хату з вядром у адной руцэ і з міскай у другой, сказала:

— Не думай ні пра што такое, дачушка. Неяк жа будзе.— І, бачачы, што Рыта не падымае галавы ад стала, патапталася на месцы.— Я па даёнку забягала, дык вас не было відаць пiдзе. Хадзіла куды з Алачкай ці толькі ў садок?

Рыта паволі падняла галаву, зірнула на яе:

— Па вуліцы прайшлі, да магазіна...

І раптам нявестка падхапілася з услончыка, абняла Тацяну, уткнуўшыся носам у грудзі:

— Мамачка вы мая!..

Разгубілася яна. Ні адштурхнуць, ні абняць — рукі занятыя. Апусціла вядро на падлогу — яно ў левай руцэ было, вочапка глуха дзыкнула аб край, атуліла Рыту гэтай вольнай левай рукой за плечы, а ў правай так і трымала міску. Гладзіла нявестку па валасах, па плячах, шаптала:

— Ну, ціха, ціха... Ну, супакойся, не плач, дзіцятка. Не трэба так...

Потым яны разам выйшлі на двор, разам ішлі да хлява. Яна пэсла вядро, а Рыта, ідучы ззаду, міску.

— Пастаў от тут, ля карытца, пакуль. Я вылью парсяці, дык сама выкіну, а ты рук не ўрабляй, — казала да нявесткі.— Куры да цябе не прывыкшы, дык усё адно не падыдуць. Пастаў пакуль.

— Добра, мама, — Рыта паставіла міску з тоўчанай бульбай і хлебам, адышлася, села на лаўцы ля сенцаў.

Даўшы курам, прысела побач і яна, Тацяна. Сядзелі, глядзелі, як чубіліся ля карыта куры, і маўчалі. Зайшоў па двор Шулячышын невень, паходжваў зводдаль, намерваючыся далучыцца да кампаніі, баязліва паглядаў на яе, Тацяну, але яна, як бы заўсёды зрабіла, не замах-

нула ся па яго, не заакышкала. Паадварот, насміхнула ся сама сабе, быццам сказала: «Дзеўбані, дзеўбані і ты, кавалер. Пасеш жа і маіх...»

А ўголас прамовіла да нявесткі:

— Ну, хай ядуць. Пара і нам за стол.

Пасля абеду Манька не прыйшла на буракі. Як і казалі, паехала ў Мінск — надумала ж баба госці рабіць. Кінула-рынула ўсё — і паджгала. А ёй, Тацяне, мо і трэба было б з'ездзіць, дык жа...

Да жанчыні яна не пайшла. Раз зацялі дзялку з Манькай, трэба яе і дабіваць. Бабы вуць ужо дзе, пад самым Барком рагочуць і перагукваюцца, а яна з гэтага краю, ад сяла, адна кешкаецца. Кошыка пасля абеду не брала. Таго зеля, што ў полудзень прынесла, на два дні хопіць. А без кошыка, хай яно і невялікі замінак, работа спарней робіцца. Яна, глядзі, мо і за абедзвюх управіцца. Яно ж і трэба, раз ужо ўзяліся. Хай Манька пагойсае па Мінску, прысмакаў пашукае.

Пра Рыту з Алёшкам старалася не думаць. Бо што яна можа прыдумаць новае? Прыедзе, то і відаць будзе. Мо ён будзе больш разгаворлівы, чым Рыта, скажа матцы, чаму такую радасць ёй прыгатаваў і што рабіць цяпер.

Не верыць яна, што Алёшка, як Рыта кажа, на машыну паквапіўся. Гарыць хай яна, машына тая, каб на яе чалавека мяняць, матку свайго дзіцяці, калі ўжо не жонку. Не, не гаварыла яна гэтага Рыце, але сэрцам чуе, што не адна машына вінавата. Разлюбіў? Цяпер жа модна, кажуць, стала так гаварыць. Ледзь што — разлюбіў. І судзі тыя ці хто там — вераць, разводзяць. А не падумаюць пра тое, што як жа гэта можна, каб чалавек дзіця сваё разлюбіў? Што ж гэта за чалавек ён такі, калі праз прыхамаць сваю дзіцяці выракаецца?

Нечакана прыгадаўся Іван Рабцэвіч. Рабіў у эміграцыі механікам, ці брыгадзірам. Нейкі год ён нешта часта панадзіўся ў іхнія Жылічы. Яна спачатку і думаць нічога не думала, а пасля ўжо ўведала: той Іван Рабцэвіч быццам нешта да яе займеў. Неяк раз паздароўкаўся, другі, а пасля і загаворваць пачаў. Але яна не звяртала на тое ўвагі. Ён жа нейкі такі чалавек быў, што ні з кім на вуліцы не размінецца, кожнага зачэпіць. Надта ж гаваркі быў. Заўсёды на ім быў плашчык пэйкі руды і афіцэрская шапка з бліскучым брыльком — і зімой і летам.

Хутка хадзіў, подбежкам, быццам яму холадна. Бяжыць вуліцаю, каля якога старога прыпыніцца, каб закурыць стрэльнуць, анекдот расказаць, а бабу ці дзеўку каторую стрэне, дык брылёк свой прыпадые, усміхнецца, хуценька скажа: «Здароў, дзеўка!» — і не розмінецца, каб рукою яе не ляпнуць, і не па плячы, а ніжэй, па мякчэйшаму.

І гэта ж дай рады: Рабцэвіч той у сваты да яе прыходзіў!

Яна адно пасмяялася з таго сватання. Вечарам паяк, яна ўжо спаць збіралася, у дзверы пехта пастукаў. Яна ці не спалохалася: значыць, чужы нехта, калі стукаецца. Ажло адчыніліся дзверы, і зайшоў Качан, а за ім — Рабцэвіч. Патапталіся ў парозе, памуляліся троху, а потым Качан і загаварыў:

— Не лягла яшчэ? Гэта ж мы ішлі і вось надумаліся да цябе зазірнуць, дзеўка, паглядзець, як ты тут.

— А што на мяне глядзець? — сказала яна.

— А так сабе, — мармытнуў Качан, і яна раптам сумелася, бо нейкі не такі быў старшыня — быццам бянтэжыўся чагосьці. — То, можа, ватоўку скіну?

Не чакаючы, што яна скажа, Качан сцягнуў з плячэй ватоўку, зняў шапку, павесіў на цвік. Зняў свой плашч і Рабцэвіч. Яна ў недаўменні пазірала на ўсё тое. Калі распранаюцца, дык не на хвіліну зайшлі. Што ім прыспічыла? Час жа не ранні. Яшчэ больш здзівілася, калі Качан раптам дастаў з кішэні бутэльку і паставіў на стол.

Яна не стрывала:

— Што вы надумаліся, дзядзька Юлісь?

— Як бы табе сказаць, дзеўка... Дзела, значыць, ест. Пашукай чаго закусіць, гэта самае.

— Ці цётка Ганна з хаты выгнала?

— Ага, вытурыла! Дык зайшлі да цябе. Ты не прагоніш?

— Так бы і казалі, дзядзька. Зараз пашукаю чаго. А то ж я спалохалася. Хто, думаю, проці начы?

— Мы не кусаемся, каб палохацца. Пашукай што на стол, — Качан ужо асвойтаўся, прысеў да стала, кіўнуўшы і Рабцэвічу на табурэтку.

Яна падала ім скрылёк сала, акраец праспака, цыбуліну, паклала сырых ячак. Мужчыны ажывіліся, заёрзалі — Качан па ўслопе, Рабцэвіч па табурэтцы. Качан сам, не чакаючы яе, сяк-так парэзаў хлеб і сала, Рабцэвіч ачысціў цыбуліну. Урэшце Качан гукнуў яе:

— Сядай і ты, Тацька!

Яна адмахнулася:

— Абыдзецца і без мяне!

— Не, дзеўка, не абыдземся. Сядай, кажу! І чарку сабе дастань.

Яна прынесла трэцюю стограмоўку, прысела да стала. Качан паліў у чаркі. Круцячы ў пальцах сваю стограмоўку, сказаў:

— Дык дзела такое, дзеўка. Ганна нас з хаты не вытурвала, і зайшлі мы да цябе не проста так.

Ён змоўк. Рабцэвіч і зусім слова не сказаў, як у хату зайшоў. Дык яна і не цяміла, што да чаго. Усміхнулася:

— Ладна, дзядзька, зайшлі дык зайшлі. Не аб'ясце мяне, калі во гэтую цыбуліну схрабушчыце.

— Не, ты, дзеўка, чакай. Зайшлі мы не так сабе. Рабцэвіч во інтэрас да цябе мае. Ну, адным словам, сватаць мы цябе прыйшлі, Тацяна.

Яна не прыняла таго ўсур'ёз, зноў усміхнулася:

— А хай вас, дзядзька Юлісь! Захацелі чарку ўзяць, дык і бярыце. Ці ж я праганяю?

Качан адставіў чарку, закруціў галавой:

— Дык жа не проста выпіць, Тацяна! Кажу ж — чалавек інтэрас да цябе мае!

— Хопіць, дзядзька, прыдурвацца! Піце ўжо! — сказала яна і сама кульнула ў рот сваю кроплю.

Качан ніякавата змоўк, зірнуў на Рабцэвіча, крактануў:

— Ну, то калі так... Бяры, вып'ем і мы. За цябе, дзеўка!

Яны выпілі, узяліся за сала. Маўчалі. Рабцэвіч, як вады ў рот набраўшы, так і не падаў голасу. І яна здагадалася, што Качан не прыдурваецца. Гэта ж яны і праўда прыйшлі ў сваты! Таму і бутэльку з сабой прынеслі. У сваты з пустымі рукамі не ідуць. Яна не збянтэжылася і не спалохалася, наадварот — зрабілася чамусьці весела. У яе і думкі не было пра тое. Як Алёшка знайшоўся, дык усярэдзіне бы што завязалася. Нікога і нічога ёй не трэба. Ёй і з Алёшкам добра. Каб і пайменшы чалавек падарыўся, дык і то наўрад, а то, дай рады, Рабцэвіч, плашчык руды...

Спрабаваў Качан яшчэ нешта мармытаць у вусы, ды яна абарвала яго:

— Кіньце, дзядзька! Дураець усё гэта!

Яны пасядзелі троху, моўчкі і поспешкам дапілі тое, што аставалася ў бутэльцы, гэтак жа моўчкі і паспешліва апрапуліся і выйшлі з хаты.

Больш ці ўспамінала б Тацяна пра тое, каб Качан не напамніў. Ехала яна неяк снапы вазіць з Храпавіцы, і падсеў да яе ў калёсы Качан. Спачатку так пра пешта гаварыў, а потым і сказаў:

— Ты, дзеўка, падумала тады: здзяцініўся Юлісь. А тут дзела такое... Ён жа і праўда цябе ўпадабаў. Вушы мне пратрубіў: пасватай ды пасватай. Казаў: толькі праз цябе адну і наязджаў так часта ў Жылічы. А яшчэ табе скажу, мо і дарма ты заўпарцілася. Ён, вядома, не падта каб з выгляду, але ж чалавек неблагі. І ў трактарах разбіраецца...

Яна толькі і сказала:

— А мне што да таго?

Качан мармытнуў:

— Табе, вядома, відней.

І больш нічога не сказаў. Усю дарогу маўчаў, хоць і ехалі яны доўга, праз увесь Ліпнік, ажно пад Замошша...

Не думала яна ні пра якое замуства. Ні тады, калі наязджаў у іхнія Жылічы Рабцэвіч, ні пасля. І ў галаве таго не было ніколі. Толькі аднойчы пешта быццам варухнулася ў яе ўнутры. Гэта калі прыслалі ў Жылічы новага дырэктара школы — на месца Трухана-Квочкі, бо той усё хварэў. Прыехаў Рыгор Пятровіч не адзін, а з жонкай і дачушкай. Тацяна не надта і думала пра таго дырэктара новага, бо Алёшка і ў школу не хадзіў. Але ж, кажуць, добрага чалавечка відно і ў запечку. Пэўна, і праўда добры чалавек быў, бо людзі неяк адразу пра яго загаварылі. Надта ж культурны, абыходлівы быў, не праміне, каб «дзень добры» не даць. А яшчэ — працавіты і гаспадарлівы. У школе днямі навывлёт прападаў. І дарма, што настаўнік і дырэктар, а ніякай работы не цураўся. Гэта ж тады, пры ім якраз, школу пачалі ставіць, на старым месцы, дзе і да вайны была, дык ён і на зрубе сядзеў з сякерай, і кроквы абрашочваў, і гліну на грубкі замешваў. Такі ўжо просты чалавек быў. Колькі і парабіў у іх, а ўсе людзі ўпадабалі і надта ж шкадавалі, калі ён з'ехаў раптоўна. Праз жонку з'ехаў. Пра тое, што Рыгор Пятровіч кепска жыве з жонкай, ведала ўсё сяло. Дырэктарка не толькі ў хаце з ім грызлася, але і на вуліцы.

Яна, Тацяна, думала пра Рыгора Пятровіча часам.

Але ж «думала» — дык мо і не тое слова. Шкадавала яна яго. Па-бабску шкадавала. Бачыла, што недагледжаны ён пры сваёй Лідачцы — яе ж усё Лідачкай звалі ў Жылічах, жонку яго звягліваю, а пра большае, пэўна ж, і думкі не было, хоць і ніякавата пачувала сябе, калі страчалася з ім на вуліцы. Ды дарма, мусіць. Яго ж усе бабы ў сяле шкадавалі, не адна яна...

У одуме тым не прыкмеціла, як і сонца апусцілася. Яна сама мо і не спахапілася б, але бабы гукнулі:

— Ты што, заначаваць тут хочаш?

Яна паднялася. Бабы ішлі ўжо дарогаю да сяла. Яна таксама гукнула, бо была далекавата, недзе на сярэдзіне загона:

— Ідзіце ўжо, не чакайце! Даб'ю, што пачала!

Жанчыны пасунуліся дарогаю ў лагчынку, пад Юркава балотца. Яна пастаяла, паглядзела на дарогу — не туды, дзе да яе падступала тое Юркава балотца, а правей, на пагорак, дзе дарога выбягала з Барка. Падумала: мо раптам Алёшка з таго Барка пакажацца? Доўга глядзела, ажно ў вачах пачалася мітульга. Сонца, што ўжо збіралася пакрысе садзіцца, усё яшчэ зырка свяціла ў твар. Мо праз тое гэтая мітульга? Глядзела і гадала, ці гэта куст там пры дарозе, ці мо і праўда хто ідзе? Урэшце ўспомніла, што там жа напраўду куст стаіць — ля струхлелага бярозавага пня. Выцерла вочы тыльным — чыстым — бокам далоні і зноўку ўзялася за матычку.

Яна хуценька дапалола канчуры, вырвала ў прыдарожным адхоне касмыль травы, выцерла рукі і матычку. Хацела ўжо ісці ў сяло, але, як хто падштурхнуў яе, азірнула пазад. Азірнула і замерла: з Барка ішлі людзі. Трое. Пэўна ж, ад аўтобуса. Недзе такой парой якраз і прыходзіць. Здалёк не магла пазнаць тых, што спускаліся з пагорка. Адно бачыла: хлопец і дзве дзеўкі. Не дужа і верыла ў тое, што Алёшка будзе ехаць на аўтобусе. Калі паважыцца прыехаць, дык, пэўна, на матацыкле прыскочыць, — але ўсё ж не спяшалася скрапуцца з месца, стаяла і пазірала: а раптам?

Калі тыя падышлі бліжэй, угледзела: ішоў Шулячышын Мішка і дзве дзяўчыны. Пэўна, з Арэхаўкі, а мо і далейшыя. Счакала, пакуль яны падышлі зусім блізка: неяк цяжка было пайсці — чакала-чакала, а цяпер уцякае.

Мішка падышоў, паздароўкаўся:

— Здарова, цётка!

Яна сказала:

— А я падумала: ці не Алёшка мой?

— Не, Алёшка не ехаў. І на станцыі яго не бачыў,— гаварыў Мішка.

Пайшла разам. Ішла і гаварыла да Мішкі:

— Дык я і верыла, і не верыла. Ён жа, пэўна, на ма-тацыкле прыедзе. Але ж, думаю, раптам? От пастаяла і пачакала. А ты, Міша, чаму адзін?

— Сёння цяжка з дзецьмі ехаць, цётка. Сам ледзь уплішчыўся — столькі людзей. Як селядцоў у бочцы!

— Мы ж на падножцы ўсю дарогу віселі,— азвалася і адна з дзяўчат.

— Ведама, усе едуць на выхадшыя. Буднім жа днём лягчэй. Рыта во наша ў сераду прыехала, дык, казалася, саўсім пусты ішоў.

— А чаго яна ў сераду прыехала?

— А водпуск у яе.

— А не разам з Алёшкам?

— Нешта яму не далі.

— Вялікім начальнікам зрабіўся, што без яго не абышліся,— сказаў Мішка.

Яна адчувала, што Шулячышын хлопец пацвельваецца, але сказала памяркоўна:

— Хто ж іх там ведае, чаму так.

Мішка, памаўчаўшы, прамовіў таксама іншым тонам:

— Нешта нейкае, калі разам водпуску не далі. Так жа заўсёды разам даюць, калі пават і не ў адным месцы робяць.

— Я ж і кажу...

Ля самага сяла іх папаткаў Пётра — ішоў пасустрэч. Спытаў у яе:

— Кончылі там?

— Дзе ты бачыў! — Тацяпа прыпынілася. — Мо палавіну.

— А чаго? Колькі там тых радкоў?

— А даўжыня якая? Ажно да раўка Якубавага!

— Ну, то тады і заўтра туды ж. Толькі каб кончылі ўжо.

— Заўтра даб'ём.

Мішка з арэхаўскімі дзеўкамі падыходзіў ужо — бачыла — пад сваю хату, а яна ўсё стаяла з Пётрам. Чаго там і стаяць было, але ж — спытаўся неўспадзеўкі:

— А што ты нейкая, бы мокрая курыца?

Яна ўсміхнулася:

— Што табе здалася?

— Не здалося, бачу.

Яна зноў усміхнулася:

— А не, Пётра. Нешта нездаровіцца.

Ён паглядзеў на яе, паківаў галавой, сказаў:

— Ну, ладна, схаджу на поле.

Яна таксама пайшла. І толькі цяпер схамяпулася, што не спытала ў Мішкі пра Маньку: мо бачыў яе? Ды тут жа падумала: паўрад! Тая так рана не ўправіцца, хаця б на апошні аўтобус паспела.

Цераз вуліцу з гумна несла посцілку сена Вера-фельчарка. Летась прыслалі дзеўку ў Жылічы. Ужо ці не чацвёртую? Нешта не трымаюцца гэтыя фельчаркі на іхнім медпункце. Замуж выскокваюць. І хоць за сваіх, жыліцкіх, хлопцаў, а з сяла з'язджаюць, бо тыя хлопцы — хто ў Мінску, а хто яшчэ дзе. Прыедзе каторы, на вечарынку раз-другі сходзіць — от і фельчаркі няма. І гэтая таксама хуткая. Летась прыслалі, і летась жа замуж выскачыла. За Толю Кастусёвага. Кастусь дык і не хацеў, каб сын жаніўся. Казалі, што і адлупцаваў кавалера. Але ж — ажаніўся. Пры медпункце перавязачная была, дык там пачалі жыць. Усю зіму там і праседзелі. А нядаўна Толю ў армію ўзялі, дык Кастусь, хоць і муляўся, а ўзяў нявестку да сябе. А дзеўка і не шманае, ганарліва ходзіць. Кажуць жа, загрубела. А мо і няпраўда, калі во посцілкі з сенам цягае?

Падумала: з поўным перайшла, прыедзе-такі Алёшка...

Прыехаў ён пазнавата. Яна ўжо і гаспадарку дагледзела, і на пару з Рытай падворак падмяла. Рыта падбівала і вуліцу падмесці, але яна запырэчыла: сёння падмяцеш, а заўтра і следу таго няма. Дык яны адно каля лаўкі, што пры гародчыку, і каля варотцаў пашкрэблі дзеркачом. І ўпучка памагала, са сваім вядзерцам і грабелькамі круцілася каля іх.

Пасля пайшлі ў хату. Рыта тэлевізар уключыла — кіно нейкае пачыналася. Яна таксама прысела на хвіліну — вось-вось павінна была прыйсці з поля Падласка. Праз тое кіно і не пачула, як затарахцеў і змоўк ля варотцаў матацыкл. Падхапілася, калі пачула, што клямка бразнула ў сенцах. Выйшла ў першую хату, ажно — Алёшка на парозе. У куртачцы балоневай, у шапцы-гаршку на галаве. Весела сказаў:

— Здарова, маці!

— Здароў, сыноч! — адказала і замітусілася: паправіла абрус на сталю, змахнула апучай-адстаўніцай услон і табурэтку.

Алёшка, распранаючыся, здзіраючы з галавы той гаршчок, казаў:

— Ледзь даехаў. Спачатку падача запартачыла, а пасля счাপленне паляцела, дык загараў на дарозе. Во калі прыехаў, хоць і выехаў...

І замоўк на паўслове, бо з другой хаты выйшла Рыта. Вырачыўся на яе, у твары змяніўся. Не так са злосцю, як са здзіўленнем — гэтак падалося Тацяне, — сказаў:

— А ты чаго прыпёрлася?!

Тацяна, трымаючы ў руках апучу, якой выцірала табурэтку, быццам не ведаючы, куды яе прыткнуць, крыкнула:

— Алёшка!

Рыта крутнулася на парозе і шмыганула назад, прычыніўшы за сабою дзверы.

— Не крычы, сыноч! А куды яшчэ было ёй ехаць?

Сказала спакойна, спадзеючыся, што і ён астыне, апамятаецца. Ён і праўда быццам збянтэжыўся. Адно прабурчаў:

— Куды хоча...

На вуліцы зарыкалі каровы, і Тацяна абрадавалася таму. Кінулася за перагародку, узяла даёнку. Ідучы праз хату да дзвярэй, сказала нібы сама сабе:

— Пайду ж падаю.

Саскочыла па звычцы з ганка і ледзь не напаролася на матацыкл — Алёшка, як заўсёды, паставіў яго ля сяней. Заўсёды памятала, як прыязджаў, што тут ён ставіць свайго каня на начлег, а сёння забылася.

Падласка была ўжо ў хляве. Крутнулася галавой да яе, пацягнулася пысаю да рук і, не знайшоўшы нічога, незадаволена матлянула рагамі.

— Я табе махну, пенажэра! Абыдзешся! Павярніся, бо стала, што не падступіцца.

Прысеўшы ўрэшце пры боку, зласнавата тузанула за цыцкі, ад чаго Падласка зноўку здзіўлена азірнулася на яе.

Нечакапа ўгледзела ў дзвярах Алёшку. Падышоў, пачапіўся рукамі за вушакі, сам падаўся галавой і грудзямі да яе, у хлеў. Павісеў так моўчкі, потым ціха сказаў:

— Дык што, мама?

Яна не адразу азвалася. Нешта злоснае хацела сарваць-

ца з языка, яшчэ перад тым, як ён загаварыў, але цяпер тое слова захліпнулася — даўно Алёшка не пытаўся ў яе нічога воль так, сцішана і быццам вінавата. Яна апусціла галаву, паклала рукі на калені. Сядзячы, як і сядзела, на дыбачках, прагаварыла:

— Гэта я павінна спытацца ў цябе: што, сыноч?

Ён маўчаў. Адштурхнуўшыся ад вушакоў, паківаўся, потым сеў ля парога на перавернуты, з дзіркай у дне, чыгун. Яна чакала, што ён нешта скажа, але Алёшка маўчаў, і таму зноў спытала:

— Дык што, сыноч?

Ён павярнуў да яе галаву — гэта яна адчула, хоць і не глядзела ў яго бок, — і сказаў:

— Я ж і прыехаў, каб сказаць. А ты, аказваецца, усё ведаеш.

Яна здрыганулася, бо ён сказаў тое ці то з крыўдаю, ці то з папрокам, і яшчэ болей панікла, ніжэй апусціла галаву. Сцяўшыся, прамовіла як мага спакайней:

— Я, сыноч, нічога не ведаю. Адкуль жа мне ведаць?

Ён як спаханіўся:

— А што, яна не сказала?

— Хто — яна?

Ён сплюнуў:

— Ну, чаго ты прыкідваешся?

І зразумела яна, канчаткова наверыла, што Рыта сказала праўду: скруціўся яе Алёшка. Да гэтай хвіліны верыла і не верыла, усё яшчэ на нешта спадзявалася. Думала: мо пасварыліся, пагыркаліся на-пустому, ці мала што бывае, жывучы разам, а Рыта па-бабску ўзяла тое да галавы і тую пярэстарку прыдумала і машыну. Ажно ж — праўда! Як цяпер і пра што гаварыць з ім? Ушчуваць, сварыцца? Хіба паможаш?

Млелі, дзеравянелі ногі. Адчувала, што калі яшчэ пасядзіць так нерухома, дык не падымецца, пройме ногі курч. Яна паправіла між каленяў даёнку і хуценька, быццам шукаючы паратунку, затузала за цыцкі. Асабліва чыста не выдойвала, паднялася. Курч усё-такі пайшоў на пагах — ад костачак да каленяў на лытках, і яна, як п'яная, ледзь пераступіла цераз парожак і ў няцерне апусцілася на яго, выцягнуўшы перад сабой ногі.

— Што, ногі самлелі? — спытаў Алёшка. — Зэдлічак брала б ці калодачку якую.

Яна прамаўчала. Нейкая абыякавасць раптам завалодала ёю.

— Ты, мама, пасядзі, не спяшайся...— пачаў Алёшка.

Але яна перапыніла яго:

— Рыта здагадаецца.

— Хай здагадаецца! Падумаш, прынцэса!.. Не атрымалася ў нас з ёй. Памыліўся я. Дурань быў, пасняшаўся,— ён закурыў.

Сонца села ўжо. Над могілкамі, дзе яно закацілася, асталася толькі жоўтая палоска, па дварэ ўжо добра-такі пашарэла, і вочы Алёшкавы губляліся пад насупленымі бровамі. Яна спрабавала ўгледзець іх, але марна: ён быццам хаваў іх ад яе. І тады яна перастала глядзець на яго, пазірала прама перад сабой, на агрэставы куст за парканам, угадваючы ў густым, амаль чорным лісці светлаватая, ужо буйныя ягады.

Голас Алёшкаў быў глухі, яго словы дапывалі да яе як здалёк, яны зрываліся з вуснаў неяк сутаргава, бы чапляліся за язык.

— І не кажы мне, мама, пра любоў. Не маленькі. Усе яны любяць гуляць у любоў, пакуль дзяцей няма... Ты век тут свой зжываеш, нічога іншага не бачыла. Усё жыццё рабіла, адно каб галоднай не быць. Дык што, і мне вахлаком быць? Не, мама, хопіць! Сёе-тое зразумеў... Ды што я табе буду расказваць? Яна ж во паспела расказаць. Яна ж табе і пра машыну паспела наплявузгаць, і пра ўсё іншае... Тады дурнем быў, цябе не паслухаў, у дзевяты не пайшоў. Дык яна ні разу і не папомніла. А Нэлка, мама, адразу сказала, каб восенню ў школу ішоў. Яна інжыперам робіць, завочна інстытут канчае. Праз яе толькі і пабачыў, як людзі жывуць. Нэлка, яна... І не слухай, што старэйшая там, ці што. Цесць правільна сказаў: старэйшая, дык разумнейшая, мужыка пільнавацца будзе... Я, мама, не так сабе. Зразумеў, што жыцця не будзе. Я ж табе не казаў раней. Яна ж мне, ведаеш, што сказала, Рыта твая? «Да трыццаці будзе ў мяне чацвёрта дзетак...» Хорошая перспектыва! Інкубатарка!.. Прыперлася во, а чаго, каб хто спытаў? Людзям на пасмешышча... Я ад яе нічога не патрабую. Чарга падыдзе, атрымае кватэру і хай жыве.

Яна не перабівала. Сядзела здранцвелая і слухала. А калі ён змоўк, спытала:

— А Алачка?

Ён навярнуўся да яе, перапытаў:

— Што — Алачка?

— Як жа яна будзе... без бацькі?

Ён сказаў спакойна, нават абыякава:

— Цяпер шмат такіх, што без бацькі. Падумаш!

І гэта быццам анякло яе. Горла сцялася, і яна сказала як не сваім голасам:

— Апомніся, сыноч! Ты ж бацька!

Ён зноўку паглядзеў на яе і, шпурнуўшы за паркан пагаслую цыгарэту, выцяў яе яшчэ больш балюча:

— Кінь! А ты? Дзе мой бацька?!

Яна паднялася і паплялася ў хату. Ішла, а ногі не трымалі яе. Хацелася пакаціцца вась тут, на падворку, у гэты шэры, ахаладзелы ўжо пясок і загаласіць.

Але яна стрывала. Зайшла ў хату, машынальна працадзіла малако. Паткнулася была на другую палавіну, нават адчыніла дзверы, ды ўбачыла — Рыта, спінаю да яе, сядзела з Алачкай на каленях на крэсле, плечы яе ўздрыгвалі. Тацяна ціхенька зачыніла дзверы, вярнулася да стала, апусцілася на ўслон і зноў, як там, на парозе, здранцвела.

Ён зайшоў у хату не скора. А мо ёй падалося, што яго доўга не было? Зайшоў, пастаяў ля дзвярэй, потым пайшоў за перагародку, спаласнуў рукі — яна чула, як зацурчала ў бляшанку вада. Калі ён выйшаў на хату, выціраючы насоўкай рукі, яна падняла галаву, зірнула на яго. Ён усміхнуўся неяк крыва і прамовіў:

— Дык што, вячэраць будзем?

Яна сказала ціха:

— Едзь, сыноч... Туды, адкуль прыехаў...

Было, пэўна, у яе голасе нешта такое, што змусіла яго здрыгануцца. Яна ўжо не глядзела на яго і не бачыла, але ведала: ён таропка ўскінуў на яе вочы і, мусіць, доўга і пяўцамна глядзеў на яе. Але яна не падняла вачэй.

І тады ён, як падкінуты спружынай, сарваўся з месца, кінуўся быў да дзвярэй, ужо і клямкай бразнуў, але спыніўся, матлянуўся да сцяны, дзе віселі яго куртачка і шапка-гаршчок. Ухапіў іх і зноўку кінуўся да парога, штурхануў дзверы. Яны расчыніліся шырока, па ўвесь праём, ён выпусціў клямку з рук, кульнуўшыся без аглядкі з ганка ў прыцемак двара. Дзверы так і асталіся расчыненыя.

Яна не паварухнулася, каб зачыніць іх. Сядзела і слухала, як шаргануў ён рулём па сенечных дошках, як штурхаў пагою варотцы, выцягваючы матацыкл на вуліцу, як пасля некалькі разоў ірваў-тузаў педаль, заводзя-

чы матацыкл, і як, урэшце, матор завёўся, заверашчаў прарэзліва і злоспа.

Яна не паварухнулася, хоць тое тарахценне азвалася ў грудзях пякучым болем. Але, дзіўна, той заўсёдны страх чамусьці прапаў. Недзе падсвядома раптоўна асе-ла ў галаве думка: быць таго не можа, каб не вярнуўся Алёшка, каб не апомніўся рапа ці позна...

Сядзела датуль, пакуль трэск матацыкла, глухнучы з кожнай хвілінай, зусім не прапаў у цішы пачы.

Тады яна паднялася, выйшла на вуліцу, зашчапіла варотцы, якія ён таксама забыўся ці не схацеў узяць на кручок, зачыніла дзверы ў сенцы і ў хату. Патупаўшы троху ля стала, спакваля, быццам зусім спакойна, раз-гарнула абрус, дастала відэльцы, сподкі, кубкі, нарэзала хлеба, прынесла з кладоўкі міску, прыкрытую талер-кай,— у місцы былі масла і сыр.

Потым, счакаўшы хвіліну, адчыніла дзверы на чыстую палавіну і, усунуўшы туды галаву, паклікала:

— Ідзіце, дзеткі, вячэраць!

ПУД ЖЫТА

1

Неяк няёмка і прызнавацца, аднак жа вось...

Нечакана надта ж моцна захацелася мне з'есці міску — не талерку, а менавіта міску — гарачай, з полымя заціркі.

Сядзеў, правяраў вучнёўскія сачышчэнні, ні аб чым такім, здаецца, не думаў, і знячэўку, зусім песпадзявана, без дай, як кажуць, прычыны запыло ў душу штосьці адтуль, з далёкага ўжо, прыхавапага смугою гадоў маленства — пешта няпэўнае, неасязальнае, што не згледзець і не ўлавіць, не то неўсвядомленая згадка аб чымсьці, не то слова, што не паспела сказацца, — ды толькі ўсё адно варухнулася і затрымцела ва мне ўнутры нейкая патаемная жылка, і раптоўна абрынулася на мяне цёплая хваля салодкай і лёгкай млявасці.

І тады нечакана захацелася тае самае заціркі.

Захацелася так, як захочацца, бывае, дзіцяці цацкі, якой цяма — дай, і ўсё тут, вось цяпер, неадкладна, у гэтую ж хвіліну, бо іначай — зойдзецца плачам, кінецца вобзем, заб'ецца ў несучешным горы.

Так і я — не стрываў. Падняўся, пайшоў да жонкі ў другі пакой, у прыцемку якога трапяталіся-мільгацелі па сцяпе, па шкле серванта блакітныя водбліскі тэлеэкрана, ціха папрасіў:

— Не палянуйся, звары мне зацірку.

Але і жонкі, на жаль, не заўсёды разумеюць нас.

— Не дзяцінься! Не выдумляй абы-чаго, Ваня! — пачуў я ад сваёй Любы Андрэўны.

Вось так. Ласкава, з любоўю, пават пяшчотна сказала, але — адчапіся, не дзяцінься! Хіба ж не крыўдна?

На экране разблытвалі чарговую, ці не дванаццатую ўжо, крымінальную справу абаяльных і надта ж удачлівых Знатакі, і, мусіць, мне сапраўды ніяк нельга было патыкацца сюды з заціркай. Я моўчкі пастаяў і гэтак жа моўчкі пайшоў на кухню і заняўся заціркай сам. І зварыў, і забяліў малаком, і паліў не ў талеркі, а ў паліваныя гліняныя місачкі, і гукнуў за стол сышоў, і мы ўтрох, заўзята шкрэбаючы па дне лыжкамі, цягаючы адтуль гушчу, з апетытам сёрбалі маё немудрагелістае варыва.

Не вытрывала, прыйшла ў кухню жонка, пастаяла над памі хвіліну, пасміхнулася з мяне і сышоў:

— Ото ўжо смакату бацька зварыў!.. А яшчэ кажуць — не на бацьку пайшлі! Крпелькі пабралі! Нават зацірку, аказваецца, любяць...

Мы гапарліва (а я — найбольш!) прамаўчалі, і яна, ужо ледзьве не пакрыўджапая, вярнулася да Знатакоў.

А я ўжо не крыўдаваў. Я ўжо разумеў яе. З другога краю жонка, не так балюча кранула іхні куток вайна. Ды і маладзейшая яна, мая Люба. І ўжо зусім не тая ў яе эмацыянальная памяць. На пайкіх пяць-шэсць гадоў пазпей прыпала яе дзяцінства, а розніца — уга якая!

У маёй памяці жыве зацірка. Жыве не толькі ўсемагутнай карміцелькай, а і ласункам — бо не заўсёды была на стала і яна. А жонка памятае ўжо зусім нешта іншае: зярністае і хрумсткае ад крышталікаў лёду, крыху жаўтлявае марожанае ў вялізнай драўлянай бочцы.

Вёсачка, дзе нарадзілася і гадавалася жонка, была за нейкае паўвярсты ад гарадка. І для маёй — не, яшчэ не для маёй, а для малой Любы найбольшай радасцю было выпрасіць у маці колькі капеек і атрымаць з рук сухарлявай і зласнаватай цёткі ў брудна-белым халаце лыжку-другую халоднай — ажно зводзіла зубы! — і салодкай кашкі. Яна, мая Люба, і цяпер любіць марожанае. Як дзіця. Сыны гэта ведаюць і знарок падбіваюць яе пры выпадку купіць вафельны брыкецік, а пасля дружна адмовяцца і будуць хітравата назіраць за тым, як маці іхняя з асалодаю з'есць той брыкецік сама.

Зацірка ў параўнанні з марожаным, можа, і глупства, ды толькі я ў тым не перакапаны. У мяне была — зацірка! І гэтым усё сказана. Яна — безадмоўная і жаданая ратавальніца. І хай сабе жонка іранізуе, хай кпінкуе, хай гаворыць што хоча, а я вось і зараз ем зацірку, і ядуць яе мае сыны, і пам смачна, і нам хораша...

Пасля вячэры вярнуўся я да стала, зноў унурыўся ў сшыткі, але засяродзіцца ўжо не мог. Нешта як замінала мне, неадступна лезла ў голаў, і я з прыкрасцю пачаў заўважаць, што прапуская памылкі.

А тут яшчэ заверашчаў тэлефон. Я званка не чакаў. Гэта, няйпачай, некаму з сяброў спатрэбіўся мой старэйшы — Аляксей, яму з некаторага часу звопяць куды часцей, чым мне ці жонцы. Званок празвінеў раз, другі. Чаму ж Аляксей не ідзе? Чаму і Люба як не чуе — даўся ёй у знакі гэты тэлевізар?! Я ж не хацеў падымацца з-за стала — пасля зноў шукай вачамі недачытаны абзац ці радок — і пачынаў злавацца.

— Ваня, вазьмі трубку, гэта табе! — урэшце гукнула, так і не адарваўшыся ад тэлевізара, жонка.

Ну што ты на гэта скажаш!

Я таропка выйшаў у прыхожую, схапіў трубку.

— Слухаю вас!

— Гэта кварціра Кузьміцкіх?

— Але.

— Дык, можа, гэта Ваня? — Голас у трубцы надрываўся і выдаваў чалавека, які не дужа часта карыстаецца тэлефонам.

Ваня? Чаму — Ваня? Ужо даўно мяне ніхто, акрамя жонкі і сястры, так не заве. Ды, бадай, адна толькі жонка, бо Зоя, сястра, часцей кажа да мяне, як і даўней, Яська. Як усё адно збянтэжыўшыся, я няпэўна мармытуў:

— Можа, і Ваня. Хто гэта пытае?

— Прывет, Ваня! — гукнула трубка.

— Добры вечар, — адказаў я.

— Прывет, друг, прывет! Нарэшце я знайшоў цябе...

А то...

Я перапыніў крыху раздражнёна:

— Даруйце, хто гэта гаворыць? Вы не памыліліся нумарам? Які Ваня вам патрэбен?

Чалавек на другім канцы дроту зарагатаў:

— Не, не абмыліўся, друг! Я цябе адразу пазнаў!

А ты не пазнаеш?

— Выбачайце, не пазнаю, — адказаў я. І дадаў: — Мо вы ўсё ж...

— Эх ты, Пісар!

Пачуўшы сваю даўнюю, ужо пачыста забытую хлапечую мянушку, я ўжо, мусіць, не толькі збянтэжыўся, але і разгубіўся. Вольнай рукой пацягнуўся да крэсла, падсунуў яго бліжэй і сеў. Што гэта азначае? Хто звоніць? Няўжо... Калюня?

— Гэта... Мікола? — няўпэўнена спытаў я. І не стрымаўся, паўтарыў уголас: — Калюня?

Паўтарыў і ледзь не аблаўў сябе за тое, што і ў мяне сарвалася з языка гэтае колішняе імя былога сябрука, таварыша дзяцінства, і ліхаманкава прыкідваў, як яго называць цяпер — ці проста Міколам, як азваўся ўжо, ці Мікалаем Паўлавічам. Апошняе не падта прасілася на язык, бо за многія гады работы ў школе гэтае імя — Мікалай Паўлавіч — надзейна замацавалася ў маёй свядомасці за іншым чалавекам, за нашым старэнькім, лагод-

ным завучам, і перайначыцца вось так нечакана, раптам я, адчуваў, не змагу.

Але Калюня — гэта быў сапраўды ён — не пакрыўдзіўся, зноў голасна зарагатаў:

— Апазнаў-такі! Ай, Пісар! Ай, брат-манах! Гэта ж колькі гадоў мы не бачыліся?

— Ды гадоў дваццаць, пэўна, — адказаў я ўжо без рапейшае скаванасці. — А я слухаю і думаю: мо хто пад мухай нейкага свайго Ваню шукае...

— Не, друг, я адразу на цябе выйшаў, — смяяўся Калюня. — Ну, як жывеш? Га?

Я паціснуў плячамі:

— Як усе — пакрысе.

Калюня хмыкнуў, ажно трэснула нешта ў трубцы, зачыраў:

— Знаю, знаю, не прыбядняйся! Універсітэт скончыў, чуў... Дзірэктарам даўно?

Я ўсміхнуўся:

— Скуль ты ўзяў? Проста настаўнічаю. — І спытаў: — А сам як? Дзе зараз?

— А ў Мінску, друг! Трэці год ужо. Даўно хацеў цябе знайсці, ды ўсё, як той казаў... А заўчора мне тэлефончык паставілі, дык вот і званю. Табе першаму, можна сказаць...

— Назусім у Мінск перабраўся?

— Ну дык няўжо ж! Гавару ж — тэлефончык паставілі! Толькі заўчора...

— А дзе што робіш? — пацікавіўся я.

Калюня зноў хмыкнуў у трубку:

— Куды пашлюць, друг! — Пасля дадаў: — У сістэме эсбэ!

— Дзе, дзе? — не зразумеў я.

— У бытоўцы, як у нас кажуць, — Калюня рагатнуў. — У службе быту, Ваня. Заўскладам у атэлье індпашыву...

Дай тут веры, як мая маці калісьці казалася, — пазваніў Калюня! Ад каго-каго, а ад яго я званка не чакаў. Якога званка, калі нават пісьма ці паштоўкі ад яго піколі не атрымліваў!

Даўно разышліся нашы з Калюнем дарогі — яшчэ пасля сёмага класа. Я пайшоў вучыцца ў тэхнікум, а Калюня застаўся ў вёсцы. Гады са два ён аціраўся дома, троху робячы ў калгасе, падмяняючы бацьку ці маці, а пасля завербаваўся і з'ехаў ці то ў Караганду, ці то на

Алтай. Недзе адтуль пайшоў Калюпя ў армію і педзе там застаўся пасля арміі.

Пакуль жыла маці, я досыць часта наведваўся ў родную Альхоўку, але былых сяброўку сустрэкаў там рэдка — калі хто і з іх завітваў да бацькоў ці да сваякоў, ведаў пра іх збольшага адно з вуснаў маці. Калюні ж, здаецца, ні разу не сустрэкаў у Альхоўцы і ведаў пра яго ці не найменш. Чуў, што быццам ён пасля арміі быў недзе на Поўначы ці ў Сібіры, а потым нібыта махнуў на другі канец краіны — на Поўдзень, да Чорнага мора, нібыта дом там паставіў... Нечага больш пэўнага пра яго ніхто не мог сказаць — бацька яго, дзядзька Паўлюк, памёр ад сэрца яшчэ гадоў дзесяць па вайне, а гадоў пяць-шэсць назад памерла і маці, цётка Марыля...

І вось нечакана ён пазваніў сам. Малайчына! Як-цік, разам пасвіліся-гадаваліся, нават — было! — елі з адной міскі і спалі пад адной коўдрай. Колькі гадоў мінула, а — не забыўся, пазваніў!

— Дык як жывеш, братка? Сям'я ёсць? — спытаў я.

— Мінімальная, — весела адгукнуўся Калюня. — Нас двое і дачка. Бракадзел, друг! Сына не сумеў...

— А ў мяне — два сыны! — пахваліўся я.

— Знаю! Зойку вашу ўчора бачыў, гаварыла пра тваіх малайцоў... Нада бы сустрэцца, Ваця, пасядзецц, пагаварыць. Як на гэта глядзіш?

— Абавязкова, браце! — адказаў я. — Заходзь у любы час. Вечарам я заўсёды дома. Вечарам мы ўсе дома — і жонка і хлопцы. Заходзь, буду рады!

— Дык я, Ваця, заўтра, можа? У гадзінак сем? Га? Дамовіліся? Пабалакаем, успомнім Альхоўку... Даўно там быў? — спытаў ён.

— Ды даўнавата ўжо, — прызнаўся. — А сам?

— Мне ж, друг, няма чаго ездзіць туды, — адказаў Калюня. — Бацька твой, ведаю, даўно памёр. А як маці, цётка Паўліна? Ой, даруй, Ваця, зусім забыўся! Зойка ж казалі... Так, друг, асірацелі мы з табой... Ну, ладна, будзь здароў! Заўтра ўбачымся!

— Чакай, брат! Адрас жа запішы, — заспяшаўся я.

Калюня ціхенька засмяўся:

— Не хвалойся. Ведаю я твой адрас. Зойка сказала.

— Ну, тады — будзь! Будзь здароў, Калюня! — сказаў я.

— Будзь і ты, Пісар! — адказаў ён тым жа.

Я наклаў трубку, але падымацца з крэсла не спяшаўся. Сядзеў у наўзмроку прыхожай, курыў і думаў пра Ка-

люню, пра сябе, пра нашу Альхоўку, пра даўні і такі, здаецца, блізкі час, калі мы былі такімі, як цяпер мой меншы — Сяргейка, дзесяцігадовымі...

Разблыталі сваю справу Знаткі, нешта і яшчэ паглядзела, пэўна, жонка, урэшце паднялася з тахты, выйшла ў прыхожую. Угледзеўшы мяне, здзіўлена спытала:

— Чаго ты тут сядзіш? Хто гэта званіў? Я чула краем вуха — у госці некага запрашаў?

— Званіў сябра дзяцінства. Дваццаць гадоў не бачыліся, і вось — пазваніў, — адказаў я.

— І ты яго ў госці паклікаў?

— А як жа! Калюня гэта! — сказаў я.

— Што яшчэ за Калюня такі? — перапытала Люба.

— Хлопец з нашай Альхоўкі. Разам у вайну гулялі, на санках разам коўзаліся, разам зацірку елі...

— А-а-а, дык таму і заціркі табе сёння захацелася... Тэлепатыя, — засмяялася жонка.

— А што ты думаеш! — падтрымаў я. — Усё можа быць. Якраз тады, калі я тоўкся на кухні, ён, напэўна, і думаў пра тое, каб пазваніць мне.

— Дык заўтра ўжо і прыпрэцца?

Жонка, ведаў, назалялася змарок, але я ўсё ж зморшчыўся:

— Ну навошта ж так! Не прыпрэцца, а — зайсці абяцаў!

— Во, ужо і надзьмуўся! Добра, добра, хай прыходзіць твой Калюня... Гэта што — Мікола, Коля, так?.. Хай прыходзіць. Прыму па першаму разраду. Ствару ўмовы, каб вы пасядзелі, нагаварылі, дзяцінства ўспомнілі... Як чуні насілі, як шайморы збіралі, як адзін аднаму насы расквашвалі...

— Усё — было! І першае, і другое, і трэцяе! Усё было, Любачка! — паківаў я галавою.

— Не пазывай мяне Любачкай! Прыводзь свайго Калюню, а Любачкай не называй! — жонка дала мне ў спіну грымяка.

У іхняй вёсцы была калісь прыдуркаватая жапчына, і звалі яе Любачкай, і вось да гэтай пары мая Люба не можа забыцца на тую Любачку і злуецца, калі яе хто-небудзь так называе.

— Не буду, не буду, не буду, — узмаліўся я. — А пра Калюню я табе раскажу. Каб ведала, што гэта за хлопец, што ён не проста мой зямляк, аднавясковец, аднагодак, а і... брат. Ды бадай што брат...

— Пятнаццаць гадоў з табой пражыла, а не ведала, што ў цябе брат быў, — гарэзавала жонка.

— Што ж дзіўнага? — памяркоўна пагаджаўся я. — Ты шмат чаго яшчэ не ведаеш!

— Затое ты — усё!

— Гм, гм... Так і пасварыцца можна.

— Ну, пачынай!

Не, сварыцца мне якраз і не хацелася. Зусім іншы настрой пасяліўся ў маёй душы. Ва мне, саракатрохгадовым выкладчыку роднай літаратуры Івану Сцяпанавічу і бацьку двух вялікіх ужо сыноў, раптам агукнуўся колішні альхоўскі Яська Кузьміцкі, ці проста Паўлінін Яська, ці Пісар, як, сам таго не хочучы, на здзек хлапчукоў ахрысціў мяне бацька, і той Яська ўпарта клікаў мяне туды, у Альхоўку больш чым трыццацігадовай даўнасці, і пайперш — у верасень, у кастрычнік, у лістапад і снежань памятнага сорака пятага...

2

Вечар. Ходзікі на сцяпе — у іх да гіркі для раўнавагі, як маці кажа, нейкім рыжым матузком прывязаны вялізныя, «авечыя» пажніцы — настукалі, пэўна, ужо дзевяць гадзін. Адсюль, ад стала, на якім стаіць газоўка, стрэлак і лічбаў не відаць — сцяпа з ходзікамі патанае ў густым змроку. Бацька ці маці, калі вечарам хочуць паглядзець, каторая гадзіна, бяруць са стала газоўку і ў выцягнутай руцэ падносяць яе да ходзікаў. Тады ў жаўтлявай плямцы святла відаць не толькі пабітыя ржой стрэлкі і сям-там аблупленыя лічбы, але і малюнак уверсе — па каньку сіняга даху махае крыллем чырвоны певень.

Ходзікі гэтыя перажылі вайну, дзве зімы і адно лета праляжалі ў скрыні, схаванай на гародзе ў яму. У яму падышла вада, таму яны маюць такі несамавіты выгляд. Бацька па вайне сам разабраў іх, старанна працёр часткі апучкай, змочанай у бензіне, і ходзікі зноў ажылі, весела застукалі на сцяпе, на сваім рапейшым даваенным месцы, побач з вялікім, у шырокай драўлянай раме люстэркам, якое таксама ляжала ў той жа яме на гародзе і якому таксама дасталося, і, мусіць, не меней — рама скарэжылася, фарба з яе абсыпалася, шкло ў трох месцах трэснула і памутнела. Бацька і ходзікі і люстэрка заве «інвалідамі вайны», часта насміхваецца з іх, асабліва калі ў

хату хто-небудзь заходзіць, аднак не выкідвае і кожнае рапіцы старапна заводзіць ходзікі, падымаючы рыпучы лапцужок з гіркай і нажніцамі ў самы верх, пад цыфэрблат.

Яська часцей падыходзіў да ходзікаў зусім не для таго, каб паглядзець, да якіх там лічбаў дайшлі вялікая і малая стрэлкі. Ходзікі цікавілі яго найперш самі па сабе. Хацелася яму разгадаць дзівосную тайпу хітраспляцення іх шматлікіх зубчастых колцаў: як гэта яны, чапляючыся адно за адно, пакрысе круцяцца там і чаму стрэлкі, быццам разумныя, ведаюць, калі, у які час ім належыць быць каля той ці іншай лічбы, намаляванай сіняй фарбай на белым выпуклым кружку. Калі маці і бацькі не было дома, Яська падстаўляў табурэтку, узлазіў на яе і, прыклаўшыся правым ці левым вухам да сцяны, зазіраў збоку ў іх нутро. Праз шкельца было відаць, як пасля кожнага маху маятніка з зубчастага колца зрывалася ледзь прыкметная воку маленечкая скобачка і колца паварочвалася — ледзь-ледзь, так, што не заўсёды можна было і заўважыць той паварот, але, тым не менш, з яго паспявала саскочыць і кудысьці знікнуць — няйначай, у загадкавую вечнасць — секунда. Цік — секунда, так — секунда. Яську нават здавалася, што гэта яны, секунды, зрываючыся, і голас падаюць: цік-так. І хацелася спыніць гэтыя бясконцыя ўцёкі секунд, і паглядзець, што здарыцца, што будзе з ім самім і з усім, што ёсць у хаце, калі раптам колца тое замрэ і скобачка не будзе адпускаяць яго доўга-доўга. Яська асцярожна падымаў угору гірку з нажніцамі. Напята дагэтуль ланцужок правісаў, маятнік, паківаўшыся крыху сюды-туды, заміраў. Яська, падтрымліваючы гірку ў руках, азіраўся на хату. Не, нічога незвычайнага не рабілася. Гэтак жа гуляла па грубцы з лялькай, скручапай з анучак, Зойка, гэтак жа мурлыкала побач з ёй кошка Рыска, гэтак жа, як і раней, стаялі па сваіх месцах тая ж грубка, шафа, стол, ложка: бацькаў, жалезны, — за шафай, мацерын і Зойчыц, драўляны, — ля грубкі, яго, Яськаў, — ля дзвярэй, узгалоўем у кут, пікеляваны, з рыпучымі і мулкімі рабрынамі-спружынамі. Яська, аднак, не хацеў з гэтым пагаджацца — як жа так, час жа спыніўся! — і трымаў тую гірку з нажніцамі доўга, усё спадзеючыся на нейкі цуд, аж пакуль не млела рука ці не бразгала клямкай, заходзячы ў хату, маці. Тады ён хуценька адпускаяў груз, лапцужок імгненна напінаўся, але маятнік сам па сабе ажываць чамусьці не хацеў —

яго трэба было, ведаў Яська, злёгка падштурхнуць. Спяшаючыся, каб яго на табурэтцы не заспела маці, Яська пальцам штурхаў маятнік, кумільгам злятаў з табурэткі і ставіў яе на месца — між сваім ложкам і акном. І, ужо не гледзячы ў той бок, каб і выгляду не падаць, дзе ён толькі што быў і што рабіў, слухаў, як ходзікі на сцяпе зноў цікаюць, па-ранейшаму адсылаючы невядома куды секунду за секундай.

Цяпер, увечары, Яська наогул нічога не меў да ходзікаў, як і да таго, колькі яны націкалі. Раз маці не клікала вячэраць, значыць, яшчэ не позна. Праўда, маці ўжо гатавала вячэру: ён бачыў, як яна стаўляла ў грубку саганок з вадой. Потым, як вада закіпіць, маці возьме адстаўніцай той саганок, выме яго з грубка, паставіць яго пры грубцы на зэдлічак, павылоўлівае з кішню лыжкай трапіўшыя ў яго вугольчыкі — паранілася паставіць саганок да агню, трэба было счакаць, пакуль дровы добра прагараць і перастануць страляць, — і ўсыпле ў ваду перацёртае, пахапанае-пашчыпленае пальцамі на малыя шматкі-друзалачкі цеста, зноў паставіць саганок у грубку. І неўзабаве, праз колькі мінут, будзе гатова зацірка. Забеленая малаком, яна дужа смачна будзе сёрбацца Яськам — гарачая, духмяна салодкая, крыху ажышністая, з ледзь улоўным пахам жорнаў і іхняй белагаловай Аўтарэні. Зацірка варылася і падавалася ў Яськавай сям'і амаль штодня — звычайна забеленая, зрэдзь часу, па заказу бацькі, засквараная, аднак жа яна не надакучала, не прыядалася, і Яську прыемна было класціся ў пасцель з туга налітым жыватом і, лежачы, слухаць, як яна, тая зацірка, боўтаецца там, пераліваецца, булькоча.

Ну, ды пра зацірку Яська падумаў проста так, яна яшчэ будзе сёння, у гэты вераснёўскі вечар. А пакуль што палалі, страляючы, дровы ў грубцы, і было чуваць, як гарачыя іскры-вугольчыкі падалі ў ваду і шыпелі там, і водсветы з топкі скакалі па падлозе, па спінцы Яськавага ложка, па сцяпе; куродыміла, патрэскваючы соллю, газоўка на сталі — запраўлена яна была бензінам.

Пра бензін гэты можна расказаць цэлую гісторыю...

Улетку ў Будзе, на лузе за вёскай, некалькі тыдняў стаяла невялікая лётная часць. Ці не дзесятак самалёцікаў-стракозак. Падзея гэтая ўскалыхнула вёску. І пакінула на сабе памяць. Дзяўчаты ўсё ўспаміналі, як прыходзілі лётчыкі на вечарыпкі ў пустуючую Франусіну хату (цётка Франуся з дзецьмі, ведаў Яська, загінула ў

апошнюю блакаду), а самыя смелыя і рахманыя прыгадвалі, пэўна, і сёе-тое іншае. Казалі, напрыклад, што да Зіпкі Алесінай лётчык педнойчы хадзіў начаваць у пуню. Старэйшыя за Яську хлопцы, каторым па чатырнаццаць-пятнаццаць, бажыліся, што аднаго разу бачылі, гонячы на ранкі кароў, як той лётчык разам з Зіпкай крадком выходзіў з пуні. Праўда, такія смаркачы, як Яська, пра якіх старэйшыя казалі, што ў іх яшчэ мамчына малако на губах не абсохла, куды больш цікавіліся іншым. Яны зранку і да самага вечара, ажно пакуль маткі ледзь не сілком турылі іх дамоў, прападалі ў Будзе. Лётчыкі былі добрыя, падпускалі хлопцаў да самых самалётаў, а за сякія-такія паслугі — прынесці вады, малака, яек — нават падсаджвалі на крыло, каб зазірнуць у кабінку, а то і пасядзець у ёй. Там, у Будзе, Яська па свае вочы бачыў, як тая ж Зіпка Алесіна, Лёдзя Маслючкова і Верка Юстыніна сядалі ў заднія кабінкі, прывязваліся там рамянямі, і лётчыкі разам з імі падымаліся ў неба і рабілі па некалькі кругоў над Альхоўкай і над Будай, і ён, Яська, на свае вушы чуў, як вішчэла Верка ў небе, калі лётчык, які катаў яе, клаўся на крыло ці раптоўна даваў з вышыні пырца ўніз. Вішчэла Верка так, што заглушала гул матора. А Яська і іншыя хлопцы качаліся па траве ад рогату. І моцна зайздросцілі тым дурным дзеўкам. Ах, як яны ім зайздросцілі! І як злаваліся на лётчыкаў! Што яны маюць да гэтых пісклівых дзевак? Зпайшлі каго катаць! Вось яго б, Яську, паднялі ў неба (кожны, вядома, думаў пра сябе), пабачылі б, ці запішчаў бы ён са страху! А то — дзевак... Не, бачыць гэта было Яську балюча. Дзевак садзяць у самалёт і катаюць пі за што пі пра што, а Яську, які так стараўся дагадзіць ім ва ўсім, — пізавопшта! Колькі пі ўпрошваў Яська, чуў толькі адно: «Мал яшчо! Вывалішся із кабінкі — хто адвячаць будзе?!» Ах, як яму было крыўдна! Вось гэта яго даймала. А што нехта некага з некім бачыў уначы, чуў нейкія падазроныя шэпты і гукі — гэта абыходзіла Яську бокам...

Зпаліся лётчыкі з Буды гэтак жа печакана, як і селі, а памяць пра іх кароткачасовую стаянку засталася ці не ў кожнай хаце. Ва ўсіх у сенцах пахла бензінам. Хто хоць пляшку, слоік ці які бітончык, а расстараліся ў лётчыкаў «газы». І куродымілі ў хатах вечарамі газоўкі з абсыпанымі соллю кпатамі — каб, не дай бог, не ўспыхнула, не выбухнула бядою тая чортава «газа».

Яськава маці за пейкі пачастунак, а хутчэй не за пачастунак, а за работу — пераніцоўвала лётчыкам гімнасцёркі і леіла галіфэ, прывалакла дадому цэлую пляскастую капістру бензіну і выліла яго ў пустой улетку ватурыўпі ў старую бляшапую балею, пазатыкаўшы дзіркі калочкамі, абкручанымі пакуллем. Праз той бензін бацька з маці, памятае Яська, ледзь не пасварыліся. Як ні старацца затыкала маці дзіркі, а бензін усё ж прасочваўся, і пакуль бацька вярнуўся з работы, пакуль шукаў пейкі іншы посуд і пераліваў у яго бензін з балеі, уся варыўня паскрозь прасмярдзела. «Як ты цяпер бульбу туды ссыплеш, моркву ці бурак накладзеш?» — папікаў бацька маці. А яна апраўдвалася: «Дык казалі ж: «Хадзяйка, флягу прыташчы назад!» А пад рукою нічога лепшага не знайшлося...» Бацька толькі махнуў рукою: «Ат, бабская твая галава!..»

Як бы там ні было, а ў Яськавай хаце цяпер штовечар гарэла газоўка — колішняя лямпа без камінка. Наліваў бацька ў магазын бензіну, навінчваў рашотку, а ў яе паўшютка, упоравень з кпотам, насынаў солі. І газоўка гарэла. Спачатку, праўда, маці пабойвалася падазронага, як ёй здавалася, патрэсквання, але пасля бацькавых пасміваньяў адіхла. Яська, зрэшты, думае, што не так падзейнічалі на маці бацькавы кепікі, як тое, што газоўка, хоць і чадзіла, свяціла ўсё ж куды лепей, чым лучына.

Звычайна яна вісела на сцяне, уздзетая дзірачкай у ручцы магазына на цвічок. На стол, на перавернутую ўверх дном драўляную ступку, газоўка ставілася тады, калі Яська сядав рабіць урок.

Вось і цяпер газоўка стаяла на сталі, на ступцы. З кончыка дрыготлівага язычка-полымя выцягваўся і, звіваючыся, цягнуўся ўгору, аж пад цёмную — там панавав зморк — столь, шнурочак дыму-чаду. Цікаў на сцяне «інвалід вайны». Стралялі ў грубцы дровы. І пад гэтыя ціхі вечаровы акампамент (тады Яська наўрад ці ведаў гэтыя слова) хлопец рабіў урок: у слытак, зроблены са здёртых са сцяны шпалераў, перапісваў і рапаў задачку. Слытак Яська зрабіў сам з прынесенага бацькам кавалка шпалераў: склаў яго ў восем столак, слыў ніткамі, а пасля разрэзаў пажом. Ручку таксама сам зрабіў: адшукаў у гародзе ўсохлае малінавае сцябло, абрэзаў акуратна, з аднаго канца ўставіў у мякаць няро — вось і быў гатовы нескладаны струмант для пісьма. А чарніла

Яську прыгатавала маці — з густа-чырвонага бурака. Доўга варыла яго, доўга настойвала, пасля працадзіла настой. Чарніла, налітае ў бляшанку, выдавала ажно западта чырвоным, аднак, трапляючы з пяра на паперу, нечакана бляднела, рабілася ружовым. Папера таксама была ружаватая, нават хутчэй рудаватая, і трэба было добра націскаць няро, шмараваць ім на адным месцы некалькі разоў, каб пасля мець магчымасць угледзець вокам і прачытаць, што там Яська пакрэмзаў.

Сядзеў Яська за сталом на лаве, спінаю да сцяны. А на другі бок газоўкі, за другім канцом стала, сядзелі адзін пасуіраць другога бацька і дзед Волесь. Сядзелі і маўчалі. Перад гэтым яны выпілі на чарцы самагонкі (пляшку ў кішэні паддзёўкі прынёс дзед Волесь, тым пасляваенным часам гвалі тую атруту многія і пілі, на жаль, таксама многія), прыкусілі агурком са скарынкаю ад ранішняга праспака, а цяпер дымілі цыгаркамі і маўчалі.

Яськаў бацька і дзед Волесь у Альхоўцы — начальства. Першы — старшыня сельсавета, другі — старшыня калгаса, які носіць імя «Іскра». «Іскрай» калгас пазываўся і да вайны, «Іскрай» стаў і летась, калі яго адпавілі адразу ж пасля прыходу нашых. Яська доўга не мог дацяміць, чаму калгасу далі такое дзіўнае імя. Падумаеш — іскры! Яська, як і іншыя хлопцы, заве іх яшчэ і цыганскімі блохамі. Калі запаліць касцёр на аселіцы, пасучы кароў, і калі раптам хто-небудзь падварушыць кіем галавешкі, дык высока ў неба ўзлятаюць тысячы іскраў, а пасля ціха падаюць долу лёгкімі і цёплымі ашлепачкамі-нацяляшкамі. Трапляючы на твар, на рукі і плечы, яны накідаюць на целе чорненькія плямкі-кранішкі — як усё адно блохі абсели... А тут раптам — імя калгасу! Ажно пасля неяк бацька растлумачыў Яську, што да чаго, і ў слове тым — «Іскра» — нечакана адкрыўся яму глыбокі, нават нейкі патаемны сэнс: як бы яно, гэтае слова, не проста жыло ў альхоўцаў само на сабе, а прыйшло ад самога Леніна і таму стала назваю іхняга калгаса, у якім старшыняе дзед Волесь.

Да Яськавага бацькі дзед Волесь прыходзіць часта. То ўранку, пацямочку, калі Яська яшчэ спіць, то, часцей, вечарам — звычайна позна, калі Яська з малою Зойкай, навячэраўшы, лягалі спаць, а маці з бацькам тупалі яшчэ, дарабляючы што-кольвечы, на што не выстачыла дня. Жыў дзед Волесь пэпадалёк ад іх — праз дзве хаты,

даводзіўся нават далёкай радпёй: жонка дзеда Волесь баба Альжбета была стрыечнай дёткай для Яськавай маці. Заходзіў дзед Волесь у іхнюю хату без стуку, як у сваю, сцягваў з галавы аблезлую, нашытую з чорнай аўчыны аблавушку, вешаў яе на цвік у сцяне пры парозе, расшпільваў паддзёўку з такім жа аблезлым аўчынным каўняром, аднак з плячэй яе ніколі не скідаў, моўчкі праходзіў да стала і сядаў ці на лаву, калі на ёй нічога не было, ці на табурэтку. Сядаў, даставаў капшук, круціў цыгарку, прыпальваў ад газоўкі, сяды-тады гасячы яе, і маўчаў, пыхкаючы па хату дымам. Каторы раз і з хаты пойдзе, вась так папыхкаўшы дымам, пакашляўшы і не вымавіўшы ні слова. Маці ў такіх выпадках не стрывае, на бацьку пакіпецца: «І чаго, каб хто спытаў, прыходзіў? Ці твайго смуроду ў хаце не досыць?» Яська таксама здзіўляўся: чаго? А бацька памяркоўна адзавецца: «Трэба было спытаць у яго...»

Аднак дзед Волесь бываў і інакшым. Часам на яго, як казалі маці, быццам находзіла нешта. Адразу ж, яшчэ з парога, папусціцца на бацьку з якім-небудзь пытаннем.

Памятае Яська, як аднаго разу, здэёршы з галавы аблавушку і чапляючы яе на цвік, дзед Волесь пачакапа спытаў: «Скажы мне, Сцяпан, чаму гэта Сталін разумна пачынае, а ханова капчае?» Яська тады адарваўся ад кніжкі і патапырыў вушы: чуць такое пра Сталіна ці даводзілася калі?! Звар'яцеў дзед Волесь, не іначай! І маці, заўважыў Яська, наструпілася, прыпыніла рукою калаўрот, утаропілася на бацьку. А бацька якраз дымам папярхнуўся, зайшоўся ў кашлі. Доўга адкашліваўся і маўчаў. Пасля, як дзед Волесь, расшпіліўшы паддзёўку, усеўся па сваім месцы на лаве, бацька спакойна, быццам абьякава, спытаў: «Чым гэта Сталін табе не ўгадзіў?» Дзед Волесь хмыкнуў у вусы: «Їгы, мне... Як і табе... Чаго гэта ён, кажу, пусціў іх у Бярлін? Ваякі мне знайшліся! Ну, яшчэ амерыканцы — няхай, дык — і ангельцы туды ж... А дзе яны рапэй былі?» Бацька сказаў: «Мусіць, так трэба, Волесь. Саюзнікі ж...» Дзед Волесь зноў хмыкнуў: «Саюзнікі, вошы іх заядуць! Не-е, Сцяпан, не кажы! Калі ўжо дайшлі туды, дык трэба было да капца... Усю Германію прайсці, каб гіцлева семя на свет ніколі не выбілася! Хто б нашых астанавіў бы? Ніхто! І амерыканцы не пікнулі б! А іх — у Бярлін...» Дзед Волесь ажно, здаецца, стаміўся, столькі сказаўшы. Змоўк, а Яська яшчэ ўсё ў рот яму глядзеў. Бацька згледзеў гэта, пры-

крыкнуў: «А тваё якое парасячае дзела? У кніжку глядзі!» А дзеду Волесю сказаў: «А ты таксама не будзь дзіцем! Абы-чаго не кажы! Сталіц табе трэба!.. Клонату іншага пяма!..» Дзед Волесь паківаў галавой, папыхкаў дымам, але больш не азваўся, пасядзеў і пайшоў...

Цяпер, крэмзаючы пяром, Яська таксама раз-пораз кідаў позірк на бацьку і на дзеда Волеся. Абодва яны сядзелі да яго бокам: бацька — правым, дзед Волесь — левым, і Яська абодвух бачыў у профіль. Бацькаў твар — худы, з вострымі скуламі, з буйным, крыху гарбаватым носам, з высокім лобам і гладка прычасанымі светлымі валасамі. Твар дзеда Волеся — зусім іншы: круглы, поўны, маршчыністы, нос у дзеда Волеся тоўсты і кароткі, вусы чорныя, кончыкі задзёрты ўверх, сівыя валасы па галаве злямчыліся, збіліся ў касмылі. Шыя ў бацькі — доўгая, худая, як і твар, жылаватая, тырчыць з каўняра туга зашпіленай цёмнай — камсастаўскай — гімпасцёркі. У дзеда Волеся шыі зусім не відаць: круглая, сівая, паклычаная галава акаймавана аблезлай чорнай аўчынай.

Колькі памятае сябе Яська, памятае і гэтую дзедаво-лесеву паддзёўку. Яна як прыліпла навечна да ягоных плячэй. Яська нават быў упэўнены: што зведалі дзедавы плечы, тое зведала і яго паддзёўка. Бо вупь жа: відаць на ёй і след ад яловага камля, які дзед Волесь браў, пэўна, некалі на плячо, і след саламянай труханкі з вазка, у які штодня куляецца дзед Волесь, і след напаленай, пабеленай вапнай грубкі, да якой дзед Волесь неаднойчы прытуляўся старэчымі азалелымі плячамі...

Яську было цікава назіраць за бацькам і дзедам Волесем праз дрыготлівае полымя газоўкі. Яно, гэтае кволае, варухлівае, бы жывое полымя, падзяляла іх, было своеасаблівай мяжой двух светаў, з-за якой Яська са свайго свету зазіраў у іхні. Які кволы ні быў агеньчык, ён усё ж ствараў уражанне светападзелу: профілі бацькі і дзеда Волеся бачыліся Яську ў шэра-блакітных воблаках тытунёвага дыму так, быццам сядзелі яны не побач, тут жа, па другі канец стала, а недзе далёка-далёка, — як на экране, на той шараватай прасціне, што развешваецца на сцяне ў ДСК тады, калі ў Альхоўку прывозяць кіно. Зрэдзь часу профілі гэтыя злёгка мяняліся — калі бацька і дзед Волесь падносілі да вуснаў свае суслы-цыгаркі. Яська бачыў, як спачатку на бацькавай правай шчацэ ўтваралася цёмная ўпадзіна, як варушыўся жаўлак і кадк на шыі, як потым адкапыльвалася ніжняя губа — гэ-

та бацька зацягваўся цыгаркай, глытаў дым і праз хвіліну са смакам выдыхаў яго назад, выпускаючы з рота двума шырокімі струменямі — па куточках вуснаў — уверх; нос, вока, залысіна па пэйкі час хаваліся ў дыме. Дзед Волесь зацягваўся іначай — як усім нутром, ад чаго варушылася ў каўняры ўся яго круглая паклычаная галава, а выдыхаў ён дым, шырока раскрываючы пад вусамі рот, перад сабой, і хмарка яго доўга вісела пад сталом, паволі расплываючыся, ахутваючы і кволы язычок газоўкі, і Яську па другі бок светлавой мяжы.

— Паўліна, можа, прыкусиць што зпойдзеш? — падае ўрэшце голас бацька.

— Што я знайду? — тут жа азваецца з другой паловы хаты маці. — Зацірка во скоро будзе гатова!

— Зацірка! Зацірка! Мо сыраквашы хоць падай?!

Маці паяўляецца на парозе, выцірае фартухом рукі, зласпавата кажа:

— Што ты пэндзішся, як малос? Ці ж я табе шкадую? Сам жа, як прыйшоў, выхлябтаў з гарнушка! Ці забыўся?

Дзед Волесь разам з табурэткай паварочваецца да маці, прымірэнча кажа:

— Ты, Паўліна, не злуйся. Гэта во мая Альжбета сёння выціснула, дык я... Ну, ішоў сюды і ўзяў пляшку... І не шукай нічога. Агурок во ёсцека...

Маці прысядае ля грубкі, бярэ ў рукі качаргу, поверх гаршка падварочвае дровы, кажа:

— Капчайце от і не гамзайце! Зацірку зараз на стол настаўлю, дзеці есці хочуць...

Дзед Волесь зноў разам з табурэткай адварочваецца да стала. Бацька бярэ пляшку, разлівае рэшту ў шклянку, якая стаіць перад дзедам Волесем, і ў сіваю алавяную копаўку, што стаіць перад ім. Моўчкі выпіваюць абодва, хрумстаюць агурком.

Выцершы даланей рот і вусы, дзед Волесь кажа:

— Дык што будзем рабіць, Сцяпан?

— З чым? — пытаецца бацька.

Дзед Волесь адказвае не адразу. Спачатку доўга ўзіраецца ў бацьку — быццам не верачы, што той не разумее, пра што ён пытаецца, а нася, як бы ў чымсьці перакапаўшыся, кажа:

— Пра Марылю кажу. Пра Паўлюкову.

Бацька пацелвае плячамі:

— А што рабіць? Усё ж зроблена!

Дзед Волесь уцягвае галаву ў каўнер і круціць ёю, бы выцірае аб аўчыну ўспацелую патыліцу, потым выпростваецца, падаецца грудзямі да стала, аблакочваецца на вышараваную вехцем стальніцу. Гледзячы на бацьку, гаворыць:

— Дык і што — хай сядзе кабета?

Бацька, бачыць Яська, пачынае злавацца — засоўгаўся на лаве, зарыпеў скуранымі леямі галіфэ. Паклаўшы рукі таксама на стол, кажа:

— Што ты, Волесь, пачынаеш, быццам я... Хіба я ўсчаў? Дурніца тая адразу да Ксяневіча пабегла.

Дзед Волесь адрывае локаць ад стала, махае рукою:

— Нічога я не пачынаю! І ведаю ўсё, як яно зрабілася! Я кажу, дык і што — хай сядзе баба? Так?

— А што я табе — пракурор? Ці суддзя?

Яська ведае ўжо, што і бацька і дзед Волесь, нягледзячы на сваю вонкавую марудлівасць і памяркоўнасць, абодва ўспыхваюць, як запалкі. Бацьку ў такія хвіліны лепш не трапляйся на вочы — можа агрэць чым папала. А так ён ніколі і пальцам не кране яго, Яську. І дзед Волесь такі ж. Добры-добры, а, як маці кажа, да трох не гавары. Яська чуў не адзін раз, як сварыцца ён з бабай Альжбетай — праз двое загуменняў чуваць! Бацька з дэдам Волесем сяды-тады, седзячы вось так у іхняй хаце за сталом, таксама сварыліся. Нават без чаркі, было, счэпліваліся — схопяцца, бы пеўні. Сядзяць, гамоняць спакойна, а тады раптам як ашпарыць іх хто — слова за слова, і чым далей, тым болей, спуску адзін аднаму не даюць, адно што ў бойку не кідаюцца. Яська ў такіх выпадках голасу не падае, сядзіць ціха, як мыш пад венікам. А маці кінецца іх улёшчваць. Не разбіраючы, дзе свой, дзе чужы, абодвум выдасць, як малым, што пасваволілі. І неўзабаве яны зноў ужо мірна, па-сяброўску гамоняць, як быццам нічога перад тым і не было.

І цяпер Яська чакаў, што бацькавага пракурора дзед Волесь не прапусціць міма вушэй. Аднак жа — прапусціў, сцярпеў. Нават усміхнуўся. Яську відаць было, як яго левы вус таргануўся пекалькі разоў, а загнуты ўверх кончык палез высока, ажно пад самае вока.

Усміхнуўся дзед Волесь, ад стала адпіхнуўся, сказаў:

— Дурны ты, Сцяпан! Я чаго зайшоў? Выпіць з табой? Дык мог бы і дома, з Альжбетай... А зайшоў парахавання. Нешта ж трэба рабіць, га?

Бацька таксама тут жа адышоў. Круцячы ў пальцах

повую цыгарку, адгукнуўся на дзедаволесевы словы ўжо спакайней:

— Ага, табе не ўсё роўна, а мне... Быццам я не рос тут і Марылі Паўлюковай не ведаю... Але што зробіш тут?

— Вось давай і падумаем што! — падхапіў дзед Волесь. — Быць таго не можа, каб...

Бацька падняўся, нагнуўся да газоўкі, прышліў цыгарку. Апускаючыся зноў на лаву і выпускаючы два струмені дыму ўверх з-пад адкапыленай ніжняй губы, ён раптам ці не тужліва ўздыхнуў:

— Быць таго не можа, каб... Стары ты, Волесь, чалавек, перападала табе не раз, а ніяк паразумнець не хочаш. Што мы, што я ці ты, можам зрабіць? На ражон палезеш?

— А што рабіць беднаму Паўлюку? З двума дзецьмі? Што б ты рабіў, га?

— Ты зноў за сваё! Што Паўлюку рабіць, што б я рабіў... Мая ж во не крала!

Дзед Волесь матлянуўся грудзямі да стала, як не кінуўся да бацькі з кулакамі, закрычаў:

— Што ты гаворыш, Сцяпан?! Твая не крала! І язык паварочваецца казаць такое!.. Крала... Дзеці ад нішчымніцы зайшліся, от і прыхавала баба...

— А калі б кожная так? Што б тады, Волесь? — бацька, разумеў Яська, быццам лавіў дзеда на слове.

Дзед Волесь затрос кулакамі перад бацькавым тварам:

— Дык жа не кожная! Пра Марылю гаворка! Пра Марылю і яе дзяцей! Ці Паўлюк таго пуда жыта не зарабіў?!

У бацькі на правай шчацэ захадзіў жаўлак, пальцы на сталае сціснуліся ў кулак. Сказаў, як прахрыпеў:

— Што ты на мяне крычыш? Ці ты не ведаеш, час які? Што я магу зрабіць?

Дзед Волесь увабраў галаву ў каўнер, глуха, аднак жа спакойна загаварыў:

— Час, Сцяпан, якраз такі, што трэба бабу ратаваць. Досыць жа, нагараваліся, напекаваліся, патрэсліся людзі — па завязку! Вайны ж нямашака, скопчылася, дзякаваць богу! Дык жа... Каб усе разам... Ты, я... Пайшлі б, пагаварылі б... Быць таго не можа, каб не...

Бацькаў твар, здаецца Яську, яшчэ больш схуднеў, шчака пабялела, і стала добра відаць, што за дзень ад-

расла на ёй густая рыжаватая шчэць. Бацька таропка робіць зацяжку за зацяжкай, ажно пакуль не апякае пальцаў. Трыбушачы ў попельніцы — аскялешку ад жбанка — канчур, ён кажа:

— Хочаш, каб з партыі паляцелі? Ведаеш, што могуць прышыць? Каго, скажуць, абараняеце? Раскрадальніцу народнага добра? Таго, хто моц дзяржавы падрывае?.. Ці мне цябе вучыць, Волесь?

Дзед Волесь разводзіць рукамі, нібы ловячы штосьці ў паветры, гаворыць як ужо не да бацькі, а некуды ў пустату:

— Дык і прападай, чалавек!.. Дурная зялепуха вякпула — і ўсё, і рады нямашака...

— Не каркай,— перапыняе яго бацька.— Мо папалохаюць толькі. Ці мала што...

У дзеда Волеся кончык вуса паўзе па шчацэ ўверх — бы ад смеху, але дзед не смяецца, а як перакрыўляе некага:

— Ага, папалохаюць! Як у Лішчыцах: за два пуды — два гады!

Бацька не паспявае што-небудзь сказаць на гэта — азваецца ад грубка маці:

— Ну, а Сцёпа што можа зрабіць, Волесь? Чаго ты ад яго хочаш? Хіба ж ён не заступаўся?

— Таму і кажу яму, што заступаўся, Паўлінка! — крутнуўся да маці дзед Волесь.— Каму ж заступацца, як не яму? Савецкая ж уласць ён, Паўлінка!

— Гэтай уласці больш дасталося, чым каму! — зласпавата, як падаецца Яську, кажа маці.— Ты добранькі, усе добранькія, а пехта — хай галаву падстаўляе... Кожнаму чужое баліць, пакуль сваё не запячэ...

Тое, што сказала маці, не зусім даходзіць да Яські. Чаму яна сёння ўжо быццам не шкадуе цёткі Марылі? Учора ж, калі ён прынёс у хату вестку аб тым, што цётку Марылю злавілі з жытам, маці вельмі ж бедавала і божкала. Чаму ж яна сёння так?

— Памаўчы, Паўліна,— кажа бацька.— Хай ужо ў нас галава праз тое баліць, чаго і табе ўмешвацца!

— Дык а чаго ж ён?..

— Нічога, маці, памаўчы!

Бацька і дзед Волесь, насупіўшыся, унурыліся кожны ў сябе.

Маці прыносіць нарэшце Яську місачку заціркі. Ён згроб са стала свае паперы, злажыў іх у торбу і ўзброіўся

лыжкай. Зацірка была гарачая, алюмініевая лыжка апякала рот, але Яська не зважаў на тое — старанна дзьмухаў у лыжку, ажно пырскі ляцелі, і, хакаючы, як сабака ў летні поўдзень, вывуджваў гушчу. Міска ўвачавідкі пусцела, і Яська ўжо не зважаў, пра што гаварылі далей між сабой бацька і дзед Волесь.

Потым Яська юркнуў у ложка на калючую і халодную рызаўку, зайздросцячы Зойцы, якая, не дачакаўшыся вячэры, соладка спала на цёплай ляжанцы.

Неўзабаве Яська сагрэўся пад коўдрай. У поўным і тугім, як барабан, жываце адчуваў ён прыемны цяжар. Вейкі змружваліся, цела апаноўвала размораная, салодкая стома.

Засынаючы, чуў Яська, як бацька гаварыў дзеду Волесю:

— А ты і другое ўлічы. Калі патакаць усім, дык — развалакуць. А з каго спытаюць? З нас! Дзе, скажуць, вы былі, куды глядзелі?

І чуў яшчэ дзедаволесевы словы:

— Колькі ж табе казаць! Не пра ўсіх я, Сцяпан! Я пра Марылю Паўлюкову...

Заснуў Яська з адчуваннем нейкай ці то прыкрасці, ці то трывогі. Падалося яму, што не на бацькавым баку праўда, што дзеда Волесь ён разумее лепш...

Тое, што здарылася з цёткай Марыляй і пра што за сталом гаварылі бацька і дзед Волесь, не было сакрэтам для Яскі, як не было сакрэтам для ўсёй Альхоўкі. Вёска другі дзень толькі пра гэта і гаманіла: Паўлюкова Марыля ўкрала паўмяшэчка — дваццаць кіло разам з мякінай — жыта, і цяпер яе, на ўсім відаць, будуць судзіць. У вёсцы нішто не трымаецца ў тайне, і ў той жа дзень пра гэтае здарэнне ведалі ўсе, у тым ліку і дзеці...

Цётка Марыля з Волечкай і Улімай абівалі ў Фрапусінай пупі (яна, як і хата, таксама пуставала) жыта. Абівалі, сцёбаючы снапамі аб козлы, а пасля, начыста, перылі калоссе пранікамі. Увогуле дык жыта звозілі пад паветку, якую паспелі паставіць на колішнім, спаленым у вайну, калгасным гумне, і там малацілі ручной мала-тарняй. А некалькі вазоў завезлі ў Фрапусіну пупі і парашылі (дзед Волесь распарадзіўся) абабіць — каб мець кулі і хоць сяк-так прыкрыць аўчарнік і капюшню (невялікія хлёвчукі скідалі са старых, ацалелых будынін

сёлетняй вясной, прыкрыўшы латы да пары яловымі лап-камі).

Першага дня жанчыны без аніякіх звадак паслухаліся брыгадзіркі Гэлі і найшлі ў тую Фрапусіну пуню. Але ўжо ці не на абедзе Волечка і Уліма заўпарціліся: не бабская, маўляў, гэта работа — хвастаць снапамі аб козлы.

Ідучы са школы з сябрукамі, Яська сам чуў, як Уліма крычала на вуліцы проста ў твар Гэлі:

— Ідзі сама пун панарві! Ты маладзейшая! А ў мяне скура на пузе лопаецца!..

Уліму ў Альхоўцы педалюблівалі. Языкатая і, да таго ж, гультаяватая. З дзявочых гадоў. Мо таму, казалі, і замуж яе абышоў. Казалі яшчэ, што да вайны, калі быў ля Альхоўкі вайсковы гарадок, хадзіў было да яе адзін салдацік, пажылы ўжо, аднак да замужства, як у іншых альхоўскіх дзевак, ва Улімы не дайшло. А яна нібыта і спадзявалася, чакала таго салдаціка і ўсю вайну, і каторы час на вайне. Жанчыны дык ужо быццам і шкадавалі яе ў вайну, ужо быццам і верылі, што калі б не гэтая павалач з Нямеччыны, дык была б і Уліміна доля выйсці замуж за таго салдаціка, што застаўся калісьці службыць у Альхоўцы звыш тэрміну. Але шкадоба гэтая зварухнулася ў іхніх сэрцах у вайну, калі не толькі ва Улімы, а ці не ва ўсіх кабет і дзявок напрападалі, склалі галовы іх салдацікі і несалдацікі. А потым жаль той саступіў месца той жа колішняй нелюбаві. Тым болей што Уліма з гадамі, старэючы ў адзіноце, рабілася ўжо зусім ваўкаватая і брахала на ўсіх з прычыны і без прычыны.

— Табе, нябось, пуза Ксёндз гладзіць, а мне — надрываўся! — крычала яна на Гэлю.

Гэля, маладая, чарнавокая і светлавалосая, прыгожая і вясёлая дзеўка, залівалася чырванню, душылася слязамі, спрабавала пешта гаварыць і не магла. Гэта ж такую напрасліну ўзводзіць на яе Уліма! Ксёндз той ці не на дваццаць гадоў старэйшы за яе, і не глядзіць на яго Гэля, усе ў вёсцы ведалі, чакае свайго Аркадзя-партызана, якому, нягледзячы на яго раннюю партызаншчыну, трэба яшчэ адслужыць сваё і пасля вайны. А Ксёндз проста кватаруе-сталуецца ў іх з маці. Нябось, Уліма яго да сябе не прыпяла, іншыя бабы таксама адмовіліся, спаслаўшыся на дзяцей і цеснату, а ёй, Гэлі, як было адмовіцца, калі брыгадзірка яна?..

Падахвочаная Улімай, бурчала і Волечка — малень-

кая, круглая, як ступка, кабета. За гэтую яе малечасць і звалі яе, пэўна, усе ў Альхоўцы Волечкай, хоць той Волечцы было ўжо ці не за сорок. Уліму і Волечку пават дзеці за вочы пазывалі Улімай і Волечкай, на дадаючы да іх імёнаў паважнага слова «цётка».

Адно цётка Марыля не жалілася, што ёй цяжка, і не спрачалася. Нават яшчэ і прысароміла Уліму і Волечку:

— Ай, дзеўкі, не брашыце! Чаго ўжо вы? Хто вас у каршэнь гоніць? І колькі яго там, таго жыта?! Некаму ж трэба...

І Уліме і Волечцы як заняло. Па абедзе зноў хвасталі калоссем па козлах. І на другі дзень...

І ў гэты дзень пакацілася на Альхоўцы печаканая і неверагодная чутка — Паўлюкова Марыля ўкрала паўмяшэчка жыта, злавіў яе сам участковы Ксяневіч!

Яська гэтай чутцы не паверыў. Калі б такое казалі пра некага іншага, пра тую ж Уліму хоць бы, ён, пэўна, не здзівіўся б. Ад яе чаго хочаш можна чакаць! А цётка Марыля — зладзейка? Не, паверыць у такое ніяк няможна было. Яська ж ведае яе, бадай, гэтаксама, як сваю маці, і любіць яе, бадай, гэтаксама.

У цёткі Марылі і дзядзькі Паўлюка двое дзяцей — Калюня і Тоня. Тоня — малая, гэтакая ж смаркатая, як яго, Яськава, Зойка, а Калюня — яго равеснік і пайлепшы сябрук. Яму, як і Яську, дзесяць гадоў, яны разам гуляюць у свае хлапечыя гульні і разам ходзяць у школу.

Яська часта забягае да Паўлюковых. Там яму падабаецца. Падабаюцца яму цётка Марыля і дзядзька Паўлюк. Найперш тым, што ніколі не сварацца між сабою. І на дзяцей не крычаць — на таго ж Калюню і Тоню. Калі б Яська з Калюнем зрабіў такі гармідар у сваёй хаце, які яны неаднойчы падымалі ў Калюневай, яму б здорава ўляцела ад маці. А цётка Марыля толькі памахае над імі хвастачом, што заўсёды вісіць у іх на шастку над прынекам, памахае так, дзеля прыліку, пават і не дастае да іхніх спінаў яго мяккімі махрамі, — і супакоіцца. Яська і Калюня, вядома, прыціхнуць на пэйкі час, пават — каб паказаць, што напалохаліся — зашыюцца ў печак, а неўзабаве зноў посяцца на хаце, як і раней.

Ну, а дзядзьку Паўлюка любілі ці не ўсе хлапчукі, а не толькі Яська, не зважаючы на тое, што ён моцна кульгаў (левая ступня ў дзядзькі Паўлюка была вывернута ўнутр) і выгляд меў зласнаваты: у яго былі падта ж калматыя і густыя бровы і такія ж густыя і, мусіць, ка-

лючыя вусы. Затое душа ў дзядзькі Паўлюка была надзвычай добрая.

Рабіў ён у калгасе конюхам — і да вайны, і пасля вайны, і гэтую добрую душу дзядзькі Паўлюка адчувалі, пэўна, і коні, бо адгукаліся на кожны ягоны рух і слова і хадзілі за ім, як вялікія і рахманьы сабакі. Хлопцы надакучалі дзядзьку Паўлюку, мусіць, страшэнна, і, тым не менш, ён іх ніколі не праганяў ад сябе і заўсёды пускаў у сані і калёсы, а галоўнае — падсаджваў іх на конскія хрыбціны, чаго яны, вядома ж, найперш і праглі. Машыны ў калгасе тады яшчэ не было, і хлопцы раслі ў сяброўстве з копмі, і Яська пасля, праз шмат гадоў, помніў мокрую ад поту і цёплую конскую шыю, калі з яе знімалі хамут, востры, мулкі крыж, шорсткую, як сухая асака, грыву і гулкае ёканне селязёпкі, калі пад ім пускаўся ўрэшце паўскачкі змораны Мангол ці сляпы на правае вока Цупель. (Быў у дзядзькіпаўлюковай гаспадарцы стары, упарты, але цягавіты конь з такой дзіўнай для чужога вуха клічкай. Да вайны працаваў у Альхоўцы настаўнік па прозвішчу Цупель, і меў гэты настаўнік непамерна вялікую галаву — не галаву, а цэбар, і стаў ён у гады вайны паліцэйскім, і з тае ласкі ахрысцілі ягоным прозвішчам адбітага партызанамі ў немцаў каця — бо меў той конь надта ж вялізную галаву, Цупелеву галаву, піякі хамут не налазіў, давялося рабіць той хамут спецыяльна для яго, па заказу.)

Дзядзька Паўлюк і да вайны меў да коней вялікую ласку. Сёй-той з вяскоўцаў нават пасміхваўся: маўляў, Паўлюк са сваёй Марыляй не так няшчотна гаворыць, як з якой-небудзь кабылкай. Але, мусіць, яшчэ лагодней і старанней шчыраваў дзядзька Паўлюк на калгаснай канюшні па вайпе — пэўна, таму, што конь дужа прыбавіў сабе людскоў пашаны і ўвагі. Мала іх было, коней, асабліва ў першыя пасляваенныя гады. Ад таго ж дзядзькі Паўлюка чуў Яська, што да вайны ў канюшні «Іскры» стаяла шэсцьдзсят рабочых коней, не лічачы жарабят, выязной кабылы і жарабка. А восенню сорак пятага дзядзька Паўлюк ганяў да крыніцы, ля якой па козлах ляжаў драўляны жолаб, тры парккі коней. І ўсе яны былі пе першай маладосці, усе былі надарванья ў партызанскіх балотах і на франтавых дарогах, адзін конь быў кульгавы па пярэдняю нагу і адзін — Цупель, — паўсялялы. І ў тым, што гэтыя тры парккі з дня ў дзень штосьці рабілі — аралі, барапавалі, вазілі лес і сена, гной і сало-

му, парадзіх і хворых,— найперш была заслуга дзядзькі Паўлюка. Ён і лячыў-выходжваў іх, і паіў, і карміў, прападаў на кашошні ад ранку да вечара, часта і снаць заставаўся там, у пустой праварыне на посцілцы сена ці саломы.

І вось па Альхоўцы папаўзла чутка тая. Не хацелася Яську верыць, што цётка Марыля магла такое зрабіць. Аднак жа — гавораць! І маці Яськава наверыла таксама не адразу. Калі ён прыбег дахаты і ляпнуў з парога гэтую навіну, маці перапытала:

— Марыля Паўлюкова? Жыта ўкрала? Ад каго ты чуў, сыноч?

— Усе кажуць, — адно сказаў Яська.

— Выдумляюць людзі, — адмахнулася маці.

Яська пераказваў пачутае на вуліцы:

— Мусіць, не выдумляюць. Сам Ксёндз, кажуць, злавіў з мяшком на спіне, як дадому несла аселіцай.

Маці жагналася, не верачы, і ўсё прыгаворвала:

— Калі гэта праўда, дык, значце, пейкае насланне на яе пайшло. Няйначай Уліма з Волечкай падбілі яе... А самі яны не папаліся?

— Пра іх не гаварылі, — націснуў Яська плячамі.

Надвячоркам прыйшоў бацька. Падаючы яму міску бульбы-тушанкі і пязменную конаўку сыраквашы, маці спытала:

— Ці ж праўда гэта, што пра Марылю Паўлюкову кажуць? Ты чуў што ці не?

Бацька, хлебчучы з конаўкі, адказаў:

— Чаму ж не чуў! Ашалела баба! Дзяцей асіраціць хоча...

— Што ты кажаш! — Маці таксама прысела да стала. — І як жа яна рапылася?

Бацька быў, памятае Яська, печым раздражнёны, адказаў маці са злосцю:

— Адкуль я ведаю! Спытай у яе!..

Вельмі блізка да сэрца прыняла Яськава маці бяду, што звалілася на галаву цёткі Марылі. Сябравалі яны — цётка Марыля і Яськава маці. Была між іх добрая паразумеласць — як між сёстрамі. І плён гэтай паразумеласці найперш адчувалі яны, дзеці — Яська і Калюня. Цётка Марыля славілася на ўсю Альхоўку тым, што надта ж удала катала валёнкі. А Яськава маці ці не адна на ўсю вёску мела швейную машынку і ўмела кроіць і шыць. Адна вельмі добра дапаўняла другую, і Яська з Калюнем

сярод аднагодкаў хадзілі ў фарсупах. З надыходам халадоў і ў Яські і ў Калюні на пагах былі акуратныя, якраз на назе, цёплыя і мяккія валёначкі, між тым як большасць іх сябрукоў соўгаліся з Бладыкавай гары ў ватовых бурачках. І штаны — найгалоўнейшая рэч, найвышэйшы гошар хлапчукоў-падшываццаў — былі ў Яські і ў Калюні не такія, як у іншых. Няхай сабе пашыты яны былі з таго ж зрэбнага, пляміста-рудаватага ад альховай кары палатна, аднак штаны пашыты былі адмыслова: з гэстачкай на грудзях, з дзвюма, крыж-накрыж, шлейкамі і, што самае галоўнае, з дзвюма глыбокімі кішэнямі — рукі хаваліся ў іх ажно на локці. А ў іншых хлопцаў былі не штаны, а дзве, сяк-так сашчэпленыя калашыны, якія матляліся на іх, бы на пудзіле, на адной шлейчыне, а то і зусім на вяровачцы. А к школе Яська з Калюнем мелі і суконныя безрукавачкі на гузіках і з кішэнькамі, і падагнаныя на росту ватовачкі-палітончыкі з хлясцікамі (дармо, што перашытыя-пераніцаваныя з бацькавых ці з матчыных недапоскаў), і нават шапкі-вушапкі, якія чымсьці нагадвалі сапраўдныя будзёпаўкі — хлопцы ўмудраліся дамагчыся нават таго, каб на іх былі нашыты вялікія мацерчатыя зорачкі.

Дзяліліся іх маткі і сім-тым з яды. Цётка Марыля магла, разам з катанымі ёю валёначкамі для малой Зойкі, прынесці ў Яськаву хату торбачку льнянога семя (япо, тоўчанае, было вельмі смачнае з варапай бульбай), а Яськава маці, разам з пашытай сукеначкай для Тоні, заносіла цётцы Марылі ў капусным лісці кулачок масла — Аўтарэня не надта залівала сям'ю малаком, але за тыдзень-другі маці ўсё ж неяк умела пазбіраць вяршкоў і аскароміць бойку...

Маці сядзела на лаве, ускрай стала, і чакала, што яшчэ скажа бацька. А ён еў і маўчаў. Маці другі раз падступілася да яго:

— Ну што ты за чалавек! Як язык праглынуў! Каб жа пра каго, дык ці пыталася б я?!

— Дык от збегай да яе самой і папытай, — агрызнуўся бацька. — Што я табе яшчэ скажу? Ну, украла, ну, злавіў Ксяневіч...

Пасля цётка Марыля сама расказала Яськавай маці, як чорт падбіў яе на тое, каб пагарнуць таго паўмяшэчка жыта разам з мякінай...

Ну, абівалі яны ўтраіх — з Волечкай і Улімай — тое жыта. Цягалі снапы з тарпы на правай палове пуні, хвас-

талі імі аб козлы і трыбушылі прапікамі на гліняным таку пасярод, насупроць дзвярэй, абабітыя снапы акуратна складалі на левай палове. Троху пра нешта гаварылі, троху праз нешта сварыліся — ведама, бабы як збяруцца, дык не могуць без таго. От і тым днём...

Колькі тых снапоў і папацягалі, а ўжо і абед. Волечка і Уліма, абтрэшы ватоўкі, паджгалі дадому, а яна, цётка Марыля, засталася прыждаць Гэлі — брыгадзірка абяцалася зазірнуць перад абедам. Засталася адна, і тут на яе як сверб пейкі найшоў. Асабліва як агледзела, што ў кішэні ватоўкі мяшэчак скручаны ляжыць. Тоненькі такі, чысты зрэбны мяшэчак.

Пашыла яго неяк цётка Марыля з рэшты палатна, што засталася ад ткапага яшчэ калісь маткай-пябожчыцай. Валяўся той кавалачак у куфры, перакідваўся з месца на месца, пакуль яна не даўмелася пашыць мяшэчак — хай будзе, мо спатрэбіцца пад боб ці пад ячмень, бо пад бульбу ён і малы занадта, і шкада яго пад бульбу, хай будзе чысты ў хаце. Так і ляжаў той мяшэчак на прымурку, за комінам, неўжываны.

А тыдні са два зайшла да цёткі Марылі суседка, Гапна Ныркова, і папытала, ці няма ў яе торбы якой ці мяшэчка малога — гэта ж яе хлопец з Юркам Хрыстыніным збіраюцца заўтра пацямочку ў Даўгінава, дык жа не з пустымі рукамі туды ісці, мо раптам купіць якога паўпуда мукі ці ячменю на крупы. Яна, цётка Марыля, і дала Гапне той мяшэчак. А Гапна як забылася ўсё адно, тыдні са два не аддавала. А ўчора вечарам, калі цётка Марыля вады ішла да калодзежа, раптам Гапна вынесла яго, на вуліцы аддала ёй той мяшэчак. Дык цётка Марыля, не хочучы вяртацца ў хату, скруціла яго тужанька і ў кішэню зацхнула, а пасля забылася выняць, так, з мяшэчкам у кішэні, і на работу прыйшла.

І от там, у пуні Франусінай, агледзела яго. Зпяла ватоўку з калочка ў сцяне, каб пыл і асцюкі абабіць, аж бачыць — мяшэчак у кішэні ляжыць. І засвярбела душа ў яе: умецця ўзяць! Вунь колькі наадграбалі яны яго граблямі. Гэта ж як знойдзецца. У ім жа якое каліва і зерня будзе, хоць панюхаць будзе цялушцы ці парасяці. Сёлет ж яны з Паўлюком узбіліся ўрэшце на цялушачку і парасятка і радаваліся, як дзеці. Самі ўжо, такой бяды, неяк бы і яшчэ год-другі пракідаліся, але ж Калюня і Тоня на поспасці той зусім засмяглі, свіцяцца наскрозь. Хутчэй бы прыждаць конаўкі малака і якой-небудзь

скварчыны! А ці ж лёгка прыждаць? Цялушачка, праўда, пішто сабе, гладзенькая, вясёленькая, на другое лета мо і набегаецца ўжо, а парасё без малака і без мешанкі, на адной бульбе і траве, як і дзіця тое — укаржапела, згорбілася, хрыбцішка тонкая, як у ката. Добра будзе прыгаршчы ўмецця ўкінуць у гаршчок з травою — глядзіш, і з'есца смачней.

Так яна і зробіць — насыпле ў мяшэчак. І зробіць ціха, пакуль няма нікога, каб не было лішняй звягі, бо і так звягаюць, што чалавек яе ад коней крадзе, дамоў посіць, а ён жа ніколі ні разочку нічога пават у кішэню не ўсыпаў — курам на ласупак.

І як бы цвярозасць нейкая на яе найшла, на цётку Марылю. Тут жа прыкінула, як яна тое зробіць. За Франусінай пунай — Юстынін шнурок. Юстына яшчэ не прыбрала з мяжы бульбоўнік — ляжыць учарпелымі кучкамі. Дык яна, цётка Марыля, прыхавае мяшэчак пад крайняй кучкай бульбоўніку, каб не шукаць пасля, а як ацяміце — падыдзе на яго. Загуменнямі, вішаннікам, хоць амаль і голым, пеўпрыкмет будзе дома, балазе і вуліцы пераходзіць не трэба — гэта ж пуна Франусіна на іхнім баку стаіць.

І ўкленчыла цётка Марыля на таку, распластала мяшэчак і пагарнула прыгаршчамі ў яго вузкую гарлавінку... не, не ўмецце, а жытцо, хоць і не з таго, чысцейшага, боку, а адтуль, ад умецця. Пагарнула жытцо, бо думала не так пра цялушку і парасё, як пра Калюню і Топю, пра гарачы і пульхны блін для іх раніцаю ці пра скавароднік-праснак, з акрайчыкам якога куды спраўнейшай будзе міска грыбной поліўкі ці капусты. І грэбла хуценька-хуценька халодна-цёплае зерне ў гарлавінку свайго чысценькага, тонкага, зрэбнага мяшэчка...

Потым паднялася, абтрапала далаямі спадніцу, закруціла, туга перавязала мяшэчак прышытай завязкай-шнурком. Падняла яго не адразу. Спачатку выйшла з пуны, зірнула сюд-туд — ці душы підзе. Тады, супакоеная, вярнулася, узяла мяшэчак аберуч на живот і, ужо не азіраючыся, трушком матлянулася за пуною, да Юстынінага бульбоўніку, упала там на калені, апусціла мяшэчак не на мяжу, а ў разору пры мяжы, зверху на яго перакуліла кучку бульбоўніку, а пасля і другую. Паднялася, аглядзелася — усё добра, з ніводнага боку не відаць. Проста — ляжыць кучка бульбоўніку, адно што спаўзла троху з мяжы ў разору. Паволі ўжо ў пуною пайшла.

Там пасядзела троху, пачакала Гэлі. Тая чамусьці не ішла. Тады цётка Марыля паднялася, спакойна зачыніла абедзве палавінкі дзвярэй, усунула ў прабойчык замочак-самаскок, шчоўкнула ім і гэтак жа спакойна, пават, мусіць, марудлівей, чым іншым разам, пайшла дадому. Страху не было...

Калі цётка Марыля па абедзе зноў падышла да Франусінай пуні, дык убачыла там Ксяневіча і Гэлю. Цётка Марыля напачатку нічога благога не падумала. Ці мала чаго Ксяневіч, Ксёндз той, будзе разам з Гэляй? Ён жа ў іх сталуецца... Ёкнула сэрца ў яе толькі тады, калі Ксяневіч, хмура зірнуўшы на яе, сказаў кудысьці ўбок:

— Сама пакажаш, куды схавала, ці будзем шукаць?

Цётка Марыля не прамовіла ні слова — не аднеквалася, не плакала. Моўчкі павярнулася, пайшла паволі да Юстынінай мяжы, пагнулася, асцярожна падняла бульбоўнік, які прыкрываў мяшэчак, паклала яго на ранейшае месца — па жаўтлявую, падапрэную плямку на мяжы. Ксяневіч хвіліну пастаяў, памаўчаў, штосьці сам сабе прамармытаў. Потым адной рукой узяў мяшэчак за хахол, закінуў яго за плечы і загадаў:

— Пайшлі!

Яны, усе тры, — цётка Марыля, Ксяневіч і Гэля, — пайшлі ў Франусіну хату, дзе месцілася за перагародкай калгасная кантора. Там мяшэчак найперш быў усчэплены на кручок бязмена — пра яго Ксяневіч паклапаціўся загадзя. Заважыў мяшэчак пяцьдзесят фунтаў. Ксяневіч, быццам задаволены печым, крактапуў:

— Колькі ж гэта будзе?

Яму ніхто не адказаў.

— Колькі ж гэта будзе? — паўтарыў Ксяневіч. Паварушыўшы вуснамі, запытальна сказаў: — Роўна дваццаць кілаграмаў? Так і запішам — дваццаць кілаграмаў...

Ён сеў за стол, дастаў паперу і ручку.

Там, у канторы, цётка Марыля і расказала пра ўсё: і пра мяшэчак, і пра тое, як ён апынуўся ў кішэні ватоўкі, і як нагрэбла ў яго рукамі гэтых пяцьдзесят фунтаў жыта, і як прыхавала яго пад кучкай бульбоўніку на Юстынінай мяжы.

Выслухаўшы яе, не перабіваючы, Ксёндз загадаў ёй распісацца і адпусціў. І цётка Марыля зноў пайшла ў

Фраіусіну пуно абіваць снаны, каб можна было пасля збіць з іх кулі і прыкрыць на зіму аўчарнік і кашушню. Думала, што на гэтым усё і скончылася, і бедавала, што не папрасіла вярпуць ёй мяшэчак, а то яшчэ, чаго добрага, пранадзе педзе...

Удала цётку Марылю Васіліна, Антосішына выхаванка. Яська ведае, што да вайны Васіліна жыла з маці, паспела скончыць апошняй мірнай вясной пяць класаў. А вясною сорок трэцяга маці яе расстралялі карнікі. Сядзела яна з Васілінай і яшчэ некалькі жанчыні з дзецьмі ў рове ў Паддубоўі, да якога рукой падаць з Альхоўкі. Не хацелі кабеты ўцякаць з дзецьмі куды далей, спадзяваліся, што і там адседзяцца. І не пачулі, як над іх галовамі, ускрай рова, затупалі боты. Іх там, у рове, і пастралялі з аўтаматаў.

Цяпер Яська, як і ягоныя сябрукі, пасучы кароў ці швэндаючыся ў Паддубоўе па арэхі, абыходзяць тое страшнае месца, хоць ніхто з іх і не бачыў, як яны ляжалі там, забітыя жанчыны і дзеці з іхняе Альхоўкі. Ханіла з іх і таго, што расказвалі старэйшыя. А расказвалі, што нібыта некаторыя бабы і дзеці і на ногі ўскочыць не паспелі. Тая ж Васілініна маці як сядзела на ўскрай разасланай на траве посцілкі, так і засталася сядзець, прыхінуўшыся адубянслай спінаю да гошкай алешыны.

А Васіліна ўратавалася. Адна ўратавалася. Кінулася без памяці бегчы куды вочы глядзяць, і не дагналі яе кулі. Маладыя ногі занеслі яе ажно па Лішчанскі пасёлак, ці не за шэсць кіламетраў ад таго Паддубоўя. На трэці дзень прывяла Васіліну ў Альхоўку нейкая лішчанская кабета, калі ўжо матку Васілініну і іншых пабітых пахавалі людзі ў агульнай магіле.

Прытуліла Васіліну баба Антосіха. Дзвюм адзінокім душам, казалі ў вёсцы, будзе ўсё ж цяплей разам: мо пры старой пакрысе акрыяе дзеўчынёха, а праз гады мо і Антосішына старасць будзе пры Васіліне не такой самотнай. Так і жылі яны, адаграваючыся, адтайваючы душой адна пры адной, так і вызвалення прычкалі.

Восенню сорок чацвёртага Антосіха паслала была Васіліну ў школу, у шосты клас, аднак нахадзіла туды дзеўка нядоўга. Для шостаі групы, як казалі пасля баба Антосіха, была Васіліна пераросткай, напавэлкі назаляліся — падкрадзецца каторы і балюча ўшчыне за добра

ўжо адторкнутыя грудзі (Яська можа пацвердзіць — было такое), а галоўнае, не гарнула ся дзяўчына да вучобы. І неўзабаве пайшла Васіліна ў калгас — памагала бабе Антосісе даглядаць і пасвіць авечак. Дзяўчына яна была рабацяшчая, паслухмяная, баба Антосіха не магла пахваліцца ёю. І людзі любілі і шкадавалі Васіліну. Дзед Волесь падказаў Гэлі, якая хадзіла не толькі ў брыгадзірках, але была і сакратаром камсамольскай арганізацыі, прыняць Васіліну ў камсамол. Васіліна з радасцю стала камсамолкай. А сёлета ўлетку, калі ў калгас прыгналі аднекуль да ранейшых шаснаццаці авечак яшчэ ці пяцьдзсят, Васіліна стала не проста памочніцай у бабы Антосіхі — ужо і ёй як работніцы фермы ішлі працадні. Пра Васіліну была нават невялічкая заметка ў раённай газеце. Бацька, памятае Яська, чытаў увечары тую заметку ўголас, і ён, Яська, доўга не мог уцяміць, што ўсё тое было напісана пра Антосішыну выхаванку — падта ж усё было складна і падта ж непраўдападобна, быццам яна не авечак дурных пасвіла, а рабіла немаведама што...

Выходзіла цётка Марыля з пуні, азіралася на бліжэйшыя гароды і загуменні, нікога, здаецца, не бачыла, а яе, аказваецца, угледзела з аселіцы Васіліна. Авечкі хадзілі па той бок рэчачкі, за кустамі, а Васіліна выйшла чагосьці на гэты бераг, у канец гародаў. Пераскочыла цераз рачулку якраз у той момант, калі цётка Марыля, абняўшы аберуч мяшэчак, высунулася з пуні і пабегла трушком да Юстыпінай мяжы. Пазнала цётку Марылю Васіліна. І здагадалася, што пёсла і чаго плюхнула ся яна ля мяжы на калені, што прыхоўвала ўчарнелым бульбоўнікам. І, не раздумваючы, пашылася назад, на другі бераг, а там паза кустамі, уздоўж рачулкі памчалася бягом у вёску — да Ксяневіча. Вось Ксяневіч і сустрэў цётку Марылю ля пуні на абедзе...

— Дык што, могуць і напраўду засудзіць? — усё яшчэ не верыла маці.

— Ксяневіч загарэўся, афармляе справу ў суд, а там, пад гарачую руку, могуць і насадзіць, — адказаў нарэшце бацька.

Маці падхапілася з-за стала, памкнулася нешта рабіць, але зноў надыйшла да бацькі, загаварыла:

— Ты б, Сцёна, зрабіў бы што. З Ксяндзом пагава-

рыў бы, з дурніцай той Аптосішынай, калі яна не разумее, што патварыла...

Бацька пахмура адказаў:

— Я, Паўліна, Ксяндзу твайму не ўказ. Ён як абрадаваўся ўсё адно, што недарма хлеб есць... І Васіліны лепш не чапаць. Гэля ёй пешта сказала была, дык уз'елася: «Што, злодзеяў пакрываць? Гэта будзе па-камсамольску?..» Вось і рабі тут што!

Яська больш не слухае. Ён выбягае на вуліцу.

Ужо звечарэла, але над Нырковымі таполямі вісіць у пебе амаль круглы месяц, і ў ягоным малочным святле можна было нават угледзець, што нехта перайшоў вуліцу ажно ў канцы сяла, ля Маслючковых. Яська паціху брыдзе вуліцаю, цікуючы за тым, як поруч з ім, крыху паперадзе, сунецца па бруку яго ўласны цень.

Ля Паўлюковых спыняецца — нехта сядзіць на лаўцы, але ў засені страхі не пазнаць хто.

— Чаго глядзіш? Не бойся, не ўкушу,— чуе Калюнеў голас.

Яська падыходзіць, сядзе побач. Не ведае ён сёння, пра што гаварыць з Калюнем. Не будзе ж ён пытацца, ці дарабіў Калюня свой аўтамат і ці прыдаўся яму кавалачак меднай трубкі, які даў яму Яська, адшкадаваўшы са сваіх прыпасаў.

Калюня раптам уздыхае:

— Мама з татам сварацца... І Тоня плача.

Яська па-дурному пытаецца:

— Чаго ж яны сварацца?

Калюня паварочваецца да яго, глядзіць на Яську. Зноў адварпуўшыся, сам пытаецца:

— А ты хіба не ведаеш?

— Ведаю,— не стаў хлусіць Яська.

— Дык чаго пытаешся?

Зноў маўчаць. Потым Калюня кажа:

— Тоньку шкада. Калі маму забяруць... Мы з татам не прападзём. А Тонька малая яшчэ... Цэлы вечар плача...

Яську хочацца сказаць Калюню пешта добрае, але не ведае што. Урэшце гаворыць:

— Можна, яшчэ і не забяруць... А Тоня ваша не малая ўжо. Як паша Зойка. А Зойка ніколі не плача,— хлусіць ён.— І Тоня не будзе... Вось пабачыш!

Калюня сапе:

— Малая... Яна ж спіць з мамай. А маму забяруць, з кім спаць будзе?

Яська на гэты раз не знаходзіць, што сказаць.

Нечакана Калюня саскоквае з лаўкі, кажа:

— Пайду ў хату, скажу, каб не сварыліся. І з Тоняй пагуляю...

І ідзе. А Яська яшчэ колькі часу сядзіць на лаўцы адзін і стараецца ўявіць, як будуць яны — дзядзька Паўлюк, Калюня і Тоня — без цёткі Марылі, як будзе ў іх у хаце без яе, як яны з Калюнем будуць гуляць у той хаце, — стараецца і не можа ўявіць. І яму робіцца шкада ўсіх чатырох — і цёткі Марылі, і дзядзькі Паўлюка, і Калюні з Тоняй, хоць і ведае Яська, што красці — пяможна, што гэта брыдка і сорамна, што крадзе толькі той, хто пазычыў у сабакі вачэй...

А ля Маслючковых чуваць гамонка, смех, воклічы. Там, на месцы спаленай фашыстамі школы, на колішнім надмурку сярод таполяў штовечар збіраюцца хлопцы і дзеўкі. Такіх «смаркатых кавалераў», як Яська ці Калюня, хлопцы бязбожна тураць дахаты, яны разбягаюцца пад іхнімі кухталямі хто куды, але неўзабаве зноў вяртаюцца туды ж, пад школьныя таполі, на цёплыя камяні падмурка — бо дзе яшчэ можа быць цікавей! — і разыходзяцца ўрэшце толькі тады, калі нейкае ўнутранае чуццё падказвае ім, што дома, затрымайся каторы яшчэ хоць на хвіліну, чакае нешта куды горшае, чым нязлосны хлопцоўскі пляскач па рэбрах ці па ніжэйшым месцы.

Падымаецца з лаўкі Яська, ідзе таксама туды. Цішком, каб не надта вытыркацца, прыцягваць увагу да сваёй яшчэ зусім кволай у месячным сяйве постаці, шыецца за дзівочыя і хлопцоўскія спіны, хутчэй нюхам учуўшы, чым убачыўшы, што яго «смаркатая гвардыя» менавіта там. Хлопцы і дзеўкі гавораць пра цётку Марылю і Васіліну. Не гавораць, а зубаскаляць. І найбольш выскаляюцца «лётчыцы» — Зінка Аленіна, Лёдзя Маслючкова, Вера Юстыніна.

— Праўду такі кажуць пра ціхае балота, — гаворыць, пацвельваючыся, Зінка. — Ціхая-ціхая, а за мяшэчак — і ў баразну!

Лёдзя, надхонліваючы, панявае:

— А я жыта не жала, у баразёнцы ляжала...

Верка з прыхлінам смяецца:

— Во ўмрела цётка, Ксяндза ўгледзеўшы!

— Не больш, чым ты ў самалёце! — азваецца хтосьці з хлопцаў.

Верка не крыўдзіцца, заліваецца галаспей:

— Ты б і сам там умлеў... А Ксяндза я не забаялася б!

— А чаго табе баяцца! Перабаялася,— хіхікае Міця Кісель.

Хлопцы рагочуць, Верка кідаецца да Міці з кулакамі, але ён не чакае, пакуль яна яго дастапе, сягае ў чарноту кустоў. Верка з рогатам бліскае лыткамі ўслед за ім і, пэўна, дагнала, бо стала чуваць, як штосьці на нечым гулка заляпала. Потым Міця, відаць, выкруціўся і аблапіў Верку, і ўжо яна вырывалася з ягоных клешчаў, з тым жа сваім прыхліпам заходзячыся смехам і войкаючы. Назад яны ўжо ідуць мірна.

Нехта ўспамінае Васіліну, і ўсе дружна загаворваюць пра яе — балазе самой Васіліны на падмурку чамусьці сёння пяма.

— Ubачыла і папёрлася як падсмалепая!

— А чаго? І правільна зрабіла:

— Так ужо і правільна! Засудзяць Паўлючыху, дык будзе табе — правільна!

— Дарма да Ксяндза набегла...

— Ага! Трэба было, калі на тое пайшло, Гэлі сказаць ці Волесю.

— А чаму і не Ксяндзу?

— Бо Ксёндз жа!

Зноў усе рагочуць.

Смяецца і Яська. Ён, як і Калюня, як і ўсе хлопцы, не любіць участкавага Ксяневіча. Не любяць яны Ксяндза і пабойваюцца. Нешта ёсць у яго паглядзе, ва ўсёй яго доўгай, хударлявай і няўкладнай — як на шарпірах — паставе, што выклікае ці спараджае хлапечую боязь. Спачатку, вядома, Ксяневіч выклікаў у хлапчукоў вялікую цікавасць. Найперш — сваёй вінтоўкай, лёгенькай і кароткай — ледзь не ў пояс яму — «галандкай». Калі Ксяневіч паяўляўся з ёй дзе-небудзь, яны навыверадкі шыліся бліжэй, каб хоць калі не патрымаць вінтоўку ў руках, дык хоць бы дакрануцца да яе. Раней, у вайну, у першы год пасля вызвалення, вінтоўкі былі ў Альхоўцы ў многіх, у Яськавага бацькі быў нават рэвальвер, а цяпер ці не ў аднаго толькі Ксяневіча і засталася, дык як жа тут прайсці міма, не падплішчыцца да яе бліжэй? Але Ксяневіч не разумеў гэтага і так аднойчы адшыў назолаў — у Яські таксама доўга смылела сцягну ад ягонага выспятка, што яны пачалі абыходзіць яго. І неўзлюбілі. І адпомсцілі яму — прыдумалі трапную і злую мянушку: Ксёндз. Наколькі была яна злой, цяжка сказаць, што датычыць

трапнасці, дык тут сумнення няма, бо неўзабаве ніхто ў Альхоўцы за вочы не зваў Ксяневіча іначай, як Ксёндз. Зрэшты, ён і праўда, казалі, быў падобны на колішняга лішчачскага ксяндза — такі ж доўгі, хударлявы і занудлівы.

А што да Яські, дык ён быў цвёрда ўпэўнены: калі ў іхняй Альхоўцы здарыцца нешта кепскае — вінаваты ў тым будзе не хто іншы, як Ксёндз. Чаму так здавалася, нікому не растлумачыў бы. Але калі спачатку на вуліцы, а пасля і ад бацькі пачуў, што Васіліна сказала пра цётку Марылю Ксяндзу, Яську асабліва стала шкада яе, цёткі Марылі.

— Цёмната вы ўсе, — раптам кажа Мікола Шалак, памянушцы Прафесар Мамлок — Сачыніцель ваксы. — Красці пагана? Факт! І Васіліна правільна зрабіла. А прыбегла яна да Ксяндза ці да каго іншага — якая розніца?

Міколу ніхто не пярэчыць. Хлопцы з яго хоць і пасміхваюцца, але паважаюць. Ну, а дзеўкі ці не моляцца на яго. Мікола паперачытваў усе кніжкі, якія толькі былі ў Альхоўцы і ў навакольных вёсках, дасылае ў раённую газету заметкі — і іх там друкуюць! — піша вершы. Не-здарма ж яго празвалі Прафесарам!

Яська Міколу таксама паважае. Аднак сёння ён не можа пагадзіцца з Прафесарам. Хоць ён і Сачыніцель ваксы, але — проста не ведае цёткі Марылі. Бо каб ведаў, дык так бы не гаварыў!

І Яська кажа:

— Цётка Марыля не крада, а ўзяла!

— Гэта хто? Пісар прапішчаў? — паварочваецца да Яські Міця Кісель.

— А ты Кісель-баўдзель! — крычыць Яська і дае драпака.

Міця, не дастаўшы яго, спаганяе злосць на астатняй малечы, і «смаркатая гвардыя» вымушана разбягацца хто куды.

Яська таксама ідзе дахаты. Не хацелася, вядома, ісці, можна было б яшчэ і пасядзець, каб не Кісель, але калі так — трэба ісці, некалі ж усё адно трэба. Затое за Пісара адпомшчана!

Пісарам яго ахрысціў бацька. Без злога ўмыслу, вядома. Аднойчы зайшоў да іх дзядзька з Селішча, з суседняй вёскі — яму нейкая даведка трэба была. І бацька папрасіў Яську напісаць тую даведку — у самога балела параненая рука. Яська ці не з ахвотаю напісаў тую даведку.

А бацька, хукаючы на пячатку і прыціскаючы яе да паперы, сказаў дзядзьку: «Во які пісар у мяне расце!» А ў хаце быў Толя Маньчын, сусед, і ўжо назаўтра на вуліцы Яську праходу не давалі гэтым самым «пісарам». Пажаліўся бацьку, а ён яшчэ і засмяўся: «А хіба гэта кепска — пісар? Не зважай, хадзі, сын, Пісарам!» Толькі Яську ўсё адно было крыўдна, і ніводнага «пісара» спакойна міма вушэй не прапускаў.

Яшчэ ў сенцах пачуў Яська смачны, гарачы пах смажаных на здоры драпікаў і, адчыняючы дзверы ў хату, не думаў ужо ні пра цётку Марылю, ні пра Калюню, ні пра малую Тоню, якая прывыкла спаць пры маці і якая будзе плакаць, калі маці забяруць, ні, урэшце, пра Міцю Кісяля з ягоным «пісарам»...

Прайшло некалькі дзён. Навіна, што ўскалыхнула вёску, перастала быць навіной і пакрысе сышла з людскіх вуснаў. Не падта гаварылі пра тое, што здарылася з цёткай Марыляй, і ў Яськавай хаце: ні бацька, ні маці. Зрэшты, бацька амаль не стыкаўся дома: сыходзіў з дому рана, калі Яська яшчэ спаў, а вяртаўся позна, і ён, Яська, толькі зрэдзь часу праз сон чуў, як маці дастае з грубка бацькаву вячэру.

Праўда, сяды-тады рэха ад здарэння з цёткай Марыляй адгукалася.

Аднаго разу, напрыклад, у школе, на перапынку, Калюня нешта не падзяліў з Уладзікам Бычкоўскім, і Уладзік, адбегшыся ад яго, крыкнуў:

— А твая матка — зладзейка!

Калюня дагнаў Уладзіка, збіў з ног, уссеў на яго зверху і давай лупцаваць. Уладзік, баропячыся, зароў па ўсё горла. Але ні Яська, ні іншыя хлопцы не кінуліся іх разбімаць. Вінаваты быў Калюня — ён першы прычупіўся да Уладзіка, адбіраў у яго нейкі шрубок ці гайку. Аднак жа і Уладзіка хлопцы не шкадавалі: быццам ён таксама зрабіў нешта брыдкае, парушыў пэўныя правілы гульні.

Калюню зняў з Уладзіка за каршэнь загадчык школы Хведар Сцяпанавіч і павёў абодвух у настаўніцкую, і там ім абодвум здрава, відаць, уляцела, бо калі яны вярнуліся на ўрок, дык былі чырвоныя бы ракі, якіх толькі што выцягнулі з вару.

А пасля неяк заішоў да Яськавага бацькі дзядзька Паўлюк...

Прыішоў ён рана, у хаце і на дварэ было яшчэ цёмна. Маці, пэўна, толькі што паднялася даць Аўтарэню. Звычайна Яська такой парою свішча ў дзве дзіркі і не чуе, як яна ўстае, як бярэ даёнку і выходзіць з хаты. А ў той раз чагосьці ці чамусьці прахапіўся, у нейкім трызненні сеў у ложку, няўцямна паводзячы вачамі па хаце. Маці ўгледзела, што ён сядзіць у ложку, падышла да яго, спытала:

— Чаго ты ўсхапіўся, сыноч?

Яська прамармытаў пешта ці не прамармытаў, маці пагладзіла яго па галаве сваёй цёплай мяккай рукой, ціха сказала:

— Сні, сні, сыноч, яшчэ рана...

Яська паслухмяна лёг і, пэўна, тут жа заснуў бы зноў, калі б не пачуў у першай хаце галасоў — маці з некім гаварыла. Неўзабаве яна вярнулася сюды, на другую палову хаты, прайшла за шафу, дзе снаў бацька, азвалася да яго:

— Сцёпа, ты спіш? Там Паўлюк прыішоў.

Бацька заварушыўся — пад ім зашамацеў сянік, хрыпла спытаў:

— Чаго? Хто прыішоў?

— Паўлюк жа, кажу! Падымайся, чакае ж!

Маці выйшла з-за шафы, шэрым ценем праплыла міма Яскі ў першую хату. Сказаўшы там пешта дзядзьку Паўлюку, бразнула клямкай — пайшла, няйначай, да Аўтарэні.

У хаце стаяў густы, яшчэ, бадай, не світальны, а зусім начны прыцемак — адно што бялёсымі квадратамі свіціліся вокны. Бацька шамацеў за шафай — апрацаўся: чуваць было, як шаргануліся па фанеры калашыны штаноў, як зашпільвалася на сиражку дзяга.

Нечакана бацька падаў з-за шафы голас — не гучна, усё яшчэ хрыплавата, паклікаў:

— Ідзі, Паўлюк, сюды, чаго там топчашся!

Цераз парог амаль бясшумна слізгануў цень, зрабіў два-тры крокі па хату.

Бацька выйшаў з-за шафы ўжо ў ботах, але яшчэ белы да пояса — у сарочцы, сказаў:

— Здароў! Намацай там на стале газоўку і запалі. Я зараз.

— А не, Пятровіч, не трэба, — шэптам адказаў дзядзька Паўлюк. — Хай дзеці спяць.

— Ну, сядай тады, не стой, — сказаў бацька і пайшоў на двор.

Вярнуўшыся ў хату, ён гэтак жа, як быў, у ніжняй сарочцы прысеў да стала, на другі бок ад дзядзькі Паўлюка, закурыў. Запалка на хвіліну выхаліла яго твар у рыжаватай шчэці, калматыя бровы, прыліплыя да лоба рэдкія, ужо сівыя валасы. Потым свяціўся ў змроку толькі агеньчык цыгаркі, а калі бацька зацягваўся ёю, на кароткае імгненне выхопліваліся з цемры шчокі і кончык носа.

— Што рабіць, Пятровіч? — кашлянуў у кулак дзядзька Паўлюк. — Скора суд, кажуць, будзе.

— А ўжо нікуды не дзенешся, будзе, — адказаў бацька.

Дзядзька Паўлюк уздыхнуў, пмаргапуў пагою па падлозе — пэўна, схаваў, як заўсёды тое рабіў, сваю кавялу пад лаву, прамовіў:

— Дык я ж і кажу...

Бацька маўчаў.

— Ты ж мяне, Пятровіч, ведаеш. І раслі разам, і як хлапцамі былі, і ў вайну во... Ну, ты ў лесе быў, я — тут, але ж не выракаўся, памагаў чым мог...

— Гэта я ведаю, Паўлюк...

— Ведаеш, Пятровіч, чаму ж не ведаеш, — дзядзька Паўлюк як навесялеў ці пасмялеў. — Ты ж, Пятровіч, братка ты мой, і мяне і Марылю маю... Ці ж я калі каліва чаго?.. А цяперака во, га? Суду чакаем, Пятровіч! Яна плача, а мне што рабіць? Што, Пятровіч, братка ты мой?

Бацька курыў, маўчаў. Доўга маўчаў. Ажно Яська па-струніўся ўвесь у чаканні, калі бацька скажа што-небудзь. Урэшце ён, бацька, зноў высвеціўшы кончык носа і плямкі шчок з куточкамі вуснаў, сказаў:

— Храповае дзела, Паўлюк! Перамяніць тут што... Чаму ты адразу да Ксяневіча не пабег? Можна б, ён не так крута...

Дзядзька Паўлюк як махнуў рукою:

— Дык калі ж... Што да таго Ксяндза ісці, Пятровіч? Ці ж ён, як той казаў... Я да Волеся схадзіў, да цябе во...

— Што — я, што — Волесь! Ксяневіч мне сказаў тады, як панеры панісаў і падпісаў! Па закону ўсё, ка-

жа! — бацька, бы забыўшыся на Яську і Зойку, адказаў грамчэй.

Дзядзька Паўлюк раптам усхліпнуў:

— Гэта я ведаю, Пятровіч... Па закону... А, не дай бог, здарыцца бяды тая, дык мне што? Як быць? З канюшняй, з дзецьмі, з усім?

Бацька падняўся з-за стала, пайшоў за шафу, узяў там гімнасцёрку. Нацягваючы яе праз галаву, глуха сказаў:

— Зразумей і мяне, Паўлюк. Гаварыў я з Ксяпевічам. Ведаеш, што ён мне сказаў? Ні ў якую! Яшчэ і голас узвысіў. «Ведаем мы гэтую партызанскую ўсёдаравальнасць!..» Ведае ён яе, партызанскую ўсёдаравальнасць... Мы нічога нікому не даравалі. Падчас нават звычайнай чалавечай слабасці...

— Дык жа, Пятровіч, цяперака ж не вайна!

Бацька абарваў яго:

— А можа, і вайна, Паўлюк! Вораг як быццам невідочны, а перамагчы яго ці лягчэй?

— Які вораг, Пятровіч? Пра што ты, братка?

— Шмат ворагаў, Паўлюк. Голад той самы, рэзрух суцэльны, бядота наша... За што найперш брацца — галава кругам ідзе!

Дзядзька Паўлюк знячэўку ўскочыў з лавы, хапіў бацьку за руку:

— Дык гэта самае... Гэтага, як ты кажаш, Пятровіч, ворага трэба іначай адольваць. Злагадою, ласкаю, ядынасцю ўсіх...

Бацька, абцягваючы на жываце і клубках гімнасцёрку, сіплавата, глуха, як з грудзей, дадаў:

— І строгасцю, Паўлюк! І строгасцю. Ласкі на ўсіх не хоціць.

— А трэба, каб хапіла, Пятровіч! Пасля такой вайны трэба, каб хапіла... Каб акрыялі людзі, адагрэліся... Каб душа іхняя на месца стала, а не матлялася, надарваная... Эх, Пятровіч, братка ты мой!! Пайду я, — нечакана скончыў дзядзька Паўлюк. — Да коней трэба...

У хаце ўжо шарэла, і Яську ці відаць было, ці толькі здавалася, што на твары дзядзькі Паўлюка блукала пешта пакштальт збянтэжавай усмешкі. Ён памуляўся троху, як не ведаючы, падаваць бацьку руку на развітанне ці не падаваць, і ўрэшце не падаў — найшоў ціха да парога, валочачы на падлозе свой вывернуты, абуты ў чунь ступак.

Бацька ішоў за ім, быццам праводзячы. Ля парога, на-
паследак, сказаў:

— Выбачай, Паўлюк, сам разумееш...

— Разумею, Пятровіч, разумею,— ківаў галавой
дзядзька Паўлюк, і цяжка было Яську даўмецца, што
прагучала ў ягоным голасе — крыўда, расчараванне ці,
сапраўды, гэтае самае разуменне.

Заспуць Яську ўжо не выпадала. Ляжаў у ложку з
заплюшчанымі вачамі і слухаў, як бацька галіўся ў пер-
шай хаце — тупаватая, пэўна, брытва не хацела зразаць
пружкую шчэць і шастала па шчоках, бы вехаць па гарш-
ку, як пасля ён мыўся, плюскочучы і фыркаючы над
вядром, як яшчэ пасля маці падзіла малако, палівала яго
ў конаўку — на снядапак бацьку, як яны аб чымсьці ціха
гаманілі між сабою,— і ў другі раз за апошнія дні паду-
малася Яську пра бацьку з пейкай незразумелай, але,
тым не меней, асязальнай крыўдай. Хутчэй нават не з
крыўдай, а з горыччу. Упершыню такая педарэчная дум-
ка прыйшла да Яські колькі дзён назад, тады, калі бацька
гаманіў за сталом з дзедам Волесем. І вось сёння — зноў.
Што асаблівага сказаў дзядзька Паўлюк? Чаму Яську хо-
чацца пагадзіцца з ім, а не з бацькам? Было боязна такіх
думаў. І рабілася да млоснасці горача ад сораму, ад
трымклівай згадкі пра тое, што іх, гэтыя думкі, нейкім
чынам можа падслухаць ці ўгадаць бацька,— і, бы на
самой справе палохаючыся, Яська міжволі ўціскаўся ў
падушку і нацягваў на галаву коўдру...

Не, думаць пра бацьку блага Яська не мог. Ён жа лю-
біць бацьку!

Давасянага яго Яська не памятае. Амаль не памятае.
Як праз сон, прыгадваецца яму пешта іншае, звязанае з
бацькам...

Прыгадваецца доўгае, чорнае, з падта ж глыбокімі кі-
шэнямі бацькава паліто. Яно, халоднае, з намерзлымі ле-
дзянымі крупкамі на крыссях, вісіць на сцяпе ў першай
хаце. Потым пад ім на падлозе ўтвараецца невялікая лу-
жышка — калі таялі ад хатняга цяпла і сцякалі вадою
тыя ледзяныя крупкі. Бачыць Яська гэтае паліто і чуе
голос: «Пашукай там у кішэнях, сынку, мо што зной-
дзеш...» Да кішэняў з падлогі Яська не дастае. Валачэ,
высільваючыся, табурэтку, узлазіць на яе з пагамі і, аба-
піраючыся адной рукой аб сцяпу, другой лезе ў кішэню.
Рука апускаецца ўніз, як у бяздонне, ажно пакуль не
намацвае там шаматкі папяровы пакуначак. «Знай-

шоў!» — крычыць Яська. Пальцы яго ўчэпіста хапаюць пакупачак і выцягваюць на святло. Тут жа, стоячы на табурэтцы, Яська разгортвае паперу. У ёй — прыгаршчы розпакаляровых духмяных падушачак. Яська спаўзае з табурэткі, бяжыць у другую хату, узлазіць на мацерын ложак, з ложка — на ляжанку. Там высыпае падушачкі на посцілку, якой заслана ляжанка, і раскладвае іх на кучках: у адну кучку — жоўценькія, у другую — ружовенькія, у трэцюю — чырвопешкія, у чацвёртую — беленькія. З якой кучкі пачаць? З жоўтай? З ружовай? Не, так няможна. Шкада! Ён будзе браць з кожнай кучкі па адной падушачцы... Канчаецца тым, што неўзабаве на посцілцы не застаецца ніводнай цукерчыны.

А потым над Яськам схіляецца пешта вялікае — яно засланяе лямпу — і цёплае і крыху калючае, яно пахне печым зусім іншым, чым маці, і Яська зноў чуе той жа голас, які падказваў яму пашукаць чаго-небудзь у кішэнях: «Усе з'еў? І маме не пакінуў, і бацьку ніводнай на закуску?» Яська смяецца. Хіба маці трэба цукеркі? Хіба маці ядуць цукеркі? А пра яго, вялікага і калючага, і казаць няма чаго. Ён жа вёз іх! Яны ляжалі ў кішэні яго паліто! Дык няўжо ён за дарогу ніводнай не з'еў? Не, гэта ён жартуе, няйначай лічыць Яську зусім малым і дурным...

Прыбгае з туманнай далечы і вузкая пакручастая дарога-сценка з дзвюма каляіпкамі ад калёс, яна паўзе па полі ўсё ўгору і ўгору. Гэтай сценкай Яська з бацькам кудысьці ідуць. Пячэ сонца. Яськавы ногі не хочуць ісці. Бацька шторааз азіраецца, падбадзёрвае яго, а то і пасміхвасца. Ад яго посмешак Яську крыўдна і балюча, ён ужо зусім не можа ісці — вось зараз сядзе ў цёплы пухны прысак і будзе сядзець. Але ён не сеў. Не паснеў. Яго рука раптам апыньваецца ў вялікай, гарачай і сухой бацькавай руцэ, бацька моцна сціскае яго руку і кажа: «Давай паспрабуем так. Я цябе буду цягнуць, а ты толькі пожкі перастаўляй. Паспрабуем?» Яська ківае галавой, і яны спрабуюць. Атрымліваецца здорава! Яськавы ногі ледзьве дакранаюцца да зямлі, невядомая сіла імкліва ўзносіць яго на вяршыню нагорка, а там дарога бяжыць-звіваецца ўніз, да кучаравага лазняку, сярод якога блішчыць-ззяе над сонцам сажалка...

Куды яны і чаго ішлі з бацькам — Яська не ведае. Засталася ў намяці адна дарога, а яшчэ — спякотнае сонца, сухая і шурпатая бацькава далонь і тое нчаслівае ад-

чуванне — трымаючыся за бацькаву руку, можна ісці і ісці далёка-далёка, не толькі да сажалкі, што адкрылася ўнізе, у каёмцы кучаравага лазняку, але ажно за той сіні лес па небакраі, і ісці будзе лёгка і радасна...

І яшчэ адна згадка.

У іхняй хаце — госць. Мацерын брат, а яго, Яськаў, дзядзька. Камандзір. Памятае Яська бліскучыя боты, шырокі рэмень, на рукаве — залаты вугольнік. Дзядзька ехаў да іх пятнаццаць сутак. Адтуль, дзе капчаецца зямля і пачынаецца мора. Называецца тое месца Далёкім Усходам. Чаму Усходам? Дзядзька зусім сур'ёзна кажа, што там з мора ўзыходзіць сонца. Ён прывёз Яську падарунак — шапку-кубанку. Такіх шапак ён пі ў кога дагэтуль не бачыў. Яна круглая, справа і злева ў поўсці памацваюцца кручкі. Калі гэтыя кручкі расчাপіць, ззаду апускаецца заслонка, якая прыкрывае вушы і патыліцу. Шапка чорпенькая, мякенькая, уся льсніцца, ажно блішчыць. Дзядзька кажа, што пашыта шапка з марскіх коцікаў. Яська не верыць. Хіба ёсць марскія каты? Дзядзька весела смяецца і кажа, што — ёсць. І малюе Яську нейкага смешнага, дзіўнага звера — з маленькай мордачкай, без вушэй і без хваста, з нейкімі кульцянкамі замест лап. Хіба ж гэта кот? «Марскі кот», — кажа зусім сур'ёзна дзядзька. Няхай сабе, пагаджаецца Яська, галоўнае — шапка прыгожая. Праўда, крыху яму велікаватая, але ж то не бяда: Яська падрасце. Маці ім не замінае — яна бегае то з хаты, то ў хату, грыміць па прыпеку патэльніай. А бацькі — няма, ён — на рабоце. Раптам дзядзька пытае: «А ці не схадзіць нам да твайго бацькі? Госць прысхаў, а яго няма. Дарогу ведаеш?» Яська ледзь не плача. Каб ён ды не ведаў дарогі да сельсавета, дзе робіць бацька! І праз хвіліну яны ідуць па вёсцы. Яська, пягледзячы на лета, у новай шапцы-кубанцы — хай усе бачаць, хай усе заўздросцяць! Шапка ж не аб'якая, а з марскіх коцікаў!..

Бацька сядзіць за сталом. Угледзеўшы іх на парозе, падхопліваецца, выскоквае з-за стала. Дзядзька абдымае яго, яны цалуюцца. А Яська стаіць побач і тузае бацьку за штаны: чаму ён не бачыць, што ў яго на галаве?..

І — усё! Далей — правал. Як ішлі дадому ўтрох — не памятае. Ці доўга гасцяваў у іх дзядзька — таксама не памятае...

А на-сапраўднаму ён памятае бацьку партызанам. З той першай пачы, калі бацька пастукаўся ў акно, ля

якога і тады стаяў, і цяпер стаіць Яськаў ложкак. Аднак жа першай ад таго стуку прахапілася маці, а не ён, Яська. Ён выскачыў з-пад коўдры ўжо тады, калі бацька ўжо быў у хаце і маці ў белай сарочцы вісела ў яго на плячах. Бацька ўхапіў і Яську на рукі, паказытаў яго шорсткімі, абсіверанымі вуснамі.

Потым, калі маці завесіла акно ў першай хаце поцілкай і запаліла агонь, Яська ўбачыў, што бацька прыйшоў не адзін, а з таварышам. Яны не распранаючыся перабуліся — маці падала ім свежыя пакачапыя апучы, потым, зняўшы шапкі, селі за стол, маці сабрала на скорую руку вячэру. І бацька і ягоны таварыш елі прагна, на поўніцу, і Яська, мусіць, з нейкім страхам і здзіўленнем глядзеў на іх, і ці не ўпершыню тады ён скалануўся ад нечакана зробленага адкрыцця: яны былі галоднымі! І не проста галоднымі, як можа быць галодным чалавек, якому штосьці пільнае перашкодзіла своєчасова пааб'едаць, а — згаладалымі...

Потым яны — Яська, маці і малая Зойка — яна парадзілася ў вайну — жылі ў лесе, у так званым цывільным лагеры, за пару кіламетраў ад лагера партызанскага, і бацьку яны бачылі часта. Ён забягаў, праўда, заўсёды пенадоўга, то адзін, то не адзін, з іншымі партызанамі; забягаў, ідучы на заданне, а часцей — вяртаючыся з задання, — стомлены, зарослы, выкачаны з ног да галавы то ў гразі, то ў снэзе, і на яго шапцы-кубанцы (пасля дзядзькавага падарунка Яська ўжо ведаў, што такія шапкі завуцца кубанкамі) заўсёды трымцела шыгалле, а то альховы ці вузкі лазовы лісток. Кожнаму бацькаваму прыходу Яська бясконца радаваўся, кідаўся паліць бацьку на рукі з конаўкі, непрыкметна дакрануцца да яго вінтоўкі, а пасля і да рэвальвера — з кабурай бацька стаў хадзіць тады, як яго прызначылі палітруком роты. А маці штораз плакала, і бацька то цішком супакойваў яе, то часам злаваўся — тады, калі ён прыходзіў не адзін, калі ля ўваходу ў зямлянку яго цярпліва чакалі таварышы. Аднаго разу бацька вярнуўся паранены, і тады, памятае Яська, маці ўжо не ціха хліпала, а плакала ўголос, паўзрыд, а бацька прысядаў на параненай пазе і казаў, што ў яго не рапа, а драпіна, якая да заўтрашняга дня загоіцца...

Узімку, памятае Яська, яны жылі ў прылеснай вёсачцы Стайкі, у апусцелаі дзедавай хаце: усю дзедаву сям'ю фашысты нагпалі ў Нямеччыну. Аднаго вечара перанало-

халіся ад гаманы на вуліцы. Выскачылі з хаты. Уся вуліца была запружана партызанамі.

Сядала сонца — зыркае, шыйначай на мароз, ад коней і ад людзей ляжалі на снєзе доўгія блакітныя цепі. І панавала наўкол нейкае радаснае, святочнае ўзбуджэнне. Людзі гучна перагаворваліся, перагукваліся, смяяліся.

Партызаны былі ў вёсцы да ночы: ва ўсіх хатах паліліся печы — варылася бульба, сквірчэла сала, ва ўсіх дварах, а то і проста на вуліцы, пры варотах, коні хрупцелі сена з вазкоў і саней. Вёска позна не лягала спаць: аж-но пакуль — недзе за поўнач — партызаны не рушылі далей. Яны пакідалі Стайкі некалькімі калонамі, і паперадзе адной калоны ішоў Яськаў бацька — у белым кароткім кашушку, у белых валёнках, у белай аўчыннай кубанцы. І Яська бег поруч з ім да апошняй хаты, дзе бацька выпусціў яго руку са сваёй і загадаў вяртацца дамоў, да маці і Зойкі, а то яны будуць непакоіцца. Яська слухмяна памчаўся па прытаптанай вуліцы дахаты: там, канечне ж, хвалюецца маці! А за бацьку ён не хваляваўся. Не асмеляцца фрыцы зрабіць бацьку што-небудзь благое — вунь якая партызанская сіла пайшла разам з ім! Людзі казалі, што партызаны пайшлі граміць гарнізон у Лядах, аднак праўда гэта ці няпраўда — ніхто дакладна не ведаў. Адно ўсе разумелі, што пайшлі партызаны не на пагулянку...

Яська моцна спаў, калі ўранку партызаны вярталіся назад. Старэйшыя хлопцы расказвалі пасля, што везлі яны вялікія трафеі. Везлі і параненых. А на двух апошніх санях ляжала пяцёра забітых партызан. Яськаў бацька забягаў па хвіліну ў хату, але будзіць сына не дазволіў...

А потым яны доўга не бачылі бацькі. І нашых сустрэлі без яго. Без яго вярнуліся ў Альхоўку, у родную хату. Бацька паявіўся ў ёй на трэці, здаецца, дзень. Яська не адразу і пазнаў яго, убачыўшы ў двары: быў бацька страшэнна худы, правая рука вісела на марлевай павязцы.

Маці купала бацьку сярод хаты ў ночвах, пасля, бы малога, на руках запесла яго ў ложка і пакарміла з лыжкі. Яна ж скруціла яму цыгарку, прыпаліла яе і пяўмела падала ў рот. Бацька некалькі разоў прагна зацягнуўся, а потым зняможана надаў левай рукой цыгарку маці:

— Затушы, Паўліна, не магу... Галава кружыцца, у вачах усё плыве...

Яны ўтраіх — маці, Яська і Зойка — сядзелі ля яго, а ён, часта і неглыбока дыхаючы, расказваў:

— Сілы ўжо не было. Тры дні назад з'елі па апошняй жменьцы аўса. Вусны засмяглі, запякліся, патрэскаліся, па горле нібы хто таркай дзярэ... Саплівасць апапавала. Адно — каб легчы і не ўставаць... А зверху самалёты... Многа яшчэ пагінула там, па Паліку... Ну, і пайшлі на прарыў. Усе беглі, і я бег. Адно думаў — каб не ўпасці. Бо калі ўпаду — не падымуся...

Там бацьку параніла. У руку ніжэй локця трапіла разрыўная куля. Болю, пакуль бег, не чуў, казаў, адно толькі млоснай гарачынёй залівала вочы.

Яго пасля, як партызаны сустрэліся з нашымі, хацелі адправіць у шпіталь — пастолькі быў знясілены і хворы. Але бацька ўпрасіў адправіць яго дадому. Просьбу ўважылі. Агледзелі рану, перавязалі, і бацька на машыне даехаў з байцамі да Лішчыц. Адтуль, адпачываючы, прыбрыў пешкі...

Сіла да бацькі вярталася марудна. Маці з ног збівалася, каб расстарацца чаго пакарміць яго. А яшчэ бяда — не хацела загойвацца рана. Некалькі разоў, памятае Яська, прыязджаў да іх з Лішчыц стары фельчар Сянкевіч, глядзеў бацькаву руку, цмокаў языком і гаварыў, смешна круцячы галавой:

— Я ўсяго толькі фельчар, усяго толькі фельчар...

А аднаго разу зусім быў напалохаў маці:

— Баюся, маладзіца, каб не давялося рэзаць... Не падабаецца мне рана, хоць я ўсяго толькі фельчар...

Рана не падабалася і маці: яна гнаілася, з яе ўвесь час сачылася нейкая сукравіца. Аднак жа фельчар Сянкевіч памыліўся. Урэшце перастала яна гнаіцца і пачала зацягвацца. І на мітынг, прысвечаным дваццаць сёмай гадавіне Кастрычніка, бацька ўжо быў без павязкі цераз плячо, хоць рука ўсё яшчэ балела, рабіць ёй што-небудзь ён не мог. Балела яна ў яго доўга. Яшчэ і зараз, заўважае Яська, яна бацьку баліць, ные, асабліва на перамену падвор'я, і тады бацька ходзіць неяк бокам, левай рукой асцярожна падтрымліваючы правую — параненую.

На фронт бацьку не ўзялі. Ён зноў, як і да вайны, стаў старшынёй сельсавета. Будынак сельсавета ацалеў. Пэўна, таму, што стаяў наводшыбе, у самым канцы вёскі, за мастком цераз плыткую і вузенькую Бачылаўку. Было ў ім, праўда, несамавіта — многія шывкі застаўлены фанеркай ці кардопам, у падлозе былі дзіркі, тыпкоўка ў многіх месцах адсырэла і паадвальвалася, аднак

жа гошталы дах не працякаў, і працаваць можна было.

Першую восень бацька сам грэў у сваім кабінце грубку, сяк-так абмазаўшы яе, каб не сачыўся дым, белай глінкай, і сам жа пасіў туды на плячы, ідучы з дому, бярэцца дроў, перавязанае раменным паскам. Часам жа гэты клопат — занесці дроў і хоць збольшага прапаліць настылую будыніну — ляжаў на Яську. І ў тыя дні, калі яму выпадаў такі клопат, ён падоўгу аціраўся ў сельсавете, бачыў людзей, што прыходзілі сюды з розным сваім клопатам, слухаў іх гаворкі з бацькам, і яму было прыемна, што людзі прыходзяць менавіта да ягонага бацькі, пачціва называюць яго Пятровічам, і лічыў Яська, што так і трэба, што іначай і быць не можа, бо яго бацька — не абы-хто, а палітрук роты, адважны партызанскі камандзір.

І як бы ні любіў Яська таго ж дзеда Волесья ці дзядзьку Паўлюка, аднак жа ніколі і думкі не дапускаў, што іх можна параўнаць з бацькам. Ні дзед Волесь, ні дзядзька Паўлюк у партызанах не былі. І хоць яны, бацька неяк казаў, памагалі партызанам, і па гэтай прычыне іх таксама, бадай, можна залічыць да партызан, але Яська з гэтым не пагаджаецца. Што б хто ні казаў, а Яська пэўна ведае, што ў калоне партызан, якія выпраўляліся са Стаек граміць фашысцкі гарнізон у Лядах, ні дзеда Волесья, ні дзядзькі Паўлюка не было, а бацька — быў, і ішоў паперадзе, а не плёўся ззаду, у хвасце. Гэта — раз! А другое — ні дзядзька Паўлюк, ні дзед Волесь ні разу не былі паранены, а бацька — два разы. І, парэшце, не каго-небудзь, а бацьку паставілі старшынёй сельсавета. Не, бацькаў аўтарытэт для Яскі — непарушны!

Дык чаму ж цяпер ён нібыта засумняваўся ў бацьку? Што змушае Яську думаць, быццам дзед Волесь і дзядзька Паўлюк ведаюць і разумеюць нешта большае, нешта важнае і істотнае, чаго не можа ці не хоча зразумець бацька? З ім самім загаварыць пра гэта Яська не рашаецца. Ні з ім, ні з маці. Як ён можа адкрыцца ім, калі сам палохаецца такіх думак? Ён адчувае смутную, але неадступную неабходнасць разабрацца ва ўсім самому. Гэтае адчуванне спараджала надзею, спадзяванне на тое, што павінна здарыцца нешта такое, што прыдчыніць перад ім заслопу, высветліць усё да драбніц, расставіць на месцах, і тады ён, Яська, паспавядаецца і перад самім сабой і перад бацькам...

А пакуль што нічога не здаралася. Дарослым хапала клопатаў і ў калгасе і дома: даканаць апошнія барозны бульбы, давесці да ладу гароды — перабраць кучкі буракоў на градах, пасцягваць з платоў і парканаў ахапкі шапаткой, добра падсохлай фасолі і занесці пад застрэшкі, каб пасля вечарамі пералушчыць яе ў торбачкі ці гарпушкі, засыпаць апалым лісцем ці мяленнем прызбы вакол варывенек. А яны, дзеці, бегалі ў школу, а падвячоркамі гоісалі па вуліцы, лупячыся ў «пікара» ажно да той пары, пакуль ужо не стане відаць таго камеця, які ты павінец збіць сваім кіем.

Ім, Яську і ягоным сябрукам, было на малу гадоў. Палічыць іх яны маглі на пальцах, і яны, вядома, былі ўсяго толькі дзецьмі. Найперш — дзецьмі. Дзецьмі яны былі і ў вайну. Але тады ў іх не было нават «пікара». Было адзінае — страх. Жахлівы, пякельны, недзіцячы страх. Ён аднойчы сціснуў іх сваімі жалезнымі кіпцюрамі і не адпуская ні на хвіліну — нават уначы, у сне. Пазбыцца гэтага страху, гэтай псадчэпнай жуды — ці было ў іх іншае жаданне? Яны былі дзецьмі ўжо новага часу, іх не вучылі малітвам, аднак жа яны — маліліся. Маліліся моўчкі і ўголас, маліліся раніцамі і вечарамі, і малітва гэтая была кароткая, адзіная і шчырая, як іхнія сэрцы:

- Каб хутчэй прыйшлі нашы!
- Вось прыйдуць нашы...
- А як прыйдуць нашы...
- Хай бы толькі прыйшлі нашы...
- Нічога, нашы прыйдуць, і тады...
- Пабачыш, прыйдуць нашы...

Нашы не маглі не прыйсці!

І яны прыйшлі...

Уранку таго гарачага лініёвага дня, як яны прыйшлі, Яська з маці і Зойкай сядзелі ў лесе. Яшчэ ўчора паблізу стралялі. Уначы неба крывавіла зарыва. А рапак наступаў ціхі, сонечны, цёплы. Але Яськава маці, як і маткі іншых дзяцей, ужо не верыла гэтай цішыні. Яны развучыліся верыць нават сонцу, бо вельмі часта напльвалі на сонца чорныя клубы ад нажарышчаў. І разам са сваімі маткамі не верылі той ранішняй цішыні і яны, дзеці.

Учора надвячоркам яны выбраліся з гнілога, балодзістага лесу сюды, на сухі сасновы груд. Іх, некалькі жанчы з дзецьмі, прывёў сюды дзед Цімох са Стаек. Ён згубіў дзесьці ў лесе сваю старую і, блукаючы ў пошуках

яе, набрыў на іх. Яськава маці і яшчэ сёй-той з жапчыш ведалі дзед Цімоха і ўпрасілі яго не пакідаць іх — пры мужчыне ім было спакайней. Дзед бедаваў на сваёй старой, не хацеў важдатца з іх «цыганскім табарам» (так досыць зласпавата ахрысціў ён іхнюю зборню), але пасля як зжаліўся:

— Ладна, так і быць, завяду вас на Пыталеву грыву. Мо і мая авечка даўмесца туды выйці. Там гіцлі прайшлі ўжо, другі раз наўрад ці вернуцца...

І яны паціху пабрылі гуськом за дзедам, скачучы з купіны на купіну, раз-пораз зрываючыся нагой з асклізлай патырчакі і па пояс правальваючыся ў затхлую балотную рудаўку. І чым далей ішлі, тым вусцішней рабілася ім.

Там, дзе канчалася дрыгва і пачыналася сушэйшая імшарына, пачалі яны натыкацца на тое, што пакінулі пасля сябе карнікі. Спачатку ўгледзелі пекалькі застрэлых кароў. Яны паўздзімаліся ад спякоты і ляжалі бы копы, і над імі віліся плоймы мух.

Потым убачылі чалавека. Жапчыну. Твар яе закрывалі сівыя паклычаныя валасы.

Яська ціспуўся бліжэй да маці і стараўся не глядзець у той бок, а галава ўсё адно наварочвалася туды, і маці сярдзіта тузала яго за руку, каб ён не азіраўся...

Маці адной рукой — па другой руцэ сядзела Зойка — абняла яго, прытуліла да сябе, зашаптала:

— Я ж казала, сынок, не глядзі... Не трэба глядзець, дзіцятка. Ідзі і не азірайся. Не азірайся, сынок, не трэба...

І ён ішоў, тулячыся да маці, і не падымаў вачэй — стараўся глядзець сабе пад ногі.

На Пыталевай грыве дзед Цімох пайшоў ад іх.

— Тут, бабы, блізка да Лозак. Вуць на тую саспу кіруйцеся, не збочвайце, дык і Лозкі будуць. А Стайкі ў тым баку, — махнуў ён рукою ў другі бок. — Да Стаек таксама педалёка. Туды дык і сцэжка ёсць. З таго боку грывы... А я пайду, пашукаю старой, — сказаў ён і знік у сасонніку.

Ужо сутопывалася, і ні ў Лозкі, ні ў Стайкі ніхто з жапчыш не пайшоў. Стома валіла ўсіх з ног. Парашылі тут запачаваць, а раніцою будзе відаць, што рабіць.

Спалі яны на сасновых лапках, ахінуўшыся хто чым мог. І неяк пракідаліся да раніцы. А раніцою адны жапчыны пайшлі ў Лозкі, а рэшта — у Стайкі. Яськава маці

таксама паважылася падавацца ў Стайкі — там былі знаёмыя, свае людзі, мо і хата дзедава ацалела.

Спусціўшыся з Пыталевай грывы, яны патрапілі на парослую, затравелую сцежку — няйначай на тую, пра якую гаварыў дзед Цімох. Сцежка забірала то ўлева, то ўправа, і канца ёй, здавалася, не будзе. Другі дзень ніхто з іх нічога не трымаў у роце, аднак есці ўжо як і не хацелася — адно мучыла смага. Каб хоць глыток вады! Ды бутэлька ў мацерыным хатулі была пустая.

Лес скончыўся нечакана. Яны выткнуліся на поле і аслупяпелі: на дарозе ў Стайкі — да вёскі было рукой падаць — няспынна, адна за адной пылілі машыны. Немцы! Пасля мінутнай анямеласці яны матлянуліся назад, зноў над уратавальны сцоў узлеску.

Але пешта не тое было ў тым няспынным руху машыны. Сюды, па ўзлесак, даплываў гул матораў, і гул гэты таксама быў нейкі інакшы, не такі, які яны прывыклі чуць за ўсе гэтыя тры страшныя гады, — пешта ў ім было як святочнае, радаснае, урачыстае.

Потым нечакана па ўзлеску ля Стаек разануў гармонік...

— Бабы, дык гэта ж нашы!..

Яська не ведае, не памятае, хто гэта крыкнуў. У тую ж хвіліну ён ірвануўся ад маці і на злом галавы панёсся да вёскі — адкуль толькі і сіла ўзялася. Дарма клікала, крычала яму пешта маці: у вушах ягоных стаяла адно — «Гэта ж нашы!..»

Бег ён напразткі, не выбіраючы дарогі. Не памятае, ці па загопе бульбы, ці па лузе. Неслі яго ногі самі. Ён бег, і, пэўна, пешта крычаў, і з тым крыкам уварваўся ў вёску, і ўшыўся з разгону ў патоўп на крыжавых. Нейкая бабуля, памятае, нечакана затрэсла яго за плечы, павярнула да сябе:

— Дзіцятка, чаго ты крычыш?

Яська не адразу дацяміў, што яна кажа, адно паказваў рукамі на машыны і крычаў:

— Дык жа во яны! Во!

Бабуля плакала:

— Яны, дзіцятка, яны, збавіцелі нашы! Ты не крычы толькі...

Але ён усё адно крычаў, падскокваў і кожнай машыне, якія пылілі на крыжавых, махаў рукамі.

Нашы прыйшлі...

І з прыходам іх дзеці вырваліся з-пад апекі сваіх мацярок...

Доўгія тры гады маці трымалі іх пры сабе неадступна, як неадступна пільнуюць птушкі сваіх птушанят, каб яны не сталі лёгкай здабычай коршака. І яны, дзеці, пакорліва сядзелі пад мацерынымі цёплымі і надзейнымі крыламі, і, будучы галоднымі, умелі не прасіць есці, і, будучы кволымі, умелі трываць, ціха ляжаць пічком і не захлынуцца ў балотнай вадзе між купінамі, без нэндзы плесціся моўчкі ўслед за маці пад сіверам, у восеньскую слату і ў летнюю спёку.

А тым днём, калі яны ўбачылі парэшце маленькія чырвоныя зорачкі на запыленых, абпаленых і прабітых кулямі пілотках, то як сарваліся з прывязі. Яны ашалелі. Ашалець жа было ад чаго. Ім раптам стала ўсё дазволена. Тое, што было неадступна цэлыя тры гады, стала раптам даступна.

Гойсаць па вуліцы да паўпачы...

Гуляць у свае дзіцячыя гульці...

Чытаць кніжкі...

Майстраваць...

Спаць...

Сварыцца і мірыцца...

Як гэта было шмат!

І яны безаглядна кінуліся ў гэты вір — як з высокага берага, з разгону. І маці не стрымлівалі іх. Маці быццам самі раптам абрэзалі ўсе павадкі, на якіх так доўга пільна іх пасвілі. Пэўна, мацяркам іхнім і самім патрэбен быў час для адхлання — каб ацверзіцца, адчуць сябе ўрэшце на гэтым свеце, каб зведаць бязважкую лёгкасць самлелага ўжо не ад страху цела...

Яны, дзеці вайны, быццам свядома разумелі і гэта. І былі непатрабавальныя. Бацькава ватоўка, якая спаўзала з плячэй, не бянтэжыла іх. Старыя апоркі, сяк-так прыбітыя цвікамі да драўлянай калодкі-падэшвы, — чым не абутак! Дзедава аблавушка, знойдзеная па гарышчы, абседжаная курамі, з вылезшымі касмылямі рудаватай ваты, — чым не шапка! Зрэбная торба з вераўчапай шлейкай — чым не партфель! Драўляны пістолет, вычасаны ўласнаручна сякерай з абрэзку аполка, — чым не цацка!

Адзінае, што іх пайнерш даймала і чым, пягледзячы на ўсю сваю цярплівасць, яны пайбольш даймалі сваіх мацярок, была яда. Есці ім хацелася заўсёды. Нават тады, калі вылазілі з-за стала і калі іх жываты наліваліся

пішчымным шчаўем ці заціркаю па завязку і тырчэлі пад сарочкамі, як гарбузы.

Есці!..

Хачу есці!..

Дайце есці!..

Гэтым пямым крыкам іх лёгкіх, бы перыша, схудпелых да слюдзяпой прызрыстасці — паскрозь свіцяцца! — цел і была, пэўна, народжана славуная пасляваешная эпапея апусташальных набігаў на чужыя сады і гароды. Аскомная гарчэча парэчкавых ці агрэставых зялёных, мляўкая даўкасць яблыневай завязі, хрумсткая крамянасць бручкі і морквы, сыраватая елкаватасць гароху і бобу — усё гэта ведалі іхнія зубы, і пішто гэта не палохала іхнія жываты...

Садоў у Альхоўцы пасля вайны было мала. Ігрушыдзічкі ці слівы яшчэ тырчэлі сям-там на гародах, дзе-небудзь на ўзмежках, а сады былі рэдка ў каго. Ды і то — якія там сады! Па пяць-шэсць яблыняў.

Купаціліся яны над градамі ў старога Смаркуля, у дзеда Волеса і ва Улімы. Найбольшай увагай памаўзоў карыстаўся Улімін сад. У яе і яблыкі былі лепшыя, смачнейшыя — чырванабокія, часам ажно рудыя «цыганы» і буйныя, жаўтлява-белыя анісы, і сцерагла свой сад Уліма пільней, чым іншыя.

Да дзеда Волеса Яська і іншыя хлопцы лазіць у сад не рашаліся — старшыня калгаса ён, не абы-хто. У Смаркуля ж раслі адно познія, заўсёды пабітыя чарнатой і дробныя антонаўкі, іх ён не пільнаваў, а калі выпадкова і высочваў каго-небудзь, дык не сварыўся і не кідаўся ўслед з дубцом ці крапівай, а толькі казаў:

— Чаго ж ты грады бэрсаеш, байструк? Я ж бы табе і сам натрос гарчэчы таей, калі табе так закарцела! От матцы скажу!

«Матцы», аднак, дзед Смаркуль ніколі нічога не гаварыў, і «байструкі» ўжо за адно гэта без нільнай патрэбы лішне яго не турбавалі.

А з Улімай у іх ішла сапраўдная вайна. Варожасць была ўзаемная, і ў сродках абодва бакі былі непараборлівыя. Уліма пільнуе сад ноччу? Добра! Яны аблатошаць анісаўку вечарам, на захадзе сонца, калі Уліма, пайшоўшы вады, загамоніцца ля калодзежа з якой-небудзь кабетаі ці дзеўкай. Яна апляла плот калючым дротам? Ну, дык яны затое пакладуць той плот па зямлю, на ўзмежак, — усё шэсць праслаў. Яна насынала над

крайняй «цыганкай» патрушчаных бутэлек? Няхай! Яны ўдараць па той «цыганцы» магутным кіёчным залпам, і хай тады Уліма сама ходзіць па тых шклянках аскялепках і збірае ў кош іхнія абіваккі. Уліма прынесла з Лішчыц шчанюка? Грэшна губіць жывую душу, яны гэта добра ведаюць, аднак жа не пабаяцца граху і накормяць шчанюка так, што пазаўтра ён ужо і не цяўкне.

Уліма шторааз пасля іхніх набэгаў выбягала па вуліцу і крычала так, што было чуваць у абодвух канцах Альхоўкі:

— Людзі, ратуйце! Зноў гэтыя паліцаі яблыньку пахрабусталі!.. А мой жа ты татачка, а навошта ж ты іх сядзіў, навошта ж паліваў-прышчэпліваў?..

Часам яна пазнавала каго-небудзь з «паліцаяў» і тады ішла сварыцца да яго маці. Прыходзіла яна і да Яськавай маці. Памятае ён. Яшчэ не адчыніўшы дзвярэй у хату, Уліма пачала крычаць у сенцах:

— Ты думаеш, схаваўся, уцёк? А мне хіба выслепіла, што гэта быў Паўлінін апоўзлік? Мала таго, што панёс цэлую запазуху, дык яшчэ і сук адваліў... Паўліна! — павышала яна голас у хаце.— Дзе твой вешальнік? Схадзі, паглядзі, што ён натварыў! Схадзі, схадзі! Такі сук на зямлі ляжыць, каб ён сам так па зямлі пластаўся!..

Маці, якая напачатку была настроена памяркоўна і гатова была ўжо паспачуваць Уліме («Ці ж я яго павяжу, Улімка? Упыну няма! І лупцюю ж яго, каб ты ведала!..»), печакана накінулася на Уліму:

— Гэта ж што ты кажаш? Гэта каб маё дзіця пласталася? Гэта табе яшчэ мала таго, колькі ён папластаўся? Ідзі, ідзі з хаты, Уліма, не ўводзь у злосць!

І Уліма ляпала дзвярамі і крычала ўжо па двары і на вуліцы:

— А каб вас разам папластала! І сынка такога, і матку яго...

Нягледзячы, аднак, на такі зыход візіту Улімы, маці ўсё ж адлупцавала Яську.

— Не лезь,— казала,— і ў той бок не глядзі! Не так ты таго яблыка наясіся, як звягі паробіш... А бацьку і без таго дастаецца...

Пра сябе маці ніколі не гаварыла, сама на сябе не звяжала...

Зрэшты, Яська не палежаў да самых заядлых памаўзоў-зялепушнікаў. У самога і думкі ніколі не было, каб палаташыць ва Улімы анісавак. А вось адмовіцца ад кам-

папіі — не мог. Там уступалі ў сілу іншыя законы. Адмаўляешся? Ага, значыць, баязлівец, мамчыш сышок! Заслужыць такую абразу? Ды пізавошта! І Яська шчыраваў, можа быць, больш заўзята, чым той, хто яго падбіваў злазіць у чужы сад ці гарод, і лез туды ці не першым, выказваючы пры гэтым адчайную смеласць і нават нахабства.

Аднойчы гэтая яго дурная смеласць скончылася для Яскі ў поўным сэнсе слова трагічна. У час чарговага пабегу на Уліміш сад ён адважыўся на тое, каб ускараскацца на яблыню і патрэсці сябрукам яблыкаў зверху — самых лепшых. Натрэсці ён патрос, ды злезці з яблыні не паспеў. Уліма спарола яго кіем. Ён ужо змірыўся з тым, што той кіі добра находзіць па спіне, калі Уліма абвіла яго руку сваімі сухімі, бы кіпцюры, пальцамі. Але біць яго Уліма не сняхалася. Яна нават, паўздзіў, і голасу не падала. Моўчкі прывалакла яна Яську ў свой двор, на дрывотню, сарвала з яго сарочку і, як ён пі бараніўся, штопікі, пасекла іх сякерай на калодцы і, падаючы яму ашмоцце, сказала:

— На, дзіцятка, занясі матцы!

Божа, каб на той час у ягоных руках была тая сякера, ён бы без жалю пасек бы яе самую на калодзе на дробныя кавалачкі! Так ён ненавідзеў Уліму! Ён вырваўся з яе рук, падхапіў тое, што засталася ад ягонай паркалёвай сарочкі і картовых штопікаў, і прыпусціў не на вуліцу — голы ж! — а на гарод, з гарода — на аселіцу, а там, хаваючыся за кустоўем, крадком прабраўся на сваё гумно і, ахінуўшыся посцілкай, у якой маці зносіла з абмежкаў траву, зашыўся ў пуні ў сена. Маці знайшла яго няскора — ён, сплакаўшыся, заспуў у сене. Яна не стала яго біць, моўчкі завяла ў хату, знайшла нейкія яго колішнія абноскі, падала надзець.

А цётцы Марылі, чуў Яська, сказала неяк пасля:

— Не баба ўсё-ткі Уліма, а гадаўка! Гітлерка! Няма таго, каб крапівай адсцёбаць — адзежу пасекла...

Аднак жа лазіць у чужыя гароды Яська ад таго часу зарокся. Не паддаваўся ні на якія ўгаворы, падбухторванні, кпіны і здзекі. І сябрукі адчапіліся, пакінулі яго ў спакоі...

З прыходам нашых малыя альхоўцы жылі яшчэ троху і вайною. Тыдні са два, пэўна, у лесе, у Паддубоўі, на аселіцах пабапал Альхоўкі, а то і ў чыёй-небудзь лазеньцы пры рэчцы лавілі немцаў, што трапілі ў акружэнне і ба-

дзяліся паўкол, не спяшаючыся здавацца ў палон, баючыся ці ўсё яшчэ на нешта спадзеючыся. Адны з іх былі ўзброены, іншыя — без зброі. Лавілі іх, вядома, дарослыя, але і яны, дзеці, прымалі ў гэтым самы актыўны ўдзел. Прынамсі, калі злоўленых немцаў — аднаго, двух, а то і пяцёх — прыводзілі да сельсавета, каб пасля адправіць далей, у раён, Яська з кампаніяй тоўкся тут неадступна. Немцы ўжо былі зусім не страшныя — абарваныя, зарослыя шчэцю, брудныя, галодныя і надта ж пакорлівыя. Яны ляжалі альбо сядзелі на траве ля сельсавета, і дзеці падыходзілі да іх блізка і пазіралі на іх смела і пагардліва, а немцы стараліся не глядзець на іх, хавалі вочы, апускалі галовы. Цяпер альхоўцы лавілі немцаў, а не альхоўцаў немцы, і Яську, як і іншым хлопцам, было весела ад гэтага, і калі, пакуль немцаў вялі па вуліцы, сёйтой з хлапчукоў мог яшчэ шпурнуць у іх грудкай ці каменем, дык ужо там, ля сельсавета, калі немцы ляжалі ці сядзелі пад старой расахатай вярбой, Яську ўжо рабілася ці не шкада іх.

Вайна, што адсунулася ад Альхоўкі далёка на Захад, азывалася ў вёсцы і пісьмамі. Яны былі і радасныя і горкія, тыя пісьмы. Горкіх, здаецца Яську, было больш. Калі раптам у адным канцы вёскі — у гаранцаў — ці ў другім канцы — у канчанцаў — ці пасярод, паблізу ад Яськавай хаты, чулася жаночае галашэнне і плач дзяцей і вёска сцішвалася, аддаючыся ва ўладу таму горкаму, няўцешнаму галашэнню і плачу, Яська ведаў, што ў Альхоўку і яшчэ пехта не вернецца з тых мужчын і хлопцаў, што пайшлі на фронт неўзабаве пасля таго, як вярнуліся нашы.

І ў іх, дзяцей, быццам хапала такту адкінуць прэч дзіцячую перазумную жорсткасць і хоць некаторы час ашчаджаць тых, у чые хаты прыходзілі гэтыя жахлівыя і апошнія пісьмы з фронту.

А пасля быў Дзень Перамогі. Быў мітынг у ДСК — у Доме сацыялістычнай культуры, як тады называўся Альхоўскі клуб, што месціўся ў левай палове будынка сельсавета, быў канцэрт, у якім прымаў удзел і Яська — спяваў песню, у якой былі не зразумелыя для яго словы: «с песнями боряси побеждая», якія ён зразумеў шмат пазней, а тады спяваў менавіта «боряси побеждая», а не «борясь и побеждая», і было кіно «Мы з Крапіштата», і былі танцы, і быў плач. Удовы і маці тады яшчэ не саромеліся плакаць уголас на людзях, і толькі пасля ўжо яны

пакрысе прывыкалі да горкага, ціхага плачу ўначы, прыхаванага ад дзяцей, ад сямейнікаў, ад суседзяў...

І было лета, першае сапраўднае пасляваеннае лета, няхай сабе галоднае, але ж такое спякотнае, ціхае і напавальнічнае лета — з ягадамі, з каровінымі сцежкамі на выгане, з духмянымі копамі ў Будзе, з вясёлкавымі пырскамі на Бачылаўскім бродзе, з «нікарам» на брукаванай Альхоўскай вуліцы ля Маслючковых, з пультнымі горамамі залацістай саломы ля цовай наветкі на новым калгасным гумне.

І была восень — першая сапраўдная пасляваенная восень, няхай сабе турботная, няхай сабе з першымі подыхамі золкіх туманоў і сцюдзёнай расы, што апякала буйнымі пырскамі расплаўленага волава босыя парэпанья ногі, але затое багатая на бульбу, боб, грыбы, бручку, нечакана шчодрая нават і на шурпаты, салодка-церпкі праснак-скавароднік з ячнай мукі (ячмень яшчэ пядаўна стаяў у крыжыках у канцы загона, ля рэчкі, а цяпер Яська з маці ці не штовечар круціць у сенцах жорны), шчодрая нават на новыя, толькі для школы, штаны з сівой чортавай скуры, на пяток сапраўдных сшыткаў у лінейку і ажно на цэлыя два алоўкі.

І калі, здавалася, прыходзіла нарэшце сапраўднае свята і «на нашу вуліцу», калі дарослыя і дзеці толькі-толькі пачалі прызвычайвацца да новага, ціхамірнага жыцця, вёску скалапула тая нечаканая вестка: «Марылю Паўлюкову спаймалі з жытам і будуць судзіць...»

Суд быў у ДСК.

На невялікай сцэне-памосце са збольшага абгабляваных дошак, насланых на два нізенькія козлікі, сядзела за сталом некалькі чалавек. Здаецца Яську — пяцёра. Тры мужчыны і дзве жанчыны. Там жа, на сцэне, але не за сталом, а асобна, у куточку, сядзела на табурэтцы цётка Марыля. А пенадалёк ад яе, таксама на табурэтцы, ушчаміўшы між доўгіх каленяў сваю кароткую «галанцку», сядзеў Ксяпавіч.

У ДСК было поўна людзей. Паперадзе, на лаўках, сядзелі, астатнія стаялі, пчыльна прыціснуўшыся адно да аднаго. Між дарослых плінчыліся падлеткі і дзеці, хоць туды іх не надта і пускалі. Выстаяць спакойна дзеці не маглі, і на іх нитораз зласнавата сыкалі:

— Убіўся ўжо, дык — замры дух! А то вылеціш куляй!

Аднак яны не падта зважалі на гэтыя пагрозы і штурхалі: вылецець адтуль на вуліцу ўжо нельга было, каб і хацеў, бо і ўнізе, між ног, было не праціснуцца.

Было не толькі цесна, але і тлумна. Альхоўцы цішком перагаворваліся, сёй-той і зусім падаваў голас, пехта пасміхваўся, кідаў жарцікі, а пехта некага папракаў, чымсьці абураўся, і тое, што гаварылася на сцэне, Яська чуў пятае праз дзесятае.

Спачатку гаварыў мужчына. Не гаварыў, а чытаў з лісткоў. Голас у яго быў тонкі, ажно пісклівы, але чытаў ён хутка, асобныя словы як глытаў ці прапускаў, і да Яскі, праз галовы і цёплыя спіны, даляталі толькі абрыўкі фраз:

— ...верасня гэтага, тысяча дзевяцьсот сорок пятага года, грамадзянка Бурбоўская Марыя Данілаўна працавала на абмалоце жыта... выкарыстаўшы тое, што на нейкі час засталася адна... мяшок вынесла з пуні і схавала, мяркуючы перанесці яго вечарам дадому... цалкам прызналася ў садзеяннем... грамадзянка Бурбоўская М. Д. абвінавачваецца ў тым, што, будучы...

Потым, пасля нейкай замінікі на сцэне і ажыўлення ў зале, сярод альхоўцаў, пачуўся голас цёткі Марылі. Адказваючы, пэўна, на пачас пытанне, яна ціха сказала:

— А што ж мне казаць? Я ўжо казала...

Але яе перапынілі, зноў пра нешта спыталі, і цётка Марыля здаўленым голасам адказала:

— ...Ну, утраіх былі...

— ...сама не ведала, што рабіла...

— ...і занесла, і схавала...

— ...украў ж, пэўна, ці ж я адгаворваюся?..

— ...вінаватая, чаму ж не! А толькі дзеля дзетак я...

Потым на сцэну ўзлезла Васіліна. Ёй там нешта казалі, і яна, гледзячы паверх людскіх галоў, пачала гаварыць. Гаварыла яна, не ў прыклад цётцы Марылі, гучна, і Яська пачуў амаль усё:

— Авечак я пасвіла. На аселіцы, за кустамі. І не думала ні пра што такое, і не сачыла ні за кім! — дадала яна раптам ці не са злосцю. — А як пералезла цераз рэчку на гэты бок, каб авечкі ў гароды не ўбіліся, бачу — цётка Марыля пясё з пуні мяшок у руках. Данесла да Юстынінай мяжы, апусцілася на калені і пачала печага там поркацца... Ну, я і здагадалася... І пабегла да таварыша Ксяневіча...

Людзі заварушыліся, зашумелі, і ўжо не было чуваць, што яшчэ гаварыла Васіліна.

Брыгадзірка Гэля таксама падымалася на сцэну і таксама расказвала:

— Я спачатку не паверыла, як Васіліна прыбегла і сказала... Ну, што цётка Марыля жыта ўкрала... Яшчэ і пасмяялася з Васіліны... А Ксяневіч кажа: «Пайшлі!» Ну, і пайшлі да пуні. Прыйшлі, аж бачым — праўда, пад бульбоўнікам ляжыць мяшэчак цётчып...

— А як вы даведаліся, што гэты мяшок належыць грамадзянцы Бурбоўскай? — спытала жанчына за сталом.

Гэля ўсміхнулася:

— Дык жа яна сама сказала! Прыйшла з абеду і сказала...

Волечка насмяшыла ўсіх. Узлезла на сцэну і пачала расказваць, як яны ўтраіх жыта тое абівалі: што ўрадзіла яно добрае, снапы — з-пад жніяркі — цяжкія, тоўстыя, як падняць, часта развязваліся, што Уліма сварылася з Гэляй, чаму не паслала на такую работу якога мужчыну... Урэшце пехта за сталом не стрываў, напрасіў яе:

— А вы бліжэй к дзелу. Бачылі вы, што грамадзянка Бурбоўская прыйшла на работу з мехам?

— Ніякага меха ў яе не было! Хіба торбачка ў кішэні? Дык ці яе ўгледзіш? — бойка адказвала Волечка.

Выступаў на судзе і дзед Волесь. Аднак жа зразумець, што ён хацеў сказаць, Яська не мог: то казаў, што калгаснае дабро трэба берагчы, то гаварыў аб тым, што злодзеяў у Альхоўцы спрадвеку не было, ніхто спрадвеку ў вёсцы не браў на замок ні хаты, ні гумна, а скопчыў тым, што паведаміў, быццам таго ніхто не ведаў, што ў Бурбоўскай Марылі двое дзяцей...

І гэта таксама чамусьці развесяліла людзей і зняло дарэшты першапачатковую напружанасць, і ў патоўпе ўжо весялей пачалі перашэптывацца, пераміргвацца, кпішкавацца — ад аднаго да аднаго перадавалася спадзяванне, што ўсё скопчыцца добра.

І ўсе, ад малога да старога, былі ўражаны, не паверылі вушам сваім, калі са сцэны пачулася:

— ...заслугоўвае суровага пакарання... да двух гадоў пазбаўлення волі...

Цётцы Марылі далі год. Ксяневіч навёз яе ў раён...

Недзе праз тыдзень, познім вечарам, калі Яська ўжо лёг, бацька, седзячы за сталом у воблаку тытупёвага дыму, ціха сказаў маці:

— Зайдзі заўтра, Паўліна, да Паўлюковых, забяры дзяцей.

Маці, прыхіпуўшыся спінаю да цёплай грубкі, нешта вязала кручком пры газоўцы. Яна падняла галаву ад вязання, паўзіралася ў бацьку ад святла ў прыцемак, дзе ён сядзеў, перапытала:

— Ты нешта сказаў, Сцёпа? Якіх дзяцей, ці я не дачула?

— Тое, што чула. Трэба, Паўліна! Дзе двое, там і чацвёрка. Вошы пойдучь, кароста абсядзе... Паўлюк не дасць рады...

Маці рашуча закруціла галавой:

— Не, Сцёпа! І не думай! Свае галодныя, а ты...

Бацька ўздыхнуў, ціха паўтарыў:

— Трэба, Паўлінка. Як ты не разумееш!

Маці загаварыла галасней:

— Я ўсё разумею! Але — і не думай! Гэта ж не ката ўзяць, Сцёпа! Ты падумаў, што кажаш? А захварэе, не дай бог, каторае? Ці яшчэ што якое... Ты пра гэта падумаў?

— Усё будзе добра, Паўлінка. Неяк пракідаюцца разам з нашымі. Хоць малака кубак будуць мець... Не мог я нічога зрабіць, каб Марылю ўратаваць, дык...

Адклала маці ўбок вязанне, пайшла да бацькі з газоўкаю ў руках, паставіла на стол, сама села насупраць, узлегла грудзямі на стальніцу, ашчаперыла рукамі галаву:

— Не, Сцёпа! Не магу! Не і не! Хай сваякі каторыя...

— Няма ў іх сваякоў, ты ведаеш.

— Ну, а мне што да таго? Чаму я?

— А хто?

Маці памаўчала. Маўчаў і бацька.

— Я ж не жадала Марылі зла. Памагала заўсёды чым магла. Але ж, Сцёпа, як гэта? Дзеці чужыя ў хаце... Не, Сцёпа! Пагарачыўся ты... А што людзі скажуць?

— Анічога, маці. Людзі зразумеюць. Інакш я не магу. У тым, што здарылася, і мая віна ёсць... Я ўжо скажаў Паўлюку...

— І што ён?

— Ні ў якую! Кажка: «Не буду цябе падводзіць, Пятровіч...»

Маці ўспляснула рукамі:

— А што я казалася? Паўлюк і той разумее, а ты...

Бацька апусціў сваю руку на мацерыну руку, прыціснуў яе да стала:

— І мы разумеем, Паўліна. Мы з табой заўсёды разумелі адно аднаго...

Маці ўскліпнула:

— Не пайду я. Можаш сам забіраць. Навошта мне такая збыткі?

Бацька гладзіў мацерыпу руку і прыгаворваў:

— Не трэба, Паўлінка. Супакойся. Усё будзе добра... Сон ад Яські ўцёк. Зноў ён не разумее бацьку! Гэта ж трэба, да чаго дадумаўся: узяць да іх Калюню і Тоню!

Як гэта яны будуць тут? Дзе будзе спаць Калюня? Хіба што з ім, з Яськам? І ўрокі разам рабіць будуць?

Патрэсквала газоўка, цікалі на сцяне ходзікі, і відэвочна ўсё ніжэй апускалася гірка з прывязанымі да яе нажніцамі — плыла за вокнамі доўгая восеньская ноч, а бацька з маці ўсё сядзелі, моўчкі схіліўшы галовы, за сталом. І Яська таксама не спаў і ўсё думаў і думаў пра тое, як гэта будзе, калі ў іхняй хаце паявцяцца Калюня і Тоня, і брала яго нецярпенне, каб здарылася гэта хутчэй, і хацелася сказаць бацьку, што ён — малайчына!..

Яська спіць з Калюнем, а Зойка — з Тоняй: маці перабралася ў першую хату на палаці, а ім уступіла свой ложкак. Ім, малым, лацвей: мацерын ложкак шырокі, яны там адна адну шукаюць. А Яську з Калюнем цеснавата. То адзін сцягне на сябе коўдру, то другі. Яны хацелі памянцця ложкамі, дык малая Зойка не пагадзілася: такое выццё ўзняла, што Яська і Калюня самі адступіліся. Маці параіла ім лягаць валетам. Яно быццам і праўда лепш. Адно што, бывае, у сне лупяць адзін аднаго пагамі, але ж — нездарок, як прысніцца што.

А ўвогуле ў Яськавай хаце ці не весялей зрабілася. Тоня, аказваецца, зусім не плакса. Зойка, мусіць, часцей румзала, чым яна. Цяпер жа і іхняю пэндзу як падмянілі. Гуляюць сабе ўдзвюх на ляжанцы са сваімі лялькамі, пакуль маці есці не пакліча. Дзве малыя ў хаце, а маці як вальней усё адно стала — абедзвюх можна надаўжэй пакінуць у хаце, чым рапэй адну. І Калюня, як бацька жартуе, упісаўся ў іхняю сямейную кампанію.

— Бачыш, маці, — казаў ён неяк, — у нас як бы стала не двое жэўжыкаў, а адзін вялікі хлопец. Калі наш Яська пасцелю засцілаў? А калі ён дроў табе да грубкі прышэс?

Яську слухаць гэта не падта прыемна, бо і праўда —

ложак іхні часцей засцілае Калюня, а не ён, і пра дрывы, каб прапаліць вечарам грубку, памятае таксама не ён, Яська, а Калюня.

Затое Калюня не хоча вечарам мыць погі. Маці ўжо і вады цёплай у тазік палье, думаючы, што ён халоднай баіцца, а Калюня ўсё адно пяты памочыць і хутчэй хапаецца за апучку выціраць іх.

І тут Яська ўжо не ўпускае выпадку, каб не папікнуць Калюню. Лягуць снаць, залезуць абодва — з абодвух канцоў — пад коўдру, і тут Яська таўхане Калюню:

— Чаго мне пад нос брудную нагу падсоўваеш?

А Калюня не стрывае:

— Вуцьдзека мае погі! Гэта ты мне свае капылы пад самую маю бараду пхнеш!

І пайшло і паехала: таўкуць нагамі адзін аднаго, аж-но з коўдры шыл курыць, пакуль маці не возьме бацькаву дзягу ды на коўдры той — два разы Яську, адзін раз — Калюню. Тут ужо, хоцькі-няхоцькі, яны сцішваюцца. Ды пенадоўга. Адыдзеца маці, Калюня голас падае:

— А табе болей перапала:

Крыўдна Яську, бо і праўда болей, але ён — маўчыць. Пачні зноў, дык маці ў злосць увойдзе, тады ўжо і не так перападзе, і не праз коўдру — тоўстую, рызавую, бы ватовую коўдру, а па галяку. Гэта Калюня можа агрызацца, а ён, Яська, маці сваю ведае!

Ды, папраўдзе, жывуць яны ўсё ж досыць дружна. А пайбоўш дружна дзейнічаюць за сталом. З прыходам Калюні і Топі гаршкі, у якіх маці варыла бульбу і зацірку, пабоўшалі, аднак што-небудзь парасяці пасля іх не аставалася. Зацірку маці налівае кожнаму паасобку, а бульбу высынае ў адну вялікую місу, але і за агульнай місай, і кожны за сваёй яны ўсё адно шчыруюць адзін перад адным навыперадкі. З бульбай — зразумела: боўш ухопіш — боўш з'ясі. З заціркай іншае: чым хутчэй апарожніш міску, тым боўш спадзяванкі папрасіць дабаўкі. Маці сама не з'есць, а таму, хто першы высербвае, ліне яшчэ апалонік, прытым гусцейшай заціркі, з самога дна.

Гэтак жа дружна, як і за сталом, паводзяць сябе Яська і Калюня і на вуліцы. Іх старыя мянушкі — Гапдола і Пісар — забыліся. Хлопцы ахрысцілі іх іначай: братамі-манахамі Кірылам і Мяфодзіем. Калі звяртаюцца да абодвух, дык — гэі, браты-манахі! А калі паасобку, дык Яську клічуць Кірылам, а Калюню — Мяфодзіем. Яны крыўдзіліся, але гэта яшчэ боўш падахвочвала хлопцаў

пазаяцца, і неўзабаве яны вымушаны былі змірыцца са сваімі новымі імёнамі. Праўда, напускаліся на іх хлопцы толькі ў гурце, а так не надта асмельваліся, бо Яська і Калюня заўсёды ходзяць разам, як спрэжаныя, і калі што, дык кідаюцца на крыўдзіцеля дружна, з чатырма кулакамі.

Неўзабаве Яська і Калюня захапіліся майстраваннем. Спачатку — з лучыны. Сцягвалі з печы, з-за коміна, пук лучыны, выбіралі сырэйшыя, больш гнуткія і падатлівыя, узбройваліся пожычкамі і вечары павылёт выразалі і змацоўвалі пры дапамозе дзірачак і штырочкаў розныя цацкі — лаўкі, крэселкі, табурэтакі, кананкі, сапачкі, калодзежы, хаткі, сплаўляючы «гатовую прадукцыю» на ляжанку — к вялікай радасці Тоні і Зойкі. Замахваліся яны нават на тое, каб зрабіць з лучынак і запрэгчы ў санкі драўлянага копіка, і іх навыперадкі хвалілі і бацька і маці. Заходзіў вечарамі дзядзька Паўлюк, прыносіў ім усім чацвярым на жмені пражанага бобу і таксама хваліў, здзіўляючыся і захапляючыся іхнім умельствам — божкаючы, казаў, круцячы ў пальцах маленькае, але усім як сапраўднае крэселка:

— Дальбог жа, не паверу, што гэта зрабіў мой Калюня! Ты толькі, Паўліна, паглядзі! Такого крэселка і стары Мароз не выштукаваў бы!

— Дзе ўжо Марозу! — агукалася, усміхаючыся, маці.

А Калюня, а разам з ім і Яська чырванелі ад гонару і толькі моўчкі шморгалі пасамі.

Ды хутка іхняя лучынная майстэрня «зачынілася». Адно што і самім абрыдла — малая карысець з гэтых цацак, ужо і Зойка з Тоняй прымаюць іх без ранейшай радасці, а, галоўнае, маці агоркла штовечар вымятаць з-пад стала кучы стружак і вытрасаць іх з Калюневых і Яськавых сарочак, штаноў і валёнак, — сяды-тады яна ўжо і сварылася на іх.

І хлопцы парашылі зацяцца чым-небудзь іншым. Вось толькі чым? Памог снег, што нечакана выпаў у адну з лістападаўскіх начэй. Разам са снегам прыйшоў і мароз. І яны парашылі зрабіць на аселіцы калаўрот.

Расчысціць ад снегу круглую пляцоўку і заліць яе вадой — з гэтым яны справіліся хутка. Даўжэй шукалі кол. У Яскі на дрывотні нічога такога не знаходзілася. Тады Калюня ўспомніў, што яго бацька акорваў вясною бярозавыя жэрдкі і ўскідваў іх на вышкі ў хляве. Адно з тых жэрдак яны і сцягнулі, адрэзалі з таўсцейшага канца ка-

валак метры са два, востра зачасалі. Атрымаўся цудоўны кол! Баяліся, ці палезе ён у зямлю, аднак баяліся дарэмна — зямля яшчэ мала была крапуга марозам, і неўзабаве кол быў забіты, узвышаючыся над лёдам на некалькі пядзяў.

Яшчэ даўжэй шукалі кола. Адна надзея была на кузню — там, здавалася, заўжды валяліся розныя колы. Але к таму часу вярнуўся з фронту дзядзька Андрэй, даваены гаспадар кузні, і цяпер там быў поўны парадак, ніякіх колаў падзе не было. Ды каб і было, дык больш-менш цэлага кола дзядзька Андрэй усё адно не даў бы.

Але корпаліся яны на аселіцы ўжо не адны. Думка зрабіць калаўрот спадабалася многім хлопцам, і клопат раздабыць кола стаўся клопатам усіхшым. Як ні прыкідвалі, а ў думках зноў і зноў вярталіся да кузні. І тут Толя Маньчын, Яськаў сусед, успомніў, што некалі бачыў нейкае кола ў крапіве пад хлеўчуком у старога Смаркуля. Рушылі туды. Там сапраўды, прыцярушанае снегам, ляжала кола. І зусім не струхлелае яшчэ, з рэхвамі і акавапае. Уміг прыкацілі яго на аселіцу, крыху падчасалі кол і ўздзелі, крутапулі — кола круцілася хораша.

Адзін прынёс жэрдку, другі — скрутак дроту. Адзін капец жэрдкі прыкруцілі дротам да кола, да другога канца надзейна прывязалі санкі — калаўрот быў гатовы.

Першага на санкі прапусцілі Яську — як-ніяк, ён быў завадатарам. Ён лёг на санкі пузам, хлопцы ўсупулі між спіцаў кій і палеглі на яго. Санкі крапуліся з месца і раптоўна панесліся па лёдзе з велізарнай хуткасцю — Яська ледзь паспеў хапіцца за іх, ашчарэпіць рукамі і нагамі.

Санкі не імчаліся, а шалёна ляталі па крузе, Яскавы рукі і ногі драпцвелі, ад мітуслівага мільгацення і посвісту ветру на вочы набеглі слёзы. Яська трымаўся з усіх сіл, а хлопцы, галёкаючы, усё хутчэй і хутчэй бегалі вакол кола. Адчуваючы, што вось-вось сарвецца, Яська закрычаў:

— Досыць! Стойце!

Ды лепш бы ён не крычаў! Падхопленыя азартам — зваліцца ці не зваліцца? — хлопцы прыналеглі на кій. Санкі надскочылі рантам на нейкім гурб'яку, Яська на імгненне паслабіў рукі і ногі і — сарваўся. Сначатку ляцеў у паветры, потым грывнуўся грудзямі на зямлю і пакаціўся па снезе.

З цяжкасцю падняўся ён на ногі. Агнём гарэлі здэрттыя да крыві далоні, шчымелі нос, лоб, надбародак, пылі

ад удару грудзі. Хацелася плакаць, але навокал стаяў такі вясёлы рогат, што і Яська не вытрываў, зарагатаў.

Некалькі вечароў прападалі яны на аселіцы. Не толькі ацемнявалі там, але і абначоўвалі. Маткі не маглі дагукацца іх вячэраць. Але не гэта пайперш настроіла іхніх мацярок супраць калаўрота. Найбольшую злосць і незадавальненне выклікала тое, што хлопцы вярталіся з аселіцы, свецячы каленямі і локцямі. У таго, хто зрываўся з санак і добрых дзесяць метраў слізгаў па лёдзе і па снезе па жываце, калені і локці не маглі быць цэлымі, такога шмаравання не вытрымлівала ні чортава скура, ні зрэб'е. А кожны з іх за адвяхорак куляўся з санак не адзін раз.

І маткі іхнія не стрывалі. Адноўчы, прыйшоўшы на аселіцу, хлопцы не ўбачылі свайго калаўрота: не было ні жэрдкі, ні кола, а бярозавы кол, на якім яно круцілася, быў ссечаны пад карань. Зберагаючы штаны свайго жэўжыка, нейчая матка такім рашучым чынам пазбавіла ўсіх іх вялікай радасці.

Аднаўляць калаўрот Калюня і Яська не сталі. Але ж сверб, што нечакапа прачнуўся ў іх, не праходзіў, і неўзабаве яны знайшлі сабе занятак пад наветкай, па дрывотні: парашылі зрабіць самакат і катацца на ім з Бладыкавай гары.

З альховых чурак вычасалі тры каньлы і старанна акавалі іх знізу бляхай — «канькі» для самаката былі гатовы. Са старых варотцаў, што стаялі пад наветкай, адарвалі тры дошкі, абрэзалі іх і збілі трохкутнік — «раму». Два канькі прыбілі да рамы, па канцах карацейшай дошкі, да трэцяга канька прыладзілі старую бярозавую штыкеціну з перакладзінай наверху — атрымаўся «руль». Заставалася зрабіць сядло і прымацаваць руль да рамы.

Сядло збілі з рэштак дошак хутка, а вось з рулём павалаводзіліся. Можна было, вядома, проста прыбіць руль да рамы, але што гэта будзе за руль? Калі ён не наварочваецца, дык навошта ён? Не, руль ім хацелася мець сапраўдны — каб самакат можна было павярнуць і ўлева і ўправа.

Што яны толькі не пераспрабавалі! Прывязвалі руль да стаяка на раме дротам. Руль, хоць і туга, паварочваўся. Але даволі было сесці каму-небудзь з іх на самакат, як рама са стаяком аб'язджала ўніз і лягала на снег. Прыбівалі да руля і да стаяка падстаўкі, пракручвалі ў іх дзіркі, потым клалі падстаўку на надстаўку, а ў дзіркі

пратыкалі прэнт — як шворап. Усё быццам і добра, але надстаўкі не вытрымлівалі цяжару і адрываліся.

Выручыў дзядзька Паўлюк. Зазірнуў ён падвячоркам і ўгледзеў іх на дрывотні. Самакат ён пахваліў, а руль тут жа ўзяўся прымацаваць сам. І зрабіў гэта хутка і проста, ажно Яська і Калюня ледзь не плакалі ад крыўды і злосці на саміх сябе, што не змаглі даўмецца да таго самі. Дзядзька Паўлюк сагнуў з дроту чатыры прабоўчыкі. Два з іх загнаў у руль, загнуўшы канцы на другі бок штыкеціны, каб сядзелі надзейна, а два другія — у стаяк рамы. Потым прыставіў руль да стаяка так, каб ніжнія і верхнія прабоўчыкі леглі адзін на адзін, а між імі ўсунуў кавалачак таўсцейшага дроту з пятлёй наверху. Руль трымаўся надзейна і лёгка паварочваўся направа і палева.

Калі яны ўпершыню прыцягнулі самакат на Бладыкаву гару і, усеўшыся па яго — Яська за рулём, а Калюня — ззаду, ганарліва папесліся ўніз, хлопцы толькі раты паразяўлялі, а Віцька Кацярынін (гэта яго матка, як стала вядома пасля, зруйнавала іх калаўрот) сказаў, прысвіснуўшы:

— Во даюць браты-манахі!

Цэлы адвячорак хлопцы плоймаю бегалі за імі і прасілі даць ім хоць па разу з'ехаць з гары на самакаце. І Яська з Калюнем урэшце здрадзілі сваёй клятве нікому не даваць самаката. Аднак жа, перш чым уступіць яго хлопцам, яны пастараліся прыпомніць ім усе крыўды, якія зведалі ад іх. Хлопцы сарамліва апускалі галовы, і Яська з Калюнем з выглядам пераможцаў давалі ім самакат:

— Прышла коза да воза! Наце, нам не шкада!

А ўжо назаўтра самакатаў на Бладыкавай гары было некалькі — і такіх, як у іх, і прасцейшых, зробленых з адной шырокай дошкі, на якіх трэба было з'язджаць з гары лежачы, упраўляючы пагамі ці рукамі. І Яська з Калюнем ужо цешыліся толькі тым, што яны былі першыя і што іхні самакат быў не з горшых.

Праз гэтае сваё майстраванне хлопцы запусцілі вучобу. І калі аднойчы яны зноў пайшлі над паветку — рабіць лыжы з клёнак ад вялізнай рассохлай бочкі, што стаяла, перакуленая ўверх дном, у пуні, маці адабрала ў іх пачыненне і пагнала ў хату, пакрычаўшы:

— А ўрокі я за вас рабіць буду? Як па гэта, дык у вас і часу хапае, а як за ўрокі брацца, дык...

Аказваецца, перапяла на вуліцы маці Наталля Міхайлаўна, іхняя настаўніца, і паскардзілася, што Яська і Калюня пняшчай печым іншым заняты, а не вучобай,—пахапалі двоек. Яны ў душы не падта пагаджаліся з гэтым, адпак жа з вучобай рашылі надцягнуцца, і тут Яську падахвочваў больш Калюня: ён абяцаў маці, што будзе добра вучыцца. Дзядзька Паўлюк, заходзячы вечарамі ў Яськаву хату, неадпойчы гаварыў Калюню:

— Што-што, а вучыцца ты мусіш так, каб... Каб, гэта самае, тут я клонату не меў, у школку каб мяне не клікалі...

І ці яны напраўду што разумелі, ці так ужо атрымлівалася само па сабе, а, пакуль жыў Калюня ў Яськавай хаце, Наталля Міхайлаўна больш не пераймала маці на вуліцы, каб скардзіцца на іх. І дажылі яны да печакана хуткага звароту цёткі Марылі, можна сказаць, спакойна, калі не лічыць непрыемнай гісторыі з ходзікамі, у якой найперш быў вінаваты, вядома ж, сам Яська...

Аднойчы ён расказаў Калюню пра ходзікі — пра тое, як пасля вайны бацька сам іх рамантаваў, як для рэгуляроўкі ходу маці прывязала да гіркі пажніцы. А заадно прымусіў Калюню ўзлезці на табурэтку і паглядзець праз шкельца, як з малаточка, які чапляецца за зубчастае колца, злятае секунда за секундай. І Калюня, які дагэтуль, здавалася, не заўважаў, што яны віселі на сцяне, нечакана праявіў да ходзікаў вялікую зацікаўленасць. Асабліва ўразіў яго Яськаў расказ пра секунды, якія зрываюцца з малаточка і падаюць, як у бездаць, у вечнасць, каб ужо ніколі не вярнуцца назад.

— Адкуль ты ведаеш, што яны там сядзяць? — вызкрыў ён на Яську вочы.— А можа, іх там няма?

— Як гэта няма? Раз цікаюць, дык і секунды ёсць. Адкуль жа тады яны зрываюцца? — у сваю чаргу запытаў Яська.

Калюня моршчыць лоб, доўга думае, урэшце кажа:

— А калі яны і не зрываюцца зусім? Га?

Яська рагоча:

— Дык ты ж сам бачыў!

— Бачыў... Што там убачыш? Каб гэта добра паглядзець!

— А знімаць са сцяны іх няможна,— уздыхае Яська.

Калюня таксама ўздыхае. Некаторы час сядзяць моўчкі. Не ведае Яська, пра што думае Калюня, але ж, нэўна, пра тое самае, пра што і ён: як бы гэта зазірнуць у

сярэдзіну ходзікаў? Урэшце не вытрымлівае, кажа:

— А можа, знімем?

Калюня разумее, ківае галавой, але пытаецца:

— А не баішся?

— Каго? — храбрыцца Яська. — Думаеш, тата будзе сварыцца за гэтую ламачышу? Ён колькі разоў казаў, што іх даўно пара выкінуць на сметнік — то адстаюць, то паперад забягаюць... Хочаш, зніму?

Калюня паціскае плячамі — маўляў, як сабе хочаш, але ўвесь яго выгляд гаворыць Яську ішшае: не знімеш, пабаішся! Пабаіцца? Яська рашуча падстаўляе табурэтку, узлазіць на яе, знімае ходзікі са сцяны, саскоквае з імі ў руках на падлогу:

— Во, бачыш?

Асцярожна кладзе ходзікі на стол. Яська з аднаго боку, Калюня — з другога схіляюцца над імі, спрабуючы зазірнуць усярэдзіну праз бакавыя шкельцы, але сваімі ж галовамі засланяюць сабе святло, разгледзець што-небудзь там немагчыма.

— Чакай, — кажа Яська. Ідзе ў першую хату і вяртаецца адтуль з ножыкам. — Зараз паглядзім, што там такое. — І пачынае круціць стрэлкі.

Вялікая стрэлка пад яго пальцам робіць некалькі абаротаў, малая таксама перасоўваецца на некалькі лічбаў, аднак знімацца з ваські яны не хочуць.

— Ты, можа, не ў той бок круціш? — кажа Калюня.

«Не вучы вучонага, з'еш г... капчонага», — думае Яська, але па ўсякі выпадак пачынае ганяць стрэлкі ў другі бок, і праз некалькі абаротаў яны падаюць на цыферблат!

— Ага, я казаў! — крычыць Калюня.

— Я і сам ведаў, — адказвае Яська.

Ён бярэ пожык і вострай дзюбкай пачынае выкручваць шурупчыкі, галоўкі якіх тырчаць на цыферблаце. Адкручваюцца яны лёгка, бы не ўвіпчапы, а проста ўстаўлены. Скончыўшы з шурупчыкамі, Яська лёгка знімае цыферблат разам з фанеркай. Нутро гадзінніка — перад імі. Хлопцы вымаюць з пазкоў бакавыя шкельцы, каб не заміналі, і зноў схіляюцца над ходзікамі. Яська і Калюня расчараваны. Нічога асаблівага ў сярэдзіне ходзікаў няма. Усё тое ж, што было відаць і тады, калі ходзікі віселі на сцяне: ваські і зубчастыя колцы розных памераў.

— Ну, дзе сядзяць твае секунды? — пытаецца Калюня.

— Чаго захацеў! Хіба іх можна ўбачыць?

— А ты ж казаў!

— Мала што казаў!.. Давай лепш паглядзім, як ходзікі ідуць.

Яська кратае маятнік. Нечакана ён застаецца ў яго руках. Яська палохаецца. Дзе ж маятнік вісеў? Мо на тым вунь кручку-малаточку? Капечне ж, па ім, дзе яму яшчэ вісець! Ён лёгка знімаецца і лёгка становіцца на месца. А калі так, дык яго можна зняць і адкласці ўбок, каб не замінаў.

На зубчыкі самага большага колца пакінуты ланцужок. Яська асцярожна пачынае цягнуць за яго — ходзікі не ідуць. Здагадваецца крануць пальцам кручок, па якім вісеў маятнік. Кручок матлянуўся сюды-туды, у сярэ-рэдзіне ходзікаў штосьці ціха затахкала — цік-так.

— Ідуць! — крычаць хлопцы.

Папераменна, то Яська, то Калюня, цягнуць хлопцы за ланцужок, штурхаюць пальцам той кручок, і ходзікі, лежачы на сталі, ціха тахкаюць.

Раптам ланцужок ірвецца. На нейкі момант яны або-два заміраюць ад страху. Дастукаліся! Што цяпер рабіць?

Першым ачомаўся Калюня.

— Адно ўсяго звяно разагнулася, — шэпча чамусьці ён. — Можна яго зноў змацаваць.

Яська ловіць канцы ланцужка, счапляе іх разагнутым звяном, спрабуе зубамі зноў яго закругліць. Тонкі дроцік выслізгвае з-пад зубоў, у роце непрыемна ад кіславатай жалезнай іржы, але ўрэшце ланцужок зноў цэлы.

Цяпер трэба пакласці яго на месца, надзець на зубчыкі большага жоўтага колца, але ён скручваецца і ніяк не кладзецца на месца. Яська памагае ножыкам — вострай дзюбкай. Лязо зрываецца, і Яська бачыць, што пейкае іншае, меншае жоўтае колца скрыўляецца. Ах, каб яно спрахла! А тут яшчэ Калюня са сваімі парадамі!

Яська, аднак, злуецца моўчкі і спрабуе выраўняць скрыўленае колца. Здаецца, крыху параўнела, такое як і было. Хуценька перакідвае ланцужок цераз воську, дзюбкай ножыка пачэплівае на зубчыкі.

Трэба спяшацца. Кожную хвіліну можа прыйсці маці. Яська вешае на кручок маятнік, устаўляе шкельцы, прыкручвае цыферблат, навінчвае стрэлкі.

Нарэшце ходзікі на сцяпе. Яська падцягвае ланцужок, штурхае маятнік. Ён некалькі разоў матлянуўся і спыніўся. Яська штурхае мацней, штурхае яшчэ і яшчэ

раз — маятнік, троху навагаўшыся, замірае, ходзікі ісці не хочуць...

І тут бразгае ў сешцах клямка. Яська і Калюня кідаюцца да стала і робяць выгляд, што даўно сядзяць над урокамі.

Маці зазірае цераз парог на іх, лагодна кажа:

— От, малайцы! Я ўжо бегла і думала, як вы тут... Ну, ладна, пайду кароўку даіць.

І тут раптам Зойка з ляжанкі — бух:

— А Яська з Калюнем ходзікі са сцяны знімалі!

— Нашто ж яны іх знімалі? Во, і не ідуць жа! — кажа маці, не так, пэўна, бачачы, што яны не ідуць, як не чуючы тахкання. Шкрабянуўшы чунямі аб анучу ля парога, яна заходзіць у хату, падыходзіць да ходзікаў. — І праўда ж, не ідуць! Пачынілі, чыпшыкі? — Яна, як нядаўна і Яська, спрабуе штурхануць маятнік, але ходзікі ўсё адно не цікаюць. — Як жа вас не біць? — кажа маці, павярнуўшыся да Яскі і Калюні. — Ці ж то цацка? Ну, пачакайце, прыйдзе бацька, ён вам дасць!

Але Яську гэтая пагроза ўжо не палохае. Калі маці не ўсчала лупцоўкі, то — абышлося. Бацька хіба пасварыцца, а лупцаваць не будзе. Пабурчыць троху, а пасля зніме са сцяны гэтыя недарэчныя ходзікі, пакорпасца ў іх, і яны зноў будуць цікаць, як і цікалі...

А цётка Марыля вярнулася дадому пезадоўга да Новага года. Ніхто і не чакаў, што так хутка яна вернецца. Нават і сам дзядзька Паўлюк не чакаў. Год дык год. А яна і трох месяцаў там не прабыла.

Дзядзька Паўлюк разы са два ездзіў да цёткі Марылі. Першы раз, як з'ездзіў, дык расказваў, што жыве яна педзе пад Мінскам, у бараку, ходзіць на работу — выбіраць буракі і моркву, сеч капусту. Схудшела, казаў, троху, але прасіла не турбавацца, пра яе не думаць, адно паказвала берагчы дзяцей, і падта ж ужо дзякавала Паўліне — Яськавай маці. А пасля другіх адведак дзядзька Паўлюк гаварыў, што цётка Марыля ўжо ў самім Мінску, што там паўсюль расчышчаюць руіны і будуюць новыя дамы і што яго Марылю таксама водзяць разбіраць руіны і ставіць тыя дамы.

Збіраўся дзядзька Паўлюк ехаць да яе яшчэ раз, бліжэй пад Новы год, ажно яна сама пчакана дадому прыбілася.

Прыйшла яна ў вёску падвячоркам і адразу ж, не заходзячы да сябе ў хату, зайшла да іх, да Кузьміцкіх. Яська з Калюнем толькі што са школы прыйшлі і сядзелі за сталом — падвячоркавалі. Дык цётка Марыля не дала Калюню даесці. Ашчарэпіла яго і Тошо, уклепчыла перад імі і плакала.

А Яськава маці стаяла ля грубкі, глядзела на іх і таксама моўчкі плакала.

А пасля цётка Марыля падхапілася, хуценька апрапула Калюню і Тошо і павяла іх дадому.

У другі раз цётка Марыля зайшла да іх позна ўвечары. І ўжо тады пасядзела з паўгадзіны. Была яна шейкая не такая, як раней. І Яська не мог даўмецца, што з ёй сталася, ажно пакуль яна не пачала папраўляць хустку па галаве. З-пад хусткі выбіліся кароткія чорныя касмылікі. І здагадаўся Яська: гэта ж цётка Марыля абстрыжана, і пяйначай пад пажніцы, як і ён з Калюнем! Праз тое і выдавала яна не падобнай на сябе ранейшую — галава, нават у хустцы, як бы паменшала.

Маці аб нечым спытала яе, але цётка Марыля адно адмахнула:

— Ай, не пытайся, Паўлінка! Жыць можна, але закажы, божа, каму туды трапляць!

Маці аддала ёй адзежкі, Тошны цацкі і Калюневу торбачку са школьнымі прычындаламі. Прыціскаючы гэты хатулёк да грудзей, цётка Марыля з плачам гаварыла:

— Дзякуй табе, Паўлінка! За ўсё! І Пятровічу твайму! Справядлівы ён чалавек. Гэта ж каб не ён, быць там мне яшчэ б і быць... Дзякую, сястрыца! Жыва буду — аддзячу...

— От кінь ужо, Марылёк! Добра во ўсё, дык і добра, чаго ўжо тут... — маці як абняла яе.

Цётка Марыля пайшла з хаты...

Лягаючы спаць у той вечар, Яська па звычцы матлянуў пад коўдрай пагамі, каб дастаць Калюню, але ў пагах у яго нікога не было...

А на вуліцы, сярод сябрукоў, яны — Яська і Калюня — яшчэ доўга хадзілі ў братах-мапахах...

3

...Калюня — не, ужо не Калюня, а Мікалай Паўлавіч Бурбоўскі — прыйшоў да нас, як і абяцаў, пазаўтра і пазваніў у дзверы роўна ў сем — таксама, як дамаўляліся.

Стрэўшы яго дзе-небудзь на вуліцы, я, канечне, не пазнаў бы Калюню. Светла-карычневы кашушок — дублёнка, скураная гуральская шапка — з футрам і брыльком, яркі, з геаметрычным малюнкам, гальштук, джынсавая крэмавая сарочка, модныя чаравікі на высокай платформе, плюс да ўсяго вузенькія фэцэтныя вусікі і такія ж фэцэтныя, ніжэй мочак вушэй, бачкі — не, яго можна было б палічыць за мастака, калі б усё гэта не сядзела на ім так акуратна і фасоніста, альбо за работніка «Інтурыста», толькі не за загадчыка склада швейнага атэлье.

Ён пераступіў парог, паціснуў далонь мне, паздароўкаўся з Любай, па-шляхецку цмокнуўшы яе ў руку. Тут жа, у прыходнай, яшчэ не зняўшы з плячэй кашушка, спытаў:

— Ну, а дзе ж твае наследнікі?

Я гукнуў Аляксея і Сяргея.

Ён падаў ім руку, потым разгарнуў пакунак, які трымаў, пад пахай, — у ім аказаліся два тамы «Графа Матэ-Крыста», уручыў іх малодшаму, Сяргею, сказаўшы:

— Цукеркамі баяўся вас пакрыўдзіць, вы ўжо мужчыны. Мо гэта салідней будзе, га?

Распрануўшыся, скінуўшы чаравікі, ад чаго ён раптоўна зрабіўся меншы ростам і ўвогуле пейкім мізэрнейшым, бы падлетак (гэтаму спрыяла, пэўна, і кароткая, да пояса, замшавая, на малапцы, куртачка-пінжачок), ён сценапуў плячамі — як падбадзёрыў сябе ўсё адно:

— Ну, паказвай, Ваня, як жывеш, да якой кварціры на пятым дзесятку дажыўся!

Ён сам, быццам прыйшоў з капторы па абмене жыл-плошчай, зазірнуў у адзін пакой, у другі, трэці, прайшоў па кухню. Абход гэты зрабіў моўчкі. А калі мы ўрэшце апусціліся ў крэслы абпал шахматнага століка, ён сказаў:

— Ну што ж, кварцірка што пада. Каб яшчэ паркет... У мяне, Ваня, паркет. Сам паклаў... Куханька таксама малаватая, халадзільнік як слуп пасярод дарогі... Добра, што шафак і антрэсоляў шмат... У мяне, як абмяняліся, не было, сам парабіў... Ну, дык як, Ваня, чырыкаем-прыгаем?

— Бачыш жа, — развёў я рукамі.

— Бачу, бачу, — ён пабарабаниў пальцамі па падлакотніках крэсла. — Дык, значыць, настаўнічаеш? А жонка?

— Таксама.

— І колькі ўдваіх мацеце?

— Як усе настаўнікі.

— А ўсё ж?

— Рублёў трыста.

— Усяго? — ён хмыкнуў, як учора хмыкаў у трубку. — Ярунда! Япо і відаць...

— Што відаць? — не зразумеў я.

Ён памуляўся, потым усміхнуўся:

— Ты, друг, выбачай, я чалавек просты, як разумею, так і кажу... Меблішка ў цябе, Ваця, прама скажу, замены просіць. Цяпер трэба, каб — шык, бляск быў. Каб адразу відаць, хто жыве...

Я таксама ўсміхнуўся:

— Усё гэта не так важна...

Але ён рашуча закруціў галавой:

— Не, не кажы, друг!

Я прамаўчаў. Не ведаю, якой яна павінна была б быць, гэтая сустрэча з Калюнем, аднак жа адчуваў, што нейкай іншай, не такой. З абдымкамі ці без абдымкаў, з колішнімі жартамі і кпінамі ці без іх, але нейкай усё ж інакшай. Хай сабе і ён даўно ўжо не Калюня, і я не колішні Яська, але ўсё ж, усё ж... Пры чым тут паркет, мае і жончыны заробкі?.. Ад усяго гэтага было мне неяк непамысна.

— Кніг, друг, у цябе шмат, — парушыў ён маўчанне. — Але, бачу, нейкія зборныя. Па адной купляў?

— Купляў. З гадоў студэнцтва, — адказаў я машынальна.

— Мне раней было не да кніг. Ды і не падта любіў я іх... Затое цяпер — разарыўся! Ніводнай надпіскі не прапускаю. Б'юць з паліц цэлымі батарэямі ў вочы!

Я, мусіць, ухмыльнуўся, і ён заўважыў тое, бо нечакана іншым крыху тонам дадаў:

— Студэнтка ж у мяне, Ілона, дачка. Для яе стараюся.

— Дачка студэнтка ўжо?

— Пявеста, друг!

— А жонка дзе робіць? — слытаў я, каб скіраваць гаворку на нешта іншае.

— Там жа, у атэлье. Швачкай. Яна ў мяне — майстар экстракласа. Да яе па чаргу запісваюцца...

— А ты, брат, малайчына! Выглядаеш хораша! — Я знячэўку ляпнуў яго па плячы.

Ён варухнуў тым удараным плячом, адказаў сумнавата:

— Не скажы! Утаміўся я, друг...

Люба паклікала нас за стол.

Яна сапраўды прымала Калюшо «на першаму разраду» — падала на стол усё, што ашчадна зберагалася ў халадзільніку і ў кладоўцы-шафцы на выпадак добрага нечаканага госця. І Калюня ацаніў гэта. Сядаючы за стол, сказаў:

— Ці нада было так шчодро?

Выпілі па чарцы кашыку — за сустрэчу, за Альхоўку, за дзяцінства: аддалі, так сказаць, даніну педарэчнай модзе.

Еў Калюня мала. Крыху прыкусіў і злажыў рукі на сталае — адна па адну. Нечакана прабубнеў-праспяваў:

— Альхоўка, Альхоўка, радная вінтоўка...

— Ваня мне шмат расказваў пра вас, — падтрымала яго Люба. — Як вы самакат рабілі, як спалі валетам і таўклі адзін аднаго пагамі...

— Было, было, — жмурывся ён. — Цётка Паўліна нас тады частавала папружкай... А помніш, як Толю Маньчынаму кнот рабілі? — павярнуўся ён да мяне.

Я кіўнуў. Чаму ж не помню! Дурная гульня была. Вясковы ідыятызм. Таму, хто засынаў пад кустом, пасучы кароў, устаўлялі між пальцаў босай нагі жмут паперы і падпальвалі, і сонны пастух падхопліваўся, як уджалены, па-сапраўднаму падсмалены, і доўга трэпаў нагой — бы сабака лапай, што напаткаў на лясной сцяжыне вожыка і спрабаваў каціць яго...

— Во хохма была! А помніш, друг, як Братачкаў Юзік Шпакавай пяту адсек?

Я зноў кіўнуў, хоць тады, памятаю, было не да смеху.

Мы тады былі ўжо ў сёмым класе, і прыслалі ў школу новую настаўніцу — Людмілу Рыгораўну Скварцову. Прыехала яна да нас у Альхоўку ажно з Мурама, з настаўніцкага інстытута. Прозвішча Шпакава далі ёй ужо ў Альхоўцы. Была яна маленькая ростам, не адрозніць ад сямікласніц, але ж падта прыгожанькая, і мы, хлопчкі, ці не ўсе ў яе хутка закахаліся. Юзік Братачкаў — таксама. Адноўчы ехаў ён верхам на кані — на тым паўсяляным Цупелі. Пабачыў, што наперадзе ідзе Шпакава з вучаніцамі, і рашыў фарсапуць — пагнаў Цупеля проста на іх. Шпакава не паспела адскочыць убок, і Цупель адхапіў ёй падковай паўняты, яна ледзь не сышла крывёю...

— Дзе зараз наша Шпакава — Людміла Рыгораўна?

— А хто яе ведае! Ты, друг, успомні, дзе мы самі за гэты час пабывалі! — Ён ямчэй уссеўся ў крэсле. — Ажно не верыцца!

— А дзе вы пабывалі? — спытала Люба, зноў паліваючы ў чаркі.

— Ды пабадзяўся па свеце... І на Алтаі быў, і ў Брацку, і ў Магадане... Атабарыўся быў на Чорным моры, нават дом там паставіў, думаў — пазаўсёды, але пацягнула дадому. І жонка ўсё — дадому, дадому...

— Вы ў Сібіры жаніліся? І жонка сібірачка? — дапытвалася Люба.

— Жаніўся ў Сібіры, у Брацку, але жонка — не сібірачка. Беларуска там аказалася, са Смалявіцкага раёна... Вось і пераехалі ў Мінск. Абмянялі дом на кварціру. Паехалі пенсіянеры грэцца да мора, а пам яно абрыдла да чорцікаў...

Я запрасіў выніць яшчэ па чарцы. Ён не надта ахвотна, аднак выпіў. Закусваючы, загаварыў да Любы:

— Ваш Ваня, Любоў Андрэеўна, пакрыўдзіўся на мяне, але вам я скажу... Я ў вас троху пабыў, а бачу, што Ваня такі ж, як і яго бацька...

Ён па хвіліну змоўк, пэўна, шукаючы слова, я не стрываў і спытаў:

— Які ж — такі?

— Ну, як табе сказаць... Занадта чэсны, ці што...

Адчуваючы, што пачынаю злавацца, і не зважаючы на папераджальныя знакі жонкі, я сказаў:

— Дык гэта што — блага?

Ён неяк няізаўна павёў плячамі:

— Чэснасцю, друг, сыты не будзеш... Ад такой чэснасці ў вас здохла Аўтарэня, чыё малако і я піў. А бацька твой, между прочым, быў тады старшынёй калгаса!

— Яна не здохла! Бацька яе дарэзаў! — запырэчыў я.

— Скажы гэта каму іншаму! — сказаў ён, як адрэзаў. — Не было чым карміць, Аўтарэня ўжо не ўставала, вась бацька і дарэзаў.

Я ўскінеў:

— А калі матку тваю ратаваў, таксама быў занадта чэсны?

Ён хмыкнуў, прыпадняўся, пацягнуўся рукою цераз стол да мяне:

— Ваня, друг, хіба я сварыцца прыішоў? Ты ж усё панімаеш! Ну што ты? Калі на тое пайшло, дык матка мая таксама дурная была. Другія кралі паболей — і ші-

чога, а япа... Эх, Ваня, ты думаш, я Пятровіча, бацьку твайго, не паважаў? Ну што ты, друг...

Ён сеў, не забыўшыся падцягнуць, каб не вытыркнупліся на каленях, калашыны, зноў паклаў руку на руку. Павярнуўшыся пасля да Любы, спытаў:

— Закурыць дазволіце, Любоў Андрэўна? Ну, то дай закурим, друг...— Ён дастаў цыгарэты і, прыкурывшы, сказаў, як бы некага шкадуючы: — Ах, якія яны ўсе, інтэлігенты... Ім адно, а яны — пра другое...

Я таксама закурыў. Дурная, гарачлівая ў мяне патура. Як у бацькі. Тут Калюня праўду кажа. (Міколам здаецца яго мне было ніякавата, а Мікалаем Паўлавічам — тым больш.) Не ўмею стрымлівацца. Вось Люба мая майлайчына. Яна неяк адразу, як нюхам усё адно, распознае чалавека і заўсёды знаходзіць з кожным адпаведны топ гаворкі. Яна і Калюню даўно раскусіла, аднак жа гаворыць з ім, быццам гэта ёй цікава і патрэбна, і мне дае знаць, каб не лез у бутэльку.

Я кашлянуў, зірнуў на Калюню, сказаў прымірэнча: — Выбачай, брат, пагарачыўся. Успомніў тое, вось і...

Калюня ўжо глядзеў на мяне з ранейшай не то прыязнасцю, не то са шкадаваннем, загаварыў з перакананасцю:

— Я разумею, Ваня. А толькі ты — не ўспамінай! Забудзь, друг! Не было там нічога такога, каб памятаць.

— Памятаць трэба...

Люба не дала мне скончыць — закрыла рот сваёй даланёю, сказала:

— Помні, але — памаўчы.— І павярнулася да Калюні: — Дык што вы хацелі сказаць мне, Мікалай Паўлавіч?

Ён крутнуўся да яе:

— Я, Любоў Андрэўна, па-сяброўску... Калі вы падумаецеся абзавесціся меблішкай, дык я магу...

— Вы можаце памагчы? — Люба спытала гэта так, быццам толькі і марыла пра тое, каб пабыць новую мэблю.

— Калі трэба — магу, Любоў Андрэўна. Дамовімся, што вам трэба, які гарнітурчык ці наборчык...

— А што ў вас?

Калюня адсунуўся ад стала, закінуў пагу на пагу:

— Бачыце, я з сабой у Мінск з абстаноўкі нічога не браў. Нічога, скажу вам, і браць не было. Усё маральна ўстарэла... Таму тут абстаўляў кварціру поўнасцю. У за-

ду ўзяў балгарскі гасціны гарнітур за дзве трыста... Бачылі мо — чорнага дрэва, з бронзавай акаптоўкай і інкрустацыяй?.. Спальню ўзяў арабскую, яны былі тады, кухню — польскую... Ну, яшчэ «Тэмп» каляровы, «Рыгонду» для дачкі... Яна ў мяне музыкай цікавіцца...

— А дзе ты на ўсё гэта грошы ўзяў? — спытаў я, блазнуючы.

Калюня зразумеў, таксама расплыўся ва ўсмешцы:

— А ў каго іх сёння пяма? Хіба толькі ў касіраў!

Дружна пасмяяліся ўтраіх.

— Так што, Любоў Андрэеўна, калі маеце жаданне — магу памагчы, пасадзейнічаць. Не сам, канечне. У жонкі такія кліенткі, што — з-пад зямлі дастапуць, калі трэба...

— Дзякуем, Мікалай Паўлавіч, — шчыра сказала Люба. — Мы падумаем з Ванем.

— Падумайце, падумайце, такія справы з палёту не рашаюцца... І яшчэ, Любоў Андрэеўна, асабіста вам скажу. — Калюня нахіліўся да жонкі, па-змоўніцку заслапяючыся ад мяне рукою. — Калі вам пашыць што трэба — калі ласка, прашу да маёй Соні. Не сама, дык скажа там каму, а ўсё будзе зроблена хутка і найлепшым чынам... Бывае і дэфіцыцік у нас... Ну, скажам, пёсіка на шапку ці на каўнерык не жадаеце? Ёсць і зараз — беленькі, з чорненькай спінкай... Вы не саромцеся. Па-сяброўску ўсё можна зрабіць...

— Дзякую, Мікалай Паўлавіч, — Люба мая ўся цвіла. — Пясец — мая мара! Паверыце, ад сораму часта хоць плач. Мае вучаніцы ўсе ў пясцах ходзяць, а іхняя настаўніца шмаруе шыю нутрыяй.

— Будзе, будзе вам пёсік!

Я напоўніў чаркі, прапанаваў:

— Давайце за яго — мякенькага, пушыстага!

Але Калюня адмовіўся:

— Не, Ваня, усё, сваю дозу я ўзяў. Дык, як кажуць, пара і чэсць знаць. Рады, што сустрэліся, што назнаёміўся з тваёй Любоўю Андрэеўнай, з хлонцамі...

— А чаго так спяшацца? Столькі не бачыліся... Пасядзелі б яшчэ, пагаварылі б, — я ўсё ж павінен быў быць гаспадаром.

— Не, друг, дзякую. Заўтра ж на работу і табе і мне, — Калюня падняўся. — Так што — пара!

Але ў прыхожай ён раптам не стаў спяшацца: дастаў цыгарэту, закурыў, прыхінуўся плечуком да вушака дзвярэй. Я схадзіў у накой, вынес попельніцу, паставіў яе па

тэлефонны столік, сам таксама закурыў і, як ён, надпёр плячамі сцяну.

— Вот так і жывём, Ваня.— Калюня абтрос у попелыніцу пагар з цыгарэткі.— Што я хацеў яшчэ ў цябе спытаць? Ага, вот што, друг. У цябе часам знаёмых ва універсітэце няма? Зойка ваша казалася, што пібыта ёсць...

Я ўжо ведаў, што будзе далей. Вельмі часта за такім пытаннем чуў я іншае, нахштальт: «Дык ці не мог бы ты пагаварыць там...»

— Ёсць. Былы аднакурснік зараз там выкладае. А што?

— Панімаеш, друг, прама скажу — непрыемнасць маленькая ў мяне. Уткнуў дачку на вячэрняе, а яна, дурніца, двума хвастамі абрасла. Гразяцца ключыць... Ты б не мог там, ну, гэтаму свайму другу, шапнуць, каб ён слова закінуў? Панімаеш, дурніца! Не магла сказаць раней! Можна было б бюлетэньчык арганізаваць ці яшчэ тое-сёе...

— Пагаварыць магу, але абяцаць — увы, на жаль... Разумееш...

— Ды разумею! За мной не прападзе! Бурбоўскі нікога не падводзіў,— ён падсунуўся да мяне, дыхаў мне проста ў твар.— Раз я сказаў — усё! Верыш?

— Я не пра тое. Разумееш, не я там працую, а мой сябрук. А ён, як ты кажаш, занадта чэсны чалавек... Я, канечне, магу пагаварыць... Ты мне пазвані праз дні два-тры...

— Добра, пазваню,— адказаў ён і пачаў апрацаваць. Праводзіць яго выйшла ў прыхожую Люба. Калюня падаў мне руку, пакланіўся жонцы і пайшоў. Да Любіпай рукі па гэты раз не прыклаўся.

Калі заціхлі па лесвіцы яго крокі, мы з жонкай пераглянуліся і печакана весела, ад душы зарагаталі.

— Чаго ты смяешся? Табе плакаць трэба! Ты ж усё хваліў сваіх альхоўцаў! — папкінула мяне Люба.

— Ён, Любачка, не альховец,— адказаў я. І ў сваю чаргу падкалоў яе: — Не пасіць табе па шыі беленькага, з чорнай спінкай пёсіка!

— Не пазывай мяне Любачкай! — грывнула яна мяне па спіне. Ідучы ў пакой прыбіраць са стала, зноў уела: — Дзе ўжо, калі ты такі ж дурны, як і твой бацька!

— Ён не сказаў — дурны! — запратэставаў я.— І ты — не смей!

— Ты педачуў,— выходзячы да мяне з талеркамі, на-

цвельвалася жонка.— Ён сказаў: «Матка мая таксама дурная была...» Таксама — як хто? Як твой бацька! З'сё?

— Ах, нягоднік! Ах, прайдзісвет! — бушаваў я.— Трэба было пагладзіць яго па фізіяноміі!

Жонка смяялася.

Перад спом мы зноў успомнілі Калюню. Люба ўспомніла.

— А ведаеш, ён жа і прыходзіў толькі дзеля таго, каб твой аднакурснік памог ягонай дачцэ.

— Ды, здаецца, твая праўда,— адказаў я.— Прынамсі, пра пуд жыта, які калісь звёў нас, ён не ўспомніў...

Люба, па-дзіцячы кульнуўшыся на паралонавыя падушкі тахты, зробленай у гарадку з дзіўнай пазвай Мас-ты, усё ж пазайздросціла:

— А нехта спіць пад аксамітавым балдахінам пругкага і мяккага арабскага ложка...

Калюня праз тры дні не пазваніў. Не пазваніў ён і пазней.

ЗА РУЖОВЫМІ ФІРАНКАМІ

Гэтых людзей я ведаю і не ведаю. Я мог бы дакладна назваць іхні адрас: вуліцу, пумар дома... Вось толькі на-конт кватэры магу памыліцца, бо я ніколі не пераступаў яе парога. Але гэта — дробязь. Захацеўшы, адшукаць яе лёгка. Дастаткова таго, што я ведаю: кватэра гэта на апошнім, пятым паверсе і акно з балконам выходзіць на вуліцу.

Мабыць, я троху летуценнік. Вечарамі, калі аціхае гарадскі тлум, я люблю паблускаць па нашай вуліцы. Жыву я ў мікрараёне, на самай ускраіне, і вуліца паша не зусім і вуліца — аднабокая. Па адзін бок дамы ёсць, а па другі — няма. Там — поле, а далей, за ім — лясок. Блізка, як рукой падаць. Дык вось. Прайдуся я вуліцаю ў капец, а там зварачаю на сцяжынку, што бяжыць праз жытнёвы палетак, і — у лясок. Сяду на ўскрайку і на горад пазіраю. Лясок на пагорку, адтуль далёка відаць. А што відаць? Вядома, што: агні горада нашага. Мноства агнёў — ад краю і да краю. А пайбліжэй — разноколёрныя квадраты вячэрніх вокнаў нашай аднабокай вуліцы. І сярод іх — ружаватая плямка таго крайняга акна на пятым паверсе шэрага панельнага — нібы складзенага з кардонных кубікаў — дома. Гляджу я на вячэрнія — адны зыркія, другія цьмяныя, заштораныя — вокны, і як бы нейкая трывога ў душы падымаецца. Хутчэй, пэўна, не трывога, а пэпакой якісьці, трымценне ўнутранае: гэта ж за кожнай плямкай-агепчыкам — людзі! Хто вячэрае, хто чытае, хто тэлевізар глядзіць, хто малое люляе, а хто і сумуе, сварыцца, плача, бядуе-трывожыцца...

І вось — хочаце верце, хочаце не — здаецца мне, што відно мне адсюль і тое, што робіцца вунь за тым акном, у кватэры, ярка асветленай лямпай дзённага святла, і за тым, што ледзь мігціць блакітнаватым ззяпнем — пэўна, у пакоі толькі і святла таго, што з вока-экрана якога-небудзь «Гарызонта» ці «Электрона»... А тое крайняе акно на пятым паверсе — найбольш для мяне знаёмае і, нібы сваё, прыцягальнае. Чым яно мяне прывабіла, пэўна не скажу. Вось кінулася чымсьці ў вочы з першага разу, з таго вечара, калі ўпершыню прывяла мяне сцяжына на ўзлесак. Мо тым, што крайняе яно? А мо ружовасцю сваіх фіранак прывабіла?

Тады, у той першы вечар, я яшчэ нічога не ведаў пра яго, пра кватэру, у якую праз тое акно зазірае сонца,

пра людзей, які аблюбавалі ці, правільней будзе сказаць, усяліліся на ордэры ў тую кватэру. А зараз я зусім шэўна магу сказаць, што ведаю, хто там жыве, у той стандартнай двухпакаёвай кватэры, што яны за людзі, чым займаюцца, чым цікавяцца, што робяць удзень і ўвечары, калі на горад апускаецца змрок, — прынамсі, вось у сённяшні цёплы адвячорак пачатку ліпеня...

І калі хто-небудзь скажа, што я памыляюся, што ў той кватэры жывуць зусім іншыя людзі, я паверу толькі напалову. Значыць, тыя, мае знаёмыя, па нейкай прычыне памянлі месца жыхарства і цяпер жывуць недзе непадалёк, на іншай вуліцы нашага горада...

Бацька сядзіць у крэсле, уткнуўшыся ў газету.

Ён заўсёды, прыходзячы дадому, пераапрацаецца і, у чаканні вячэры, бярэцца за газету. За доўгія гады і сам прывычаўся да такой завяздзёнкі, і маці прывучыў, і яна без пільнай патрэбы не тузае яго ў гэтыя хвіліны. Чытае — хай чытае. Праўда, яна можа сяды-тады сказаць яму: «Жыў не будзеш, калі не паглядзіш сваёй «Правды»!», але скажа гэта ўжо без злосці, а проста так, быццам нагадае, што змірыўшыся, яна ўсё ж лічыць, што занятак ягоны непатрэбны і марны. А бацька не зверне на гэта ўвагі. Ён прывык да газеты, і калі каторы вечар штосьці перашкодзіць яму пачытаць «сваю «Правду», дык адчувае сябе назаўтра непамысна — як быццам ён не пагаліўся, ці што? Пачынае чытаць ён «Правду» з апошняй старонкі — там можна знайсці фельетон ці гумарыстычнае апавяданне, рэпартаж з касмічнай арбіты ці артыкул з цыкла «Мое Отечество». Потым пералазіць на пятую старонку — «за межнюю», якую прачытвае ад радка да радка. На чацвёртай таксама шукае што-небудзь «за межняе», на другой і трэцяй яго пагляд прывабліваюць матэрыялы пра народны кантроль і пісьмы чытачоў. Урэшце, згортваючы газету над патрабавальны покрык маці з кухні, кідае вокам на першую старонку.

Сёння ж яму не чытаецца. Водзіць па радках вачамі, але раз-пораз ловіць сябе на тым, што не даходзіць да яго тое, што бачаць вочы. Нешта як замінае яму.

У кенскім настроі прыйшоў сёння бацька дадому. Хоць ты і праўда вер той дурной прыкмеце! Прачынуўся раніцай, пайшоў у ванну мыцца, як раптам — спяваць яму захацелася. Закарцела, і ўсё тут. Убіліся ў галаву

словы: «Ой арол, мой арол, ты лятаеш висока...» Не так словы, як мелодыя, папеўка. Памыўся, пачаў шмаравец шчокі «Харкавам», а ў галаве ўсё тое ж: «Ты лятаеш висока, ты бываеш далёка». ...Ажно сарваліся з языка тыя словы. Ажно маці не стрывала: «Чаго гэта ты распеўся?» Ён не збянтэжыўся, але ўсё ж крутнуў галавой, прагапяючы таго арла: жыло ў ім змалку, што ранішнія спевы — к вячэрнім непрыемнасцям. Смешна, вядома, але ж — дай веры: неяк так атрымлівалася, што яно як і спраўджвалася. Добра-добра ўсё, і раптам нешта благое ці непрыемнае знячэўку зваліцца, бы і праўда падсвадома было паклікана ранішнімі спевамі. І сёння — таксама. Пасля абеду запароў... шаблон для праверкі ходу рэйкі. Каб ужо што іншае, а то — шаблон! Быццам ніколі не рабіў яго! У яго ажно рукі задрыжалі. Доўга не мог супакоіцца. Трыццаць гадоў слясарнічае — і на табе! І адразу ранішні «арол» прыгадаўся. Няйначай праўду людзі кажуць: сам сабе і наспяваў... А пасля работы паклікалі ў партком, папрасілі выступіць у падшэфнай школе. Дык зноў жа: як хто за язык цягнуў! Пачаў зноў пра тое ж: што пара заняцца інструментальным цэхам, што аб культуры вытворчасці на машынабудаўнічым заводзе мяркуюць па культуры інструменталкі, што трэба неадкладна брацца за яго, за інструментальны цэх, хоціць яму туліцца ў цёмных і нізкіх, яшчэ ці не дарэвалюцыйных сценах. Ну, і пасварыўся...

З брыдкай, непрыемнай гарчэчай па душы прыйшоў дадому. І хутчэй схапіўся за газету, каб пазбыцца прыкрасці. Дык жа — дзе тут пачытаеш! Сын залёг пузам на тахту, погі ўгору задзёр і магнітафон круціць. Надта ж яму весела! Дзе толькі і папазанісваў такіх енкаў і такога гвалту! І абавязкова на ўсю моц, каб вушы пазакладала!

Не вытрымлівае бацька, адрываецца ад газеты, паварочваецца да сына:

— Маццей нельга? Крутані, крутані, сыноч, яшчэ троху! Ты ж не на ўсю шпульку крутануў? Вось і дакруці! Хай і суседзі паслухаюць! Такая музыка!..

Сын хуценька паварочвае рукаятку, выключае магнітафон, зіркае на бацьку.

— Дальбог, паламаю! Я табе гэтую штуківіну купіў, я яе і ўгроблю! Сцерну няма! Вар'яцкі дом!.. Дык каб жа хоць што людскае круціў, а то ж... Пудзіла ты! Толькі і ўмееш лыткамі дрыгаць пад гэтыя енкі!

— А табе што — «Лявоніху» паставіць? Ці, можа, Русланаву? «Я на горку шла»?

— Эдзік, не выводзь з цярыення! Бо пакажу табе і «Лявоніху» і Русланаву!

— Ну вось, табе ўжо і Русланава не падабаецца... А я сур'ёзна, тата. Калі, думаю, майму дарагому татулю не даспадобы сіньёр Рафаэль, дык — будзь ласкавы: Русланава, кумір тваёй, татачка, маладосці.

Бацька падхопліваецца з крэсла, крычыць:

— Дальбог жа, паламаю! Абібок! Смаркач! Яшчэ здзекуешся?

Выходзіць з кухні маці і — пакідваецца на бацьку:

— Ну чаго ты? Чаго ты да яго слепішся? Ну, абібок, ну, няўдаліца, яшчэ што? Лягчэй табе ад гэтага стала?

— Заступіся, заступіся! А як жа! Прыгалуб яшчэ, па галоўцы паглядзь, пашкадуў сыночка свайго!

— Такі ж твой, як і мой... А чаго крычаць? Чаго гвалт на ўвесь дом падымаць? Скажы па-чалавечы, калі што якое.

— Па-чалавечы? Хіба ж ён разумее па-чалавечы? Кол на галаве зачэсвай і то рады не дасі... Сказаў, каб енкі свае выключыў, дык — здзекуецца! Яму ўжо і бацька нішто! Во пуштадомак, во ўдаўся сыночк...

— Ты таксама добрая цаца! Як прыйшоў сёння ўзвінчаны, дык не супакоішся ніяк, — папікае маці. Потым кажа да сына: — А ты чаго разлэгся? Не абрыдла табе скрынка гэта? Штодня з ёю цацкаешся, ні хвіліны цішыні ў хаце! Купілі на сваю галаву! Схадзіў бы куды, калі рабіць няма чаго.

— Куды гэта — куды? — азваецца сын. — Без манст, мама, нікуды не пойдзеш. Хіба толькі туды, адкуль не вяртаюцца. А ў мяне ў кішэнях ні звону, ні шамацення. На цыгарэты няма.

Бацька зноў узгараецца:

— Ага, пават на цыгаркі няма? А дзе ж твой заробак? Што, хіба бацьку аддаў ці мацеры? Усё да капсечкі аддаў, а сабе пават на цыгаркі не пакінуў? Ай-яй-яй, які харошы ў мяне сыночк! Вось бог паслаў анёлка... Што, можа, чакаеш, што раздобруся ды табе трайка дам, каб было з чым на вуліцу сашвэндацца?

Сын, усё лежачы на тахце, пасміхваецца:

— А мог бы і даць. Не чорту лысаму, а сыну.

— А кукіша не хочаш? За якую трасцу?

— Не крычы, тата. Усё і без крыку ясна: не дасі! Значыць, трэба абысціся.

— Ведаю, як ты абыходзішся! У мяне не выпрасіш, дык у маткі вымантачыш!.. Прэч з маіх вачэй, дармаед!

Сын, падымаючыся, намацаваючы нагамі тэпці і падцягваючы штаны, гаворыць усё з тым жа посміхам:

— Прыкра, канечне, што бацька не хоча ліцазрэць роднага сына, ды што зробіш. Знікаю, тата, зараз жа знікаю!

Ён ідзе ў спальню, зачыняе за сабой дзверы. Бацька зноў апускаецца ў крэсла, бярэ ў рукі газету, кажа да маці:

— А ты пазаступайся, пазаступайся. Маленькага шкадавала, пашкадуў і цяпер. Пашкадуў!

— Ну чаго ты заладзіў: пашкадуў, пашкадуў... Ча-му ж ты як бацька не пагаворыш з ім спакойна, а ўсё — гыр ды гыр? А можа, бяда якая ў хлопца, нявыкрутка? Ты ж бацька!

— Я, ведама, бацька. Цяпер і ты гэта кажаш. А яму цяпер і на бацьку начхаць і на цябе. Чула, як гаворыць? «Кумір тваёй маладосці, татачка!..»

— А ты як на яго? Абібок! Смаркач! Яму ж, Андрэй, таксама крыўдна. Васемнаццаты пайшоў, а ты ўсё як на дзіця, як на малога!

— Ага, усяго васемнаццаты... Я ў пятнаццаць нароўні з мужчынамі ў полі араў, на сенакос хадзіў... Гэта ты, Тоня, усё глядзіш на яго, як на маленькага. «Сыночак, сыночак...» А гэты сыночак хутка і на галаву сядзе!

— Супакойся ты, Андрэй, супакойся. Што тое ўспамінаць? І ты ў пятнаццаць рабіў, і я ў лялькі не гуляла. Трэба было, дык і рабілі. Тыцкаць яму штораз пра тое мо і не трэба... І не такі ён ужо блгі, Эдзік. Што ён такое і зрабіў? З работы сарваўся? Дык — ліха з ёй, з работай! Другой хіба не знойдзе?

— Не пра тое я, маці. Работу, ведама, знойдзе, хоць, здаецца мне, не надта ён яе і шукае... Не пра тое я... Кінуў школу, не схацеў у дзевяты хадзіць — ладна, змірыўся я. Думаў, канечне, што іначай будзе, што мо пасля школы ў інстытут пойдзе... Людзе тое замуства перашкодзіла, шкада дзеўкі было, не дурнейшая за іншых... А тут і ён, Эдзік, ды яшчэ па сваёй ахвоце! Але ж — змірыўся. Спадзяваўся, што паробіць, пасталее, сам зразумее, што да чаго. Ажно...

— Ну, а што — ажно? Ці ж ён украў што, ці, не дай бог, скалечыў каго? Ён жа хоча...

— Каб жа хацеў! Ты думаеш, не гаварыў я з ім? Уга, колькі разоў! А што толку? Ці я дурнец пад старасць пачынаю, ці гэта свет такі стаў, а не магу я, Топя, зразумець. Сына роднага зразумець не магу. Гаворыць мне адно, а сам, бачу, пра нешта іншае думае. Ты, кажа, бацька, адстаў. Адстаў ад веку, ад прагрэсу, мысліш старымі катэгорыямі, жывеш уяўленнямі сваёй маладосці, а зараз век тэхнікі, эмоцыі даўно пара адкінуць... Ты, бацька, кажа, застаўся на ўсё жыццё рамантыкам, летуценнікам, а цяпер век практыцызму, чалавечай ініцыятывы, праяўлення індывідуальнасці... Нічога, Тоня, не разумею! І каб гэта хто іншы казаў, а то ж — сын. Жылі мы з табой, Тоня, жылі, працавалі, дзяцей гадавалі, стараліся, каб як найлепей усё было, а вось бачыш — аказваецца, адсталі.

— Ты супакойся, Андрэй, супакойся. І цішэй кажы... Ну, ведама, мы з табой жылі, дык не пра тое думалі. Жылі, рабілі, не выстанчалі лішне, бо яно і не было за што выстанчаць, то адна дзірка, то другая — каб хаця зала-таць... А цяперака ж, мусіць, і праўда век такі настаў, што і дзіця сваё не заўсёды зразумець можна. Леську во вазьмі. Якіх сем гадкоў, а паспрабуй давядзі ёй што! Яна ўжо табе ўсё ведае, ва ўсім разбіраецца. Я і ў пятнаццаць, пэўна, верыла, што дзяцей бусел прыносіць ці ў капусце іх знаходзяць, а яна? «Як выйду замуж, нараджу сабе дваіх — хлопчыка і дзяўчынку. Тата кажа, што ў нармальнай сям'і павінна быць двое дзяцей...» А пра маці сваю, пра Людку, што кажа? «Мая мама — тыповы прадстаўнік сучаснага мяшчанства!» Я і слоў такіх не ведаю...

— Леська — малайчына! Разумніцай расце... Восць толькі ладу між імі няма, маці, між Людай і Расціславам. Адкуль, ты думаеш, словы тыя? Відаць, Расціслаў казаў, а малая падхапіла. Яны ж усё падхопліваюць, малыя!

— Ну, бачыш! Росцік — не раўня Эдзіку, а таксама абы-што кажа.

— Абое рабос. Эдзік твой яшчэ мудрэй кажа. Часам, Тоня, аж боязна робіцца. Помню, на работу неяк разам ішлі. Там, ля трамвайнага прыпынку, новы дом якраз закладвалі. Дык ён і кажа: «Будуюць у нас, бацька, шмат, але паршыва...» Чаму гэта, кажу, паршыва? А ён: «А хіба ў нас кватэра? Квадратныя метры, а не кватэра. Катух, кажа, з сапвузлом, а не кватэра». Не сцярпеў я.

А з зямляпак, кажу, трэба было вылазіць? Гарады, вёскі з напялішчаў падымаць трэба было, заводы і фабрыкі адбудоўваць? «Трэба, кажа, але — досыць, вылезлі, адбудаваліся, а мы па-ранейшаму карабкі складаем...» Адкуль гэта ў яго, Тоня?

— Не сам жа дадумаўся. Мо прачытаў дзе што... А можа ж, Андрэй, і праўду кажа?

— Можка, і праўду, маці, ды я не пра тое... Эх, маці, маці! Мусіць, мы і праўда з табой састарэлі, адсталі ад веку. Вось і ты ўжо мяне не разумееш. Прачытаў, пачуў, сам дадумаўся... Якая, Тоня, розніца? Ты мне скажы лепш, чаму ён так думае? Чаму гэта мы, калі ўсяляліся ў гэтыя квадратныя метры, у гэтыя няшчасныя катухі, нарадавацца не маглі, не верылі, што гэта мы з табой будзем жыць у такім палацы? Помніш, не забылася? А ён...

— Ну, яй-бо, Андрэй, нешта сёння з табой робіцца! Ну, блазnota яшчэ, балбоча абы-што, а ты ўжо ліха яго ведае што думаеш. Дурноцце яшчэ! Пасталее, пасур'ёзнее...

— Эх, Тоня, Тоня! Будзе яму і пяцьдзсят, а для цябе — усё адно блазноцце-дурноцце.

— А хай цябе, Андрэй, з тваім бурчэннем! Убіў сабе пешта ў галаву і чаўнеш, чаўнеш... Чытай лепей сваю газету! А мне на кухню пара, бо не паранее.

Ідзе маці на кухню, а бацька ўнурваецца ў газету. Толькі не турбуе яго ўжо тое, што на нейкім інданезійскім востраве, назву якога і вымавіць цяжка, знайшлі ў джунглях велічны каменны храм і што ў шматпакутным Ольстэры англійскія салдаты застрэлілі вадзіцеля грузавіка. Пра сваё думаецца. Пра Эдзіка, Люду з Расціславам, пра сябе з Тоняй. Дзіўна і не надта зразумела атрымліваецца. Тады, як дзеці малыя былі, як яны з Тоняй маладыя былі, хапала ім клопату і гора — гэта ж колькі гадоў над чужой страхой жылі! Але ж — спадзяванак мелі: атрымаюць сваю хату, дзеці падраснуць... З гэтым спадзяванкам і жылі і працавалі. Сумленна працавалі — і ён і жонка. Сваё што не зроблена — такой бяды, а на рабоце, сярод людзей, трэба, каб усё добра было. Ці быў за трыццаць гадоў хоць адзін дзень, каб ён на работу праспаў ці прагуляў? Не, не было такога! Затое і шапуюць яго на заводзе. Даўно ўжо ён Андрэем Кузьмічом ходзіць, не інакш. І ўзнагарод, званняў розных шмат мае — усіх адразу і не ўспомніць. І Тоня яго — такая ж.

Ужо і да пенсіі абодвум педалёка, а вось жа як не было, так і няма таго чакапага спакою, ціхамірнасці. Праўду людзі кажуць: малыя дзеці — малы клопат, а падрастуць... Бегалі ў школу, дык які там і клопат быў? Абы не хварэлі ды вучыліся. А цяпер да галавы не дабраць, як Людцы памагчы і якую Эдзіку раду даць...

Звапок у дзверы перапыняе бацькавы думкі. Маці крычыць з кухні, бы ён не чуе:

— Ідзі адчыні! У мяне рукі заняты. Чуеш, Андрэй?

Бацька падымаецца, ідзе ў калідор, на хаду кажа:

— Чую, чую.

З калідора ён неўзабаве высоўваецца ў пакой спінаю, а за ім, прытанцоўваючы, заходзіць іх малады — амаль Эдзікаў равеснік — сусед. Ён ляскае ў далопі, спявае:

Если б я был султан,
Я б имел трех жен
И тройной красотой
Был бы окружен...

— Што здарылася, Рома? — пытае бацька.

— Дзядзька Андрэй, віншуйце! У мяне — сын! Разумеце — сын! — крычыць сусед.

— Віншую, Рома. Сын — гэта добра. Тым больш калі ён — першынец. Рады за цябе, Рома, ад душы рады.

— Дзядзька Андрэй, вы ўяўляеце? Паўтары гадзіны назад я стаў бацькам! Гэта што-небудзь ды значыць? Га, дзядзька Андрэй?

З кухні выходзіць маці з белымі ад мукі рукамі. Яна таксама кажа:

— І я рада, Ромачка! А як жа Нэлачка? Як малы? Ці ўсё ж хаця добра?

— Парадзіха адчувае сябе здавальняюча, Антаніна Васільеўна. І парадзіха і повапароджаны! Так мне казалі.

— Ну, дык і дзякаваць богу, Ромачка!.. А ты, гляджу, ужо і выпіць на радасцях паспеў?

— Э, не, Антаніна Васільеўна, не! Але... Эўрыка! Добра, што напамілі. Дзядзька Андрэй, га? То ж, мусіць, трэба? Дзе Эдзік? Вы не зачыняйцеся, я зараз, адна пага тут, другая там! — Сусед выбягае.

— Ашалеў хлопец ад радасці, — кажа маці. — Чакаў жа сына. Нэлка мне казалі. Усё наказваў: прыеду забіраць з сынам. — І спахопліваецца: — А я, дурная, як хто за язык цягнуў, пра выпіўку ляпнула! Замест таго каб стрымаць...

Са снальні выходзіць сын, пытае:

— Што тут такое? Нехта, здаецца, выйграў па спорт-лато? Колькі, калі не сакрэт? На «Жыгулі» хопіць?

Маці смяецца:

— Але, выйграў. Рома. У яго сын.

— І з гэтага выпадку такі гвалт? Скажыце, калі ласка! Да трох мільярдаў двухногіх далучыўся яшчэ адзін, і гэта — радасць! — сын паціскае плячамі.

— Эдзік, прытрымай язык! — гаворыць бацька.

— Маўчу, тата, маўчу. Я проста не падумаў аб тым, што гэта нарадзіўся яшчэ адзін, няхай сабе будучы, рабочы чалавек, прадстаўнік яго вялікасці, так сказаць, стваральнік, каваль, будаўнік і гэтак далей.

— Эдуард! — бацька ўжо крычыць.

— Маўчу! Усё! Кропка!

— Маці, у мяне ёсць первы ці няма? — паварочваецца бацька да маці.— Няўжо я павінен трываць гэта бясконца?

Маці падбягае да сына, хапае яго белай у муцэ рукой за вуха:

— Эдзік, што з табой рабіць? Мяне хоць пашкадуў, калі бацькі...

— Мама, я ж сказаў — кропка! Больш ні слова! Толькі здаецца мне...

Сын не дагаворвае — заходзіць сусед з падносам, на якім стаяць бутэлька балгарскага мускату, шклянкі, на сподачку — парэзаны сыр.

Сусед гаворыць:

— Антаніна Васільеўна, дзядзька Андрэй, Эдзік — прашу прычасціцца! За майго сына! Па грамульцы за яго чатыры тысячы дзвесце грамаў!

— Чатыры тысячы дзвесце? — перапытвае бацька.

— Чатыры дзвесце! І пяцьдзсят чатыры сантыметры росту! Вось які я маладзец!

— Не ты маладзец, а ў цябе маладзец, Ромачка! — выціраючы аб фартух рукі, кажа маці.

— Хлопец як мае быць! Хай расце здаровенькі! — бярэ бацька з падноса чарку.

— Хай жа ўсё будзе добра! — услед за бацькам прыгубляе чарку і маці.

— Шчаслівы чалавек! — сын таксама бярэ ў руку чарку.— Не, Рома, гэта я не пра цябе. Ты, прабач, само сабой малайчына, але шчаслівы чалавек — гэта твой сын. Вартасцей у яго яшчэ нямнога: чатыры тысячы дзвесце

грамаў і пяцьдзесят чатыры сантыметры. Але затое — ніводнай загапы. За беззагапнага чалавека, Рома!

— Дзякую, Эдзік! А вы, дзядзька Андрэй, чаго ж не дапілі? Канчайце ўжо, канчайце, калі ласка!

— Табе ж, Ромачка, клопату цяпер будзе — о-ёй! — кажа маці. — Яшчэ ж, пэўна, і не куплялі пічога?

— Клопату, Антаніна Васільеўна, шмат, але я не бядую. Толькі што даў тэлеграму: заўтра прыедзе цешча. Усе клопаты яна возьме на сябе.

— Яшчэ раз віншую, сусед, — усміхаецца сын. — Цяпер ты ўрэшце зразумееш, які гэта дарагі, жаданы і не заменны чалавек у хаце — цешча!

— Правільна, Эдзік! Асабліва ж, брат, мая цешча. Што там дарагі і жаданы — залаты чалавек! Яна і дагэтуль мяне не крыўдзіла, а цяпер, калі нарадзіўся сын, мой сын, а яе ўнук, яна на руках мяне насіць будзе.

— Ну, а імя ўжо выбралі? — пытае маці.

— Прапаповы, Антаніна Васільеўна, былі, але толькі прапаповы. Прыедзе цешча, прывязу Нэлу з сынамі, тады і будзем думаць. Збяром, так сказаць, сямейную раду.

— Правільна! — падхоплівае сын. — У чалавека ўсё павінна быць прыгожае: і душа, і адзенне, і імя... Гэта, тата, кажу не я. Гэта гаварыў нехта з вялікіх. Так што — не злуйся.

— Клоун ты, Эдзік, — адмахваецца ад яго бацька.

— Не, тата. Клоуны пацяшаюцца з іншых, хоць і здаецца ўсім, што ён пацяшае іх. А я пацяшаюся сам з сябе. Вас жа ўсіх, паверце, я глыбока паважаю і люблю.

— Ну, Эдзік, што за сверб у цябе? — не вытрымлівае і маці. — Праўду бацька кажа: трэба бобу жалезнага наесціся, каб нервы не лопнулі ад тваёй балбатні! Хоць бы во Рому пастыдаўся.

— Дзядзька Андрэй, — кажа сусед, — а мо яшчэ на адной? Аднаму — грэшна, а сын усё-такі!

— Яно, Рома, як той казаў, ведама, — гаворыць бацька, — першынец, брат, дык дзела такое, што...

— Ну, завёў: яно дзела такос, як той казаў, — перадражнівае яго маці. — Адно ведама: хопіць! Прывет прынялі, і досыць. Будзе пагода яшчэ... А табе, Ромачка, скажу от што. Прыкмета такая ёсць, ну, завядзёпка, значыць. Пакуль сына не пабачыў, замочваць многа пельга. Папюхалі троху, і досыць. Мо і гэтага, на добры лад, не трэба было рабіць.

— А калі ж было бачыць, Антаніна Васільсёўна? Мо заўтра ўжо ўпільную праз акно!

— Ну, дык і досыць! А ты, бацька, не забывайся таксама: заўтра не на пагулянку, а на работу.

— А што я, Топя, такога кажу? Хіба я што такое? — кажа бацька.

— А нічога не трэба казаць, — абрывае яго маці і гаворыць да суседа: — Дзякуем, Ромачка! І яшчэ раз віншруем цябе. Ад усяго сэрца! Нэлачцы заўтра будзеш пісаць — перадавай прывітанне. Найбольш хай грудзі беражэ. Каб хаця не застудзілася. Лета — летам, але ж... І не пры Эдзіку будзе сказапа — хай сцэджваецца. Малое-то, пэўна, спраўнае, але ўсё роўна. Каб малако ў грудзях не застоівалася.

— Гэтаму яе, маці, навучаць. Калі не ўрачы, дык іншыя кабеты. Будуць жа там і такія, што не ўпершыню.

— Навучаць! Збяруцца такія першародкі, дык навучаць! Хіба ж я не ведаю, не была там! — кажа маці.

— А хай цябе камар паказыча! — рагоча бацька. — Калі ты была там?!

Маці бянтэжыцца, гаворыць да суседа:

— От бачыш, Ромачка, яго ўжо і на жарты пацягнула. Ад адной чаркі. — І ківае на бацьку. — А каб жа яшчэ? Ай, бацька, бацька!

— То дзякую вам, — кажа сусед. — Пайду я. Першая бацькоўская ноч у мяне сёння.

— Яшчэ можаш спаць, Ромачка. Кукаваць пасля дзядзецца. А сёння яшчэ можаш спаць, — гаворыць маці.

— Што ж, будзем адсыпацца, Антаніна Васільсёўна. Хоць ці засну — не ведаю...

Бацька праводзіць суседа ў калідор. Вяртаючыся ў накой, кажа:

— Вось Рома на-сапраўднаму і ачалавечыўся. Бач ты — сына займеў!

— А ты ўжо і расплыўся. Ледзь пра чарчыну заікнуўся, дык ты адразу — яно, ведама, не грэх, — перадражнівае яго маці.

— А яно, Топя, і праўда не грэх. Дзела такое, што без чаркі не прынята, — памяркоўна адказвае бацька.

— А калі яна ў цябе за грэх лічылася? Калі б ні падарылася, заўсёды прычыну знойдзеш, граху не баішся.

Сын нечакана заступаецца за бацьку:

— Мама, ну павоніта ж так? Чалавек зайшоў радасцю падзяліцца, а ты...

— Маўчы ўжо ты, гора маё! — маці махае на сына рукой. — Радасцю... Будзе радасці, як вырасце во такім, як ты! Такая ўжо вялікая радасць!

— Тоця, не трэба, — спыняе яе і бацька. — Чаго ж напрасліну казаць? Хай расце на здароўе. Рома — хлопец харошы, талковы, сур'ёзны...

— А божачкі! Што мне да твайго Ромы? Вы, гляджу, ці цепенерся грызліся, а то спеліся, ледзь чаркай запахла!

— Мама, я ж толькі што казаў: усіх вас я люблю і шаную, — кажа сын. — І цябе, мамачка!

— Сціхні, балабон! Усё табе смешачкі! — ужо ці не сярдуе маці.

— Калі чалавек упершыню засмяўся, ён стаў чалавекам, мама, — кажа сын. — А леў і яго таварышы не смяюцца і да гэтага часу!

— Цьфу! Што з вамі гаварыць? Я вуць праз вас вячэры сёння не згатую, — ідзе маці на кухню.

Бацька некаторы час маўчыць, потым кажа:

— Вось так, сынку, мы перашкодзілі маме згатаваць вячэру.

— Перашкодзілі, тата.

— І спеліся з табой вакол Ромавай чаркі.

— Спеліся, тата. Маме трэба верыць.

— Бачыш, ты ўсё разумееш. То, можа, пагамонім, пакуль вячэра паспее?

— Можна і пагаманіць.

— Толькі без выбрыкаў.

— Ты хацеў сказаць — сур'ёзна?

— Ага, сур'ёзна, — бацька сядзе ў крэсла. — Ты так сама сядай, у нагах праўды пяма.

— Дзякую, тата, — кажа сын і апускаецца на тахту. — Я ўвесь увага.

— А ты без выбрыкаў усё адно не ўмееш!

— Я сур'ёзна, тата. Слухаю цябе.

— Праўду маці кажа — балабон!.. Слухай, сынок. Калі ты школу кідаў, я, помніш, асабліва не ўпіраўся. Хочаш самастойнасці, на свой хлеб пайсці — ідзі, наспрабуй. Пайшоў на завод — ідзі, я не прычыў. Ведаў: там блугому не навучаць. Ну, а цяпер што?

— А што цяпер?

— Што рабіць думаеш? З аднаго завода ўцёк, з другога... Мо хопіць, сынку?

— Мо і хопіць, тата. — Сын намаўчаў і нечакана спытаў: — А скажы мне, тата... Толькі не думай нічога бла-

гога. Скажы мне: раніцаю ты на работу з ахвотай, з радасцю ідзеш?

— А чаму ты пытаешся?

— Проста цікава мне, з якім настроем ідзеш ты раніцаю на работу.

— Не, сыноч, ты не прыдурвайся, кажы, што ўдумаў.

— Нічога, тата. Проста — цікава мне.

— Цікава, кажаш? Калі сур'ёзна, сынку, дык — не ведаю. Ніколі не думаў пра гэта. Раней не да таго было, каб думаць, а цяпер... Звычка, сыноч. Трэба, значыць, вось і ўстаеш, і ідзеш.

— Ага, звычка! Прывык уставаць раніцаю і ісці на работу... А калі ў мяне такой звычкі няма?

— І ў мяне не заўсёды была. Будзе, пачакай.

— А цяпер няма, і ўсё тут! Што тады?

— Што ты, як дзіця, заладзіў: няма і няма? Разумееш ж павінна быць! Трэба, значыць!

— Ты хочаш сказаць — абавязак?

— Ну а як жа! Што гэта за чалавек, калі ён без работы? Чалавеку без работы нельга!

— Трэба! Нельга!.. Як помню сябе, во такім яшчэ, — сын паказвае рукою на стол, — заўсёды гэтыя словы вымаўляліся побач. Гэта — трэба, тое — нельга, тое — трэба, гэта — нельга... З дня ў дзень, з году ў год: трэба — нельга, трэба — нельга!

— Ну а як жа, сыноч? А што ты хацеў?

— Не хацеў, а хачу, тата!

— Што ж ты хочаш?

— Хачу калі-небудзь пачуць слова «можна»!

— Што — можна?

— Абы-што! Хоць бы якую дробязь, хоць бы што ерундовае, але — можна!

— Што — можна? Марожанае табе калісьці можна было, веласіпед — можна, цяпер вось — магнітафон можна... Што яшчэ?

— Тата, не пра грошы я!

— А пра што?

— Пра жыццё.

— Пра жыццё? Пра яго, сыноч, трэба гаварыць прама, а не ўлукаткі.

— Можна і прама. Я хачу жыць так, як я хачу, а не так, як некаму трэба, каб я жыў.

— Каму гэта — некаму?

Сын маўчыць. Потым кажа:

— Ёсць каму.

— Каму ж усё-такі? — перапытвае бацька. — Мне? Маці? Чорту лысаму? І як жа ты хочаш жыць, сыноч?

— А так, як хочацца.

— А як, як?

— Каб мяне не тузалі: трэба — нельга, трэба — нельга...

— Гэта я ўжо чуў. А калі яспей?

— Можна і яспей. Толькі ты не крыўдуй, тата... Я не хачу штодня хадзіць на завод, не хачу штодня ўлазіць там у прамаслепую робу і гарбець гадзінамі над станком. Як ты, тата. Даруй, але паўтарыць тваё жыццё — такая перспектыва мяне не радуе!

— Та-а-к, сыноч, та-а-к... — Бацька сашчэмлівае на каленях рукі і маўчыць. Маўчыць доўга. Урэшце кажа: — Значыць, мой лёс цябе не цешыць. Гм... Яно і праўда: чым ён можа цешыць? Трыццаць гадоў, як на завод прыйшоў, а ўсё — рабочы, звычайны рабочы, хоць і высокай кваліфікацыі. Ні майстрам не стаў, ні брыгадзірам...

— Я ж прасіў, тата, не крыўдаваць. Канечне, мог быць і майстрам, і брыгадзірам... Я ведаю, ты адмаўляўся!

— Кінь, сыноч! Што ж тут крыўдаваць? Крыўдаваць позна. А я ж некалі думаў...

— Што ты думаў, тата? Што я ганаруся? Ах, мой тата — рабочы чалавек, рабочы-металіст! Гэта яго рукамі ствараецца набытак дзяржавы, гэта яго рукамі абавязаны мы... Ох, тата, адстаём мы ад жыцця, ох, адстаём!

— Та-ак... А ты ведаеш, сыноч, што мне зараз хочацца? Хочацца ўшчаміць цябе між ног, спусціць штаны і добра такі пачаставаць дзягаю!

— Ну, тата! Што ты кажаш? За маю шчырасць? Хіба ты так нічога і не зразумеў?

— Што яшчэ я павінен зразумець? Што?

Сын, адчуўшы, пэўна, нешта ў бацькавым голасе, бы завагаўся, аднак жа выпальвае:

— А тое! Ну, добра, папрацуеш ты яшчэ некалькі гадоў, а пасля? А пасля выправяць цябе на пенсію. Выправаць, канечне, урачыста. З аркестрам, з падарункам. Якую-небудзь лодку гумовую паднясуць табе: адпачывай, Андрэй Кузьміч, лаві рыбку! І ўсё. І бывай, Андрэй Кузьміч, кадравы рабочы, ветэран, болей ты нам не патрэбны...

— Сын! — крычыць, бы ў роспачы, бацька. — Хопіць!

Абодва доўга маўчаць.

Потым бацька ўздыхае:

— Я не ведаў, што ты такі жорсткі! Як ты можаш так? Я ж бацька, твой бацька!

— Даруй, тата. Я не хацеў цябе пакрыўдзіць. Я — не жорсткі. Я люблю цябе, павер мне. Мне шкада цябе, але ж гэта — праўда.

— Што ты ведаеш аб праўдзе, сын?!

— Даруй, тата. Ты сам вучыў мяне заўсёды гаварыць праўду.

— Вучыў, сыноч, вучыў. Але печаму зусім іншаму. Мусіць, кенска вучыў.

— Даруй, тата.

— Даруй, даруй... Я — дарую. Бацькі ўсё даруюць... Толькі ж — чаго ты хочаш, хацеў бы я знаць!

— Не ведаю, тата.

— Не веру, сын. Ведаеш, ды баішся сказаць. Лынды біць ты хочаш, вось што!

— Не, тата. Я не хачу штодня хадзіць на завод не таму, што хачу біць лынды, як ты кажаш. Не такі я ўжо дурань. Я ўцёк з завода таму, што — нецікава. Кожны дзень адно і тое ж. Шасцяронкі, шасцяронкі, шасцяронкі... Станок — разумны, настроіш яго, і ён рэжа. А я? Дзеля чаго я? Каб зняць гатовую дэталю і паставіць новую загатоўку? Першыя тыдні гэта было цікава. А праз месяц, праз два? Даруй, тата, але дзецям і то час ад часу купляюць новыя цацкі, каб абуджаць у дзіцяці творчы пачатак.

— Усё ты ведаеш, усё разумеш. Нават і пра творчы пачатак у дзяцей недзе вычытаў! А ці падумаў, што гэты самы творчы пачатак абуджае ў дзіцяці не сама цацка, не сама па сабе?

— А што?

— Ты ж не дзіця, павінен разумець.

— Зноў павінен?.. А можа, я хачу рабіць тое, да чаго ляжыць душа?

— А да чаго яна ў цябе ляжыць?

— Каб жа я ведаў!

— Вось табе і маеш! А прэтэнзіі ў цябе — уга якія!

— Няма ў мяне ніякіх прэтэнзій. Я проста хачу жыць так, як людзі жывуць.

— Якія людзі? Як яны жывуць?

— А тыя, што жывуць самі па сабе, дзеля саміх сябе.

— А хіба гэта людзі, сыноч?

— Тата, мы не на сходзе. Яны — людзі, яны самі жы-
вудь і іншым даюць жыць.

— Ого, сыноч, нават так? Радуюш ты мяне сёння.

— Тата, ну чаго ты? Што я такога сказаў? Ты мно-
гага не хочаш заўважаць, і табе цяжка зразумець...

— Што я не хачу заўважаць? Чаго я не магу зразу-
мець? Я ведаю, сыноч, што чалавек павінен працаваць.
Каб быць чалавекам. Я ўсё жыццё рабіў. Сумленна рабіў
тое, што ўмеў. А калі не ўмеў, дык вучыўся ад іншых.

— Я ведаю, тата, ты ўсё жыццё працаваў сумленна.

— Кінь, сыноч! Ты кажаш, што я не хачу, не магу
цябе зразумець. Ну а сам ты сябе разумееш? Мы з мат-
кай стараліся, каб табе і Людзе было добра, каб вы не
зазналі таго, што зазналі мы.

— Тата, я гэта ведаю! Толькі не трэба гаварыць пра
лапці, пра чуні з трафейнай пямецкай аўтакамеры, у якіх
ты прыехаў у горад. Ты ж цудоўна разумееш, што я ў
лапцях хадзіць не буду!

— І дзякаваць богу, сыноч! Дзеля гэтага мы з мат-
кай і жылі і працавалі. Ніхто пра тое і не каза. А вось
адкуль у цябе гэтая фанабэрыя, гэтая пагарда да працы,
да рабочага чалавека? Лапці — глупства, сыноч, гэта го-
ра наша былое. А работа? Як жа без яе? А вось жа здаец-
ца мне, што каб можна было, каб грошы ні за што ні пра
што даваліся, дык ты так бы і жыў, і думкі ў цябе не
было б пра тое, што жыць так подла, брыдка.

— Але ж ёсць і такія, тата.

— Ёсць, сыноч. Толькі — што з таго? Няўжо ты мо-
жаш пазайздросціць ім? Не жыццё гэта! Яны толькі зда-
юцца бесклапотнымі, шчаслівымі. А на самой справе іх ні
на хвіліну не пакідае страх. Нутро іх бесперастанку то-
чыць пражэрлівы чарвяк гэтага страху. І нутро тое
робіцца паступова гнілым. Чалавек такі — як агурок-пасе-
нік, што заляжаўся на градзе. Абалонь цвёрдая, а ўся-
рэдзіне — смярдзючае гніллё. Яны адзінокія, такія
людзі, адзінокія душэўна, а гэта самая страшная адзінота.

— Ну, тата, ты і даеш! Былі б грошы, а сябры зной-
дуцца.

— Не сябры, сыноч, а хаўруснікі. Хаўруснікі па бу-
тэльцы, па гэтай самай душэўнай адзіноце.

— Ты філосаф, татачка! Сапраўдны лектар!

— Не прыкідвайся дурнем, сыноч! Усё ты разумееш,
а — выскаляешся!

— Разумею я, тата, адно: ты засмучаны. Што ў цябе

такі сын. А як бы добра было, каб ён пайшоў на тваіх слядах, каб стаў надзейным прадаўжальнікам нашай сямейнай рабочай дынастыі!

— Дурань ты, сыноч!

— І на гэтым дзякуй, татачка!

Крыўдна, балюча бацьку. Вось табе і блазюта матчына. Такое бацьку гаварыць!.. Аднак жа добра, што не сарваўся, не кінуўся ўшчамляць яго між ног. Біццём не дакажаш. Не вучыў малога біццём, тым больш цяпер не будзеш. Шарсцістыя яны ўсе зараз. Ледзь што — на дыбкі. Толькі не верыць ён, што сын усё тое сур'ёзна казаў. Здзекаваўся з бацькі, ведама, але — без злосці. Ён жа ведае Эдзіка! Душа ў сына добрая. Чэсная душа. Вось толькі мітусні ў галаве шмат. Тыцкаецца, як сляпое кацяня. Казаў жа яму ісці да іх, у інструменталку, дык — упёрся! Бацька яму, ці бачыце, замінаць будзе, ён хоча самастойнасці... Але ж — такое бацьку ў вочы казаць! Што гэта ўсё ж — хлапечая гарэзлівасць ці чэрствасць?..

Сын, седзячы на тахце напроці бацькі, думае пра тое ж. Адчувае — нерабаршчыў! Любіць ён бацьку і шануе на-свойму, але і пасміхваецца. Найперш з гэтай бацькавай дзівакаватай прасталіпейнасці. Няма ў яго цяперашняй выкрутлівасці, спрытнасці. Шэрага не заўважае — толькі чорнае і белае. А колькі ж шэрага развялося! Толькі бацька не зважае, гне сваё. Трэба — вась і ўвесь ягоны адказ. А тое, што гэтае самае «трэба» можна на-рознаму ўспрымаць і рабіць, яму няўцям. Маці — не такая. Росціка Людчынага яны абое не любяць — і бацька і маці. Але бацька — адкрыта, як неўзлюбіў спачатку, дык і не хавае таго. А маці толькі мо сама сабе ў тым прызнаецца, больш нікому не пакажа, усё Росцік ды Росцік. А як жа — Людку ашчаслівіў!.. Але ж ці не за гэтую прамату ён і любіць бацьку найперш? І ці не таму карціць яму часам паназаляцца бацьку? Ён жа ведае наперад, што бацька скажа на ягоныя шпількі, а вась жа ўсё адно — быццам прыемна яму бачыць, як бацька злуецца і абураецца. Вась і цяпер. Мо досыць ужо, пацешыўся? Дзе там!

— Ведаеш, тата, кім бы я хацеў быць?

Бацька, набычыўшыся, маўчыць, але сын ведае, што ён слухае, і, панускаючы на твар наболей сур'ёзнасці, кажа:

— Пайшоў бы я, тата, у дворнікі. Цяпер гэта — прэ-

стыжная прафесія. Для інтэлігентаў. Зранку дзве гадзінкі дзеркачом памахаў — замест зарадкі, а потым цэлы дзень вольны: займайся духоўным узбагачэннем.

Бацька не азваецца. А сыну як бы тое і трэба — бацькава маўчанне свербу языку дадае.

— А яшчэ лепш, тата, прадаўцом стаць. Цяперашнім часам гэта, скажам шчыра, пасада міністэрская. Уяўляеш перспектыву? Іду я, скажам, па вуліцы, а да мяне падкочваецца гэтакі гладзенькі, кругленькі таварышок. «Эдуард Андрэвіч, выбачайце за турботы, ці не змаглі б вы зрабіць мне такую ласку — дастаць дублёначку? Неабавязкова канадскую, згодзен і на мапгольскую і на балгарскую. Аддзячыць не паскуплюся...» Уяўляеш, тата?

Бацька ўрэшце не вытрымлівае, кідае коратка:

— Зубаскал ты, сыноч!

— Ну, што ты, тата, — ледзь не лагодна адбрэхваецца сын. — Вышэйшы прэстыж! Выдумкі, скажаш? Дык вось табе газетны факт. Самы большы конкурс зараз не ў медыцынскі ці радыётэхнічны інстытуты, а ў народнагаспадарчы, на аддзяленне таваразнаўцаў. Вось табе і зубаскал! Проста ты нічога, акрамя свайго слясарніцтва, не заўважаеш. Дарэчы, слесар — таксама прэстыжная прафесія. Толькі не проста слесар, а — слесар-сантэхнік. Асабіста ведаю аднаго сантэхніка, які атрымлівае прафесарскі аклад — у трох месцах, канечне, — і мае ўласныя «Жыгулі».

— Вушы баляць, сыноч.

— Закругляюся, тата. Апошняе, што хацеў бы табе сказаць. Заўтра я іду на работу.

— Няўжо?

— Як мама кажа — яй-бо!

— І куды ж? Дворнікам?

— Не ўгадаў. Вучнем у фотаатэлье.

— Чаго раптам?

— Тата, чаму раптам? Забыўся? Я яшчэ ў пятым класе хадзіў у фотагурток.

— Мо хоць па цыгарэты прасіць не будзеш.

— Як ніць даць — не буду.

— А ўцячэш адтуль праз месяц ці праз два?

Адказаць сын не паспявае — у калідоры зноў звяніць званок. Бацька падымаецца, кажа:

— Мусіць, зноў Рамап...

Аднак гэта не Рамап. Разам з бацькам у пакой з калідора заходзіць дзед. Ён перадае бацьку авоську і кашол-

ку, сам сцягвае з плячэй пінжак. Падыходзіць да іх сын, выходзіць з кухні маці.

— Здарова, Тоня! Здароў, Эдзічак! — кажа дзед.

— Тата? Як гэта вы падумаліся? — падае яму руку маці.

— От падумаўся. Старая ўсё — з'ездзі. ды з'ездзі!.. Вазьмі во, Тоня, у Андрэя, а то яму прыставіць няма куды. Нічога такога ў гасцінец і пямашака. Масла крыху старая сабрала, ячак. А ў кашолцы ягады. Учора вырвалася, збегала ў Ельнік, пад пасёлак. На лякарства будзе.

Маці забірае ў бацькі авоську і кашолку, кажа:

— Дзякую, тата! Толькі нашто турбаваліся? Мама яшчэ ў Ельнік хадзіла! Гэта ж п'яблізкі свет... Купілі б па тое лякарства, — ідзе на кухню.

— А бо, Тонечка! — гаворыць ёй услед дзед. — Іх жа ў нас хоць граблямі грабі, а ты — купляць. Людзям на смех! Пад'ехалі б калі, дык за паўдня па пуду пасабіралі б.

Кажучы гэта, дзед робіць крок на хату, але яго затрымлівае бацька, шэптам кажа:

— Боты знімі. А то яна, — ківае па кухню, — не ўпадабае. Во, тэпці ўссунь.

Дзед таропка адступае назад, таксама шэпча:

— А бо... Ці ж не наслідзіў хаця? Забываюся я ўсё па гэтыя гарадскія парадкі. Старая перад ад'ездам наказвала: не едзь у ботах, як мядзведзь, чаравікі казалі абуць, але дзе я буду ў клёшах тых выходжваць?

— Ладна, тата, не турбуйся, — кажа бацька, — не наслідзіў.

— То ж і я думаю! На дварэ сухмень, а пакуль да вас дабярэцца, дык калі і была якая пясчышка, дык абабілася.

— Якая там пясчышка! Але ж — баба! Ты, тата, не думай нічога такога.

— А бо, сынку! Хіба ж я не разумею!

Дзед улазіць пагамі ў тэпці, ідзе па хату, сядзе ў крэсла, якое яму падсоўвае Эдзік, кажа ўжо ўголос:

— Ух-ха-ха! З непрывычкі дык аж захакаўся, пакуль усцягнуўся. Каб жа троху ніжэй. А то ж усё роўна, як па тую Ванькову гару. Ідзеш-ідзеш, а ўсё канца няма. І табе ж, сынку, мусіць, цяжкавата ўжо стала па гэтыя вышкі штодня падымацца?

— Прывык, тата. Яно, ведама, высакавата, але затое і выгодна. Шуму, пылу меней, пад галавой ніхто не затупае, — адказвае бацька.

— Дык яно ж, як той казаў, цёпгле так, адно на адно. Эдзіку во толькі, мусіць, усё роўна. Яшчэ і зарадка рапіцай бясплатная. Га, унучак?

— Не скарджуся, дзеду!

— Ты яшчэ і бягом сюды-туды злятаеш.

— І посяцца,— махае рукой бацька.— Аж дом хадуном ходзіць. Калі дык і прыкрыкнеш на каторага падшыванца. Узімку капкі пачэпіць і, як той падкавапы жарэбчык, па прыступках — бух-бух! Аж звоп увушшу стаіць.

— Ну, дык то, пэўна, меншыя. Эдзік жа кавалер ужо.

— А розум адзін. Рогі павыроствалі — не падступіцца!

— Што ты хочаш, сынку. Калі цяперака і ў сяле, як ты кажаш, рагатыя сталі. Ні бацькоў не слухаюць, ні настаўнікаў. А от да вучобы дык менш прыткія сталі.

— Што ім вучоба! Яны змалку вучанья! Бацьку бяруцца павучаць.

— Тата, мы ж, здаецца, пагаварылі,— перапыняе бацьку сын.

— Знае кошка, чыё сала з'ела,— бурчыць бацька.

— Ну, ну, сынку, дарэмна хлопца не крыўдзь,— кажа дзед.— У ягоныя гады і ты не лепшы быў. У вас, праўда, у галаве адно было, у іх — другое, але ж... Адно каб нутро здаровае было. Успомні, сынку, Генуся Курашчупавага. Ад яго ж на сяле жыцця не было. Усе сады, бывала, абшастае, аблатошыць, ледзь толькі завязь завязца. Хто калі чакаў, што з яго чалавек будзе? А прыязджаў нядаўна да маткі На сваёй машыне, з жонкай і дзеткамі. Інжынерам стаў. От табе, сынку, і Курашчупаў Генузь!

— Яно ведама, тата. Але ж Генузь той не толькі па чужых садах лазіў. У чатырнаццаць ён ужо з коньмі ў калгасе рабіў.

— Чаму ж не помніць. Работа ў яго руках гарэла!

— Вось пра гэта і я кажу. І сваіму пра гэта чаўню, як Тоня кажа.

— Дык бо Эдзік зломак? Школу ж во не схацеў канчаць, каб толькі на завод хутчэй.

— Каб ведаў, на які завод яму хочацца, дык дзягу б зняў!

— Знімі цяпер! — кажа сын і, пакрыўджаны, ідзе ў спальню.

— Перастань, сынку. Чаго ты на яго так? — пытае дзед.

— Ёсць за што, тата. Гаварылі мы з ім тут. Якраз перад тваім прыходам. Хацеў пагаварыць. Дык хіба з ім пагаворыш? Бацькавы словы ад яго як гарох ад сценкі.

— Ай, ты ўжо, Андрэй, мусіць, дарма. Маладое, зялёнае яшчэ.

— Каб жа дарма, тата!

— Ну, але кінь. Іншым разам дагамоніце. А то ж, бацьчу, хлопец узвіпчаны.

— Рана яму ўзвінчвацца. На маім хлебе сядзіць.

— Кінь, кажу, сынку! Хлеб цяперака такі, што і не паняць, хто на чым сядзіць. Ён верабей яшчэ, пырх-пырх, а ты спакайнейшым будзь.

— Цяжка, тата, спакойным быць, калі... Ды ладна, не зараз пра тое. Вячэраць будзем.— Бацька ідзе да дзвярэй кухні, прыадчыняе іх, пытае: — Ну што, маці, скоро ты? То нясі сюды, на хату. Госць жа ў нас.

— А бо, такі госць! — бянтэжыцца дзед.— Там бы перакусілі.

— Не, тут лацвей будзе. Там і цеснавата, і душна — духоўка доўга грэлася,— кажа бацька і сядзе да стала.— Ну, то хваліся, тата, што там у вас новенькага, як мама?

— А, дзякаваць богу, яшчэ тупаем. На галаву толькі матка жаліцца. К вечару кажа, бы цвыркуны там канцэрты ладзяць. Заснуць доўга не можа. Фельчарка нейкага настою прапісала, таблетаў розных — дробненькіх такіх, рознакалёрных, дык памагае трошку... А новенькага што ў нас будзе? Жывём памаленьку. Хваліся лепш сам, як вы тут маецеся.

— І ў нас тое самае, тата.

З кухні выходзіць маці, засцілае стол абрусам, пасля зноў ідзе на кухню, прыносіць і ставіць на стол хлебніцу, сподкі, чаркі, закусь.

— І мы ўжо, тата, у такім веку з маці, што нічога новага не можа быць. Жывём вось,— бацька разводзіць рукамі.

— А Люда як? Як яе Росцік, Леська? — пытае дзед.

— Так сабе. Леся восенню ў школку пойдзе. Хорошая дзяўчынка. Прыбяжыць сюды, дык столькі нашчабеча — толькі слухай. Вершыкаў, песнак тых столькі ведае, што аж дзіва. Як тое ў галоўцы ўсё ўмяшчаецца! Я ўжо казаў Людзю: мо заада яе муштруюць, каб не зашкодзіла часам малой.

— А ў мяне з бабай ні разу не была! Іншыя на ўсё лета прывозяць, рады збыць дзіцятка на лета да бабы

з дзедам, а Леська — ні разу, ні на адзін дзяснэк... А як яны між сабою, Люда і Росцік?

— Жывуць... Так, здаецца, і добра ў іх усё, як збоку паглядзець. Са сваім дзіцём яно, бывае, цяжэй пагаварыць, чым з чужым чалавекам.

Маці, выходзячы з кухні, учула, пэўна, бацькавы словы, спытала:

— Ты пра каго гэта? Пра Люду з Росцікам? Не чапай ужо іх хаця! Эдзіка ўсё пораш, дык мо і вінаваты. А яны — хай людзі пазайздросцяць — добра жывуць.

— Я, Тоня, нічога такога. Тата пытаецца, дык я і кажу: быццам добра ўсё ў іх, — кажа бацька.

— А Людка так пйдзе і не робіць? — пытае дзед.

— Дай ты веры! Гэта ж усё не пускае. Аж да плачу даходзіць. Люда рвецца, а ён не пускае. Кажа: жонка павінна быць маткай і гаспадыняй, грошы зарабляць — мужчынскі клопат. Калі жонка, кажа, на работу бегае, дык яна перастае быць маткай для дзіцяці, гаспадыняй у хаце і жонкай для мужа.

— Іш ты яго, — цмокае дзед. — А яно ж, сынку, быццам і праўду кажа, га?

— Ай, тата! Якая там праўда? Гэта ж не даўней. Што ёй рабіць днямі ў чатырох сценах? У печы паліць, свінням варыць, ваду насіць ці грады палоць?

— Яно, сынку, ведама. Гэта ў сяле работа цёнгле. А тут, на ўсім гатовым...

— Люда ж і кажа: як у турме. З кутка ў кут цалюткі дзень сноўдацца...

Маці, завіхаючыся ля стала, перапыняе:

— Я ж прашу, Андрэй, памаўчаў бы. Выйшла за добрага чалавека, дык хай не гнявіць бога. На які ляд ёй тая работа? Што, есці не хапае? Ці голая ходзіць? Хай хаця паносіць усё, што накупляў!

— Дык ніхто ж, Тонечка, як той казаў, нічога такога, — кажа дзед. — Жывуць ладна, то і добра.

— Не, тата, я ведаю, што кажу, — гаворыць маці. — Андрэй усё нешта... Усё яму нешта не тое і не так! А Росцік — пашукаць такога! Самастаяцельны, гарачкі ніколі не порыць, гарэлкі ў рот не бярэ, не тое што іншыя — апрагаюцца...

Сын, незаўважна выходзячы са спальні і прысаджваючыся да стала, кажа:

— Лепш ужо хай бы і напіўся калі, чым заўсёды святым быць!

— Эдзік, не пагляджу, што бацьку перарос! — прыкрыквае на яго маці.

— Памаўчы, Эдзік, — кажа і бацька. — Малады яшчэ... — І да маці: — Хоціць табе тупаць, сядай ужо. — Спахопліваецца: — Ты, Тоня, усяго паставіла, а таго самага...

— А хай на яго! — смяецца маці. — Але ж я забылася, дык вы затое не забудзецеся. Ого, калі тое было! — Яна падымаецца і ідзе на кухню.

— Мы тут з сынам узялі па кроплі, — кажа бацька да дзеда. — У суседа сын нарадзіўся, дык заходзіў. Вось маці крышачку з-за таго і злуецца.

— Яно ж, ведама, як у людзей водзіцца. Сын нарадзіўся — гэта ж свята ў чалавека.

Маці, ставячы на стол графінчык, памяркоўна кажа:

— Ты ўжо, Андрэй, лішняга не кажы. Іншы не глядзіць, свята ці не свята — абы набрацца! Не пра цябе кажу, але і ты памаўчы!

— Я маўчу, Тоня... Сядай во сама. Давайце па чарцы возьмем. За прыезд твой, тата. І вячэра гладзей пойдзе, — налівае ў чаркі.

— Мне, сынку, шмат не налівай. Так, папюхаць за кумпанію. Ты ўжо сам. І Тоня хай не адпекваецца, — кажа дзед.

— А не, тата, я таксама толькі за прывет, — пярэчыць маці.

Дзед бярэ чарку:

— Ну, то за ўсё, як той казаў, добрае! Хай харошае не ўцякае, а благое не прыліпае!

— Маўйся, тата! — бацька куляе чарку ў рот.

— Хай яе немач возьме! — кажа дзед, выпіўшы. — Тая ж, ранейшая, дык, здаецца, мякчэйшая была. А гэтая настаяшчая гадаўка! Усяродку не так смаліць, як горла дзярэ!

— І падаражэла і пагорала, — ківае галавой бацька.

— Што падаражэла, сынку, то, мусіць, і правільна. Выкінуць пяцёрку каторы дык і падумае.

— І я тое ж кажу, тата, — кажа маці. — Хай бы і дзесяць рублёў бутэлька стала.

— Ну, дзесяць мо і занадта будзе, Тонечка. Калі-нікалі трэба ж і ненітушчаму браць яе, — не згаджаецца дзед.

— Каб жа, тата, калі-нікалі!

— Ведама. У нас жа пятаўна вяселле было. Анісімаў меншы, што ў Германіі служыць афіцэрам, браў Ляк-

сапдраву студзентку. Дык Апісім і самагонкі троху выціснуў, але ж і крамную браў. Казалі — тры скрынкі. А яшчэ — віна скрынку... А даўней жа, Тонечка, гэтага не было. Яно, ведама, і вяселляў такіх не збіралі, каб паўсяля гасцей, але ж і пілі, здаецца, не так. На трох мужчынаў пляшку гарэлка гаспадар выставіць — гэта ўжо багатай гулянкай лічылася. Бабы тыя і зусім у рот не бралі. Ім бражкай якой ці квасу паставяць — от і ўсё.

— Дык жа, тата, не таму, што не пілі. Іншы б і хацеў пачаставаць гасцей, але дзе тое купіла было ўзяць? — кажа бацька.

— Ведама! Хто гэта быў такі багатыр, каб купіць столькі гары тае, як Апісім той самы? Усю гаспадарку рашыць, дык і то не хопіць.

— Анягож, — нагаджаецца бацька. — Дык ты, тата, так нічога і не раскажаў, што там дома ў вёсцы робіцца.

— А што там робіцца? От Ганну Сымонаўну на пенсію праводзілі. У клубе вечар быў, з раёна начальства прыезджала.

— Дацыўкала, значыць, Ганна Сымонаўна да пенсіі, адвучыла нашых чырванаборцаў? Гэта ж калі яна прыехала? Я тады, здаецца, у чацвёрты клас хадзіў, — ці то сцвярджае, ці то перапытвае бацька.

— Акурат у чацвёртую групу бегаў, — кажа дзед. — Яна ж цябе, здаецца, і не вучыла ўжо, усё малодшыя групы вяла... І от жа скажы, сынку, які лёс чалавечы. Прыехала дзеўчышэхай, здалёку, са свету, і звекавала ў нас. І вайну ў нашым Чырвоным Бары перакідалася, і пасляваенную галадоўліцу, і во, бач, на пенсію выйшла. Бабулькай стала. Ідзе ў краму, дык прысядзе з бабамі дзе на лаўцы, пагамоніць, як бы раўня з раўнёю, а тыя ўсё — Ганна Сымонаўна ды Ганна Сымонаўна...

— Настаўніца ж! — зазначае бацька.

— Але, настаўніца. І не абы-якая, сынку, настаўніца. З цяперашнімі не зраўняць. І ў дзяцей у павазе была і ў сталых людзей. Яно і другое, Андрэй. Каторыя во пасля вайны папрыезджалі, а то і пазней, гадоў пятнаццаць якіх назад, а наглядзіш на іх — абабіліся, апусціліся, што і не пазнаць, ці то свая вясковая лахудра, ці то настаўніца. А Ганна Сымонаўна заўсёды трымала марку. Усё жыццё, лічы, зжыла ў пас, а не скажы!

— Інтэлігентка, не то што, — зноў заўважае бацька.

— Я ж і кажу, — падхоплівае дзед. — А ці чуў ты, што брухмель наш, К'ясачка, зноў на машыну сеў?

— К'ясачка? Дык жа на пенсіі быў,— здзіўляецца бацька.

— Быў, а як жа! Пасядзеў дома нешта з год, а пасля да дырэктара саўхоза: давай машыну, і ўсё тут! І што ты думаеш? Даў яму машыну. Знайшлі старэнькую, ламачыну, можна сказаць, але ездзіць. Далёка пікуды не насылаюць, а на саўхозе, ад фермы да фермы, соўгаецца... Неяк з лазні разам ішлі, дык казаў: «Рады, Кузьма, як дзіця. А то ж — паміраць сабраўся на пенсіі той. Сяду, кажа, за руль, дык аж душа п'е. Тут табе і більзінчыкам пахне, і ветрык праз бакавое шкельца павявае...»

— А стары ж ужо К'ясачка,— кажа бацька.— Я, помню, падшыванцам яшчэ быў, як ён першую палутарку ў вёску прыгнаў. Гэта ж, мусіць, з году трыццаць сёмага за рулём сядзіць?

— Не мусіць, а точно з трыццаць сёмага,— гаворыць дзед.— Бо як у трыццаць дзевятым нашы ў Заходнюю ішлі, дык К'ясачка з машынай пайшоў. А потым, вярнуўшыся, і на нямецкую вайну пайшоў. Ён жа мужчыні у раён на сваёй палутарцы павёз.

— Скажы, тата, як шанцуе людзям. Дзве вайны прайшоў, а не шмарганула нават. Вось табе і К'ясачка!

— А не, сынку! Казаў — кантузіла, і вельмі моцна. Пад канец вайны ўжо, ля Берліна. Лячыўся доўга, казаў. Ты і сам жа павінен памятаць, як ён дадому прыйшоў. Помніш, усю зіму першую на печы адлежваўся, нічога не рабіў.

— Адкуль жа мне помніць, тата? Мяне тады ўжо дома не было.

— А бо, я і забыўся,— канфузіцца дзед.— Старасць — не радасць.

— Ну, тата, не грашы богу, як той казаў, ты яшчэ малайцом у мяне,— лашчыць дзеда сваім паглядом бацька.— Але ж загаманіліся мы, што і на яду і на чарку забыліся. Можна, яшчэ на адной возьмем, га? Дзе твая, тата? А ты, маці, куды сваю схавала? Седзячы ў сваёй хаце, ды яшчэ калі ёсць што і пры чым, можна выніць,— налівае ў чаркі.— Падымайце, падымайце, я вам на кроплі ўсяго!

— Бяры, Тонечка,— кажа дзед.— У сваёй хаце і праўда не грэх.

— А хто ж кажа! — бярэ маці чарку.

Бацька, няўдала павярнуўшыся, скідвае са стала відэлец. Падымаючы яго, гаворыць:

— От, хтосьці спяшаецца.

— Мо Люда забяжыць? Даўнавата не была, — адзываецца маці.

— А й добра было б. Калі — ці цперся — яе не бачыў. А Алеську ці пазнаю і саўсім! — уздыхае дзед.

— Расце малая, — гаворыць бацька. — Не ўгледзеў во, калі свае павырасталі. Ці даўно, здавалася б, Эдзік са шлейкамі бегаў, а ўжо з бацькам за чаркай сядзіць. А ўнучка нешта яшчэ хутчэй расце.

— Значыць, тата, старэеш, — кажа сын.

— Дзякую, сыноч. Каб не сказаў, то і не ведаў бы. Ведама, старэю. — Бацька паварочваецца да дзеда. — Гэта ж цяпер усюпомню, тата, дык і не верыцца. Пагоніш, бывала, карову пасвіць, дык вечара таго прыждацца не можаш. Дзень — як год. Набегаешся так, што ног пад сабой не чуеш. А цяпер на работу і з работы — і па дні тым.

— Гэтак цёнгле, сыноч, — падхоплівае дзед. — У мяне во вазьмі. Якая там работа — каля хаты што, на дрывоціні ці ў гародзе корнаешся, а ўсё адно: як таго дня і не было, хоць і на пагах ад сонца да сонца.

— У саўгас ужо не ходзіш?

— Чаму ж не! Як папросіць брыгадзір, то і сцягаюся. То там трэба пасобіць, то ў іншым месцы. Апошнім часам лазню грэю. Яно і няцяжка. Вады ў цыстэрну маторчыкам накачаю, а там толькі дровы падкладвай. А зноў жа — дровы гатовыя. І парэзаныя і паколаныя. Ну, а пасля білецікі прадаю. Дзесяць капеек заплаці — і хоць там усю поч пярэхайся, парся-аблівайся. Вады і духу хапае. Яшчэ назаўтра ўранку сёй-той мыцца прыходзіць — хто ў дарозе быў ці так што не пусціла.

— Хорошая штука — лазня! — пацягваецца бацька. — І не якая там, а паша, чырванаборская. Як усюпомню, аж по мурашкі на спіне забегаюць. Так бы, здаецца, вешіткам сябе і пацягнуў бы. Ах, любата! А гэты бэйбус, — ківае на сына, — не любіць. Ёсць тут у нас, у горадзе, адна лазня хвалёная, з басейнам. Дык сабраліся адночы схадзіць. Пайшлі ў духоўку, па-гарадскому ў парылку, дык толькі сораму набраўся: выскачыў адтуль Эдзік, як корак з бутэлькі.

— Ну, а што ты хочаш? Без прывычкі, без закалкі змалку дык і не ўседзіш, дух зойме, — разважае дзед. — А я от у ванне вашай не магу. Неяк мыўся ў цябе, сынку, дык не прызнаўся тады — не мог, ледзьве вылез з яе.

Як паляжаў троху, дык як узяла мяне млявасць, аж уваччу пацямпела. Дык я вылез, на краёчку пасядзеў, аддыхаўся-ахаладзіўся... А дух — люблю!

— Дык жа во і Тоня — піколі ў ванне не паляжыць. Пад душам толькі і мыецца. А то, кажа, сэрца заходзіцца, кругі ў вачах.

— Ці ж я выдумляю? — апраўдваецца маці.— Хацела б і я хоць раз так паляжаць-пабоўтацца, як ты, дык жа праўда не магу. Ён жа,— кажа яна да дзеда,— гадзіну будзе пялёхацца. Пасля вылезе, дык, не раўнуючы, як парсючок той, якога свежаваць сабраліся.

— Ну, от ты і скажаш — парсючок! — муляецца бацька.— Эдзік во кніжку ці газету ў рукі, ляжа ў ванне і чытае.

— Маладое, здаровае,— кажа дзед. І дадае: — А кажуць жа, што і шкодна, калі доўга ляжаць.

— Усё лішняе шкодна,— пагаджаецца бацька.— І курыва і чарка во гэтая. На сонцы папячыся лішне — і то шкодна.

— Яно ведама! Як той паляк міхалкавіцкі кажа: цо задужа, то не здраве,— дзед смяецца і кажа як сам сабе: — А і добра зрабіў, што паслухаўся старой ды прысхаў вас адведаць.

— Канечне, тата, добра,— гаворыць маці.— Нам жа да вас цяжэй выбрацца. То работа гэтая, то што іншае замінае.

— Ці ж мы са старой не разумеем! Таму баба мяне і ганяла: з'ездзі ды з'ездзі! І наказвала, каб хаця пра ўсё распытаў, як вы тут масцеся.

— А што ж у нас, тата, можа здарыцца? Жывём памаленьку. Я ўжо скоро на пенсію пайду. Магла і пайсці ўжо, цэх наш лічыцца шкодны, але ж ніяк не рашаюся.

— Мая ж ты Тонечка, ці ж я не ведаю? Я ж, каб ты здарова была, баюся той пенсіі. Як прыйдзе паштарка, пенсію прынясе, дык мне бытта страшна. Заробленыя грошы — адно, а тыя, што па цэтліку прыносяць...

— Тата, ці даўно ты стаў палучаць тыя грошы? Ці ж яны не твае, не заробленыя? — перабівае дзеда бацька.

— Ведаю, сынку, што не ў доўг бяру, што ўжо не аддам іх, а от жа пешта душу вярэдзіць. Як бытта ты ўжо лішні нейкі. На табе, нябожа, і адчапіся!

— Ну што ты, тата!

— Не пра тое я, сынку. Ведаю, што не так сабе прыносяць іх, што заслужыў я тыя рублі, але ж... Прыйдзе

наштарка, раснішашся ты ў цэтліку, і неяк раптам сумна стане. От, думаеш, і яшчэ адна рата скончылася...

— Яй-бо, тата, пешта я не магу зразумець. Ці чарка ўжо шкодзіць?

— А мой ты сынку, што ж тут не разумець? Чаму, скажы, твая Тоня не хоча на пенсію афармляцца? Лепш штораціцы на завод тэнаць, а толькі б не дома сядзець, чакаць яе, паганую...

— Ну, яно, ведама, тата... Я дык і думаць пра тое баюся. Сын во напракае: усё жыццё праслясарнічаў і ў начальнікі не выбіўся. А вось як падумаю, што некалі давядзецца кінуць гэтае сваё слясарніцтва, дык і душу захалоніць. Цяпер ты чалавек пры дзеле, да справы далучапы, а тады...

— От жа я і кажу, сынку! Мінуць таго пельга, але хай бы яно і не прыходзіла. Бо як спісаны ўсё адно салдат з давольсцвія... А на Эдзіка ты, сынку, дарэмна. Такога ён табе не мог сказаць. А калі па тваіх слядах не схацеў ісці, то што ж тут такога? Можна, і сам ты тронкі вінаваты ў тым.

— Чым жа я вінаваты, тата? Хіба я благому яго вучыў? Хіба ён не бачыў, які мой хлеб?

— І бачыў, і не бачыў. А калі бачыў, дык от, можна, і хочацца лягчэйшага. Мой хлеб, сынку, быў яшчэ цяжэйшы. Дык што ж — мне на цябе за гэта крыўдаваць? Ці табе на мяне?

— Вось ты куды, тата! Не пра лёгкі хлеб я, а пра лёгкія адносіны да жыцця!

— А ён што, Эдзік твой, крадзе, грошы-фальшывыя робіць?

— Э-э, тата, ці самае гэта страшнае? Рабочы чалавек для яго ўжо нішто, яму ўжо, бач, сорамна быць простым рабочым.

— А хто ж ён сам, Эдзік твой? Які асэсар?

— Спытай у яго!

— І спытаю. Ану, унучак, кажы дзеду, хто ты такі ёсць?

— Вылюдак, дзеду.

— А калі сур'ёзна?

— Твой унук, дзеду.

— А за ўнукам што?

— Кіньце вы дзяцініцца! — як злуецца маці. — Што гэта на цябе пайшло сёння, Андрэй? Звягаеш і звягаеш на хлонна. Пара ўжо і надакучыць.

— Ніхто, маці, не звягае. Крыўднавата мне, Тоця.

— А што ён табе такое сказаў? Хіба няпраўду? Ты слясарыш усё жыццё, дык хочаш, каб і ён? А можа, ён чаго цікавейшага хоча?

— Ты і праўда, сынку, не гарачыся. Маладому — маладое ў галаве. Ты не надта выбіраў работу сваю, а ім цяпер і выбраць можна, — кажа і дзед.

— Але, тата, але, — ківае, бы пагаджаецца, бацька. — Яны цяпер аж занадта пераборлівыя. Абрануцца — дык і то не дагадзіць. На танцы ў балетках-брызятковіках не пойдзе! Ды што — на танцы! На вуліцу не выйдзе! А я — хадзіў. І на вуліцу, і на работу, і ў тэатр пават. Але ж — правільна! Я — хадзіў, а яму — нельга. Час не той. Ну, а кажушок яму вельмі патрэбны быў, калі паліто — на апошняй модзе! — летась нашыў? А куртка японская — не мог без яе абысціся? Бацька кажы ці не кажы, а ён сваё: «Усе ходзяць!»

— Дык жа і ходзяць жа! — гукае дзед. — Анэты Петручковай байстручок прыязджаў. Дык — у кажушку! Як начальнік які. А Эдзік чым горшы?

— Вось і Тоця так разважае: чым горшы? Можа, тата, і не горшы, але — ці лепшы? Байстручок той Анэцін у горад убіўся з сямю класамі, а глядзі — і школу вячэрнюю скончыў, і ў інстытуце вучыцца, і на заводзе ўжо начальнікам участка. Казаў мне, калі неяк разам у Чырвоны Бор ехалі.

— От табе і на! А я і не ведаў! — здзіўляецца дзед. — Дзіва што Анэта хваліцца ім — не пахваліцца! От табе і байстручок, от табе і Засмэрка! Яго ж усё Засмэркам малога дражнілі.

— Вось табе, тата, і не горшы!

Дзед трасе галавой:

— Што ты, сынку, хочаш? Таго бядота, сіроцтва надганяла. Чым яму Анэта магла тады памагчы? Самому трэба была старацца, у людзі выбівацца. На чужога дзядзьку не спадзяюцца.

— Таму і чалавекам стаў Засмэрка. А мой бэйбус...

— Ну, ціха, ціха, — махае дзед рукамі. — Дзіця яшчэ. Пойдзе ў салдаты, насталее, розуму набярэцца...

— Але, тата, дзіцятка горкае... А дзе не трэба, дык ён самога міністра за пояс заткне. І гэта яму не так, і тое кепска. А скажы што, дык: «Адстаў ты, татачка, ад жыцця, мысліш старымі катэгорыямі...» І словы якія ведае! А што сам зрабіў, каб тое было так, а гэта лепшым стала?

— Паспею яшчэ, зраблю, — кажа сын.

— Вось, вось — паспею, зраблю! — перадражнівае бацька. — Колькі вас такіх развялося, што ўсё паспееце, зробіце? Скроні ссівеюць у каторага, а ён — паспею, зраблю яшчэ. Дудкі, даражэнькі, не паспееш, не зробіш!

— Ну, цішэй, не крычы, не на мітынг, — злуецца відочна маці. — Ідзі лепш адчыні — звоніць пехта. Ці не Рома зноў?

Бацька ўстае, ідзе ў калідор. Чуваць, як ён адмыкае дзверы, як з кімсьці гаворыць.

Неўзабаве ў пакой заходзіць унучка, за ёю — дачка, потым ужо бацька.

— Здрастуйця! — кажа ўнучка.

— Добры вечар! — гаворыць дачка.

Дзед расцвітае:

— А-а-а, хто гэта да нас прыйшоў? Ідзі, ідзі, каза, сюды!

— Я піякая не каза, а дзевачка Леся!

— Алеся? Такая вялікая? Не можа быць! — здзіўляецца роблена дзед. — Ну, ідзі да мяне, дай дзеду ручку!

— Ты не мой дзед. Во мой дзед! — унучка паказвае на бацьку.

— Правільна! — дзед ужо рагоча. — Гэта твой дзед. А я — другі дзед. Яшчэ большы дзед за гэтага дзеда!

— А двух дзядоў не бывае! — кажа ўнучка і бяжыць да маці: — Здрастуй, бабушка!

— Здрастуй, здрастуй, Лесечка! Да бабы з дзедам прыйшла? От разумніца мая, от малайчына!

— Добры вечар, дзядуля, — падыходзіць да дзеда дачка. — Прыехалі?

— Добра, унучачка, што зайшлі, — дзед падымаецца і цалуе яе ў лоб. — Я ўжо ўспамінаў вас, а вы і на паміне лёгкія. Гэта ж я і цябе даўно не бачыў, а Алеські і саўсім ужо не памятаў.

— Добры вечар, мамачка! — дачка падыходзіць да маці.

— Здарова, дачушка! А чаму ж без Росціка? Дзед во прыехаў.

— Яму часу няма, піша ўсё пехта, — гаворыць дачка.

— Кароль інфармацыі гоіць радкі! — іранізуе сын.

Маці махае на сына рукой, каб той памаўчаў, кажа да дачкі:

— То сядай, вячэрай, пакуль не акалела. А ты, Леська, будзеш есці? Мо катлетку?

- Не хачу!
- То, можа, што другое? Кілбаскі, сыру?
- Не хачу!
- Ну, то ідзі гуляй. Цацкі твае там, у шуфлядцы.
- Харашо, бабушка! — упучка бяжыць у спальню.
- Сядай, Люда, перакусі чаго, — кажа бацька. — Яшчэ ж, пэўна, не вячэралі?
- Дзякуй, тата. Не вельмі і хочацца, хоць і не вячэралі.
- А што маркотная? Ці здарылася што? — зноў кажа бацька.
- Не, тата, усё добра.
- А па-добраму што? — падае голас сын. — У караля інфармацыі сапсавалася «Опціма»?
- Адстань, Эдзька, не да жартаў! — кажа дачка.
- О, штосьці горшае! Няўжо запіў? — назаляецца сын.
- Эдзік, перастань, — кажа бацька. — І не куры тут. На балкон можаш выйсці.
- Слухаюся! — Сын выходзіць было на балкон, але пасля вяртаецца ў хату, прысланяецца да адчыненых балконных дзвярэй.
- А мо і праўда, дачушка, што здарылася? — пытае бацька. — Ты не сядзі склаўшы рукі, укусі чаго. Мы тут і па кроплі ўзялі за дзедаў прыезд. Мо і ты пакаштуеш?
- Не, тата, не магу.
- Ну, то еш тады. Катлеты смачныя, піражкі бяры. Ты ж такія любіш. А не, дык мяса, маці сама смажыла, не з кулінарыі.
- Дзякую, тата, — дачка кладзе на сподак піражок. Кажа да дзеда: — А як вы, дзядуля, як бабка?
- А дзякаваць богу, унучачка. Ківаемся памаленьку. Баба во ўгаварыла да вас пад'ехаць, праведаць, як вы тут. Крыўдзімся мы на вас, Людачка. Ні ты, ні Росцік ніколі да нас не падскочыце. І Алеські ні разу не прывезлі. Ці ж у нас ёй горай было б? І малачко свежап'якае заўсёды, і яйка, і з грады што, ягадзіна якая...
- Расціслаў не хоча. Кажа — нашто вам лішні клопат.
- А бо, унучачка, які там клопат? Калі я куды адлучуся, дык баба дома, ля хаты. А то ж радасць якая! Суседзі і то ўжо кажуць: ну, Кузьма, унучка твая паняй вялікай, мусіць, задзелалася, што да дзеда з бабай не паказваецца.
- Вы ўжо скажаце, дзядуля!

— А і праўду кажуць, — кажа маці. — Чым не паня? За добрым чалавекам дык можна і папапяваць!

— Мама! — просіць дачка.

— Ці ж няпраўда, Людачка? Людзі зайздросцяць, от і гавораць.

— Ведама, гэта не абы-які чалавек. Граматны, культурны, не вахлак каторы, якому абы вочы заліць. І грошы ж, мусіць, добрыя мае? — кажа дзед.

— Ды хапае! Чужому ў рот не глядзяць! Па капейцы не адкладвае, каб жонцы якую абнову справіць, — гаворыць маці.

— Мама! — зноў кажа, бы просіць, дачка.

Умешваецца бацька, гаворыць:

— Ты, маці, гэта самае... Абнова — абновай, а... Мы з табой пражылі век, хоць абноў тых і небагата мелі.

— Памаўчаў бы лепей! — кідае яму маці. — Калі што сама купіла, дык і мела. А за табой целама бы свяціла... А Людачка таго клопату не ведае. Як свята якое ці што, дык Росцік сам здагадаецца, чым жонку парадаваць. І па модзе ўгадае, і па фігуры, і не абы-якую транту, а рэч купіць!

— Дык яно ж, як той казаў, жыві ды радуйся. Калі мужык жонку бачыць, дык жонка не плачыць, а смяецца і скачыць, — кажа дзед.

Дачка раптам аблакочваецца на стол і, заплакаўшы, крычыць:

— Перастацьце!..

— Людачка, дачушка, што з табой? — кідаецца да яе маці.

— Не трэба, дачка, — ціха гаворыць бацька.

— Вось табе і маеш! Гаварылі-гаварылі, а тут... — кажа збянтэжана дзед.

— Не стрымала слёз радасці, — кідае ад балкона сын.

— Эдзік! — сыкае на яго бацька.

— Перастань, дачушка, — кажа маці. — Мо што якое, дык чаго ж плакаць? Раскажы лепш, выгаварыся, не трымай за душой. Што ў вас прыключылася?

— Нічога, мама, нічога не здарылася, не прыключылася, — кажа дачка, выціраючы слёзы. — Толькі не магу я так больш. Не магу!

— Людачка, апомніся, што ты кажаш? Ці ж не табе ўсе падружкі зайздросцілі?

— Ніхто мне, мама, не зайздросціў. Смяліся з мяне. Казалі: за польскага кавалера пайшла!..

— Гэта ад зайздрасці такое гаварылі. Гаварылі, а кожная б пабегла, каб браў!

— Не трэба, Тоця,— азваецца бацька.— Навошта абы-што казаць?

— Чаму абы-што? Для цябе ўсё дурнота, што ні скажу! Хіба ж забыўся ўжо? Як Росцік пачаў заходзіць да нас, дык Рытка, падружка Людзіна, што рабіла? З хаты не вылазіла! Усядзеца, ногі да клубоў пазагаляе і на яго зіркае.

— Мамачка, нічога такога не было! Рытка цярпець яго не магла. Злавалася, што цягаецца кожны дзень, займацца перашкаджае. Мы ж да экзаменаў рыхтаваліся.

— Маўчу, дачушка, маўчу. Хай мне, дурной, тое толькі здавалася! Цяпер ва ўсім я вінаватая!

— Ніхто цябе, Тоця, не вінаваціць,— кажа бацька.

— Я ведаю, усё ведаю! — крычыць маці.— Ты яго заўсёды не любіў. І супраць быў, не хацеў даччынога шчасця. А цяпер я вінаватая...

Маці падхопліваецца з-за стала і, закрываючы твар рукамі, ідзе на кухню.

Дачка, памаўчаўшы, гаворыць:

— Не трэба, тата. Ніхто не вінаваты. Я сама..

Бацька маўчыць. Ніякавата маўчаць дзед і сын.

Бацьку таксама ніякавата. Увесь час з той пары, як дачка выйшла замуж, ён быццам чакаў гэтай хвіліны. Нібы прадчуваў. Не хацеў ён таго ранняга і нечаканага даччынога замужства. Думаў: скончыць яна дзесяць, пойдзе вучыцца далей, настаўніцай будзе, як Ганна Сымонаўна ў іхнім Чырвоным Бары. Ён жа і сам, смешна прызнавацца цяпер каму-небудзь, марыў быць настаўнікам. Яму вайна перашкодзіла. А дачцэ? Зваліўся на галаву журналіст гэты! Здала дачка першы экзамен выпускны і на радасці трапіла з падружкамі на нейкі вечар ва універсітэце, і там прыслепіўся да яе журналіст гэты самы. Прыліп, як смоўж! Дамоў пачаў прыходзіць. І абкруціў дзяўчынку! Спіхнула экзамены і замуж выскачыла. Ён, бацька, спрабаваў супраціўляцца, дык жа — маці загарэлася, упадабала зяця: не стапавіся напроці, мо лёс гэта, чалавек сталы, сур'ёзны, кватэру мае, дастатак, пры ім, калі толькі захоча сама, Людачка і вывучыцца, і ў людзі выйдзе... Вось ён і здаўся. А душа не пагаджалася, як прадчувала, што не тое нешта робіцца і не так. Гаварыў жа ён з гэтым нечаканым зяцем сваім. Дык жа — ні разу не сказаў, што любіць, што ўкляпаўся ў дзяўчыну на ву-

шы,— не! Іншае казаў: вы, Андрэй Кузьміч, не сумнявайцеся, вашай дачушкі я не пакрыўджу, зраблю ўсё, каб была яна шчаслівая. Вось і ашчаслівіў! Дачку ён сваю ведае. Каб нічога не было, дык і не заікнулася б. Зацятая яна па натуры. А тут — не магу больш... Ашчаслівіў... Гэта ж як хто тое шчасце разумее. Аднаму шчасце — калі душа ў душу, а другому — каб трантаў паболей, каб у хаце, як у людзей... Яны з маці пекалі, здаецца, разумелі адно аднаго, не зважалі на тое, што не на ўсё выстанчала, што на чужых кутках туліліся. Такой бяды! Галоўнае — яны ўдваіх, і праз тое і цяплей ім, і сытней, і веселей. Толькі ж — ці стамілася маці, ці расслабілася, ці што іншае сталася, а з некаторай пары не пазнае ён сваёй Тоні. Як усё адно нейкая заўсёдная незадаволенасць ці зайздрасць апанавала ёю. Найперш — каб грошай ёй паболей. Каб хапала і на штодзённыя траты, і на кніжцы каб не меншала, каб лішнія нулі прыбаўляліся. Ужо і не ведае, ці супакоілася б яна, калі б ён прафесарскі аклад пачаў дадому прыносіць. І ці не з зяця пачалося ўсё? Дай веры, але ж як падумае, дык — з яго. А можа, і не з яго. Мо гэта проста збеглася адно к аднаму. Гэта ж як сверб нейкі па людзях пайшоў: каб дываны паўсюль, каб золата на пальцах блішчала, каб посуд дарагі за шклом... Ён жа раней думаў, што ў газетах працуюць толькі людзі са святымі помысламі. А як жа іначай? Калі іншых павучаць бярэшся, дык сам павінен быць лепшым за гэтых іншых. Аказваецца, памыляўся ён, хоць і пражыў нямала. Людзі — усюды людзі. І там, пэўна, не без вылюдка. Зяць мо і не здагадваецца, а — раскусіў ён яго. Мо і не подлы ён чалавек, зяць, аднак жа — пяўдаліца. Работы сваёй не любіць. Проста — прыліп да яе, спакусіўшыся лёгкасцю заробкаў. Накрэмзаў нешта — палучы. Вось і крэмзае, каб зарабіць. А крэмзаецца цяжка, з натугай. Ні разу ж не напісаў такога, каб пагалоска пайшла, каб усе читалі. Пстрычкі ўсё, якія — чытай ці не чытай. А пыхі — ёсць, не адбярэш. А як жа: журналіст! На пыху гэтую і дачка найперш клюнула. А цяпер вось і сама разабралася, што да чаго. І не цяпер, мусіць, а даўно ўжо, маўчала толькі. Пакуль не данякло. А яно ж дапячэ, ведама. Хто ж вытрывае? Райскае жыццё для жонкі прыдумаў — на работу не пускае. Ну, тады, як Леська малая была, — ладна, хай пасядзіць з дзіцем, балазе на хлеб хапае. Дык і пасля: сядзі дома, будзь маткай і гаспадыняй. А што ж той матцы і гаспадыні рабіць днямі? На-

стояла на сваім, уткнулася касірам на вакзале, дык — поедам пачаў есці: позна вяртаецца, Леська не дагледжана. Кінула, зноў дома сядзела. У ваенкамат уладкавалася, работа лёгкая, паперкі падшываць, дык — зноў не да спадабы: мужчыні там шмат! З прадаўшчыц таксама сарваў — сорамна яму, бач, што жонка прадаўшчыца, што кожны да яе дзевушкае. Так дачка да дваццаці пяці ні пры чым і ходзіць. І вучыцца не пускае. Позна, кажа, забылася ўсё, што і ведала. Дык а дзе ж ты раней быў?.. Восем гадоў пражылі. А цяпер во — не магу больш. І што параіш тут, якой рады дасі?

— Супакойся, дачушка, — кажа ўрэшце бацька. — Ты ж не казалі ніколі нічога... Мо і гарачыцца не трэба? Як быццам добра ўсё было...

— Усё як быццам добра... Як быццам... Праўда твая, татачка! Усё быццам добра было...

— Ну, а што ж, дачушка?

— Чужы ён, тата. Увесь гэты час чужы!

— Вось табе маеш! Не ведаю, што і казаць. Не любіш яго?

— Не ведаю, тата.

— Ну... А ён цябе?

— Не ведаю, татачка. Нічога не ведаю! Ці ўмее ён любіць, ці любіў калі каго-небудзь — нічога не ведаю!

— Свае ўсе тут, дачушка, дык ты, гэта самае, не саромейся. На Эдзіка не зважай. Ён хоць і зубаскал, але ж брат твой...

— Леську ён быццам любіць. Хаця — не веру і ў гэтую яго любоў... Не хацела казаць вам, татачка, але скажу. Жонка ў яго была. Да мяне. Сын быў... Не казаў мне ні слова. Толькі нядаўна даведлася, выпадкова... За ўсе гэтыя гады сынам ні разу не пацікавіўся. Тая, першая, з гонарам была, ад аліментаў адмовілася, вось я і не ведала нічога... Што ж тут пра любоў гаварыць? Яму ўсё роўна, ёсць я ці няма. Ніколі не спытаецца, як я, што я, дзе была, што рабіла. Вячэрну падала — і добра. І пра сябе ніколі нічога не раскажа...

— А раней, дачушка, пачатку?

— Не думала, тата, пра тое. Леська была маленькая, хварэла часта, — не было калі думаць... На работу не пускаў. «Я не мужчына, калі не пракармлю сям'і...» А больш яго нішто не турбавала. Я што скажу, ну, што сумна адной днямі ў хаце сядзець, што Леську можна было б у яслі ўладкаваць, дык зноў: «Жонка не павінна пра-

цаваць. Гэта наш сорам, што жапчыны на вуліцы заліваюць калдобіну асфальтам і поркаюцца з рыдлёўкай на будоўлі...»

— Бач ты яго — сорам! — круціць бацька галавой.— Можна, і сорам. Цяпер мы багатыя сталі, яно, гэта самае, можна было б і праўда... Але і надта разумныя ўсе парабіліся! Хаіі бы падумаў каторы... І сябры ў яго такія ж?

— У яго пяма сяброў. Спытала аднойчы, чаму так, чаму ні мы ні да кога, ні да нас ніхто не заходзіць, дык цэлую лекцыю прачытаў. «У мяне ёсць калегі, саслужыўцы, а для сяброўства зараз няма аднаведных абставін, бо сяброўства вымагае шчырасці, даверу, а шчырасць у наш час не ў пашане...»

— Ого, цэлая філасофія!

— Яго філасофія, татчка! «Чалавек — прадукт пэўных акалічнасцей. А таму будзь ім, гэтым прадуктам, будзь, як усе. Надта не шіся, але і не адставай, і будзеш мець сытае і бесклапотнае існаванне...»

— А што я казаў, тата? — гукае ад балкона сын.— Будзь, як усе, аказваецца, — лозунг дня!

Бацька моўчкі адмахваецца ад пазолы, кажа да дачкі:

— Мо ты, дачушка, гэта самае... У злосці, у раздражнёнасці можна ўсяго пагаварыць...

— Я, тата, супакоілася. Хопіць, напервавалася. І маму папракала і сябе, што дурная была. Быццам хто розум адабраў, вочы завязаў... Пойдзе на работу рапіцаю, а я... Дачакацца не магу. Звечарэе — я на балкон. Стаю і пазіраю: з якога боку ён паявіцца. Ці ад тралейбуса будзе ісці, ці ад аўтобуса. Часам і ацямшею там, на балконе. Не дачакаюся, снаць лягу, а заснуць ніяк не магу. Ледзь толькі якая легкавушка пад акном спыніцца, тармазамі скрыгатне, ці дзверцы ляпнуць — кулём на балкон: можа, ён прыехаў? А ён прыйдзе і не заўважыць нават, што я чакала яго, не спала... Якая я была дурная! Малілася на яго, як на бога! А ён... Чэрствы, тата, чалавек. І хлус! Хлусіць усім, нават самому сабе!

Маці, зноў паяўляючыся ля стала, са слязьмі кажа:

— Апомніся, дачушка! Жыць жа трэба! Хоць дзеля Леські!

— Каб жа не Леська!.. А ўсё роўна, мамачка, хлус ён. Адчуваю, путром чую: усё, што ні гаворыць, усё хлусня. Няма ў яго ні сваіх думак, татчка, ні філасофіі піякай. Усё вычытанае, усё начутае, усё назычанае!

— Чалавек жа ён усё-ткі! — крычыць маці.— І цябе

не крыўдзіць, і на рабоце яго паважаюць, а там жа, у рэдакцыі, не дурныя людзі сядзяць!

— Мяне ён, мамачка, не крыўдзіць. Ён не пакрыўдзіць! Каб што пехта падумаў? Ён крыўдзіць не будзе! Ён будзе глядзець мне ў вочы і гаварыць: «Ты павінна мне быць удзячна ўжо толькі за тое, што жывеш у дастатку і ні аб чым не маеш клопатаў, я маю права разлічваць за гэта калі не на тваю любоў, дык хаця б на павагу...» Ён мае права разлічваць на маю павагу...

— Я, дзеткі, нешта не магу зразумець, пра што вы, — кажа маўчаўшы дасюль дзед. — Нешта ніяк не дапетру.

— Дапетрыць, тата, тут цялёгка, — уздыхае бацька.

— Што тут не разумець? Плюнь ты, Людка, на яго, і ўсё тут! — гучна гаворыць сын.

— Ручніком вось гэтым зараз рот табе заткну! — замахваецца на яго маці.

— Ты, унучак, памаўчы, — кажа дзед. — Плюнуць — яно лёгка, але ж... І собіла ж мне якраз у такую хвіліну пад'ехаць!

— Ну, чаго ты, тата? — кажа маці. — З кім не бывае? Ну, пасварыліся, не паладзілі між сабою, дык і што?

— Не сварыліся мы, мама, — падымае галаву дачка.

— А не сварыліся, дык чаго ты? Не трэба і табе, дачушка, такой разумнай быць! Не тое сказаў, не так паглядзеў!.. Тваё дзела — бабскае. Іншы жошку на порхаўку саб'е — і нічога, і жывуць. А Росцік твой цябе калі пальцам крапуў? Не! І не крапе! Не такі ён чалавек. А калі што, дык — саступі. Усё ж ён галава ў хаце. І гаспадар і бацька!

— Не кажы, Тонечка! Надыдзь часу слова балючай рапіць, чым пасак той, — кажа дзед.

— Памаўчалі б вы, тата! — агрызаецца маці. — Забыліся, як вы бабку пад п'яную руку гладзілі, як да суседзяў уцякала?!

— Тоця, не нясі лухты! — узвышае голас і бацька. — Здаецца ж, і баба не дурная, а таксама... Сядзь і памаўчы!.. І што думаш рабіць, дачушка?

— Не ведаю, тата.

— Людка, запуда ён! Я даўно яго раскусіў! Пажывеш яшчэ — загнешыся! Закон жа на тваім баку. І кватэра, і...

Бацька абрывае сына:

— Эдуард! — Памаўчаўшы, дадае, звяртаючыся да дачкі: — Я таксама не ведаю, дачушка. Калі што, дык, гэта самае, месца хопіць.

— Што ты гаворыш, Андрэй?! — маці зноў пускае слязу.

— Дзякую, тата, — шэпча дачка. — Пайду я, мусіць.

— Куды, чаго? Зайшла, дык пасядзі! — кажа бацька.

— Пасядзі, не спяшайся, дачушка, — падхоплівасца і маці. — І так рэдка заходзіш, а то зайшла і ўжо бяжыш. Леська вунь загулялася, дзякаваць богу.

— Не, мама, пайду. Бо зараз і ён сюды прыбяжыць. Я ж ведаю.

— То і добра, дачушка. Пасядзіць во з мужчынамі, пагамоніць. Сядзі ўжо!

— Але, пасядзі, дзіцятка. Не ў каго ж, а ў бацькавай хаце, — кажа дзед. І ўздыхае: — От бо яно цёплее так. Адкуль ліха не чакаеш, адтуль яно прыходзіць. Я не пра Люду... Гэта ж ехала са мной Алена Каршакова. Да сына, да Аркадзя. Дык раскажвала... Было ў Аркадзя дзве дачкі. Рашыўся замахнуцца на трэцяга. Усё на хлопца спадзяваўся. Ажно, дай ты рады, зноў дачка. І не адна, а дзве. Дык у Аркадзя, казалі Алена, ледзь параліч не быў. У раддом не пайшоў. Так угневаўся на жонку! Суседкі і падружкі на рабоце бегалі парадзіху праведаць, а ён не пайшоў.

— Але ж і пашанцавала чалавеку, — падтрымлівае гаворку маці.

— Добрае шанцаванне! — ухмыляецца сын.

— Ды ўжо ж! Алена раскажвала і бедавала: хаця б усё добра было ў іх. Аркадзя, казалі, унурыўся: не яго блізняткі. Кажа: у нашым родзе блізняткі ні ў кога не было. А і сталы чалавек ужо, і не пустамалотак які.

— Яно, ведама, усё так, але і паспачуваць чалавеку можна, — кажа, як пасміхваецца, бацька.

— А божачкі мае — паспачуваць! Што, у яго калекі панароджваліся? — абураецца маці.

— От, бачыш, не была б жапчына! — гаворыць бацька. — Сына чалавек хацеў. Разумееш, мара такая была. А тут — няма і няма. Рашыўся мо ў апошні раз. Як кажуць, пан ці прапаў. І на табе — дачка! Мара лопнула, от што галоўнае.

— Дык жа за сваіх не прызнае, — пярэчыць маці.

— Гэта няйначай з гарачкі, — кажа бацька.

— Я дык і другое хацеў сказаць. У горадзе ды чацвёрта дзяцей! Цяперака і ў сяле не надта знойдзеш на столькі. Перавяліся такія смельчакі, — гаворыць дзед.

— Электрычнасць, дзеду, і ў сяле ёсць, — смяецца Эдзік.

— Не зубаскаль, замалады яшчэ! — папікае яго маці.

— Яно так, тата,— кажа бацька.— Але ж гэта пам, насляваеннаю парою, смеласці той трэба было пазычаць, каб разагнацца больш чым на двое. А цяпер смеласці асабліва не трэба, калі на сталае ёсць і да стала.

— А от жа ўсё роўна — адно-два! — паказвае на пальцах дзед.

— Таму і вырастаюць рагатыя. Ведама: усё аднаму. Дзесяць, ды што дзесяць — пятнаццаць гадоў хлопцу, а бацькі ўсё дрыжаць, трасуцца над ім, каб нават вецер на яго не дзьмухнуў,— кажа бацька.

— Дык бо сваё дзіця! — маці пацепвае плячамі.

— Сваё, ведама, не чужое,— пагаджаецца бацька.

— Дык чаго ж ты?

— Нічога, маці, нічога...

У калідоры звiніць званок.

— Гэта ён,— кажа дачка.

Бацька робіць рух падняцца, але маці перапыняе яго:

— Сядзі, сядзі, я сама адчыню.

Яна ідзе ў калідор, адтуль чуець яе голас:

— Дзе ж ім быць! Тут, у нас. Праходзь, Росцік, праходзь. Кузьма Паўлавіч прыехаў...

У пакой заходзіць зяць, здароўкаецца:

— Добры вечар у хату! Добры вечар, Кузьма Паўлавіч! — падае дзеду руку.— Добры вечар, Андрэй Кузьміч! Добры вечар, Эдуард! — Урэшце кажа да Людэ: — А я чакаў, чакаў, думаў ужо, дзе вы прапалі? Няйначай, падумаў, вы тут і рашыў заглянуць...

Маці, ідучы за ім следам, кажа:

— Ну, а дзе ж яны будуць? Добра, што і сам не палепаваўся. Леська ў спальні, цацкамі сваімі занялася, а мы тут сядзім, гамонім. Сядай да стала. Каб яшчэ крышку, то і зусім спазніўся б. Мужчыны во ўжо ледзьве не апаражнілі пасудзіну. Налі Росціку, Андрэй!

— Дзякую, Антаніна Васільеўна,— зяць сядзе за стол.— Вы ж ведаеце, які з мяне піток.

— І дзякаваць богу! А кампанію падтрымай.

— У гэтым дзеле, Антаніна Васільеўна, падтрымліваць кампанію якраз грэшна,— кажа зяць, але чарку ў руку бярэ.— Ваша здароўе, Кузьма Паўлавіч, за ваш прыезд!

— Дзякую па добрым слове,— кажа дзед.— Мы ўжо тут памаленьку-паціхеньку, але і сабраліся.

— Так ужо, тата, і сабраліся. Не было ад чаго сабірацца,— заўважае бацька.

— Ну, але ж, як мне, старому, дык і досыць...

Зяць асцярожнічае. Сёння ён прыйшоў сюды запепакоены. Учора яны з жонкай пасварыліся. Усчаў сварку не ён. І намеру такога не меў. У яе раптам мухі ў носе паявіліся. З парога — як абушком на галаве: «Давай разызземся!» Ён не адразу і зразумеў, пра што яна. Перапытаў: што-што? «Я так больш не магу!» Яна так больш не можа! Яна, бачыце, гіне! Адчувае, як тупее з кожным днём, як страчвае паступова ўсё, што мела ў галаве і ў душы!.. А што яна мела, каб хто спытаў? Наіўныя зекры і адну сукешку, у якой бацька з маткай з радасцю выпхнулі з хаты! А іншыя за дочкамі тысячы даюць, кватэры і нават машыны... Тады пабегла без аглядкі, а цяпер яна, бач, паразумнела. Ён, аказваецца, зусім не той, за каго сябе выдаваў. Ёй, аказваецца, усё абрыдла. А што — абрыдла? Жыць за яго спіной, ні аб чым не думаць? Хай бы паспрабавала пабыць у яго скуру, хай бы хоць месяц-другі пакруцілася, як ён! Ён свету не бачыць, каб раздабыць лішняю капейку, каб ёй і дачцэ можна было есці і апранаць што хочуць, каб у іх у хаце было не горш, чым у людзей. Хіба ён гультай, п'яніца, забулдыга? Яго на рабоце цэняць і паважаюць. А яна, бач, заўважыла, зразумела, што ён бездар і няўдачнік. Тады яна гэтага не заўважала. Тады яна на яго малілася. І ён, дурань, паверыў. Спадзяваўся, што яна заўсёды будзе глядзець на яго тымі ўлюбёнымі вачамі, будзе любоўна збіраць выразкі яго публікацый і акуратна падклеіваць іх у альбомы — ён бачыў, як гэта робяць любячыя жонкі некаторых яго калег. Ён аднойчы апёкся, узяў адну разуміцу, нажыўся, таму і не стаў у другі раз шукаць сабе раўню, а выбраў яе, маладую, нявопытную. Лічыў, што так будзе найлепей. Каханне — глупства, выдумкі для бязвусых, ён ужо ў гэта не верыць. А яна любіць — тым лепш. З цягам часу калі і разлюбіць, дык — застанецца павага, а мо нават і боязь — як да старэйшага. І першыя колькі гадоў усё было менавіта так, як ён спадзяваўся. Яна чакала яго дома, як верная, адданая, паслухмяная сучачка. На работу не пускаў? І правільна рабіў! Там заўсёды знойдуцца сяброўкі, якія хутка адукуюць і навучаць — бабы цяпер пайшлі, не дай бог! Не бабы, а гладыятары ў спадніцах! Корчаць з сябе ліха яго ведае што! Раскамандаваліся! Сямейнымі палкаводцамі парабіліся!.. Вось і ён, як ні бярогся, не ўбярогся. Засвярбела і ў яе путро! І ён ужо не проста абрыдлы і пялюбы — ён яшчэ і бездар, і няўдач-

нік. Быццам яна нешта ў тым разумее. Ён сам ведае, што ён — не гелій. Геніяў — мала, ды і тыя паналову прыдуманыя. А ён працуе не горш за іншых. Выязджае на замалёўках і інфармацыях? Ну і што? Замалёўкі і інфармацыі таксама патрэбны ў газеце, не толькі нарысы і фельетоны. Можна быць, ён памыліўся, выбраўшы для сябе калісьці журналістыку, але перавучацца позна, а больш ён нічога не ўмее. Ён гэта разумее і ні на што іншае не прэтэндуе, цягне сваё ярэмца. Як можа, як умее. Не заўсёды сумленна? Яго ніхто не злавіў на несумленнасці. У яго замалёўках толькі прозвішчы і лічбы? Без іх — пельга. Ад яго патрабуюць прозвішчаў і лічбаў. Лірыкі ад яго не чакаюць. Лірыкаў і без яго хапае. Часам ён не бачыць тых, пра каго піша? Ну і што? Газета чакаць не можа, досыць і тэлефона, каб сказаць пра чалавека некалькі добрых слоў. А крытыкай займацца ён не любіць. Ён не хоча лезці на ражон. Там, дзе крытыка, можна апячыся. А ён не хоча. Досыць, паапякаўся, як быў бязвусым і западта порсткім. Ён даўно пераканаўся: пахвальба — гэта зберажонныя первовыя клеткі, якія не аднаўляюцца. К таму ж пахвальба прыносіць чалавеку толькі карысць. І яму і тым, пра каго ён піша. Дык што ж тут несумленнага? Наадварот! Гэта яго лінія наводзіць. Ён для сябе вызначыў жыць і працаваць так... І ў дачыненні да яе, да Люды, ён чэсны. Ён не здраджваў, не зневажаў яе, не пакрываў і не замахваўся, стараўся быць роўным і ў наводзінах і ў голасе. Не дужа пускаў яе ў сваю душу, не ва ўсім адкрываўся? Няпраўда! Усё, што лічыў патрэбным, ён ёй расказваў, а тое, што ёй ведаць не трэба, — значыць, не трэба. Будзе ведаць усё — хутка пастарэе! І вось — дачакаўся ўдзячнасці... І — пабегла сюды. Чаго? Шукаць спагады? Татачка яе — паспагадае! Ён — добры! Ён надта правільны! Ах, які правільны і разумны ў яго цесць! А зяця неўзлюбіў з самага пачатку. Заўсёды стараніўся, бы не заўважаў. І швагрок, гэты смаркач-нахабнік, услед за татачкам. З цешчай толькі і можна пагаварыць у гэтай хаце, яна адна цэніць яго дабрату і самахварнасць, хоць яна, шчыра сказаць, усяго толькі дурная баба... А тут, аказваецца, яшчэ і дзед, вясковы Саламон, такі ж правільны, як і яго сыноч... Цікава, жонка што-небудзь паспела сказаць тут ці не? Разводу захацела! Яму толькі гэтага і не хапала! Не хапала, каб гэтая дурніца сапсавала яму жыццёпіс! Толькі ўзбіўся на аддзел і — развод?.. Не, здаецца, нічога не сказала. Каб ска-

зала, дык швагрок не змоўчаў бы. Значыць, можна быць спакойным. А тое, што тут дзед, мо і на руку. Загаварыць трэба пайперш з ім...

Закусваючы, зяць пытае:

— А пра што гамопіце, калі не сакрэт? Кузьма Паўлавіч навіны вясковыя расказвае? Чым там вёска дыхае, як ураджай сёлета?

— А дзякаваць, ніштаваты. Жыта дык і саўсім добрае... Яравых трошку не дабяром. Акрыялі, але вяспой усё ж падсушыла лішне... Бульба бярэцца добра, — ахвотна расказвае дзед.

— Гэта — добра, — надхоплівае зяць. — Другі хлеб уродзіць, дык не страшна, калі і першага не дабяром крыху.

— Яно ведама. З бульбінай не прападзеш. І да капусты, і да агурка, і да скваркі, — пагаджаецца дзед.

— А настрой які ў вёсцы?

— Лета добрае, дык і настрой добры. Чаму ж яму не быць, таму настраю?

— Правільна, Кузьма Паўлавіч! Чаму ж яму не быць! І што тут дадаць можна? Правільна, хораша сказана. — Зяць смялей азірае застолле. — Люблю вясковага чалавека! Сама прастата і непасрэднасць. А яшчэ — мудрасць. Мудрасць, што ідзе ад зямлі.

— А бо! Як сказалася, так і добра, — як бянтэжыцца дзед. — Хто ўжо ў вёсцы і гаворыць так хораша?

— Э, не кажыце, Кузьма Паўлавіч! І вучоны так не скажа, як дзядзька які вясковы. Так адрэжа, што, як сказаў паэт, «тут ні убавіць, ні прибавіць»... А яшчэ што мяне ўражвае і захапляе ў вясковым чалавеку, дык гэта яго цярылінасць, я сказаў бы нават — самаахвярнасць.

— Зямля любіць цярылівых. І самаахвярных таксама, — бы сам сабе, кажа бацька.

— У тым і справа, Андрэй Кузьміч! Абсалютна правільна заўважылі, — падтаквае зяць.

— Яно ведама. На зямлі рабіць — гэта не тое, што вынь ды пакладзі. Тут і нацярынец часам трэба, — кажа дзед.

— І таму вельмі шкада, што ў апошні час характар вясковага чалавека імкліва мяняецца, — аблакочваецца зяць на стол. — Працэс гэты зразумелы. Век механізацыі і аўтаматызацыі урбанізуе і вёску. Вясковы спрадвечны ўклад жыцця рушыцца. Гэтага працэсу не спыні і не адменіш. І ўсё ж... І ўсё ж нечага крыху і шкада. Шкада,

што разам з гэтым прагрэсам вясковы чалавек траціць нешта такое, што не кампенсуеш нічым іншым...

— Што ён такое траціць, гэты ваш вясковы чалавек? Тата, што ты такое страціў у апошнія гады? — ціха пытае бацька.

— Дарэмна іранізуеце, Андрэй Кузьміч, — як крыўдзіцца зяць. — Гаворка не пра Кузьму Паўлавіча. Ён ужо ў такім веку, што яму не пагражае ніякая дэвальвацыя. Я маю, Андрэй Кузьміч, па ўвазе маладзейшых. Іх ужо не вабіць зямля. Іх вабяць горад, дабрабыт, камфорт...

— Што ж у тым благога? Камфорт — хіба гэта кепска? Ты ж і сам во гадаваўся ў вёсцы, а, бач, атайбаваўся ў горадзе.

— Правільна, Андрэй Кузьміч, я таксама дзіця вёскі. Правільней будзе сказаць — не дзіця, а пасынак. Як і вы, Андрэй Кузьміч, — зяць стараецца патрапляць у тон.

— Я сябе пасынкам не лічыў і не лічу!

— Не лічыце? Што ж, магчыма. Мо вы і сапраўды захавалі з вёскай нейкую духоўную еднасць. У сэнсе псіхалагічным. Але факт застаецца фактам: зямлі здрадзілі!

— Дык жа, гэта самае, у свой час сёй-той нямала па-стараўся дзеля таго, каб вёска займела сваіх пасынкаў. Андрэй мой не ад радасці ў горад падаўся, не хлеба лёгкага шукаў, — кажа дзед.

— Дык то некалі, Кузьма Паўлавіч. І ніхто Андрэя Кузьміча не асуджае і не папікае. А зараз, зараз? — актыўнічае зяць.

— А што зараз? Цяперака хто хоча — едзе, а хто не хоча — на зямлі робіць, — разводзіць дзед рукамі.

— А ці многа тых, што на зямлі робяць? — не здаецца зяць.

— Многа — мала, а зямля не пустуе. Хто ж на ёй робіць, як не маладыя? З мяне ды з іншых порхавак работнікі ўжо невялікія!

— Канечне, канечне... Я не абагульняю. Астаюцца і працуюць. І я пачаў гаворку зусім не пра гэта. Я гаварыў аб зменах у псіхалогіі вясковага чалавека. Сёння ён ужо зусім не такі, якім быў нейкі дзесятак гадоў назад.

— Што, горшы стаў? — раптам падае голас сын.

— Навошта ж так прамалінейца, Эдуард? Горшы ці лепшы — не ў гэтым справа. Мы не судзім, — адказвае зяць.

— А ў чым жа?

— У тым, што урбанізацыя вёскі пясце ёй і пэўныя выгады, і пэўныя — на маю думку — страты, прытым непажаданыя.

— Ліха яго ведае, з вашай банізацыяй гэтай, — кажа дзед. — Як на мой дурны розум, дык людзі сталі жыць лепей. І тэлевізары ў кожнай хаце, і газпліткі, многія бабы ўжо і бялізну мыць развучыліся — машыны пакуплялі, на рэчку з працікам, бадай, ніхто не ходзіць...

— Правільна, — падхоплівае зяць. — А вось акажыся ў вёсцы падарожны чалавек, дык начлег гэты чалавек знойдзе з цяжкасцю. А знойдзе, дык за начлег і за вячэру напросяць заплаціць. А раней селянін на грошы не квапіўся.

— Як каторы, — упарціцца дзед. — Каторы як раней кожнае каліва вішні лічыў, дык і цяперака лічыць. А каторы з чалавека за агурок ці за конаўку малака платы не браў, дык і цяперака не бярэ.

— Я кажу, Кузьма Паўлавіч, не пра некаторых, канкрэтных людзей, а ўвогуле. Быў селянін адзін, а зараз, мне здаецца, іншым стаў.

— Не ведаю, сыноч, як там увогуле. Ты чалавек вучоны, шмат ездзіш, выпытваеш, запісваеш, мо табе і відней. А як на мне, дык якія нашы людзі былі, такімі і асталіся. Умелі паспагадаць чалавеку ў горы, тады, калі самі нічога не мелі, дык і цяперака, калі ў дастатку жыць сталі, таксама. І нашчот таго, што дабрэйшыя сталі ці паскуднейшыя... Мужык як быў мужыком, так мужыком і астаўся. Толькі не любіць, калі ім напіхаюць. Хітрэйшы, разумнейшы зрабіўся. Дзякаваць богу, як той казаў, радыё слухаем і газеты чытаем.

— Вось, Кузьма Паўлавіч, вы і самі прагаварыліся. Хітрэйшы мужык стаў!

— Дык а што ж? Што ў тым благога? Свет стаў хітрэйшы.

— Не хітрэйшы, тата, а разумнейшы, — кажа бацька.

— А не ўсё роўна? Дзе розум, там і хітрасць, як паш Мілок кажа. А йшчэ, сынку: як хто да мужыка, так і мужык да яго, — кажа дзед.

— Правільна, дзеду! — крычыць сын. — Ніхто не хоча, каб яго за дурня лічылі!

— А хто каго лічыць, Эдуард? — кажа зяць.

— Ды тут адзін расфіласофстваваўся, — угінае галаву ў плечы сын.

— Ну, ведаеш, Эдуард!

— А што? На злодзею шапка гарыць?

Сын не любіць Расціслава даўно. Спачатку гэта была чыста дзіцячая непрыязнь. За тое, што гэты чужы чалавек раптам забраў з хаты яго сястру. Сястра была старэйшая за яго на восем гадоў, і ён рос пад яе прыглядам. І вось нечакана яна пакінула яго аднаго, сам-насам. Тая непрыязнасць з гадамі не мінулася, а, наадварот, узмацнілася, перарасла ў адкрытую нелюбоў. Чаму так сталася, Эдуард паўрад ці ведаў і сам. Хутчэй за ўсё таму, што бачыў: не любіць зяця бацька і няма асаблівай радасці ў сестрыных вачах. А бацьку сын верыць. Бацька ўмее бачыць людзей. Ёсць у яго чуццё на добрага чалавека і на благога. Бацька паталагічна не церпіць няшчырасці. І ў яго, у сына, гэтая рыса — ад бацькі. Ледзь толькі адчуе, што чалавек гаворыць няпраўду, пачынае выкручвацца, гаварыць не тое, што думае, усярэдзіне ў яго пачынае як бы казытаць нешта, і ён ужо не можа стрымацца, каб не запырэчыць, не пагадзіцца.

Вось і зараз — не стрымаўся, уеў філосафа злодзею.

Маці кінулася на паратунак зяцю:

— Эдзік, што ў цябе за натура такая? Адно і тое ж! Слова не дасі сказаць.

Маці злуецца ўсур'ёз. Сын некалі яе давядзе. Чаго, каб хто спытаў, лезе? Досыць і без яго! Яна, маці, злякалася, калі дачка знячэўку заплакала. Падумала, што і праўда здарылася нешта благое. А пасля паслухала блытаную даччыну гаворку і супакоілася: праз гэта людзі не разыходзяцца! Проста — абое надта разумныя! Ну, цяхай зяць там нешта такое і зрабіў, дык — чаго ж дачка? Чаму не саступіла? А то ўжо — не магу так больш! А трэба не пра сябе, а пра Алеську думаць... І добра, што Росцік здагадаўся зайсці. Пасядзяць во разам, пагамоныць, дык і астынуць абое, калі што і было там у іх. Дык чаго ж сын лезе, куды яго не просяць?

— І праўда, Эдзічак, не задзірайся, — гаворыць і дзед. — А ты б, Росцік, лепш бы Алеськай пахваліўся, пра сябе што б раскажаў. Я пасля б старую пацешыў.

— А што расказваць, Кузьма Паўлавіч? Жывём, хлеб жуём! Добра жывём — вось і расказ увесь. Як у вас кажучь: у хаце дастатак і ў сям'і парадак!

— Бач ты: як у нас кажучь. А ў вас жа як?

— Ну, Кузьма Паўлавіч, я ж без задняй думкі! — кажа зяць.

— Дык і я так, барані бог! Ці ў нас, ці ў вас — якая

розніца? Вы — разумнейшыя, мы — дурнейшыя, толькі і ўсяго,— пасміхваецца дзед.

— Ах, Кузьма Паўлавіч, Кузьма Паўлавіч! — уздыхае зяць.— Так яно і пачынаецца. Вы — нас, мы — вас пачынаем не разумець.

— Чаму ж...

Дзед хоча нешта запарэчыць, але яго рашуча перабівае маці:

— Тата, ну чаго і вы разумнікам сябе выстаўляеце? — І да зяця: — А ты б, Росцік, і праўда што-небудзь цікавае раскажаў. Куды ездзіў, што бачыў...

— Паездкі, Антаніна Васільеўна,— мая работа. Што ж тут можа быць цікавага? Як нарыхтоўваюць у калгасе сянаж? Ці як бычкоў нагульваюць?

— Ну чаму ж? Дарога — гэта заўсёды нешта цікавае. Я ж, помню, як першы раз ехала поездам, як з бацькам пуцёўкі ў дом адпачынку палучылі, дык у дарозе больш нагледзелася, чым у тым доме адпачынку.

— Ладна, маці,— бы просіць яе памаўчаць бацька.

— Ладна-то ладна, але ж як так? Сабраліся, а пагаманіць быццам няма аб чым. Ці ж то чужыя? Люда як вады ў рот набрала, ты, Андрэй, насупіўся... Эдзік адно толькі ведае, што збрахнуць што...

— А ты б хацела, каб тут з дакладамі выступалі? — падколвае бацька.

— Ай, слухай, Андрэй, ужо і ты пад сына падрабляешся? — крыўдуе маці.— З дакладамі... Песню хоць бы спелі, ці што? Чарчына ж была!

— Ладна, маці. Якая тут песня?

— А мо і праўда? Леську паклічам,— падтрымлівае яе зяць.

— Хіба што Леську. Ёй можна спяваць. Як птушаняці,— кажа бацька.

— Таму птушаняці спаць даўно пара,— азваецца дачка.

Яна, як муж прыйшоў, слова не вымавіла. Мутарна ў яе на душы. Ішла сюды і сама не ведае чаго. Каб пажаліцца? Вось і пажалілася. А ці трэба было тое рабіць? Ды яшчэ пры дзеду? Калі і трэба было, дык не так. Не тое яна гаварыла. Што ёй да таго, які ён, што думае, што гаворыць, з кім сябруе? Галоўнае — не любіць яна яго. Даўно не любіць. І ці любіла? Каб любіла, дык ці зненавідзеўся б так? А цяпер жа не можа і чуць яго, і бачыць. Як зусім чужы зрабіўся. Ведае, што мо і кепска так ду-

маць, грэшна і сорамна, а не можа іначай. Адно стрымлівае — Леська, а то б даўно... Бацька — зразумеў. Ён — добры, чэсны. Ён — даруе. А маці? Маці — наўрад. Зяцёк ёй даражэйшы за дачку зрабіўся. Не, пічога благога яна не хоча думаць пра маці. Проста — не ведае яго маці. Усё Антаніна Васільеўна ды Антаніна Васільеўна... Вось і расплавілася маці: надта ж зяцёк уважны і культурны! А яна адчувае — ён можа і ўдарыць. Не замахваўся, пакуль яна пакорлівая ва ўсім была, пагаджалася, а заўпарціцца — не пабаіцца і ўдарыць, і ўся яго культура аблупіцца, як пабелка старая... Дарма яна заікалася. Трэба канчаткова для сябе ўсё вырашыць, а тады ўжо... А парашыць — не так і проста. Восем гадоў прайшло... Мутарна, непамысна дачцэ. Мо досыць сядзець тут і багамасіць попусту, як бабка любіць гаварыць? Вось яна і азвалася.

А зяць — тут як тут!

— То мо пойдзем, мамачка?

— А божа ж мой! Не паспелі ў хату зайсці, а — пойдзем ужо! Ці ж далёка? Выспіцца яшчэ шчабятуха! Гуляе во, дык хай і гуляе! — маці як загадвае.

І дзед угаворвае:

— А і праўда, дзеткі! Яшчэ не позна надта!

— Я чаю згатую. Пячэнне пякла. Як ведала ўсё роўна, што госці будуць. Сядзіце во, гаманіце, а я хуценька. А то — тэлевізар уключыце, мо што цікавае ідзе. — Маці выходзіць на кухню.

— Чаю мо і няблага будзе папіць, — гаворыць бацька.

— Чаму ж не, — пагаджаецца дзед. — Мы са староў толькі чаем і вячэраем. Калі малака пап'ём, а часцей — чай. Шклянку кішню, лыжку варэння, пернік які — лепшай вячэры і не трэба.

— Гэта, Кузьма Паўлавіч, не чай, — прымірэнча кажа зяць. — Чай вунь ва ўзбекаў. Калі заварка паўгадзіны пастаяла, дык ужо гэта памыі, а не чай. Заварыў і тут жа налівай у шклянкі. Апякайся, а — пі! Вось гэта ў іх чаем завецца. І ў грузінаў гэтаксама, і ў азербайджанцаў...

— А хай іх, з тымі ўзбекамі! — махае дзед рукой. — У нас во чай п'ецца, каб сагрэцца, каб усярэдзіне пацяплела, а то ж... Кіно часам глядзіш. Сядзіць, смаляцца на сонцы і чай п'юць. Смोकчуць і смокчуць і не млеюць...

— Звычайка такая, — гаворыць бацька. — А яшчэ ж кажуць, што пасля чаю піць не так хочацца.

— Дай ты веры! Я ж, смейцеся ці не, а пасля чаю

абавязкова кубачак халоднай вады вып'ю. І старая гэтак жа, — смяецца дзед.

— Дык я ж таксама, тата! От не магу, каб халоднай вады пасля не глытнуць, — ківае бацька.

З кухні прыходзіць маці. Ставячы на стол сухарніцу з пячэннем і чайнік, кажа:

— Во, налівайце. Пячэнне каштуйце, не ведаю, ці ўдалося. Росцік, бяры, ты ж любіш!

— Дзякую, Антаніна Васільеўна, не адмоўлюся. Нідзе такога смачнага пячэння, як у вас, не еў!

— От і еш на здароўе! А ты, Людачка?

— Нешта не хочацца, мамачка.

— Дык хоць варэння вазьмі. У нас жа яго шмат. І сырыя цёртыя маліны ёсць... Сёлета, мусіць, варэння зусім варыць не буду — стаіць да лета, псуецца. Ні бацька, ні Эдзік яго не любяць... Хіба сырога чаго засыплю.

— Дык яно, Тонечка, і ў нас, — кажа дзед. — Колькі і цяперака яшчэ таго варэння! Хоць выкідай!.. Гэта ж колькі гадоў назад дык, здаецца, за маліну з'еў бы, а цяперака дык і прыелася.

— А калі хто, тата, тое варэнне варыў даўней? Калі толькі на лякарства. А цяпер вёдрамі наварваюць, — заўважае бацька.

— Я ж і кажу. У нас жа, дальбог, мо з сотню літраў было. Хто ж яго паесць?

— Дзякаваць богу, ад'еліся людцы, — кажа маці. — І варэнне ўжо ў рот не лезе.

— Ад'еліся, Антаніна Васільеўна, аж занадта, — прыхлёбваючы з кубачка чай, гаворыць зяць. — Не толькі ад'еліся, але і аб'еліся. Калі столькі таўстуноў у нас было? Дзяўчаткі, глядзіш, маладзенькія, а ўкормленыя — асфальт прагінаецца.

— Дык мо і добра, сынку, — кажа дзед. — Ці ж лепш, калі рэбрамі брынчэлі?

— Хто кажа, Кузьма Паўлавіч! Але ж... Во, анекдот апошні. У амерыканца аднаго, які ў нас турыстам быў, спыталі, што запомнілася яму, якія ўражанні. Дык адказаў: «Усё ў вас добра, толькі мужчынам трэба часцей галіцца, а жанчынам не аб'ядацца».

— Амерыканцы тыя таксама жаруць — дай бог! — гаворыць бацька. — У вайну яшчэ бачыў.

— Ай, што і казаць! — кажа маці. — Ёсць што есці, дык і ядуць.

— От гэта праўда, Тонечка! Лішняга, каб і хацеў, не

з'ясі. Колькі душа просіць, — зазначае дзед. — А тоўсты ці тонкі, дык... Адзін будзе тоўсты, а другі хоць і есць, а шчэпка шчэпкай.

— Яно так, але за гэтым мне бачыцца іншая праблема, — кажа зяць. — Абжорства ў літаральным сэнсе вядзе да абжорства духоўнага. У нас развялося процьма мяшчан — людзей, для якіх на першым плане ўласны дабрабыт, у тым ліку і ўласны страўнік. Людзі сталі зайздросныя, злыя і нахабныя...

— Так і ўсе людзі? — перапытвае бацька. — Не, даражэнькі, не ўсе і не так і шмат, як сямю-таму здаецца. Не ад цябе першага чую пра тое, і, не крыўдуй, толькі здаецца мне, што хто такое гаворыць, сам часцей за ўсё, як бы гэта сказаць...

— У таго ў самога пыса ў пер'і! — падказвае сын.

— Ну, Андрэй Кузьміч, не чакаў! Чэсна скажу, не чакаў! — усклікае зяць.

— Не пра цябе гаворка, Расціслаў. А толькі паўтару: іншых вінавацяць у грахах смяротных часцей за ўсё самі грэшнікі. Каб самім чысцейшымі выглядаць, — не здаецца бацька.

— Гэта точно, сынку, — гаворыць дзед. — Вазьмі нашу Халімоніху-Пліндачку. Сама ходзіць як апанча, спадніца, выбачайце, у г..., а іншых так абгаворыць, што хоць вушы затыкай.

— Ты, Росцік, не зважай, — кажа маці. — Бацька з дзедам ці мала чаго нагавораць! Хочацца і ім сябе разумнымі выставіць... Чаю табе падліць?

— Дзякую, Антаніна Васільеўна, здаволіўся. А бацька з дзедам проста не хочуць зразумець мяне. Вы, Кузьма Паўлавіч, на вашу Халімоніху спасылаецеся. Але, выбачайце, што з яе возьмеш, з бабы вясковай? А вы наглядзіце... Бачылі, як у магазіне людзі за дыванамі душацца ці за траптамі якімі? Уражанне такое, што свет клінам на тых траптах сышоўся. Не возьме каторая ці каторы — усё, канец, смерць ім!

— Яно праўда, душацца, — нагаджасца бацька. — Але ж... Ну хоць бы азарт той ахвоты паддае. Адны сталяць у чарзе, дай і я пастаю. Грошай у людзей хапае зараз. А з другога боку, дык і іншае. Ну што ты зробіш, калі чалавек хоча, каб у яго ў хаце хораша было? Кабету вазьмі. Іншую не кармі, а дай адзецца. Так і тут. Час жа не той. Кватэры людзі палучаюць, дык хочуць, каб і ў кватэры было па-людску. А дываноў, як на тое ліха, не хапае

пакуль. Будзе ў дастатку, дык ляжаць будуць дываны твае і ніхто за імі душыцца не будзе.

— Хіба ж я гэтага не разумею, Андрэй Кузьміч? Асобныя факты ці з'явы заўсёды можна вытлумачыць. Куды цяжэй убачыць іх ва ўзаемасувязі, вызначыць тэндэнцыю іх развіцця, іх, калі хочаце, дыялектыку. Дык вось, калі разважаць у гэтым кірунку, то карціна вырысоўваецца іншая, якая прымушае задумацца.

— Якія там сувязі, як ты кажаш, якая там дыялектыка — у гэтым не мне разбірацца, — кажа бацька. — А разумею, што людзі сталі жыць лепей, багацей і культурней, вось і ўвесь гамоп! Нябось, ты сам таксама хочаш, каб на падлозе ў цябе дыванок ляжаў, каб раніцаю ногі спусціць на цёпленькае і мякенькае. Дык чаму ж іншым гэтага не хацець? Ты дастаў той дыван лёгка, па званочку з рэдакцыі — Люда расказвала, а іншыя так не могуць, ім у чарзе пастаяць трэба.

— Дык я ж не зводжу праблему толькі да дываноў, Андрэй Кузьміч. Пры чым тут дываны?

— А што пры чым?

— З'ява, праблема!

— Хопіць, хопіць вам па-дурному спрачацца, — махае рукамі маці. — Няўжо іншай гаворкі няма?

— Мусіць, і праўда хопіць, Антаніна Васільеўна, — стомлена кажа зяць. — Ды пам, здаецца, пара. Як, мамачка? — паварочваецца ён да Люды. — Мо пойдзем? І пазнавата ўжо, і ўвогуле... Бяры Леську, і пойдзем.

Дачка моўчкі падымаецца з-за стала і моўчкі ідзе ў спальню.

— Вось табе і маеш! Як сама выгнала з хаты, — маркоціцца маці. — А можа б, пасядзелі яшчэ? Леська гуляе...

— Не, Антаніна Васільеўна, дзякуем, пара! — Зяць выходзіць з-за стала, падыходзіць да дзеда. — Ну, Кузьма Паўлавіч, рады, што пабачыў Вас. Прывітанне ад усіх нас бабулі. Бывайце!

— Вы ж бы калі прыехалі ўсё ж. Старая абрадавалася б...

— Мо калі і зазірнём... Бывайце, Андрэй Кузьміч!

Са спальні выходзіць з упучкай дачка. Звяртаючыся да іх, зяць кажа:

— Вы гатовы? То пайшлі...

Дачка, зяць і ўпучка ідуць у калідор. Маці праводзіць іх. Потым вяртаецца да стала.

— Ну, маці, ты тут прыбірай, пасцялі дзеду, а мы на балкон выйдзем пакуль, падыхасм,— кажа бацька.

— А я пайду душ прыму,— гаворыць сын.

Бацька з дзедам выходзяць на балкон, гамоцяць там.

— Чусш, полем пахне? Як у сяле,— кажа дзед.

— Але ж... Выйду вось так калі ўначы, дык і перанёлку часам чую. І зязюлю колькі разоў чуў.

— О-хо-хо, сынку, такія дзялы ў вас... І Эдзік дарогі сваёй не знайшоў, і ў Людэ не ўсё добра, пэўна... Выраслі, а ўсё бацьку галава баліць.

— Але, тата. І каго тут вінаваціць будзеш?

— Не яны, сынку, вінаватыя. Ты сябе вазьмі. Як толькі на ногі стаў, памочнікам маім быў. І карову папасвіць, і каня павадзіць, бульбу абгацяючы, і палена дроў адрэзаць... Якая там і сіла была, а — памагаў. У вёсцы дык яно быццам так і трэба. Я ж цябе, не хвалюся, і не прымушаў падта, больш сам цягнуўся да тае работы.

— А тут, тата, прымушай ці не прымушай, а толку мала.

— Дык жа яно, сынку, жыццё такое. От ты падумаў. Эдзік малы быў. Ну, а з малога і спрос малы. А падрасцаць начаў — што ён пра тваю работу ведаў? Ты рапіцаю пойдзеш, вечарам прыйдзеш — от і ўсё. Дзе бацька робіць? На заводзе. А больш — нічога. А вясковае дзіця з першых дзён жыцця бацькоўскую павуку праходзіць. Там усё навідавоку. Я ж, бывала, куды ні пайду, дык і ты над рукою таўчэшся. Дровы з маткай пілуем — ты памагаеш, пасіш, складаеш. Плот стаўлю — ты цвікі падаеш, малаток, штыкеціну мне патрымаеш. У поле еду — ты хоць за лейцы патрымаешся... Усё ж тое, сынку, не праходзіць бяследна.

— А тут адно ведаюць: тата, дай!

— Горад ёсць горад. Але ж надта ты і не натураў ім, Людэ і Эдзіку. З заробку не вельмі напатураешся.

— Не я, дык маці песціла.

— Ну, а што ты хочаш? Маткі ўсе такія. Але ж, сынку, яно і іншае. Ну, от Эдзік твой. Няхай тое ў ім і ёсць троху, яны ўсе цяпер, маладыя, на пуп браць неахвотнікі, хай трактары робяць, кажуць. Ды ўсё ж, гляджу я, і сёння набачыў, хлонец ён не дурны, галаву на плячах мае. Дармо, што Росцік вучоны, у рэдакцыі робіць, а Эдзік перад ім не насаваў.

— Перад Росцікам! Ты спытаў бы, перад кім ён пасуе!

— Дык яно і няблага, сынку. За сябе таксама трэба ўмець пастаяць.

— Гледзячы дзе, тата, і гледзячы за што. А то ж...

— Ну, тое па маладосці. А хлопец усё ж кумекае сёе-тое. І шчыры ён у цябе. Яршысты — гэта праўда, але ж не машока, што думае, тое і гаворыць.

— Гэтая яго яршыстасць во дзе ў мяне сядзіць!

— А ты спакайней з ім. І, гэта самае, сынку, без прыпуку, без папрокаў, каб і яму крыўдна не было. Ён жа ў такім веку, што лічыць сябе пупам зямлі.

— Хто яго напракае, тата!

— А ты паслухай лепш і пагадзіся... І за Эдзіка асабліва не перажывай. Хлопец — яно хлопец, аперыцца. А вось Людачкі шкада мне, сынку.

— А што зробіш, тата? Сам вінаваты. Не спыніў тады Тоні. Не прыкрыкнуў па-мужчынску. А сэрцам адчуваў, што не тое нешта.

— І сябе не вінаваць, і на Тоню не кажы. Хто ж бо ведаў? Яно ж, кажысць, усё добра складвалася. Чалавек сталы, самастаяцельны. І грашовы. Другім скажы — што яшчэ трэба?.. Не любіць яго Люда. Паслухаў яе і чую: не любіць. А колькі ж таго жыцця было ў іх!

— І я, тата, пра тое ж. Выходзіла тады, дык спытаў: «Ці любіш хаця, дачушка?» А яна: «Вельмі, татачка!» Вось табе і вельмі...

— Дзявочае, сынку. Чымсьці спадабаўся, кінуўся ў вочы. Вось і падумала, убіла сабе ў галаву, што назаўсёды... Нейкі ж ён і праўда... Бытта і шчыра што кажа, а нешта як не тое... Мне, сынку, падумалася, ці добра ў яго на рабоце ўсё? Ну, ці палучаецца ў яго тая пісаніна? Нейкі ж бо ён злы, бытта пакрыўджаны на ўсіх.

— Хто яго ведае. Так-то піша, друкуецца. Газету мы вынісваем...

— І цябе во Андрэем Кузьмічом кліча, і Тоню...

— Па-інтэлігентнаму, тата.

— А колікі яму з інтэлігентнасцю гэтакай! Спрадвеку ў народзе зяць цешчу маткай кліча, а цесця — бацькам!

— Не было б горшай бяды, тата.

— А бо! Але ж гэта ўсё адно к аднаму складваецца. Гэта ж не так сабе, усё ад натуры ідзе.

— Пэўна ж!

— Сумнавата Людачцы з ім. Але ж, можа, як той кажаў, перамелецца?

— Паўрад, тата.

Дзед маўчыць. Дзед засмучаны. Вось табе і прыехаў, вась табе і парадаваўся!..

Дармо, што казаў, быццам сюды яго баба выпхнула. Калі папраўдзе, дык гэта ён сам не адзін тыдзень дудзеў бабе, што трэба з'ездзіць да сына. І ў ягады яе ўчора ці не сілком выправіў, памеркаваўшы, што як прынясе ягад, дык ён паедзе пэўна ўжо, не адкладзе, як не раз перад тым, сваю паездку на потым.

Дзед любіў прыязджаць да сына. І тады, калі прычына была, і без асаблівай прычыны, калі, бывала, Андрэй доўга не агукаўся ні пісьмом, ні паштоўкай, — тады ён ехаў проста ў адведкі.

Памятае ён усе свае паездкі ў горад. Памятае, як ехаў на сынава вяселле. І як паклікала яго ў дарогу іншая радасная вестка — нарадзілася Люда, унучачка. І тады, калі яны ўжо ўтраіх — Андрэй, Тоня і малая Люда — перабіраліся з чужога кутка ў сваю, вась гэтую хату. І калі Людка выходзіла замуж. І апошняю, нядаўняю, перадмайскую паездку ў горад, калі старая выправіла яго купіць шпалеры.

І кожны раз, бываючы тут, дзед радаваўся за сына і ўнукаў. і вёз гэтую радасць дахаты, старой, каб і яна ўсцешылася, што ў сына ўсё добра, не горш, чым у людзей.

А чаму было і не радавацца? Заўсёды ў Андрэя ў хаце панаваў лад і парадак.

Раней, напачатку, цешыла дзеда хоць бы тое, што вельмі ж ласкава, як галубкі, гамоняць між сабою Андрэй і Тоня, што з вялікай цеплынёй і паразумеласцю зіркаюць адно на аднаго. Прыедзе дзед, паглядзіць на іх, паслухае, і так яму хораша на душы зробіцца, што, грэшна і смешна казаць, ажно пазайздросціць сыну, і са светлаю скрухаю падумае аб тым, што ў яго са старою нічога гэтага нібы і не было, і знячэўку засмуціцца быццам, і зазлуецца на сына: у каго ж гэта ён, каб хто сказаў, удаўся такі, што так дагаджае жонцы, і ці ж дабром хаця ўсё гэта скончыцца, і ці не абвернецца гэта тым, што Тоня возьме верх над ім?!

Ліха яго ведае, чаму да яго прыходзілі часам такія думкі. Можа, таму, што сам ён і праўда не ведаў, мусіць, гэтакай зайздроснай цеплыні, гэтакай шчырай паразумеласці з жонкаю. Ажаніў яго бацька, ажаніў, не пытаючыся, хоча ён ці не хоча браць Марылю. Пэўна, і Марыля ішла за яго таксама без ахвоты. Вось так, без замілаван-

ня, яны пабраліся, без пяшчоты жыць пачалі, так і жыццё, можна сказаць, зжылі, хоць і не сварыліся надта, неяк пакрысе прыцершыся, прызвычайіўшыся, навучыўшыся не толькі не абражаць, але і шанаваць, нават шкадаваць, па-свойму любіць і аберагаць адно аднаго.

Зрэшты, не так часта і думаў ён пра гэта. Упершыню варухнулася гэтая думка шкадавання ў душы тут, у сына, абуджаная сынавым шчасцем, але як нечакана варухнулася, так нечакана і збегла ад яго, бо гады ягоныя ўжо былі не тыя — старэчыя, можна сказаць, гады.

А пасля і ў Андрэя з Тоняй усё тое неяк аціхла, адышло, прыхавалася, адцесненае будзённымі клопатамі, жыццёвымі турботамі, і дзед, прыязджаючы да сына, радаваўся ўжо таму, што сам ён, жонка і дзеці здаровыя, што жывуць яны ў дастатку, жывуць неяк надзейна, нібы не ў горадзе, на скупаватыя рублі, а ў вёсцы, пры сваім гародзе і жыўнасці. Радаваўся, па-старэчы больш кантактуючыся і гамонячы з унукам і ўнучкаю, чым з сынам і нявесткаю.

Сёння ён выправіўся да сына быццам проста ў адведкі, аднак жа меў у душы і адну думку-спадзяванку. Яна, гэтая думка, паклікала яго ў дарогу. Ехаў і ўсё меркаваў, як падступіцца з ёю да сына, — адразу, без падрыхтоўкі, ці мо спакваля, выведаўшы спачатку сынавы настроі і планы?

Гэта ж памерла нядаўна, з месяц пазад, Міхаліна Каспяровічава. Ён і старая яго правялі набожчыцу на могілкі, пасля пасядзелі з людзьмі за жалобным сталом. А як дахаты ішлі, старая знячэўку вазьмі ды скажы: «Гэта ж і нам хутка збірацца...» Ён не збаяўся тых слоў, спакойна адказаў: «А ўжо ж, не вечныя ж...», а сам нечакана падумаў пра тое, што ж будзе з хатаю, з усёй сядзібаю, калі яны са старою выправяцца туды, куды сёння паехала Міхаліна. Яно і праўда, што ж будзе? Ну, год-другі Андрэй з Тоняй будуць прыязджаць, мо нават вясной пасадзяць адну-другую граду. А пасля? А пасля ўсё будзе пакрысе дзічэць і глушэць, паціху гніць, тлець і валіцца долу — і хата, і пуня, і хлеў, і наветка, і склен на гародзе, і платы наўкруг сядзібы; укаржанеюць, здзічэюць і ўсохнуць яблыні, забуяе крапівай, чарнобылем і дзядоўнікам гарод, прападуць на ўзмежках вішні, кусты парэчак і агрэсту... А ён жа столькі сілы ўклаў ва ўсё гэта! Яшчэ ж зусім нядаўна, шэсць гадоў назад, даў хаце новы подруб, цэментаваны падмурак, уставіў новыя вок-

ны і дзверы, накрыў шыферам, вымайстраваў веранду — стаяць хаце яшчэ і стаяць; пуно і хлеў таксама накрыў шыферам, вымураваў склеп, выкінуўшы струхлелы драўляны зруб, паставіў цэментавыя слупкі, каб не мяпяць плот праз кожныя тры-чатыры гады. Навошта ён рабіў усё гэта? Сам са старой мог бы дажыць веку і так, без лішніх турбот. Каб жа гэта яшчэ вёска была інакшая, што перспектыўнымі завуць, дык мо купіў бы ўсё гэта добры чалавек і жыў, а то ж... Каму спатрэбіцца яго хата, калі вуць колькі пустуе ўжо, гібее сіротамі?

І запала яму думка: угаварыць сына вярнуцца. Пакуль робіць — хай робіць, а як падыдзе пара на пенсію, хай вяртаецца сюды, на бацькава котлішча. А чаму б і не? Яны ж разам прыждуць пепсіі, Андрэй і Тоня, от хай і вяртаюцца. Гарадскую хату хай пакінуць Эдзіку, а самі — сюды! Павінен сын паслухацца. Гэта ж каторы ў горадзе нарадзіўся, во ўжо як і Эдзік іхні, дык таму, вядома, рашыцца на такі крок п'ялёгка.

Андрэй жа і Тоня яго ў вёсцы выраслі, чаго ж ім папохацца? Ці ж тут не лепей, чым у горадзе?

Тут во і дыхаць ёсць чым, і ўлетку нагой босай ёсць дзе ступіць, і ў лес па ягадзіну ці па грыб шторапак схадзіць...

Старой не стаў нічога гаварыць. Парашыў: з'ездзіць, пагаворыць з сынам, тады скажа. Ці абрадуе, ці...

Суцяшаў сам сябе, што павінен згадзіцца сын. Ён жа і касіць умее, і з плугам прайсціся, і іншую вясковую работу рабіць не забыўся.

Думаў так і здзіўляўся, чаму гэта ні разу, за ўсе гады пасля таго, як пайшоў сын у горад, яны не гаварылі пра гэта. Няўжо сыну ніколі не спілася родная вёска, колішнія суседзі? Быць таго не можа! Пэўна ж, не адзін раз прыгадаў і лес, і аселіцу, і сцежкі, па якіх у маленстве бегаў, і не адзін раз шчымела ў яго ад гэтых успамінаў душа, а не гаварыў пра гэта, бо саромеўся, бянтэжыўся прызнацца, каб не падумаў ніхто, нават і бацька родны, што — шкадуе, што хоць і жыве ў горадзе, а душою — тут, у роднай вёсцы? А можа ж, якраз так яно і ёсць. Можа, Андрэй і па сёння бачыць, як узыходзіць сонца над Чырвоным Борама і як заходзіць яно за хмызнякамі на Каралёвых дадатках. Гэта ж кажуць, што праз усё жыццё чалавек памятае свае ўзыходы і заходы сонца і з цяжкасцю прывыкае да таго, дзе, у якім баку ўстае і сядзе сонца, трапляючы на новае месца жыхарства...

Ну, а сам ён — чаму таксама ніколі не загаварыў пра тое з сынам? Зпоў жа, ліха яго ведае, чаму! Пяйпачай, баяўся збяптэжыць сына. Баяўся, што сын можа пакрыўдзіцца ці нават раззлавацца. Яны ж усе, у горадзе, падтапервовыя, ледзь што не па-іхняму — адразу ж псіхуюць, хапаюцца за сэрца...

Вось табе і прыехаў, вось і пагаварыў!..

А ўсё ж пібы добра пачыналася. Сварка Андрэя з Эдзікам — не ў знак. Тым больш прытушыў ён сварку тую, вярцаць селі спакойна. Дык жа... Хто чакаў, што Люда такое скажа, прыйшоўшы? Яны са старой і падумаць нічога такога не маглі. Гэта ж толькі і гаворкі было, што Люда паняй стала, што жыве, як у бога за пазухай. Аж-по вунь як напанявала яна... Куды ж тут было лезці ўжо яму са сваёю гаворкаю! Не да таго цяпер Андрэю. І сёння, і доўга яшчэ будзе не да таго. Лепш пачакаць ужо, іншым разам пагаманіць. Толькі ж — ці будзе ён, гэты іншы раз? Ці падаруюць яму гэты іншы раз яго восемдзсят?

Уздыхнуў дзед, сказаў:

— О-хо-хо... Хітрая штука жыццё, сынку. Цяжка было, гаротна — ну дык на тое ж вайна, бясхлебца пасляваенная. Спадзяваліся, што лепшага прыжджэмся. І, дзякаваць, прыждаліся. І ціха, і мірна, і сытна, і мітрэнгі, клопату таго былога нямашака. Усяго хапае. Жыві, кажысьць, і бога не гняві, песні спявай. Дык жа — це! Нешта іншае муляе, турбуе. Не тое, дык другое. Хай яго ліха!

— А што ж ты хацеў, тата? Без клопату не можа чалавек. Няма клопату — няма і чалавека. А пакуль жыве, дык і муляе, як ты кажаш, пешта.

— Яно ведама! Але ж клопат клопату — розніца. Калі дзіця тваё галоднае, а ты не ведаеш, чым накарміць яго, — то адзін клопат. Горкі, сынку, клопат, хай яго людцы больш не ведаюць. А сёння ж каб лепей было — адзін клопат.

— Горш не будзе, тата.

— А не будзе горай, дык ляпей будзе. Ці ж не так?

— Праўда, тата.

— Ну, то і бедаваць, можа, не трэба, сынку?.. Спаць пойдзем. Табе на работу, а я ж думаю заўтра і дадому.

— Глядзі сам, тата. Дома ж таксама нічога не гарыць.

— Не гарыць, але ж... Старая будзе думаць, чаго загуляўся.

- Глядзі, тата. Мог бы і пагасцяваць троху.
- Зімою ўжо мо калі, сынку. Цяпер не да гасцяваўня.
- Табе, тата, і зімою не будзе калі.
- А хай яго, калі ж, пакуль жывеш, дык і робіш нешта.

— Яно так...

Некаторы час акно на пятым паверсе свяцілася. Па фіранцы сюд-туд мільгацеў цень — відаць, дзед клаўся спаць на крэсла-раскладанак.

Урэшце акно пагасла, каб заўтра загарэцца — ад промняў сонца.

З М Е С Т

А П А В Я Д А Н Н І

Ніхто не прыязджаў	3
Язэпка	13
Пад полем крычалі вароны	20
Ранішнія сны	30
Старая яблыня	46
Камандзіроўка ў Вішанькі	60
Іван і Валодзька	73

А П О В Е С Ц І

Тацяпін чэрвепь	86
Пуд жыта	184
За ружовымі фіранкамі	259

Гіль М.

Г 47 Камандзіроўка ў Вішанькі: Апавяданні, аповесці.— Мн.: Маст. літ., 1987.— 316 с.: 1 л. партр.

У кнігу «Камандзіроўка ў Вішанькі» пісьменнік Мікола Гіль уключыў лепшыя апавяданні і аповесці з сваіх зборнікаў: «Ранішнія сны» (1973), «Тацянін чэрвень» (1978) і «Пуд жыта» (1982). У цэнтры ўвагі аўтара — людзі, іх жыццё, клопаты, радасці і цяжкасці, праблема ўзаемаадносін бацькоў і дзяцей, выхаванне моладзі, маральна-этычныя канфлікты, якія ўзнікаюць на стыку горада і вёскі. Многія творы надкупляюць сваёй жыццёвай праўдай.

Г $\frac{4702120200-060}{M 302(03)-87}$ 123—87

ББК 84 Бел 7

Николай Семенович Гиль
КОМАНДИРОВКА В ВИШЕНКИ
Рассказы, повести

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Рэдактар *А. А. Сляпцова*. Мастак *Ю. А. Модлінскі*. Мастацкі
рэдактар *Л. Я. Прагін*. Тэхнічны рэдактар *Г. П. Тарасевіч*.
Карэктар *І. М. Паланейчык*.

ІБ № 2768

Здадзена ў набор 01.07.86. Падп. да друку 26.02.87. АТ 07567.
Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура звычайная
новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 16,80+0,11 укл. Ум.
фарб.-адб. 16,91. Ул.-выд. арк. 18,22. Тыраж 4600 экз.
Зак. 2609. Цана 1 р. 60 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта
БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю.
220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбі-
нат МВПА імя Я. Коласа, 220005. Мінск, Чырвоная, 23.

У 1986 годзе
выдавецтва «Мастацкая літаратура»
выпусціла ў свет паўторным выданнем
наступныя кнігі беларускіх пісьменнікаў

А. І в а н о ў. На Далёкім Усходзе. Раман.
15 арк., на рус. мове.

А. К а п у с ц і н. Гудок далёкага пезда. Аповесці і апавяданні. 19 арк., на бел. мове.

М. К р у г а в ы х. Дарога ў мужнасць. Зоркі ў імгле. Раман, аповесць. 32 арк., на рус. мове.

Э. Я л у г і н. Астравы. Апошні князь. Раман.
Аповесць. 27 арк., на рус. мове.

Кнігі можна набыць у Кнігарні пісьменніка (Мінск, вул. Казлова, 2) і ў магазінах кнігагандлю рэспублікі.

У 1987 годзе
выдавецтва «Мастацкая літаратура»
выпусціць у свет паўторным выданнем
наступныя кнігі беларускіх пісьменнікаў

А. А д а м о в і ч. Хатынская аповесць. Карнікі.
Аповесці. 26 арк., на рус. мове.

Я. Б р ы л ь. Ад сяўбы да жніва. Апавяданні і
навелы. 31 арк., на бел. мове.

Р. К о б е ц. Шукальнікі шчасця. П'есы, кіна-
аповесці, драматургія, нарысы. 20 арк., на бел.
мове.

А. С у л ь я н а ў. Толькі адна ноч. Раман, апо-
весці. 35 арк., на рус. мове.

У. Ф е д а с е е н к а. Дубовая Града. Віхры на
скрыжаваннях. Раманы, 21 арк., на рус. мове.

Кнігі можна набыць у Кнігарні пісьменніка (Мінск,
вул. Казлова, 2) і ў магазінах кнігагандлю рэспублікі.